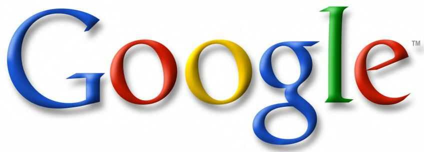

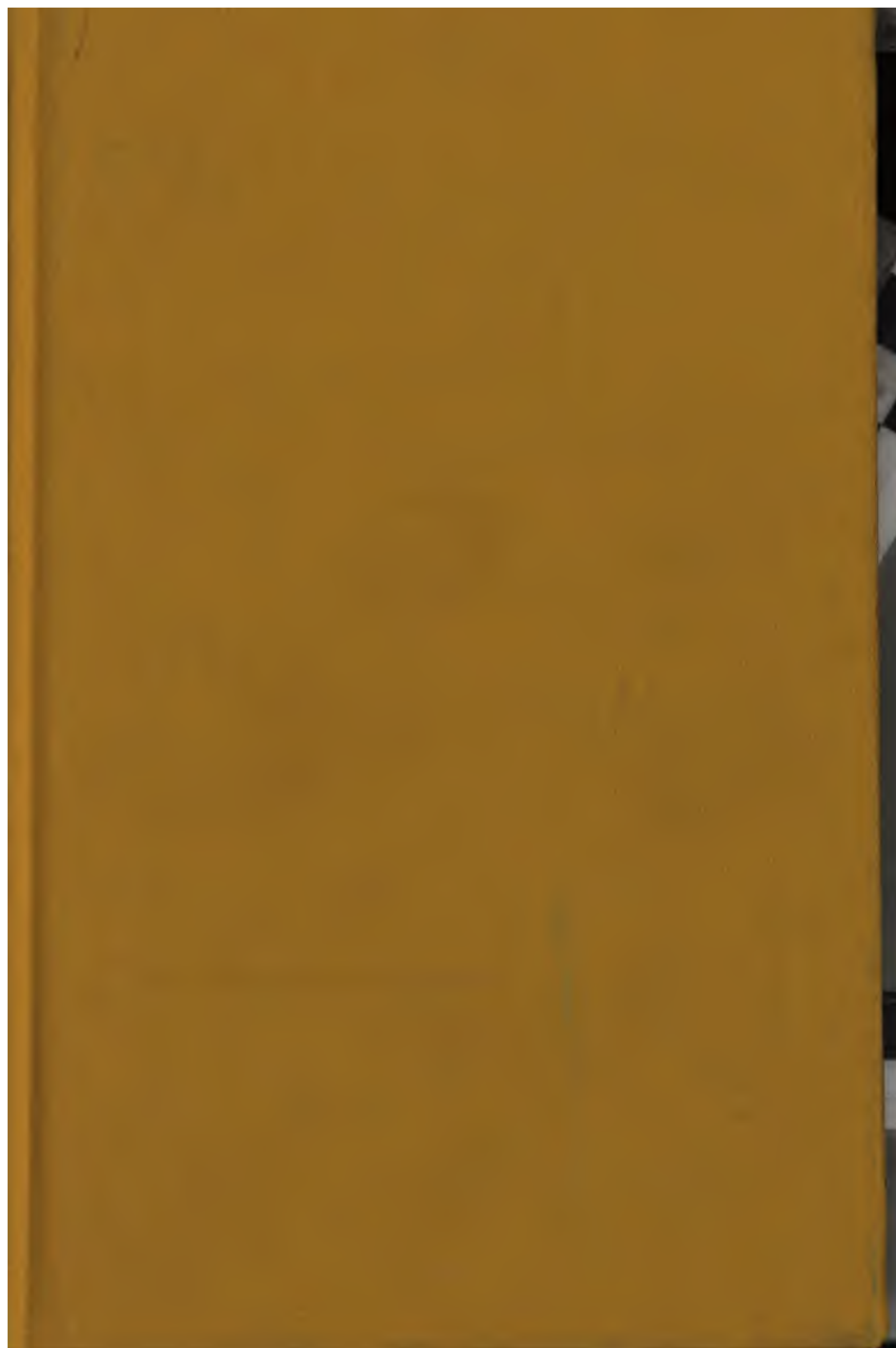

ИСТОРИЈА
СРПСКОГА НАРОДА

НАПИСАО

А. МАЈКОВ

С РУСКОГА ПРЕВЕО

Ђ. ДАНИЧИЋ

ДРУГО ИЗДАЊЕ

У БИОГРАДУ

ИЗДАЊЕ И ШТАМПА ДРЖАВНЕ [illegible]

1876

Цена 1½ динар

ИСТОРИЈА

СРПСКОГА НАРОДА

НАПИСАО

А. МАЈКОВ

С РУСКОГА ПРЕВЕО

Ђ. ДАНИЧИЋ

ДРУГО ИЗДАЊЕ

У БИОГРАДУ
ИЗДАЊЕ И ШТАМПА ДРЖАВНЕ ШТАМПАРИЈЕ
1876

I

СРБИЈА

У другој четврти седмога вијека (636—638) дођоше за Хрватима на тракијско полуострво Срби и населише се покрај Хрвата. За насеље њихово први нам каза Константин Порфирогенит; а Шафарик га у својим „Старожитностима" и на карти својој показа по најновијем напретку у науци. Видимо Србе гдје заузеше земљу између воде Мораве, Дунава, Саве, Врбаса и Цетине, Адријатског мора, Скадарског језера и воде Дримца, Ибра и Српске Мораве. Главне планине дијелише сву Србију на двије половине: у западној бијаху области Неретва, Хум, Травунија и Зета; а у источној Босна и права Србија.

Овдје долази питање: како су те земље стајале међу собом до Стефана Немање? На то питање нема потпуна одговора у оскудним и кратким љетописима, које Шафарик онако вјешто сабра, пречисти и свеза; него мислим да су те земље биле свака за себе прије Немање, за којега синови и познији љетописци не говоре узалуд да је „сабрао српску земљу." Што велики жупани праве Србије најприје из Деснице, по том из Дукље и на пошљетку из Расе често доказиваху своја права на сву српску земљу и себе називаху краљевима (rex) свему српскоме народу (Михаило 1050 — 1080, Вукан 1089 — 1105), и што их љетописци особито спомињу, за то опет немамо узрока мислити да су се све српске земље вољно покоравале власти њиховој. По која ријеч византијских и западнијех љетописаца просвјетљује гдјегдје ове земље слабо познате. Нерећани, који се од других одликоваху особито љубављу к самосталности и пустом животу по мору, једнако бијаху са свијем слободни у својој управи, у трговини и у вјери. За мало само видимо их у власти великога жупана Петра из Деснице, па послије наставише опет слободнији живот гусарећи по мору и бранећи се од Млечића. У Травунији жупан или кнез Крајина оженивши се кћерју Властимира, великога

жупана (836 — 843), задоби самосталност, коју и синови му одржаше.[1] У Захумљу бијаху самостални кнезови, између којих је најзнатнији Михаило Вишевић. Род му по свједочанству Порфирогенитову од старине владаше у Хуму и почињаше се још од незнабожаца Срба.[2] Српски љетописи казују по старој причи како је дјед Немањин, Бијела Урош бјежао у Захумље, које по том није било у области праве Србије.[3] Костантин Бодин (у другој половини XI вијека) ратоваше с босанским и рашким жупанима и надби их.[4] У Зети за Немање бијаху самостални кнезови, два брата, Радослав и Иван, који најпослије побјегоше од Немање у Дубровник.[5] Владимир, трећи брат њихов, владаше Расом; али и њега отјера Немања у Дубровник.[6] Премда се у историји појављују такови кнезови само по каткад и по гдјегдје, опет није прилика да су драгевоље дијелили власт своју са српским великим жупанима, него су је јамачно цијелу остављали нашљедницима, само ако их ко није силом покорио.[7] Кад још додамо к њима жупане деснички, дукљанске и рашке, онда видимо да је свака област српскога народа имала своје кнезове мање више самосталне.

[1] *Ποιήσας αὐτὸν αὐτεξούσιον.* Const. Porphyrog. de Adm. Imp. Corp. Script. Hist. Byz., v. III, c. 34, p. 161. — Stritter, II, 408. А Порфирогенит на истом мјесту свједочи да је Травунија и покорна била једнако српском кнезу.

[2] Порфирогенит га назива проконсулом и патрицијем, а државу му *ἡ ἀρχοντία.* Захумци, по његовијем ријечима, заједно с другим Словенима, кад римска власт падаше, *γεγόνασιν ἰδιόρυθμοι καὶ αὐτοκέφαλοι, τινὶ μη ὑποκείμενοι.* Ib. c. 29, 128; c. 33 p. 160. — Stritter, II, 406, 414.

[3] В. Љетописе у Шафарика Pamat. стр. 57 и 68.

[4] Шафар. Slov. Starož., II, IV, § 31, 2, 3, 4.

[5] Luccari, Annali di Ragusa, стр. 21, 25. — Орбини, стр. 219, 220. — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon.; гл. III, § XLVIII. — Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn. стр. 201, 202.

[6] Орбини, стр. 220. Изворе в. у Дифрена Famil.Dalm. et Slavon. гл. III, § XLVIII.

[7] Испореди Шафар. Slov. Starož. II, IV, § 31, 2, 3, 4.

Око године 1120 велики жупан поста рашки жупан Бијела Урош, за којега домаћи љетописци пишу да се од њега народило племе Немањино и да је он дјед Немањин. До њега једва се докучује шта говоре српски и страни љетописци, догађаји су испрекидани, нема јасне народне мисли, власт често прелази с једнога племена на друго. Из те забуне мило је историку кад присиије гдје већ свијетли без прекида свјетлост историјска и догађаји бивају све јаснији, живот се народни све већма развија, и мисао се све боље види, коју изради народ и власници му. Од Бијеле Уроша видимо власт у једнога племена гдје иде по старјештву, које је закон у свију Словена. За њим влада најприје старији му син Чедомил, по том млађи Тјехомил, који брзо сврже с пријестола два незаконита отимача, зета својега Бјелуша и брата му Прибислава, који шћаху бити нашљедници Чедомилу. Прикупљати области поче Бијела Урош, који управи Босном већ као својом давши је у мираз уз кћер угарском краљевићу. Хум бјеше самосталан за његова времена, јер сам побјеже у њ од неке буне. Како се власт још не бјеше утврдила и с тога народ још бјеше слаб, Манујило Комнин употреби то на своју корист показавши — али за Грчку већ пошљедњи пут — да у домаћим пословима српским може више од сваке друге власти. Пошљедње што учини византијска власт у Србији, бијаше што на пријесто великога жупанства сједе млађи син Тјехомилов Немања. Од то се доба историку пажња једнако прибира око владалачког рода Немањина, и друге области српске уступају државној мисли, коју даде дом Немањин. Византијски љетописци кажу да је Манујило Комнин сметнуо Тјехомила и на мјесто његово поставио Немању. Он је дакле по праву, које има јачи, пореметио обични ред у породици, по коме у Срба као и у осталијех Словена старијему брату остајаше од оца власт а не млађему. Али силни духом Немања, употребивши помоћ грчкога цара, одржа се на пријестолу и тим зададе први ударац старим породичнијем рачунима. Али не припада њему похвала, да је са свијем укинуо те рачуне, него једном од његовијех нашљедника, као што ћемо видјети послије. А он се управо поносити може тијем што је врховну власт саставио у својој породици (тако да су послије и незаконити синови ступали на пријесто

1*

доказујући да су од Немањина рода), што је скупио колико се могло српске области, и што је у спољашњи живот српски унио државну мисао. То је његова велика заслуга.

Син је Немањин Стефан Првовјенчани написао живот, оца својега. Он спомиње велику буну, која је била у Србији, Дукљи, Далмацији и Травунији, и у којој оца Немањина изгнаше браћа, те оде на своју постојбину Дукљу, гдје му се и син Немања роди. Други син Немањин св. Сава, који је такође написао живот оца својега, више каже за мјесто гдје му се отац родио, говорећи да се родио у Зети на Рибници. А први писац приповиједа како се синови Бијеле Уроша по смрти оца својега завадише, те млађи брат Тјехомил побјеже у Дукљу. Ако је истина да је године 1151 Чедомил још био жив и сједио на пријестолу имајући неприлика с Мануилом Комнином, и ако је истина што каже други син Немањин, св. Сава, да се Немања родио године 1114, онда је Тјехомил бјежао и млађи му се син родио још за Чедомилове владе. Међу земљама Стефан не помиње Неретве, Захумља и Босне, и то је добро, јер прве двије у оно вријеме бијаху самосталне, а трећа припадаше Угарској. Осталијем земљама неколико времена послије својега бјежања завлада Тјехомил, вративши се у столицу, као што пише Стефан. По смрти његовој синови му раздијелише међу собом српску земљу; то мисли Стефан спомињући дио Немање млађега брата: „възрастьшоу же юмоу до отроуыны и приюмшоу уесть отьуьствиꙗ своюго рекомоую Топлицоу, Ибрь же и Расиноу и глаголюмыю Ркы.“ Немањи дакле допаде југозападни угао праве Србије, гдје тецијаше Ибар и гдје лежаху мјеста: Топлица близу ушћа воде Косалнице, Ибар на води Студеница и Раса на води Рашки или Расини. Што познији љетописци спомињу за мјесто гдје су старија браћа градила цркве, одатле видимо да је Завид живио на води Лиму,[1] Срацимир на Морави, Првослав у Будимљу. Дакле дијеловима старије браће бијаше обкољен дио млађега. Да су браћа имала своје дијелове, то доказују још ријечи, којима Стефан Првовјенчани говорећи како је Немања зидао цркву св. Николе близу цркве Богородичине на ушћу ријеке Бањске, помиње договор Немањине браће са старијим братом,

[1] Љетописац се вара што овдје додаје къ Босни; у другога љетописца нема тога додатка.

који онда владаше **сєю ꙁємлєю срьпьскою**. Јаснијих свједочанства нема да се држава дијелила међу браћом. Али како баш Немањи допаде Раса, која бијаше главни град ако не цијеле праве Србије а оно барем онога краја који бијаше много претежнији од осталих и код кога се сучељаваху земље сва четири брата? На то се не може управо одговорити, јер нема јасних сведочанства; него се може нагађати да је у то помијешана Византија. Српски љетописци не говоре ништа о овој ствари, јер у њиховијем очима бијаху унутрашње расправе јаче од спољашњих узрока. Али треба признати да није Немања сам него с туђом помоћу пореметио породици права, и за то та новина дошавши не од унутрашње потребе самога народног живота и по томе прије времена, немаше потребне потпоре па се породични рачуни још дуго јављаше у роду Немањину. Око њих се забављао најближи томе времену вјенчани љетописац: мало гледајући како радњи Немањиној помагаше грчки цар, особито се бави око послова између браће. Из његовијех ријечи видимо гдје се старија браћа, од којих ни једноме не допадне велико жупанство, сложно опиру своме брату најмлађему. Али први пут сачува Немању од браће обрана Мануила Комнина, који му даде Дубочицу. Други пут, кад Немања поче зидати цркву св. Николи, близу цркве свете Богородице на ушћу ријеке Бањске, старија браћа „**рєвностїю ꙁлою и гнѣвомь ꙗромь одрьжими**“ приступише к њему говорећи: **по что твориши сиковаꙗ нє свєщавь ѡ сихь с нами, ꙗжє ти нє подобаєть творити?** Те су ријечи укор млађему брату што није слушао старије него радио без њихова договора, који је од потребе по породичном праву. По том браћа, **свєщавьшє сє сь старѣишимь ѿть братиє єго, владичьствоующоу тогда сєю ꙁємлєю срьпьскою**, ухватише га и затворише у пећину, из које се чудом избави.[1] Као што се види, браћа се држаху породичнога обичаја, и не почеше радити докле се не договорише са старијим братом. Што Стефан вели да је тада *овом* земљом српском владао старији брат, и да су сва три старија брата заједнички радила, тим се може за мало поколебати оно што рекох о диоби: велим, за мало, јер нема сумње да су синови добијали дијелове од државе о-

[1] Види Гласник V, стр. 26.

чине за Немање и послије њега, премда у мањем смислу. Сам је Немања по смрти своје браће дао синовима њиховим Захумље, као што свједочи један српски љетописац.[1] И познији Немањићи Вукан, Драгутин и други томе су свједоци. Најприличније је мислити да су браћа сваки на своме дијелу а под старијим братом држали Србију за заједничку државу свога племена, чега ради признаваху над собом власт старијега брата и договараху се међу собом. Ријечи „*овом* земљом српском" може бити да нијесу узете за један дио српске земље него за сву њу. У такоме смислу имамо исте рјечи у хрисовуљи Немањиној (А. № 1): „**дарока нашимь прадѣдомь и нашимь дѣдомь ѡбладати сиювь ꙁемлокь срьбьсковь.**" Ако је тако, онда је још тврђе опо што рекосмо да су три брата заједнички владала. А може се још мислити да „**сєю**" стоји мјесто „**вьсєю**" или „**ꙋсєю**". Ту је Немања радио као државни човјек; заједницу цијеле породице у влади раскиде и узе себи дио своје очевине на супрот старијој браћи, која бранише права породична; али се показа и самовластан, сазидавши цркву на земљи старијега брата, који мишљаше да је глава српској земљи. Није чудо што браћа не подносећи толике промјене у породичном реду помрзише и на онога који је учини. Трећи пут усташе на млађега брата удруживши се с грчким најамницима, Фрузима, Турцима и другим народима. Овдје их Стефан назива просто непријатељима, које Немања растјера по другим земљама; али је јасно да разумије унутрашње непријатеље, а даље што вели, показује управо браћу. Близу Звечана побише се, и Немања разби непријатеље и расу их; тада се један брат утопи у води. Послије тога браћа се умирише и унутрашње сваће прекидоше. Није Немању само сила грчкога цара држала; него је и у њему самоме било доста јунаштва и постојаног духа да држи своју власт. Још за живота Манујилова слушаше Грци за Немању „да је човјек немирна и несита духа, да се посилио, те са свијех страна удара на земље њихове, и заборавивши шта је присваја себи Хрватску и Котор."[2] Али при свему томе он још признаваше

[1] Гласник V. стр. 30.

[2] Corp. Script. Hist. Byz. Nicetas Choniata, de Man. Comn. 1. V. p. 206. — Stritter, II, 190.

над собом грчку власт. А кад умре Мануjило, онда не оста ни трага тоj власти и Немања се начини самосталним господаром српскоj земљи. Тада му се показа згода да рашири границе своjоj држави. Удруживши се с угарским краљем расу Грцима Средац (Софиjу); по том сам узе градове: Перник, Стоб, Земун, Велбужд, Житомитски, Скопље, Љешки, Градац Призрен, Ниш, Сврљиг, Равни и Козал. Истина Стефан каже да jе све те градове развалио до тjемеља, „не ѡста бо камень на камени, иже не скроушише се, иже и не въздвигоше се и до сего дьне“, али опет знамо да ниjе све градове снашла та несрећа, jер се у многима од њих на скоро збиваjу догађаjи. Таj рат састави, са Србиjом област Нишавску и Призренску. Сврх тога jош се састави: Липљан, Морава, Врањи и оба Пилота. У Скопљу и у Нишу сазидаше се цркве. Наjпослиjе гледаjући Дукљу и Далмациjу ѡтьчьство и рожденије своје истокоую дѣдиноу свою у Грка коjи се онамо доселише и поградише градове, удари оружjем на њу, разагна Грке и раскопа градове, коjе биjаху пградили и коjима су имена: Дан, Сардоникиjа, Дривост, Росаф или Скадар, Свач, Оцин и Бар. Овдjе се вара опет Стефан: ниjесу све ове градове у то вриjеме Грци пградили нити их jе све Немања разорио. У Бару сазида Немања цркву св. Николи. У Котору, коjи такође узе, начини себи двор. Кад jе то било, Срби су у Зети остали на миру. Позниjи љетописац казуjући коjе jе градове Немања освоjио, спомиње исте, само не све; али брат Стефанов, св. Сава, у животу Немањину мало друкчиjе казуjе шта му jе отац освоjио. По његовиjем риjечима Немања узе од приморjа Зету, од Рабна (Арбаниjе, Албаниjе) оба Пилота, од Грчке земље Патково (коjе приjе биjаше у Бугара), Хвостно, Подримље (око Призрена), Кострац, Дршковину, Ситницу, Лаб, Липљан, Дубочицу, Риjеку, Ушку, Поморавље (на источноj страни Мораве), Загрлату, Лиjевче и Бjелицу. Али кад помислимо гдjе су били градови за коjе знамо, онда видимо да су земље, коjе jе Немања освоио, биле исте о коjима говори и Стефан. Оне су биле Србиjи с jугозапада, jуга и jугоистока. И сам Немања у хрисовуљи (А. № 1), по коjоj jе свети Сава писао почетак животу свога оца, ако се и слаже са св. Савом, гдjе говори шта jе освоjио, опет у њега нема неких градова, коjе св. Сава спомиње, а има jедан Лепеница, коjега

у св.Саве нема. На тај начин држава се Немањина простираше на запад до мора обузимајући сву Зету иза Скадра и Бара до Подримља и до оба Пилота у Арнаутској, на југ до Призрна Скопља, Врање и Бугарске Мораве, на југоисток иза Љесковца и Ниша.[1] Најпослије кад учини мир с Исаком Ангелом год. 1192, кћи цара грчког Алексија Комнина, Евдокија, пође за сина му Стефана. Пријатељство с царем Фридрихом I, који године 1188 прође преко српских земаља идући у Палестину, показује да је Немања рад био заклонити своју државу и са запада, може бити на супрот Угарској. Немања је био Србији први државни човјек. Дјелима својим споља и изнутра стајаше високо сврх свију, који прије њега владаше. Срећно се опростивши буна, знађаше држати у покорности своју родбину и положи темељ самодржавној власти у Србији, први сабравши земљу српску. За његове владе почеше области друкчије стајати према пријестолу великога жупана. Он раздаде области које родбини својој које слугама. Зета, Хум и Травунија покораваше му се. Доња Зета чини се да изгуби пошљедње самосталне владаоце у браћи Радивоју и Ивану. Горња Зета као и Травунија и Хум, држаше се Немањина племена, а на по се, ако се не варамо, браће његовѐ, којој припадаше и доња Зета, као што се може мислити по старој причи у странијех историка, која казује како су Немањи браћа помагала покорити самосталне кнезове њезине. У Босни, коју године 1169 освоји[2]

[1] По свој прилици од овога, што је Немања освојио, много је враћено Грчкој (може бити кад се женио Стефан Евдокијом), јер се у познијој хрисовуљи Немањиној наговјешћује да је Призрен на ново припадао грчком цару. „**Испросихь парикє**“ (приходе, црквена добра) **оү цара оү Призрѣнѣ**“ — пише Немања (А. № 1): иначе не би требало молити.

[2] Тако Шафарик (Slov. Starož. II, IV, 649); али се још прије Босна почела отимати од Угарске. Пише се да се за Стефана III. неки miles, Gotfridus nominatus, de Mesnensi regione, доселио у Угарску и по заповијести Карловој ишао adversus ducem de Bozna, quo devicto ad regem reversus. То само од себе бива јасно, кад се само опоменемо да је Борис дволичио према Угарској. Одвративши Босну од Угарске кад је Мануило војевао с Гејзом II. и Стефаном III. олакша Немањи освојити је. (Simon de Keza, De nobilibus advenis. Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana, ed. S. L. En*dlicher, 1848 P. I. p. 127*).

бијаше му покоран бан, је ли сам Кулин или још прије њега који је владао, – не зна се. Послије неколико година појави се ондје силни бан Кулин, који бјеше Немањи род и вјеран помоћник и који сачува самосталност своју како ће је одмах послије Немање предати Угарској. За неко вријеме припадаше Немањи и Неретва, која давно бијаше отпала од Србије и бијаше једне среће с приморском или хрватском Далмацијом.[1] Немању један син назива „погыбьшихь обиокителюмь“, човјеком који събра свою погыбьшоу ѕемлю; а други син о њему пише да је *поновио* „отьчиноу дѣдиноу“ *и боље утврдио*, да је био *самодржавни господин над свом српском земљом*, „вь истиноу бо сын дивьнь и страшнь бисть вьсѣмь живоущїимь окрьсть себе.“ Доментијан га у житију св. Саве назива *самодржавним господарем српских земаља, које се зову Диоклитија, Далмација Травунија* „к востокꙋ оубо идирїи приближающе са, къ ѕападꙋ же риистѣи области прилежаще“.[2] Безимени га љетописац назива *„великим жупаном и самодржавним господином свију српских земаља, поморја к западу и Диоклитије и Далмације и Захумља и Травуније к Истру.“* Одатле се види које су земље припадале српској држави. Шта треба разумјети под Далмацијом, коју, како видјесмо, љетописци свагда састављају с Дукљом (Диоклитијом)? Видјећемо на другом мјесту шта су Грци разумијевали под Далмацијом у ширем и ужем смислу. Бандурије старајући се показати шта се мислило да је Далмација, наводи ријечи Лучићеве: „кад је Словени узеше, међе јој бише од ис-

[1] Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 201. Прије тога пошљедњи је пут видимо под влашћу српскога великог жупана Петра 917 г. (Corp. Script. Hist. Byz. Const. Porphyrog., de Adm., Imp. c. 32. — Stritter, II. 415). Замјерала се суседима љубављу к самосталности и морској гуси. Млеци у XI вијеку разбише силу Неретљанима, али се они и послије још за дуго славише по мору својим грабежима навлачећи на се гњев не само Млетака и Угарске него и далматинских градова. Јужни дио старе Неретве припадаше Хуму и с њим заједно бијаше област босанска.

[2] Рукопис под именом: Житие и подвизи вь пꙋстини съ Ѿцемъ и особъ хождениїа и Ѿ части чюдесъ споведаниїе иже въ светихь Ѿца нашего савы прьваго архїеппа и оучитела сербскаго списано преподобнымь доментїаном їеромонахомь монастира хиландарь нарицаемаго.

тока Драч или ријека Дрин; од запада Истрија или Арсија ријека; од сјевера планине Албије, Бебије и Ардије; од југа море адријатско или далматинско."[1] Андрија Дандоло у рукопису, који се помиње у истога Бандурија, поставља границе Далмацији на сјеверу Истрију, на југу Драч (Дирахиј). Овај је јужни крај Далмације за нас важан по томе што помаже разумјети шта су српски љетописци држали да је Далмација. Из њиховијех се ријечи види да су под Далмацијом разумијевали дио Зете или иначе горњу Зету, која се сад зове Турска Арбанија. Далмацији по њиховој мисли без сумње припадаше Скадар и арбанаски градови: Бар, Олгун, Леш и Драч, које изнајприје државаше Грци а послије Срби. Немања је њима владао. Ово излази из ријечи српских љетописаца, али се потврђује ријечима Стефана Првовјенчанога у животу Немањину, тако да од нагађања постаје права истина, јер се већ изријеком каже. Стефан говорећи како се Михаило побунио вели да је владао „въ странѣ Дрꙋьсцѣи и въ помории ѡстрока того великаго иже прилежить близь Диѡклитиꙗ и далматьскыꙗ страны и ѡтьчьствиꙗ светаго Симеона." Прави смисао овијех ријечи показује да се мислило да је постојбина Немањина Дукља с Далмацијом, а то по другоме животу, који је писао св. Сава, није ништа друго него Зета. Дакле Дукља и Далмација бијаху у Зети, кад се узме у ширем смислу. Острво, које је близу Дукље и близу Далмације, и којему је с друге стране Драч, потврђује да је Далмација близу Дукље и Драча, које ће се разумјети кад узмемо да је Далмација међу Дукљом и Драчем. Најпослије, што Стефан даље говори, тијем се ствар са свијем расправља да већ не може бити сумње гдје је српска Далмација. Стефан даље вели: и приеть єдинь ѡть градь моихь Скьдрь глаголемїи вь истиньнѣи Дальматии сꙋщь. Михаилу Драчкоме најприличније и најпрече бијаше ударити на Скадар, најближи Драчу знатан град; а Скадар бијаше у правој Далмацији по мислима тадашњих Срба. Ето дакле гдје треба тражити Далмацију. Нијесмо се преварили рекавши да је дио сјеверне Арбанаске. А како по ријечима Константина

[1] Ita quando a Slavis occupata fuit, sublatis his distinctionibus, ab oriente, Dyrrachio sive Drino flumine; ab occidente Istria sive Arsia flumine; a septentrione, Albio, Bebio et Ardio montibus, a meridie *mare Adriatico sive Dalmatico* terminabatur.

Порфирогенита о јужнијем границама Дукље. Скадар бијаше у Дукљи или Зети у ширем смислу. поуздано се може рећи да двије области. Диоклитија и Далмација. које се свагда заједно спомињу у српским повељама и љетописима, нијесу биле ништа друго него стара Зета. која обузимаше и садашњу Црну Гору и дио садашње сјеверне Арбанаске. Отуда се само може разумјети што у титулама неких српских владалаца: Немање, Стефана Првовјенчанога и Душана нема Зете, која се без икакве сумње замјењиваше Дукљом и Далмацијом.[1]

Дотакавши се Зете. ваља нам показати особито значење њезино међу српским областима. А овдје је томе најзгодније мјесто, јер се у споменицима који се тичу Немање, јасно каже значење њезино тијем што се мимо све остале српске земље назива „дједина“. У доцније вријеме Зета бијаше особина српских краљева и царева, које се подудара с именом „дједина“ рода Немањина: али то се види само из догађаја, а изријеком се у доцнијим споменицима то значење већ не помиње. Све до Душана, који учини крај свима породичнијем рачунима и особинама, који доврши Србији увођење државног начела, и основа у управи самовласност и једнодржавност, бијаше Зета особина српских владалаца, коју за живота свога даваху својој родбини, синовима, удовицама и. т. д. То показује да су Зету сматрали као своју особину, којом могаху располагати по својој вољи, у којој се приправљаху њихови нашљедници, гдје живљаху у миру удовице и синови, који бијаху у немилости код оца или им бијаше узето право наслиједити пријесто. Таково историјско значење, које се почиње од Немање, потврђује Зети и он сам и оба сина ријечју „дједина“. Тјехомил, отац Немањин, утече по свједочанству Стефанову „у мјесто гдје се родио и које се зове Диоклитија“. Ондје му се роди Немања. На другом мјесту исти писац назива Диоклитију и Далмацију отачбином св. Симеуна Немање. И други син, св. Сава, такође свједочи да се Немања родио у Зети, а то ће рећи исто што и у Дукљи и Далмацији. Ево по чему Стефан говорећи о Дукљи и Далмацији овако каже: Диоклитию же и Длъмацию отьчьство

[1] Љетописи у Шафарика Pamat., стр. 59 и 68. — Повеље Ш. № VII; С. №№ 7, 51. — Припис на кожном јеванђелију у Григоровића *Путешест.*, стр. 19.

и рождениѥ своѥ, истовоую дѣдиноу свою. Овдје ријеч „**истовꙗ**“, или истинита, много помаже разумјети шта значи „дједина“. Али кад говори о цијелој српској земљи, којом владаху велики жупани и гдје бјеше столица Раса, назива је или просто земљом или „отачаством“, разликујући од „дједине“. Овако говори о оцу своме: **роди и сего светаго ѡтрока, хотєщаго быти сьвьзоупителꙗ погыбьшиимь странамь ѡтьчьствиꙗ ѥго. . . . вьꙁрастьшоу же ѥмоу до ѡтрочьны и приѥмшоу честь ѡтьчьствиꙗ своѥго** (даље су избројена мјеста, која не припадаху Зети). И о себи: **ѥгоже ѡстави вь ѡтьчьстви своѥмь владычьствовати вьсею ꙁемьлею срьпьскою.** Један љетописац говори исто тако о српској земљи: **вь нюже ꙗви се светын Сїмеонь Немаꙗ, потрѣбивь ереси своего отьчьства срьбскыє ꙁемлє.** А у другога читамо: **ѡттоудоу вьꙁдвигъ се Стефань Немаꙗ прїидѣ вь ѡтьчьство рашко.** У овој је танкој разлици између речи „дједина“ и „ отачаство “ дубок смисао. „Дједина“ је стара породична држава, тако рекавши, колијевка и постојбина роду; а „отачаство“ је што је остало од оца, које је могло бити стечено и по томе могло допасти и недопасти нашљеднику: њему је особити знак што је скорашње. По томе отачаством се називају све земље, у једном смислу са српском земљом. Нећу затајати да је у Хиландарској хрисовуљи самога Немање и у преписаном из ње почетку живота његова, који је писао св. Сава, доста тамно значење ријечи „дједина“, као да је за сву српску земљу или барем за државу, која је од оца остала: **и постави ме** (Бог) **велнега жоупана, и ѡбновихь свою дѣдиноу и больше оутврьдихь, и вьꙁдвигохь погибьшоую свою дѣдинѹ, и приобрѣтохь ѡдь морьске ꙁемле Ꙁетоу и сь градовы . . .** (А. № 1). И у св. Саве: **и ѡбновивьшоу ѡтьчиноу дѣдиноу и болше оутврьдившоу . . . и вьꙁдвиже погыбшоую свою дѣдиноу и приобрѣте ѡть поморьскиѥ ꙁемлѥ Ꙁетоу и сь градовы, а ѡть Рабна Пилота ѡба, а ѡть грьчьскые ꙁемлѥ Патьково . . . . та вьса моудростїю и троудомь своимь сїа вьса приобрѣте, погыбьшоую некогда ѡть насилїа своее емоу дѣдины, достоина емоу срьбскые ꙁемли.** По овијем ријечима могло би се посумњати о значењу ријечи дједина: у њој се разумије сва земља, која је Немањи остала од оца с влашћу великога жупана, по чему је и св. Сава назива „очином дједином.“ Али поред тога ријечи „поновити“, „утврдити“, „подигнути погибшују дједину“ показују да сама ријеч „дједина“ ни мало није изгубила првога

значења, него само да је био [illegible] српске земље, која са столицом Расом бијаше у власти великих жупана. — Названа у овом смислу [illegible] Зета. Овдје је Србија [illegible] са Зетом, а [illegible] у своме правом значењу [illegible] што припада [illegible], и што је остало од старијех, за разлику од [illegible] земаља. С тога се у хрисовуљи Немањиној и у св. Саве [illegible] освојених земаља: [illegible] Немање: [illegible] земле [illegible] и съ свѣмъ [illegible] [illegible] дједином великог жупанства с Расом: него вели да је она остала од дједа Немање, вели „прадједовство" и „прадједину". А Доментијан пише у житију Стефанове: и виновжи къ земли отьчьства своего земле многие оть области ильстна грьчьскаго . . . . Диоклитию же и Далмацию, отьчьство и рожденние свое, истовое дѣдинот, насилованот бывшет от рода грьчьскаго."[1] Свакојако се види да овдје ријеч „отачаство" значи управо што је год наслијеђено, а ријеч „рожденије", т. ј. мјесто рођења која се додаје дједини говорећи о Зети, јасно сведочи да је Немања по самоме праву, које се добија рођењем, сматрао Зету као породичну особину, која од искона припада племену његову и којом је могао располагати друкчије него очевином или земљама великих жупана. Зета дакле по мислима о имању бијаше осим осталијех држава и припадаше племену. За Стефана се Првовјенчанога с њом састави Захумље или само дио од њега, и кад обје те земље постављен би брат великога жупана (потоњега краља) Вукан. Може бити да је Зета и прије као племенска особина заузимала нешто Захумља, кад љетописац говори да је Бијела Урош побјегао у Захумље. Али нагађање остаје нагађање, а истина истина. За истину ја држим да је Зета била особина племена Немањићскога мимо све друге нашљедне и стечене земље српске и које нијесу биле српске, од којих разликујући се зваше се дједина, које се потврђује не само тијем придијевком него и историскиим свједочанствима. Све пак остале земље, које дођоше под српске владаоце, звαху се отачаство или још чешће само земља.

[1] Шафар. Slov. Starož., II, IV. стр. 646.

у св. Саве нема. На тај начин држава се Немањина простираше на запад до мора обузимајући сву Зету иза Скадра и Бара до Подримља и до оба Пилота у Арнаутској, на југ до Призрна Скопља, Врање и Бугарске Мораве, на југоисток иза Љесковца и Ниша.[1] Најпослије кад учини мир с Исаком Ангелом год. 1192, кћи цара грчког Алексија Комнина, Евдокија, пође за сина му Стефана. Пријатељство с царем Фридрихом I, који године 1188 прође преко српских земаља идући у Палестину, показује да је Немања рад био заклонити своју државу и са запада, може бити на супрот Угарској. Немања је био Србији први државни човјек. Дјелима својим споља и изнутра стајаше високо сврх свију, који прије њега владаше. Срећно се опростивши буна, знађаше држати у покорности своју родбину и положи темељ самодржавној власти у Србији, први сабравши земљу српску. За његове владе почеше области друкчије стајати према пријестолу великога жупана. Он раздаде области које родбини својој које слугама. Зета, Хум и Травунија покораваше му се. Доња Зета чини се да изгуби пошљедње самосталне владаоце у браћи Радивоју и Ивану. Горња Зета као и Травунија и Хум, држаше се Немањина племена, а на по се, ако се не варамо, браће његове, којој припадаше и доња Зета, као што се може мислити по старој причи у странијех историка, која казује како су Немањи браћа помагала покорити самосталне кнезове њезине. У Босни, коју године 1169 освоји[2]

[1] По свој прилици од овога, што је Немања освојио, много је враћено Грчкој (може бити кад се женио Стефан Евдокијом), јер се у познијој хрисовуљи Немањиној наговјешћује да је Призрен на ново припадао грчком цару. „**Испросихъ парике**“ (приходе, црквена добра) **оу цара оу Призрѣнѣ**“ — пише Немања (А. № 1): иначе не би требало молити.

[2] Тако Шафарик (Slov. Starož. II, IV, 649); али се још прије Босна почела отимати од Угарске. Пише се да се за Стефана III. неки miles, Gotfridus nominatus, de Mesnensi regione, доселио у Угарску и по заповијести Карловој ишао adversus ducem de Bozna, quo devicto ad regem reversus. То само од себе бива јасно, кад се само опоменемо да је Борис дволичио према Угарској. Одвративши Босну од Угарске кад је Манујило војевао с Гејзом II. и Стефаном III. олакша Немањи освојити је. (Simon de Keza, De nobilibus advenis. Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana, ed. S. L. Endlicher, 1848 P. I. p. 127).

бијаше му покоран бан, је ли сам Кулин или још прије њега који је владао, – не зна се. Послије неколико година појави се ондје силни бан Кулин, који бјеше Немањи род и вјеран помоћник и који сачува самосталност своју како ће је одмах послије Немање предати Угарској. За неко вријеме припадаше Немањи и Неретва, која давно бијаше отпала од Србије и бијаше једне среће с приморском или хрватском Далмацијом.[1] Немању један син назива „погыбьшихь ωбновителюмь“, човјеком који сьбра свою погыбьшоу ꙁемлю; а други син о њему пише да је *поновио* „отьчиноу дѣдиноу“ *и боље утврдио*, да је био *самодржавни господин над свом српском земљом*, „вь истиноу бо сын дивьнь и страшнь бисть вьсѣмь живоущїимь окрьсть себе.“ Доментијан га у житију св. Саве назива *самодржавним господарем српских земаља, које се зову Диоклитија, Далмација Травунија* „к востокꙋ оубо илирїи приближающе са, къ ꙁападꙋ же римстѣи ωбласти прилежаще“.[2] Безимени га љетописац назива „*великим жупаном и самодржавним господином свију српских земаља, поморја к западу и Диоклитије и Далмације и Захумља и Травуније к Истру.*[3] Одатле се види које су земље припадале српској држави. Шта треба разумјети под Далмацијом, коју, како видјесмо, љетописци свагда састављају с Дукљом (Диоклитијом)? Видјећемо на другом мјесту шта су Грци разумијевали под Далмацијом у ширем и ужем смислу. Бандурије старајући се показати шта се мислило да је Далмација, наводи ријечи Лучићеве: „кад је Словени узеше, међе јој бише од ис-

[1] Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 201. Прије тога пошљедњи је пут видимо под влашћу српскога великог жупана Петра 917 г. (Corp. Script. Hist. Byz. Const. Porphyrog., de Adm., Imp. c. 32. — Stritter, II. 415). Замјерала се суседима љубављу к самосталности и морској гусп. Млеци у XI вијеку разбише силу Неретљанима, али се они и послије још за дуго славише по мору својим грабежима навлачећи на се гњев не само Млетака и Угарске него и далматинских градова. Јужни дио старе Неретве припадаше Хуму и с њим заједно бијаше област босанска.

[2] Рукопис под именом: Житию и подвиꙁи вь пѫстини съ ѿцемъ и ωсобъ хожденнїа и ѿ части чюдесъ сповѣданїе иже въ светихь ѿца нашего савы прьваго архїеппа и оучитела сербскаго списано преподобнымь доментїаном їеромонахомь монастира хиландарь нарицаемаго.

тока Драч или ријека Дрин; од запада Истрија или Арсија ријека; од сјевера планине Албије, Бебије и Ардије; од југа море адријатско или далматинско."[1] Андрија Дандоло у рукопису, који се помиње у истога Бандурија, поставља границе Далмацији на сјеверу Истрију, на југу Драч (Дирахиј). Овај је јужни крај Далмације за нас важан по томе што помаже разумјети шта су српски љетописци држали да је Далмација. Из њиховијех се ријечи види да су под Далмацијом разумијевали дио Зете или иначе горњу Зету, која се сад зове Турска Арбанија. Далмацији по њиховој мисли без сумње припадаше Скадар и арбанаски градови: Бар, Олгун, Леш и Драч, које изнајприје држаше Грци а послије Срби. Немања је њима владао. Ово излази из ријечи српских љетописаца, али се потврђује ријечима Стефана Првовјенчанога у животу Немањину, тако да од нагађања постаје права истина, јер се већ изријеком каже. Стефан говорећи како се Михаило побунио вели да је владао „къ странѣ Драчьскѣи и къ поморни ѡстрова того великаго иже прилежить близь Диѡклитиꙗ и далматьскыꙗ страны и ѡтьчьствиꙗ светаго Симеона." Прави смисао овијех ријечи показује да се мислило да је постојбина Немањина Дукља с Далмацијом, а то по другоме животу, који је писао св. Сава, није ништа друго него Зета. Дакле Дукља и Далмација бијаху у Зети, кад се узме у ширем смислу. Острво, које је близу Дукље и близу Далмације, и којему је с друге стране Драч, потврђује да је Далмација близу Дукље и Драча, које ће се разумјети кад узмемо да је Далмација међу Дукљом и Драчем. Најпослије, што Стефан даље говори, тијем се ствар са свијем расправља да већ не може бити сумње гдје је српска Далмација. Стефан даље вели: и прииеть ꙗедииь ѡть градь моихь Скьдрь глаголемыи къ истиньнѣи Далматии соуць. Михаилу Драчкоме најприличније и најпрече бијаше ударити на Скадар, најближи Драчу знатан град; а Скадар бијаше у правој Далмацији по мислима тадашњих Срба. Ето дакле гдје треба тражити Далмацију. Нијесмо се преварили рекавши да је дио сјеверне Арбанаске. А како по ријечима Константина

[1] Ita quando a Slavis occupata fuit, sublatis his distinctionibus, ab oriente, Dyrrachio sive Drino flumine; ab occidente Istria sive Arsia flumine; a septentrione, Albio, Bebio et Ardio montibus, a meridie mare Adriatico sive Dalmatico terminabatur.

Порфирогенита о јужнијем границама Дукље, Скадар бијаше у Дукљи или Зети у ширем смислу, поуздано се може рећи да двије области, Диоклитија и Далмација, које се свагда заједно спомињу у српским повељама и љетописима, нијесу биле ништа друго него стара Зета, која обузимаше и садашњу Црну Гору и дио садашње сјеверне Арбанаске. Отуда се само може разумјети што у титулама неких српских владалаца: Немање, Стефана Првовјенчанога и Душана нема Зете, која се без икакве сумње замјењиваше Дукљом и Далмацијом.[1]

Дотакавши се Зете, ваља нам показати особито значење њезино међу српским областима. А овдје је томе најзгодније мјесто, јер се у споменицима који се тичу Немање, јасно каже значење њезино тијем што се мимо све остале српске земље назива „дједина". У доцније вријеме Зета бијаше особина српских краљева и царева, које се подудара с именом „дједина" рода Немањина; али то се види само из догађаја, а изријеком се у доцнијим споменицима то значење већ не помиње. Све до Душана, који учини крај свима породичнијем рачунима и особинама, који доврши Србији увођење државног начела, и основа у управи самовласност и једнодржавност, бијаше Зета особина српских владалаца, коју за живота свога даваху својој родбини, синовима, удовицама и. т. д. То показује да су Зету сматрали као своју особину, којом могаху располагати по својој вољи, у којој се приправљаху њихови насљедници, гдје живљаху у миру удовице и синови, који бијаху у немилости код оца или им бијаше узето право наслиједити пријесто. Таково историјско значење, које се почиње од Немање, потврђује Зети и он сам и оба сина ријечју „дједина". Тјехомил, отац Немањин, утече по свједочанству Стефанову „у мјесто гдје се родио и које се зове Диоклитија". Ондје му се роди Немања. На другом мјесту исти писац назива Диоклитију и Далмацију отачбином св. Симеуна Немање. И други син, св. Сава, такође свједочи да се Немања родио у Зети, а то ће рећи исто што и у Дукљи и Далмацији. Ево по чему Стефан говорећи о Дукљи и Далмацији овако каже: **Диоклитию же и Далъмацию отьчьство**

[1] Љетописи у Шафарика Pamat., стр. 59 и 68. — Повеље Ш. № VII; С. № № 7, 51. — Припис на кожном јеванђелију у Григоровића Путешест., стр. 19.

и рождениѥ своѥ, истовоую дѣдиноу своѭ. Овдје ријеч „**истовꙑ**“, или истинита, много помаже разумјети шта значи „дједина“. Али кад говори о цијелој српској земљи, којом владаху велики жупани и гдје бјеше столица Раса, назива је или просто земљом или „отачаством“, разликујући од „дједине“. Овако говори о оцу своме: **роди и сего светаго отрока, хотещаго быти сьвькоупителꙗ погыбьшиимь странамь отьчьствиꙗ ѥго. . . . вьзрастьшоу же ѥмоу до отроучины и приѥмшоу чѧсть отьчьствиꙗ своѥго** (даље су избројена мјеста, која не припадаху Зети). И о себи: **ѥгоже остави вь отьчьствии своѥмь владычьствовати вьсеѭ землеѭ срьпьскоѭ.** Један љетописац говори исто тако о српској земљи: **вь нихже ꙗви се светыи Сїмеонь Немања, потрѣбникь ереси своего отьчьства срьбскые землѥ.** А у другога читамо: **оттоудоу вьздвигь се Стефань Немања прїидѣ вь отьчьство рашко.** У овој је танкој разлици између речи „дједина“ и „ отачаство “ дубок смисао. „Дједина“ је стара породична држава, тако рекавши, колијевка и постојбина роду; а „отачаство“ је што је остало од оца, које је могло бити стечено и по томе могло допасти и недопасти нашљеднику: њему је особити знак што је скорашње. По томе отачаством се називају све земље, у једном смислу са српском земљом. Нећу затајати да је у Хиландарској хрисовуљи самога Немање и у преписаном из ње почетку живота његова, који је писао св. Сава, доста тамно значење ријечи „дједина“, као да је за сву српску земљу или барем за државу, која је од оца остала: **и постави ме** (Бог) **великаго жоупана, и обновихь своѭ дѣдиноу и вольше оутврьдихь, и вьздвигохь погибьшоую своѭ дѣдин8, и приобрѣтохь оть морьске земле Зетоу и сь градовы . . .** (А. № 1). И у св. Саве: **и обновивьшоу отьчиноу дѣдиноу и болше оутврьдившоу . . . и вьздвиже погыбшоую своѭ дѣдиноу и приобрѣте оть поморьскые землѥ Зетоу и сь градовы, а оть Рабна Пилота оба, а оть грьчьскые землѥ Пать-коко . . . . та вьса моудростїю и троудомь своимь сїа вьса приобрѣте, погыбьшоую некогда оть насилїа своее емоу дѣдины, достоина емоу срьбскые земли.** По овијем ријечима могло би се посумњати о значењу ријечи дједина: у њој се разумије сва земља, која је Немањи остала од оца с влашћу великога жупана, по чему је и св. Сава назива „очином дједином.“ Али поред тога ријечи „поновити“, „утврдити“, „подигнути погибшују дједину“ показују да сама ријеч „дједина“ ни мало није изгубила првога

значења, него само да је њом названа сва српска земља, која са столицом Расом бијаше у власти великих жупана, — названа у оном смислу, у ком се праведно звала „дједином“ Зета. Овдје је Србија изједначена са Зетом, а ријеч дједина остаје у своме правом значењу показујући што припада племену, и што је остало од старијих, за разлику од стечених земаља. С тога се у хрисовуљи Немањиној и у св. Саве дједина разликује од освојених земаља; с тога познији љетописац говори овако о Немањи: власті́ю ѡпоасоуєть се приходити кь своє прѣѡтьчьство ʒемлю рашкыю и кь сихь наслѣдникь быти прѣдѣдныхь. Он не назива дједином велико жупанство с Расом; него знајући да је она остала од дједа Немањи, вели „праотачаство“ и “прадједно“. А Доментијан говори ријечи Стефанове: и приложи кь ʒемли отьчьства своєго ʒемлє многиє оть области царства грьчьскаго . . . . Диоклитию же и Далмацию, отьчьство и рождениє своє, истовоу дѣдиноу, насиловааноу бывшоу от рода грьчьскаго.“[1] Свакојако се види да овдје ријеч „отачаство“ значи управо што је год наслијеђено; а ријеч „рождениjе“, т. ј. мјесто рођења која се додаје дједини говорећи о Зети, јасно свједочи да је Немања по самоме праву, које се добија рођењем, сматрао Зету као породичну особину, која од искона припада племену његову и којом је могао располагати друкчије него очевином или земљама великих жупана. Зета дакле по мислима о имању бијаше осим осталијех држава и припадаше племену. За Стефана Првовјенчанога с њом састави Захумље или само дио од њега, и над обје те земље постављен би брат великога жупана (потоњега краља) Вукан. Може бити да је Зета и прије као племенска особина заузимала нешто Захумља, кад љетописац говори да је Бијела Урош побјегао у Захумље. Али нагађање остаје нагађање, а истина истина. За истину ја држим да је Зета била особина племена Немањићскога мимо све друге нашљедне и стечене земље српске и које нијесу биле српске, од којих разликујући се зваше се дједина, које се потврђује не само тијем придијевком него и историским свједочанствима. Све пак остале земље, које дођоше под српске владаоце, зваху се отачаство или још чешће само земља.

[1] Шафар. Slov. Starož., II, IV, стр. 646.

И само стара мала Рашка још не увеличана освојеним земљама, која Немањи оста од дједа и оца, названа би дједином у истом смислу у ком и Зета. Другим ријечима Немања наслиједивши на један начин и Расу и Зету, сједини им донекле значење за себе и назва дједином и једну и другу. Али не треба заборавити да је и он из Зете, гдје је одрастао, наслиједио Расу и да је и он разликовао Зету од Расе или остале Србије давши је Вукану а над пошљедњом поставивши великим жупаном другога сина својега (старијега) Стефана.

Дакле Немања даде нов, самосталан државни живот Србији, која не могаше устати ни опоравити се од раздора међу племенима и од мијешања силнијех сусједа, Грка и Бугара. Немања стече правој Србији господство над свима србским земљама и све их уједини. Од то доба нестаје самосталне радње жупанима и кнезовима по областима, они се изједначују с властелима земаљским. А над свима се узвишује велико жупанско племе Немањино. Ако налазимо позније у Хуму једнога или два кнеза, који се чине да су самостални, опет се они појављују само за вријеме, а земља им како прије њих тако и послије њих признаје над собом врховну власт у Србији. И Босна се колеба између Угарске и Србије, али опет то не ће рећи ништа друго него да стоји под једном или под другом, а нема ни једнога племена, које би се усудило отимати врховну власт Немањићима. Сабравши на тај начин српску земљу и поставши једини господар над њом, Немања јој се постара за државну самосталност. Пријатељство с њемачким царем и сродство с грчким царевима даде Србији са свим друго лице. Тада се она изједначи са самосталнијем државама. Немањино је дјело што је Србија у спољашњем животу добила државно значење; али за његове владе државне ствари још не надјачаше у породици старих рачуна око пријестолнога нашљедства, којима крај учинити усуђено бјеше Душану. У хрисовуљи, коју је дао Хиландару, прекрасно изриче државну мисао: тѣмьже, братие, богь прѣмилостивы оутврьди грьке царьми, а оугре кральми, и когождє єзика раздѣлиль и законь даль и нравы оуставы и владикы надь ними по нравоу и по законоу раставль своєю прѣмоудростию. Закон и власт — то је темељ свакоме државном поретку, који с језиком и обичајима даје самостално лице свакоме народу.

Нити се Немања случајно докопао власти; него је прави господар своје земље по вољи божјој и по праву нашљедства. Ево како изриче исту мисао: **тѣмьже (Бог) по мьнозѣи его и неизьмѣр нѣи милости и уловѣколюбию дарова нашимь прадѣдомь и нашимь дѣдомь ѡбладати сиюѵь ꙁемлоѵь срьбьсвоѵь, и вьсакоѣко богь строе на оуньша уловѣкомь не хоте уловѣуи гибѣли, и постави велнега жоупана нареуенаго вь светѣмь крьщени Стѣфана Неманоу, и ѡбновихь свою дѣдиноу и больше оутврьдихь божиюѵь помокию и своею моудростию даноѵь ми ѡть бога, и вьꙁдвигохь погибьшѹю свою дѣдиноу.**

Немања у дјетињству својем би крштен по латинском правилу, a latinis haereticis, како каже љетописац,[1] јер у земљи гдје се роди бијаху латински свештеници. Од тридесет година крсти се на ново у православној вјери,[2] и од то доба једнако бијаше на гласу спобожности и задужбина. Зидајући цркве стече имену својему вјечни спомен у љетописима српским. Милостиње његове допираху у Јерусалим и у Рим. Из његовијех земаља изгнани више Патарени, јерес која особито бјеше осилила у Босни, која стајаше између римокатоличке Далмације и православне Србије. Љетописци говоре за њега да је истријебио јереси и утврдио православну вјеру: **сьи светыи Сїмеѡнь ѹтврьди православїе вь ꙁемли Далматїе дакїи глаголемыхь сърбль и ереси потреби.**[3] **кь нихже ѥви се светыи Сїмеонь Неманѣ, новыи мѵротоуьць, оутврьдникь православїе, потрѣбникь ереси отьуьства срьбскые ꙁемле,**[4] а Доментијан к томе још додаје да је истријебио и остатке од незнабоштва: **и клъкы ереси прогналь, и храмы бѣсовскїа опрокергь, цркви богѫ вьꙁдвигль еси.**[5] Владавши тридесет и седам година по савјету, који му у писму даде из Свете Горе млађи[6] син Растко,

[1] Arkiv za povjestn. Jugoslav., III. 1854 стр. 7. и 8.

[2] Љетоп. у Шафар. Pamat стр. 58. — Arkiv za povjestn. Jugoslav., III. 1854., стр. 7.

[3] „Повѣсть о Сербскихь Господахь,“ у рукопису Кухарскога, саобшт. проф. Бодјански.

[4] Љетоп. у Шафар. Pamat., стр. 58.

[5] Житије свв. Симеона и Саве. Рукоп.

[6] Многи су се до сад препирали је ли старији Стефан или Сава. Али житија са свим прекидају распру свједочећи да је Стефан старији. Сава свједочи сам за себе: говорећи **сыи блажены господинь**

који бјеше онамо побјегао и постригао се под именом Сава, остави владу старијему сину својему Стефану, вјенчавши га и назвавши великим жупаном,[1] па се уклони у манастир Студеницу, гдје се и постриже под именом Симеун 25 Марта 1195 г.) Послије двије године 8 Октобра 1197 г. отиде из Студенице у Свету Гору и дође у Ватопедски манастир 2 Новембра 1197.[2] Отуда пролазећи по Светој Гори са сином, понављајући и красећи манастире нађе зидине од Хиландара, који прије бјеше манастир па га разорише морски хајдуци. Новце и посленике посла из Србије Стефан, те се манастир понови, и гдје се у гомили камења виђаху само зидине од цркве, у брзо се подиже трпеза, ћелије и ограда. Црква би освећена за спомен уласка пресвете Богородице у цркву (ваведенија). Хиландар се прозва српска лавра. Сава је два пута ишао у Цариград: први пут измоли од таста Стефанова, грчкога цара Алексија, земљу гдје бијаху зидине Хиландарске и хрисовуљу за то, а други пут јави цару да је манастир готов, и доби од њега много заклада да се црква украси. По заповијести цара Алексија Хиландар, ако и припадаше к Ватопеду, опет би са свијем од њега ослобођен, и с именом „царска лавра“ доби особитог управитеља, којега је сам цар поставио. Ни властима ватопедским ни карејском старјешини не би слободно мијешати се у послове његове. Цар потврди пређашњу своју повељу, којом бјеше дао

нашь Сїмеонь имѣше г. сыны, еднвь же мьньши, не могоуего нарещи сына; нь робь . . . сы бо ѩко и мьни вь братн своен и мьньшн . . . . . Доментијан у животу свв. Симеуна и Саве управо каже да је Стефан старији: ѵюднть же старѣншїи братъ сладостн ѩзыка н снлѣ словесь н благодатн божїн нсходаща нзъ оустъ меншаго. Дакле је Вукан био средњи син Немањин. У том реду спомињу синове Немањине и безимени љетописци, и Растка или св. Саву називају трећим сином. (Шафар. Pamat., стр. 51. 59. 60. — Гласник V, стр. 30. 31.)

[1] Види хрисовуљу Немањину у Авр. № 1. и Живот Немањин, који је писао Сава, у Шафар. Pamat., стр. 4. — Arkiv za povjest. Jugoslav., III, 1854. стр. 9.

[2] Ове су године у животу Немањину, који је писао св. Сава (Шафар. Pamat., стр. 6—13), и у Типику у Авр. Опис. Д. С. у С Г., стр. 8 и 9. За њих је знао Бранковићев љетописац (Arkiv za povjestn. Jugoslav., III, 1854, стр. 8—10.

бино Поље,[1] на Корчули цркву св. Вида, Јанину[2] с Поповом Луком и цркве св. Стефана и св. Ђурђа, а у Стону цркву св. Николе и цркве у Реци и у Жрновници. Све ово би дано манастиру с виноградима, који тамо припадају. Ријечи у овој хрисовуљи: и въ братнн моюн кнша ие ыкнвь помињу расправљену свађу с братом. У њој се Стефан назива: велни краль намѣстныи господнинь всѥ срьбске земле н Днокленѥ н Далматнѥ н Тракоунѥ н хльмьске земле, а потписује се: Стефань по мнлостн божнѥн вѣньчанны краль н самодрьжьць ксѥ срьпске землѥ н поморьскѥ. Сави није било мило што му се брат удворава римскоме свештенству, те опет отиде у Свету Гору. Али Стефан кад дође до онога шта је тражио и жена му умре, онда на ново дигне руке од римског католицизма и понови пријатељство с истоком; тада Сава, којега у Никеји патријарах Герман постави за архиепископа српске земље, на ново дође у Србију, и вјенча брата на краљевство године 1222, и назва га првовјенчаним, као да би се заборавило вјенчање римокатоличко. Угарски краљ Андрија не хотећи да се Стефан зове краљ као и он, подиже се на њ; али их Сава помири. Друго је важније дјело новога архиепископа српскога што је уредио свештеничко поглаварство, таже епископы н свештенникы н дїаконн н поддїаконн н вьс слоужьбнїн чннь, и раздијелио Србију на епископства. Основано би дванаест епи-

[1] Мало мјесто на Мљету. Цркву св. Панкратија у том мјестанцу даде босански бан Борис године 1155 локрумскијем Бенедиктинцима (Farlati, II §VI., 79). Али је под сумњом и година и сама повеља. Бенедиктински је манастир локрумски основан кад је у Дубровнику сазидао цркву Рихард лавова срца; а ово је било године 1192: дакле, вели Енгел (Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 88), локрумски се Бенедиктинци не јављају прије год. 1192, а старије повеље и дарови сви су лажни (Farlati, II. S., VI. 58, 59). Међу њих рекао бих да иде и она, у којој Теша, отац Немањин, даје мљетску љетину тамошњим Бенедиктинцима а сам Мљет Дубровнику (Орбини, стр. 218. — Appendini, I, II, III, 262. — Engel, Gesch. d. Freist, Ragusa, str. 80). Није мање невјерно и што Дукљанин каже да је бенедиктински манастир на острву према Дубровнику (ако је још то острво Мљет) био још за времена Бодина (око године 1073—1089), ожењенога Јаквинтом (Presbyteri Diocleatis, Regnum Slavorum. Schvandtneri Script. rer. Hungar. t. III, p. 504, c XXIV).

[2] По свој *прилици* садашње сеоце Giuliana на полуострву *Пељешцу или* Sabbioncello. Близу њега је Попова Лука.

Казасмо да је Немања код свију својих великих заслуга опет још пристајао за својим временом и за обичајем свију Словена — давши синовима земље у државу. Србију је учинио државом, али није могао учинити да у њој државне ствари буду претежније од породичних. Старијему сину својему даде Србију с Расом, столицом све српске земље; и вјенча га и назва великим жупаном. По томе вјенчање и великожупанско достојанство бјеше састављено са старјештвом и пријестолним мјестом цијеле Србије. Сам Стефан назива Расу „столно мјесто у сред српске земље.“[1] Млађему Вукану даде Немања Зету и Хум[2] и назва га великим кнезом. Њега није вјенчао, него га је само благословио, као што каже св. Сава.[3] Ето како се држава дијелила, и како млађи синови, ако и имаху дио државе, опет стајаху под старијим, великим жупаном и врховнијем господарем свију српских земаља. У држави овога пошљедњега бијаху и земље онијех првијех: ето почетка држави и покорности свију кнезова, који имају дио државе, једноме господару и самодршцу, које Немања даде Србији у унутрашњу управу. Тако је управо Немања и себе, као што видјесмо, ставио према браћи својој и њихову потомству. Кад се Немања сам борио с правом, по ком цијело племе заједнички владаше, нема сумње да је узевши роду својему или браћи и њихову потомству владу српском земљом, дјеци својој оставио да се боре с правом, по ком се држава дијелила и по коме већ чланови једнога дома или сами Немањићи тражаху старији дио, како би тијем дошли до старјештва и врховне власти. Знатно је, што ни један љетописац не спомиње како је Вукана оставио отац према старијему брату. Је ли Вукан био са свијем самосталан или је био дужан покоравати се вољи старијега брата? — о томе не знамо ништа. Али је знатно што Немања на породичне ствари није гледао од др-

употребио из Шафарикове књиге: Památky drevního písemnictví Jihoslovanuv. Доментијанова ми је књига позната у бугарском пријепису. У њему има лијепих ствари о трудима и чудесима св. Симеуна и Саве.

[1] Живот Немањин у Шафар. Památ. стр. 2.

[2] Љетописи у Шафар. Památ., стр. 51.

[3] Живот Немањин у Шафар. Památ. стр.4.

жаве него по словенски од заједнице. Поред свега ума својега и код свега, што је учинио за државу, није могао докучити како би млађи брат био у подручју старијега, како би био помоћник и слуга старијему и како би био без особитога дијела. По староме обичају сва родбина а особито синови имаху право владати онијем што је било очино. Старјештво у једнога не узимаше другима тога права; и по томе Немања држаше за дужност даривати државом и другога сина својега. Могао је располагати Зетом као својом особином. Зета, по својем значењу, по томе што му бјеше дједина, бијаше осим осталијех земаља, за које се већ могаше мислити да су под једном влашћу и да се не могу одвајати. За то Зету и дио од Хума[1] даде Вукану с именом великога кнеза,[2] желећи да Вукан влада у домаћој земљи племена Немањићског не мијешајући се у послове онијех земаља, које имаху у себи и столицу и вјенчанога господара јединога и самовласнога. Али се из титуле Стефанове и из поступака Вуканових види да земље Вуканове нијесу биле са свијем самосталне, него да су стајале под врховном влашћу Стефановом. То и би мрско Вукану, који науми на који му драго начин освојити пријестолно мјесто цијеле Србије и начинити се главом народном. Тога ради најприје с помоћу Андрије, војводе хрватскога и далматинскога, брата краља угарскога Мирка (Емерика), навали на брата да га призна за самосталнога војводу зетскога и хумског, и да би боље докучио, стане се договарати с папом. Стефан да би покварио брату посао, требаше и сам онако да поступи: у писму, које је писао папи, назива га духовнијем оцем својим, говори да љуби римску цркву и моли за краљевски вијенац. Дознавши за ту молбу Мирко, узе Србију и посади Вукана на великожупански пријесто додавши у титулу угарских краљева ријечи: краљ српски „rex Serviae“ за знак врховнога господства над Србијом. Папа, надајући се да ће обратити Србију у римокатоличку вјеру, већ заповједи калочкоме владици да вјенча Вукана,

[1] Љетописи у Шафар. Památ., стр. 51. — Гласник V. стр. 30, 48. — Повѣсть о сербскихъ господахъ.

[2] Љетопис у Шафар. Památ., стр. 59, 72. — Живот Немањин, који је писао св. Сава, у Шафар Památ., стр. 13. — Рукописни живот св. Симеуна и Саве, који је писао Доментијан.

али у томе ударе Млечићи на Задар и Мирко се свади с Андријом, те Угарска не има кад мислити о Вукану, а Стефан доби времена позвати брата Саву с моштима очинијем да га помири с Вуканом. Стефан не помињући именом брата овако у животу својега оца каже за што је дозвао Саву из свете Горе: ѡскврьни бо се ꙁемлꙗ нашѧ беꙁаконии нашими и оубиенѧ бысть кръвьми и вьпадохомь кь плѣнь иноплеменьныкь.[1] Овдје ће безакоња рећи што се Стефан бјеше обратио к папи и што му се притварао да је рад примити римокатоличку вјеру. Остало се лако разумије и показује да мијешање угарско и отимање Вуканово није било без крви. Св. Сава прича да су га оба брата дозвала у Србију и оба га срела у Хвосну с властелима и свима црквенијем служитељима. Може бити да су се браћа помирила прије него је св. Сава дошао, па је његовијем доласком само утврђена љубав међу њима.[2] То је било године 1208. Мошти Симеунове положише у цркви студеничкој, коју је сам сазидао. Кад се браћа помирише, Вукану осташе пређашње земље. Сава би постављен за архимандрита студеничке лавре, а освешта га митрополит солунски. У ово вријеме падају ратови Стефанови с бугарским царем Борилом, који бијаше у дружби с Хенриком Филандром грчким царем, сином Болдуина из Фландрије, са Стријезом, братом Кало-Јована бугарскога, с Михаилом драчким, и Андријом угарским, који такође бјеше у дружби с царем Хенриком.[3] Ове је ратове прекратити помагао јеромонах Сава; он дакле онда још није био архијепископ. По свој прилици тога ради да би се сачувао од Угарске, Стефан узе за жену унуку дужда млетачкога Дондоле и на ново се стаде приклањати западноме свештенству. Године 1217 папа заповједи, те га вјенчају и Стефан се прозове вјенчани краљ Србије, Диоклитије, Травуније, Далмације и Хума. У ово вријеме пада његова хрисовуља бенедиктинскоме манастиру на острву Мљету (С. бр. 51). У њој дарова Стефан реченоме манастиру метохије: цијело острво Мљет и Ба-

[1] Шафар. Památ., стр. 19.

[2] Шафар., Památ. стр. 13.

[3] Ове ратове спомиње сам Стефан у животу Немањину, на стр. 21 — 29 у Шафарика. Одатле дознајемо да је Ниш био град на граници српској према Бугарској.

бино Поље,[1] на Корчули цркву св. Вида, Јанину[2] с Поповом Луком и цркве св. Стефана и св. Ђурђа, а у Стону цркву св. Николе и цркве у Реци и у Жрновници. Све ово би дано манастиру с виноградима, који тамо припадају. Ријечи у овој хрисовуљи: и вь братии моієи бишa ме ıaкивь помињу расправљену свађу с братом. У њој се Стефан назива: вели кралъ намѣстныи господинь вьсе срьбске ꙁемле и Диwклие и Далъматие и Травоунние и хлъмьске ꙁемле, а потписује се: Стефань по милости божиеи вѣньчанны кралъ и самодрьжьць всие срьпске ꙁемле и поморьскиє. Сави није било мило што му се брат удворава римскоме свештенству, те опет отиде у Свету Гору. Али Стефан кад дође до онога шта је тражио и жена му умре, онда на ново дигне руке од римског католицизма и понови пријатељство с истоком; тада Сава, којега у Никеји патријарах Герман постави за архиепископа српске земље, на ново дође у Србију, и вјенча брата на краљевство године 1222, и назва га првовјенчаним, као да би се заборавило вјенчање римокатоличко. Угарски краљ Андрија не хотећи да се Стефан зове краљ као и он, подиже се на њ; али их Сава помири. Друго је важније дјело новога архиепископа српскога што је уредио свештеничко поглаварство, таже епископы и свештеникы и дїакони и поддїакони и вьс слоужьбнїи чинь, и раздијелио Србију на епископства. Основано би дванаест епи-

[1] Мало мјесто на Мљету. Цркву св. Панкратија у том мјестанцу даде босански бан Борис године 1155 локрумскијем Бенедиктинцима (Farlati, II §VI., 79). Али је под сумњом и година и сама повеља. Бенедиктински је манастир локрумски основан кад је у Дубровнику сазидао цркву Рихард лавова срца; а ово је било године 1192: дакле, вели Енгел (Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 88), локрумски се Бенедиктинци не јављају прије год. 1192, а старије повеље и дарови сви су лажни (Farlati, II. S., VI. 58, 59). Међу њих рекао бих да иде и она, у којој Теша, отац Немањин, даје мљетску љетину тамошњим Бенедиктинцима а сам Мљет Дубровнику (Орбини, стр. 218. — Appendini, I, II, III, 262. — Engel, Gesch. d. Freist, Ragusa, str. 80). Није мање невјерно и што Дукљанин каже да је бенедиктински манастир на острву према Дубровнику (ако је још то острво Мљет) био још за времена Бодина (око године 1073—1089), ожењенога Јаквинтом (Presbyteri Diocleatis, Regnum Slavorum. Schvandtneri Script. rer. Hungar. t. III, p. 504, c XXIV).

[2] По свој *прилици* садашње сеоце Giuliana на полуострву *Пељешцу или Sabbioncello*. Близу њега је Попова Лука.

скопства: у Стону (Хум), у Зети (диоклитијанском приморју), Дабру, Будимљу, Раси, Хвосну (Студеници), Призрену, Грачаници, Топлици, Браничеву, Биограду и Моравици. Овако записана имамо епископства у два љетописца.[1] С њима се у главноме слаже и трећи, само што Хум мијеша с диоклитијанским приморјем. Шесто је епископсто у њега названо студеничко:[2] јер је за Хвосно стављено у Студеницу. У сва три је број епископствима дванаест. Исти број и иста имена имамо и у Рајића[3] и у Енгела.[4] Први је употребио трећи љетопис, те је и у њега Стон у диоклитијанском приморју. Узрок се погрјешци види. Први љетописац пише: поставлꙗеть прьваго епископа оу хльмской ꙁемли оу столнѣ, котораго оу діѡклитїнскомь поморїоу. Трећи преписујући с њега испремета ријечи и написа: поставлꙗеть .а. епископа вь хльмской ꙁемли (у других је љетописаца задржано на том мјесту оу стонѣ), .в. епископа оу стонѣ вь діѡклитнскомоу поморїю. За Рајићем исти списак са истом погрјешком задржава и Енгел испоредивши га са списком у Фарлата и с изворима у Асемана. Шафарик наводи списак епископства из хрисовуље оба брата Стефана и Саве.[5] У њему опет нема студеничкога епископства него мјесто њега стоји хвостанско. Али први љетописци већ показаше да је то једно. Него је знатније што нема четирију других: призренскога, грачаничкога, браничевскога и биоградског. Тој хрисовуљи не знамо године, а с тога можемо мислити да је писана прије него што су епископства са свијем уређена. Најпослије још и четврти љетописац има дванаест епископства, која је уредио Сава. Ево им мјеста: „Захумље у цркви богородичној под гором Залом у Невесињу, Стон у диоклитијанском приморју, Дабар у вишеградском крају за Херцеговину, Биоград за Сријем, Граничава у пожаревачком округу, Ахилија у ужичком округу, Косово у Липљану, Топлица у прокупском округу, Студеница

[1] Љетописи у Шафар. Památ. стр. 59. — Arkiv za povjestn. Jugoslav., III. 1854. стр. 10.

[2] Љетоп. у Шафар. Památ., стр. 69.

[3] Ч. II, стр. 422.

[4] Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 219.

[5] Památ. љетоп., стр. 54.

[6] *Гласник V. стр. 37.*

у пеђском округу."[6] Сама имена земаља, у којима вели овај љетописац да су била епископства, показују да је живио доста доцније и да их је узимао онако како се дијелила Србија за његова времена. Сврх тога и мјеста епископствима и имена њихова у њега се врло разликују од онијех напријед и показују да су у љетописца били извори веома мутни. Тако је у њега хумско епископство мјесто Стона премјештено у Невесиње, а Хум смијешан с диоклитијанскијем приморјем, и као што је за пошљедње узео Стон, тако је за Зету измислио епископство у Врањини; Дабар није био у вишеградском крају него на међи између Хума и Травуније к југу од Љубиња; под Граничавом по свој прилици мисли Браничево; Ахилије није било, него је била црква св. Ахилија у манастиру Моравцима, на води Моравици у садашнем рудничком округу: још у XVIII вијеку ужички се владика писао ахилски;[1] дакле то је епископство исто које је у онијем пописима напријед моравичко. Косовско је или липљанско основано доцније, јер га нема у другим пописима, и истом се за краља Милутина појављује. Из свега се види да је тај списак састављен доцније по изворима непоузданијем. Сам је Стефан основао манастир Жичу године 1222—1224, која од тога времена поста столица српских архиепископа. Имамо од њега хрисовуљу, коју је дао жичкоме манастиру (Ш. бр. VII). Из ње знамо да су новоме манастиру била дана многа oближња села и села у Јелцима, Хвосну, Затону, Зети и у Горској Жупи са засеоцима, планинама и пашама, дани бише и власи и неколико жупа: Крушилница, Морава, Борач, двије Лепенице, Бјелица, Левоч, Лугомира, Расина и Јошаница са свима власима својим; најпослије много свештенијех ствари и црквенијех заклада. Црквене земље бише ослобођене од власти дворскога протопопа и људима црквенијем дане бише неке олакшице: они бише названи „архиепископови људи." Сам манастир би одређен да у њему сједи архиепископ, који и власт над њим имаше. Наређено би да се у жичкој цркви вјенчавају краљеви и постављају архиепископи, епископи и игумани. У хрисовуљи се Стефан пише: **Стефанъ по божиѥ милости вѣнчани прьви краль**

[1] Шафар. Slov. Starož: II, IV, 633.

вьсе срьпскиие ȥемле, Диоклитије и Травоунине и Далмацие и Ȥахльмие. Напријед рекосмо шта сви српски љетописци мисле о ријечи „првовјенчани“, коју мисао и Рајић понавља. Али нас ова хрисовуља наводи да је друкчије разумијемо. Вјенчавши се Стефан други пут по грчкоме источном правилу, није се назвао првовјенчани за то да се заборави прво вјенчање римокатоличко, него за то што је први вјенчани краљ српски. Ако ће се гледати на правило за вјенчање и вјеровати ријечима св. Саве, онда је Стефан био вјенчан не два пута него три, и први га пут вјенча сам отац Немања. Али овдје није важна ствар, колико је пута и по каквоме правилу био вјенчан, него што је први вјенчан за владаоца и први се прозвао краљ. Пређе се зваше велики жупан и послије оца други,[1] па се послије прозва краљ, дакле је био управо као што у хрисовуљи вели: вѣнчани прьви краль. А најпослије латинско је вјенчање мало значило у православнога народа а и у самога Стефана: оно је важно било само западу. А још мање га је могао цијенити Сава, и по томе право вели љетописац говорећи да Сава сьвѣтомь вьсѣхь вѣньчаветь брата своего великаго жоупана.[2] Пошљедње ријечи показују како је народ сматрао Стефана до пошљедњега вјенчања његова. Знатно је како Стефан још за живота свога говори о сину. Хрисовуљу даје у име своје и сина Радослава, којега назива „првенцем милошћу божијом намјесником својим.“ Још је Немања употребио ријечи „божијом милошћу“, које показују да је сматрао себе за законитога владаоца, којему је власт освештана одозго, који нема над собом старијега. Те је ријечи употребио Стефан за себе и за старијега сина; послије их употребљаваше сви који након њих владаше. У то вријеме он је већ имао четири сина; али их не спомиње, него само старијега сина чини својим нашљедником по вољи божијој. Ту су чисте државне ствари, које особито одговарају вјенчању. Доиста ни од куда не видимо да су сви остали синови Стефанови добили за се дио од државе. Али такови дијелови нијесу били истријебљени, него послије поникоше на ново. Године 1224 Стефан умрије. Он је настављао што је отац мислио. Отац му је утврдио власт своју укротивши непријатеље своје, а он је гле-

[1] Љетописи у Шафар. Památ. стр. 69.

[2] Љетописи у Шафар. Památ. стр. 60.

дао утврдити власт своју морално, и за то му се најзгодније учини вјенчање и краљевско име: тијем се изједначи са суsједним државама и узвиси се у очима својих поданика. Вјенчањем и краљевским именом биваше законито Немањићима право на српски пријесто и одбијаше се за свагда све чим би се друга племена могла отимати о пријесто. Велики му помоћник бијаше свештенство преко брата, који пред свршетак његове владе утврди српскоме народу свештеничко поглаварство, уреди епископства и испроси Србији архиепископа с правом да га постављају српски епископи. За столицу би изабрана Раса.

Стефан је оставио након себе четири сина: Радослава, Владислава, Уроша и Предислава, који се покалуђери и послије би архиепископ под именом Сава II. Најприје на пријесто сједе Радослав, којега вјенча Сава у Жичи. Али несрећан би са женом: **прилоучи же се Радославоу кралю**, вели љетописац, **жена Далида ѡна или рещи нови Ѥꙁавель и елика пострада нь обаче не съвѣдень бысть ехїдною.**[1] Подавши се жени, **ѡть нея врежденъ бысть оумомь**,[2] чега ради властела видећи га да није за владаоца, вољеше Владислава. Букну буна; Радослав би изагнан, dejectus, као што вели Бранковићев љетописац,[3] око године 1234, и побјеже у Драч, а оданде у Дубровник, докле га Сава наговори да се постриже, па вјенча Владислава. Из Радосављева писма (С. бр. 2), које је писао у Дубровнику године 1234 Фебруара 4, види се да није са свијем драге воље, као што мисле историци, оставио пријесто брату, него да је побјегао у Дубровник ради својега **правовѣрия и великаго прѣклетьвьства** брата својега не губећи надања да ће опет кадгод бити краљ. Ту се Радослав пише: **Стефань вь Христа бога вѣрны краль всѣхь рашкихь ꙁемль и тревоунискихь оуноукь светаго Симеѡна Немане и сынь прьвовѣнчаньнаго крала блажонопоучившега Стѣфана монаха Радославь.** У истом се писму Хум и Зета називају српске области.

Године 1234 учини Владислав с Дубровником уговор (С. бр. 3), у коме показује да је у бризи како ће му се одржати пријесто. Уговарао је с Дубровчанима да му помажу и да га

[1] Шафар. Památ., стр. 31. — Гласник V. стр. 45.
[2] Доментијан, Житије св. Сим. и Сав. Рукопис.
[3] Arkiv za povjestn. Jugoslav. III. 1854. стр. 11.

приме у свој град ако би побјегао из Србије. Пошљедње ријечи просвјетљује што Радослав вели: **ако ми богь да и боудоу господарь како сьмь биль** (С. бр. 2). За његове је владе неки Владимир плијенио српску земљу, и по том Дубровчани обећаше да ни Владимира нити и кога другога неће свјетовати Србији на зло (С. бр. 8). Ко је био Владимир — може се дознати у Апендинија, који под годином 1239 пише да су Дубровчани с Омишанима имали састанак (stanko), на коме од Омиша бише епископ Иларион и гроф Владимир; ту је био и посланик краља Владислава.[1] Отуда ваља мислити да су Омишани по старом обичају гусарећи по мору плијенили српске земље на мору. Од њих су, као што знамо, много страдале далматинске општине. Писмо приморскога кнеза Ђурђа (С. бр. 10) свједочи да је жена тога Ђурђа била кћи Владисављева. Ево ријечи Ђурђевих: **да сьда** (сада) **соу ходили мои жоупланє кь** (које) **є даль краль Владиславь мьнѣ и моеи женѣ а своеи кькери прѣдь кашь градь по ȥаповѣди крала Оуроша.** До сад ни у коме извору не бјеше гласа о кћери Владисављевој. Кад је ово било, већ је, као што се види, владао краљ Урош I. Тешко је казати какав је то кнез Ђурађ. Из ријечи се његовијех види да је држао некакав приморски град, може бити, Омиш: ово се потврђује тијем што Ђурађ вели да су Млечићи с Дубровчанима ишли на његов град, а то знамо да се обично чинило Омишу: **вы вѣсте властеле кьда на ны подоу дрѣва ȥаморьска и бьнетьчьска на нашь градь, тьда каша** (дубровачка) **дрѣва поль гь нихь гредоу на ны** — писа кнез Ђурађ; а име посланика његова, кнеза Озора, који би ухваћен на путу, још боље показује Омиш. Владислав је владао између осталога Хумом и Травунијом, као што се види из његове титуле: **Стефань Владиславь с помокию божиѡмь краль всѣхь рашкихь ȥемль и Диоклитиє и Далмациє и Травоуниє и Ȥахльмиє** (С. бр. 7). Он се потписивао: **Стефань Владиславь с помокию божиѡмь краль всѣхь рашкихь ȥемль и приморскихь.** Око године 1237 престави се архиепископ Сава I. и би погребен у манастиру Милешеви, сазиданом за времена Владисављева. На скоро за тијем сврши се и влада Владисављева.

На пријесто дође трећи брат, Урош I. До сад историци говорише да је Владислав престао владати кад је умрьо, па се

[1] Т. I. стр. 280.

само сумњаху је ли умрьо године 1237 или 1240; али из писменијех споменика издази на видјело ова сумња, јер се из њих види да је Владислав још био жив кад је Урош стао владати. Године 1244 обећаше Дубровчани Урошу да не ће на зло његово помагати жени Владисављевој, која сјеђаше у њихову граду: ꙗкоре ни сь нашемь светомь ни сь нашемь вѣдениемь кралица владиславьла ись нашега града ни по морѣ ни по соусѣ ни оу Босьнѣ да не пошлѣ ни книга ни слѣ (посланике) на твоѥ ꙁло (С. бр. 12). Да је краљица Владисављева онда већ била удовица, не би имала ни узрока ни права радити против Уроша; него је могла тако поступати само по праву својега мужа, који још бијаше у животу. И доиста друго писмо, писано на 9 година послије првога, године 1253, свједочи да је Владислав јоште био жив (С. бр. 16). У њему Дубровчани обричу Михаилу Асену да не ће примати к себи ни Уроша ни брата му Владислава ни родбине им ни властеле, ако их Бугари истјерају из Србије: и аще богь поможеть светомꙋ ти царствꙋ исьиꙋдити врага твога и нашега Ѳурош ись срьбске ꙁемле и брата его Владислава и родь ихь или дроуꙁи властеле и привѣгнꙋ градꙋ Дюбровникоу, ми да ихь не примемо ни рѣчи ихь. Урош није у залуд прозван Велики: од свију се непријатеља својих, и од самога брата умио срећно сачувати, и за његове владе Србија нити би ослабљена ни понижена; ни Грци ни домаћи немири не могоше јој досадити. Прем да му угарски краљ, као што вели љетописац, зададе многа ѡꙁловлениꙗ и скрьби,[1] опет се је умио и њега опростити. Само Татари 1241, наваливши на Угарску, захватише мимогред и мало Србије. Још се подигоше и Дубровчани, али се ствар сврши без рата. Историци кажу да су се Дубровчани за то завадили с Урошем, што се лакомио на њихово добро и стезао права њиховој трговини. По томе Дубровчани замолише млетачку републику да би расправила распру између њих и краља; они бијаху ради послати својега кнеза Ђорђа (Марцела?) двору краљеву надајући се да се краљ не ће оглушити молбе кнеза Ђорђа, који бјеше род дужду млетачкоме. Али сенат млетачки не хотећи да Дубровник буде у миру са Србијом, тајно заповједи кнезу да не иде Урошу. Тада Дубровчани начинише уговор с Ми-

[1] Шафар. Památ., стр. 52.

хаилом Асеном: али Михаила сметоше ствари бугарске, и рата са Србијом не би. Дубровчани се потхватише платити Урошу 2000 перпера за право да могу трговати и земљу држати. Тако прича Апендини.[1] Из наших се споменика не види да је Урош стезао права дубровачкој трговини, него на супрот, имамо писама његовијех писанијех прије и послије овога времена, кад рат бјеше готов букнути (С. бр. 12, 13, 17, 21, 22), па се из њих не види никакво стезање трговачких права, премда нема ни повлађивања. Али да се непријатељство и с једне и с друге стране одавна закухавало, свједоче писма: још око године 1240 писа приморски кнез Ђурађ Дубровчанима да су његови жупљани ишли на њихов град по заповиједсти краља Уроша (С. бр. 10). А Дубровчани године 1249 свезаше се с босанским баном Стефаном, који им обећа: **ако се раꙁьратите сь кралемь рашькимь, да вась не дамь ни вашь добитекь, паче да ви ѹхранимо** (С. бр. 14). О рату се тек мишљаше да може бити. Па ни за времена Ђорђа Марцела око године 1253 Дубровчани још не показиваху да о злу раде, измоливши од Уроша повељу да могу трговати по земљи његовој плаћајући по закону царину (С. бр. 17). Али за истога кнеза, 15 Јунија 1253, удружише се с бугарским царем Михаилом Асеном и већ јасно показаше да се надају скоро рату с Урошем. У уговору (С. бр. 16) већ углавише како ће међу собом живјети кад Бугари освоје Србију и прогнају Уроша и Владислава. Јамачно је Ђорђе Марцел, слушајући тајне налоге млетачкога сената, израдио те се уговор овај прими; јер године 1254, 22 Маја, дубровачка властела сама учинише оваки уговор с Радославом Андрејевићем хумским, који објећа: **ѡть дьньшни дьнь напрѣдь противa моеи силѣ и своими лудьми да боудоу дрьжань учинити рать кралу Оурошу и еговѣмь лудемь доколѣ вашь градь Дубровьникь у рать стои (сь) кралемь Оурошемь и сь еговѣми лудьми** (С. бр. 20). Али непријатељства не би другога осим што обје стране заробише једна другој по неколико људи. Исте године 1254, 23 Авг., за кнеза Андрије Злата, већ бјеше мир између Уроша и Дубровника. Краљ даде повељу (С. бр. 21), којом ослободи дубровачке трговце од свију земаљских данака у Србији и од сваке

[1] Т. I. стр. 281.

забаве, и допусти им трговати по цијелом краљевству само да плаћају уговорену царину. А Дубровчани се задужише чинити краљу почаст, као што је чинише дједу му и оцу, вратити све земље, које суд нађе да су краљеве; а кад би дошао у њихов град, примити га као што пристоји, и не спомињати никакве пређашње неприлике нити му ударати већу цијену на ствари за јело; угађати му у свему како му пристоји; одмах вратити све робље; у своме граду не дати ни једноме непријатељу српском да му чини пакост (С. бр. 26). Одатле се види да се ствар свршила добро по Уроша, и што се спомињу земље, из тога се може изводити да се рат није дигао ради трговине ни ради Урошева лакомства, него што Дубровчани преко правде бијаху притисли земље српскога краљевства. Дакле не из лакомсва него по дужности владалачкој тражио је Урош од Дубровника накнаду, и сва је прилика да су од то доба почели Дубровчани плаћати српским краљевима на годину по 2000 перпера, прем да о томе нема гласа у нашим споменицима, који не иду даље од године 1254. За Уроша I. Хум већ није припадао Србији, које се види из уговора с Дубровником хумскога жупана Радослава, који за себе вели да је заклет угарском краљу и обриче помагати на Уроша (С. бр. 30). Урош је имао жену Јелену, њемачкога рода,[1] и два сина, Драгутина и Милутина. Првоме, који бјеше ожењен Катарином, кћерју Стефана V. краља угарскога, још за живота обећа дати пријесто, и Драгутин већ поче наваљивати на оца да учини што је обећао, кад Урош на један пут смисли дати пријесто врснијему Милутину и запроси му за жену кћер цара Михаила Палеолога. Али се та женидба разби, а у том Драгутин с угарском војском удари на отца и отјера га у Драч, гдје Урош и умре године 1272, платвши животом што је хтио извршити нову мисао, вољу самодржавну, и пустити у немар старији ред у нашљедству. Потпис је Уроша I. оваки: **Стєфань Оурошь сь помокию божиюкь краль кьсєи рашькѣи ҁємли и поморьскє.**

[1] Један љетописац (Шафар. Památ. стр. 60) назива је кћерју угарскога краља; други Бранковићев (Arkiv sa povjestn. jugosl. III. стр. 11) кћерју некаквога њемачког краља, regis Francorum filiam, а трећи (Гласник V. стр. 42, 49) управо каже одакле је говорећи да је била кћи Болдуина II, цара цариградског.

На Драгутину, који је владао од године 1272 до 1275, видимо велику моћ свештенства и хитрине Милутинове. Мати и архиепископ Сава II., може бити у договору с Милутином, учинише те се Драгутин тако покаја што је с оцем онако поступио, да се одрече пријестола брату на корист, али да Милутин након себе остави пријесто сину његову Владиславу. На скоро хтједе опет владати, али му опет не даде свештенсто, којему врсноћа и дари Милутинови омиљеше. Остало вријеме до смрти своје, године 1317, преживје Драгутин у Сријему, који с Мачвом доби од таста у мираз са женом.

Послије Уроша I. жива бјеше жена му Јелена. Будући римске вјере сјеђаше у Скадру близу Дубровника. Данило вели да јој је двор био Брњаци. гдје је живјела и умрла покалуђеривши се.[1] Из Брњака је писала Дубровчанима да ће им јављати што год науми краљ српски радити против њихова града: и ако име хтѣти краль послати коньскꙋ на Дꙋброкникь или гꙋсꙋ или що годѣ пакостити Дꙋбровникꙋ, да є ѡдь мене вѣдѣние ꙋ градꙋ колико наикеке могꙋ брьѕо (С. бр. 27). Овдје ваља разумјети Милутина, који доиста по свједочанству Апендинијеву[2] године 1288 рђаво стајаше с Дубровником бранећи Которане. А Јелена бијаше с њим незадовољна за то што се око тога времена ожени преко закона Јелисаветом, сестром Драгутинове жене Катарине. Писмо је писано за кнештва Ивана Сторлата[3] и за архиепископа Алијарда. Године 1289 написала је Јелена још једно писмо (С. бр. 32), у ком потврди запис који је дао Милутин Дубровчанима да могу држати земље које су држали за Уроша I. (С. бр. 33).

Урош II. Милутин, који је владао од године 1275 до 1321, знаменит је историјски човјек: показао се вјешт политик и храбар војник. Он је са свијем према своме времену, није жалио ни оружја ни лукавства да би постигао што је хтио. Истина, политика му често бијаше противна моралу, али за то на све стране бијаше вјешта и крепка и у свакој прилици

[1] Рајић ч. II. стр. 50.

[2] Т. I. стр. 282.

[3] У споменицима је код имена кнеза Сторлата стављена година 1268, али је те године још био жив Урош I, па Јелена не би могла тако писати, па још у Брњацима.

знађаше одржати мејдан. Њему криво чине неки љетописци и историци што га гледају само с моралне стране, па га једни немилице коре а други се труде покрити му и оправдати недостатке. Али и једни и други гледају само с једне стране: у човјеку који народом управља није доста гледати само човјека; у њему треба гледати управитеља, коме се у руку храни срећа свега народа. У такога је човјека тешко распознати шта чини сам од своје воље шта ли за то што околности ишту и што се не може друкчије чинити. Између три силна сусједа, који су му непријатељи, у тјескоби од наваљивања западне цркве, Милутин није много бирао како ће радити, него му је за тијем било да му Србија буде у миру и силна. И тако је себе дао за корист државну. Дивити нам се ваља његовој храбрости, бистроме уму, који се свачему знађаше довити, и поред тога необичној срећи; па још не треба нам сметати с ума да му је сусјед, с којим највише посла имађаше, било источно царство, које није жалило ни плетака ни новаца у пословима својим с другим народима; с таким сусједом, који већ стајаше на крају унутрашњега квара и државнога преврата, често је требало радити оружјем каквијем он ради и плетке ставити на супрот плеткама. И пријесто је Милутин добио пријеваром. Преко свештенства, којега љубав стече побожношћу, даримa и грађењем манастира, ули брату тако дубоку побожност и чисто кајање да се прође сваког мијешања у државне послове. Ни на самрти није се Драгутин побринуо потпомоћи сина да прими пријесто послије стрица; а Владислав имаше пуно право на пријесто, које и Милутин признаваше. Нијесу мање среће били и спољашњи послови његови. Најприје је био ожењен кћерју Јована Ангела, севастократора тесалског и локридскога,[1] па заклањајући се тијем сродством једнако удараше на грчке земље сад сам сад с братом Драгутином. Михаило Палеолог подиже се на њ, али умрије на путу године 1283. Ништа не могоше учинити ни грчка господа ни помоћ татарска, турска и фрушка (франачка). Милутин у неколико ратова освоји оба Полога, Скопље, Овче Поље, Златову, Пијанац, Струмицу, Сер, Дабрско, Кичаву, Поречје, опусти влахиотску земљу и доходи до Солуна

[1] Corp. Script. Hist. Byz. Nicephorus Gregoras, v. I. p. 203. — Stritter, II, 205.

и Атона (Гр. стр. 42, бр. 4). Како је Грчка стајала, слободно јој је могао узимати градове и земље. Немајући се чега бојати с те стране, баци очи на Босну, и да би је добио, пусти прву жену своју изговарајући се тијем што бјеше нероткиња, и узе Јелисавету сестру Ладислава краља угарскога и Катарине, жене Драгутинове. И доиста у мираз с Јелисаветом допаде му Босна године 1286. А да би се умилио папи Милутин преко мајке своје Јелене обећа увести у Србију римокатоличку вјеру и изагнати Патарене. Али нереди у Бугарској одвратише му памет од тога обећања. Татарин Ногај, сметнувши Тертера, посади на бугарски пријесто Смилцу и затресе српске земље. Расира се сврши женидбом: Страшимир, управитељ видински, главни и Србији најближи војвода Смилчин, ожени сина својега Михаила Недом кћерју Милутиновом. А кад син Ногајев Цаха посади на бугарски пријестол Светослава, сина Тертерова, онда да не би дошло до непријатељства, сам Милутин, пустивши Јелисавету, узе за жену кћер Тертерову, полусестру Светосављеву, године 1296. Већ му се није било чега бојати од Угарске, јер кад погибе Ладислав, Андрија III. имаше много посла у својој земљи. У том се на југу једнако плијењаху грчке земље помоћу грчкога одметника Котанице. Најпослије цар Андроник старији не знађаше како би боље укротио силнога непријатеља него како је свагда поступала византијска политика у невољи и како је поступао и Милутин: он понуди Милутину кћер своју за жену; за пошљедње двије жене Милутинове мишљаху као да се њима Милутин и није оженио, јер их узе за живота прве жене, па кад она умре, нестаде сваке сметње, — и Симонида од осам година пође за Милутина од четрдесет година. По уговору о женидби кћи Тертерова и Котаница бише предани Грцима, а Милутин се обрече да не досуђује грчким земљама и да помаже тасту на Персијанце. И једном је и другом била ова женидба пробитачна: Андроник се опрости Срба, који, као што говоре љетописци, бијаху најжешћи непријатељи и сваки дан чињаху полом римскоме царству, et ipsi infestissimi hostes erant, et Romano imperio magnas quotidie clades inferebant, па још доби помоћ од њих на Турке. Добитак Милутинов бјеше већи. *Прем да више не* досађиваше грчкоме царству, али га већ

сматраше као да је његово. Гњев Светослава и Драгутина ради ове женидбе потхвати се цар да утиша. Милутин оста са свијем на миру. Што Милутин из далека мишљаше о Грчкој, за то му требаше чинити задужбине; с тога је градио и богатио цркве у Србији и у самој Грчкој, као у Солуну, у Цариграду и на Атону; даре слао чак на Синај, и у Јерусалиму сазидао нову цркву св. арханђелима Михаилу и Гаврилу.[1] У то вријеме падају хрисовуље које је дао Хиландару. У једној потврди и преписа пређашње хрисовуље очине и дједове, у којима бијаше записано што су даровали Хиландару; и ту записа своје поклоне: неколико села са засеоцима, пашама и власима, неке цркве, велико уљаника, винограда итд. Што је Хиландару дао цркву архистратига Михаила у Штипу и села с људма у струмском крају, отуда се види како му се далеко на југ простирала држава. Родна и прекрасна равница маћедонска, кроз коју теку двије воде Вардар и Струма и у којој живе највише Словени, бијаше главно, за чим су тежили с оружјем српски краљеви. Како та земља лежи према Србији, то је већ био узрок довољан. Србија се опираше о ту равницу цијелијем јужнијем дијелом својим, који се свршиваше у горе, из којих с југа долази вода источној Морави од Расе до Ниша: требало је само пријећи преко планине, па видјети да је прави наставак Србији та равница, која отвора пут к мору и Атону. Први је још Немања корачио преко планине освојивши Призрен, Скопље и Средац; Милутин већ дође до Сера (Сереса), и то бијаше најдаљи крај његовој држави на југу. Из исте хрисовуље дознајемо да је у то вријеме, око године 1302—1306, архиепископ српски био Јевстатије II, а епископства да су била ова: зетско, рашко, звечанско, хвостанско, хумско, призренско, топличко, будимаљско, лимљанско (лиљанско), скопаљско, дабрско и моравско. Испоредивши овај списак с онијем у Енгела,[2] видимо да у пошљедњем нема звечанскога а имају четири друга: брани-

[1] Немања је изабрао за покровитеља својој земљи арханђела Михаила, за то се црква, коју је Милутин сазидао, зове и црква самога архистратига Михаила. В. повељу Урошеву V. Г. II. и Душанову, С. бр. 35.

[2] Gesch. v. Serv. u Bosn., стр. 225.

чевско, мачванско, градачко и кончулско. Али се у писму Милутинову каже да су оно *сва* епископства. Ово се неслагање може разумјети отуда што је хрисовуља писана много прије свршетка владе Милутинове, па је звечанско епископство могло бити укинуто а два друга постављена послије, за архиепископа Никодима, о коме се мисли да је уредио црквено поглаварство; што се тиче два прва, она нијесу поменута за то што су била у земљи Драгутиновој. У Рајића[1] нема двају: звечанскога и топличкога. У хрисовуљи Милутиновој, која је писана кад је већ Никодим био архиепископ и коју је Шафарик штампао, имамо записана ова епископства: зетско, рашко, хумско, хвостанско, топличко, будимаљско, дабрско, моравичко, скопаљско, призренско, липљанско, браничевско, мачванско, градачко, и кончулско.[2] Овај се списак са свијем подудара с Енгеловијем. У списку Григоровићеву, узетом из хрисовуље која је писана такође за Никодима, опет нема епископа: моравичкога, скопаљскога, призренскога, градачкога и кончулскога, прем да се каже за остале епископе да су вьсь сь богомь сьбраныи ликь вьсе срьбскые ȥемлѥ (Гр., стр. 47, бр. 12). У другој и трећој хрисовуљи (А. бр. 2. 3) Милутин говори о грађењу пирга или бедема с црквом спаситељевом обране ради Хиландару од морских гусара, и прилаже пиргу село Куцово у струмском крају са свијем што му припада и с доходима близу манастирских села, које је све измолио у цара грчкога. Мјесто гдје је сазидан бедем зове се Хрусија, пирг је велик и тврд с добром оградом: унутра је црква Вазнесенију Господњему и ћелије, од којих је једна одређена за самога Милутина. Старац, који ће управљати пиргом, поставља се само из хиландарскога манастира, бирају га браћа и треба да је за то најврснији послије игумна и „баште". Без довољнога узрока не може му се узети управа пиргом. Пирг се не одваја од манастира него је заједно с њим. Послије ове хрисовуље даде Милутин и четврту (А. бр. 4), у којој потврђује све пређашње прилоге Хиландару и пиргу, наређује да се даје из манастира храна браћи која су у пиргу и запрећује да манастирске власти не дирају у оно што припада

[1] Ч. II. стр. 625.

[2] В. Љетописи у Шафарика Památ. стр. 54.

пиргу, било покретно или непокретно, живо или мртво, дано да се краси и држи пирг; на ново одређује јединство пирга и Хиландара, и најпослије записује пошљедњему још два села у скопаљском крају са свијем њиховијем људма и доходима. Обје је пошљедње хрисовуље засвједочио архиепископ Сава III. у договору са свима епископима и утврдио својим подписом: **Сава по милости божиѥн архиѥпископь вьсѣхь србскихь и поморскихь ʒемль.** Архиепископ у своме пријепису спомиње све који су прије њега били архиепископи; ево их: Сава (I), Арсеније, Сава (II), Јоаникије, Јевстатије, Јаков, Јевстатије (II). Така бијаху побожна дјела Милутинова. Како год, еле се он знао умилити жени Андрониковој царици Ирини, која му спремаше византијски пријесто, слаше силне новце, па и два сина своја посла у Србију. И она и Милутин мишљаху сјединити обје државе. Али између највећих сметња бјеше незакони[1] син Милутинов, Стефан Урош, који је до то доба живио у Зети. На скоро се уклони и та сметња. Згоду томе даде сам Стефан. Док се грчка страна, којом управаху Симонида и Ирина, стараше оцрнити га оцу, властели с друге, српске стране, бојећи се да Грци не обладају, дођоше Стефану у Зету и наговорише га те се диже на оца,[2] али војска очина бијаше јача и Стефан се смири. По том би ослијепљен у Скопљу и одведен у Цариград године 1307 да га Грци чувају. Женидба Милутинова с кћерју царевом зададе страх старој Јелени, која будући туђинка не љубљаше послова с истоком. Милутин одмах стаде увјеравати папу о љубави својој к римскоме католицизму и потврди запис дједа својега, Стефана Првовјенчанога, бенедиктинскоме манастиру на Мљету. У то вријеме босанске земље, којима бјеше завладао Павао Бребирски, бише на ново узете и влада се српска простриje чак до Думна. Године 1305—1307 Милутин потврди запис своје мајке Јелене манастиру богородичину, који она бјеше сазидала на Рцу (Ртац) близу Бара. Тим је хтио наставити по смрти матере своје пријатељство с Римом, које подржаваше Јелена. Појави се други који искаше пријесто византијски, Карол Валуа. Милутину

[1] О томе изријеком говори Орбини (стр. 226, 227) и Дифрен (Famil. Dalm. et Slavon., гл. III, § LVIII); а и околности потврђују.

[2] Данило у Рајића ч. II. стр. 612.

је требало сложити се и с њим. Учињен би између њих уговор. Милутин обећа Карлу у помоћ војске а син Карлов, херцег Алансонски, требаше да узме за жену Зарицу, сестру Недину; и сврх свега Милутин писа папи казујући му покорност своју римској цркви. Већ му папа посла исповиједање вјере и освећену заставу; кад у један пут раздор с Млечићима разби Карлу све што мишљаше. Милутин видећи га слаба, раскрсти с њим а папи јави да не може увести у своју земљу римокатоличке вјере, јер се боји гњева таштина и братина. Пријатељство са Светославом и Андроником поста веће. Владислав, син Драгутинов, како му умре отац, би ухваћен и метнут у затвор. За то српско свештенство употребивши неслогу између Милутина и Симониде склони га те врати сина Стефана из Грчке. Стефану дан би град Будимље да живи. Али се облаци стадоше навлачити над Милутином. Још године 1314 папа стаде проповиједати крстоносни рат на њега за то што бјеше ударио на Угарску. Године 1318 Карло Роберто краљ угарски, желећи повратити земље Драгутинове, удружи се с Карлом II. сицилијскијем, поглавицама арнаутским, грофовима бребирским и многима другим; Мачву и Босну оте. Али срећа и тада избави Милутина. Карла Роберта сметоше буне у Угарској. Папа године 1320 хтједе подићи на Милутина сву западну Европу. Али ни од тога крстоноснога рата не би ништа. Тако Милутина срећно минуше громови западни. Године 1321 умре спремајући се у помоћ Андронику млађему против старијега. Он се потписивао: **Стефань Оурошь вь Христа бога благовѣрныи краль (или по милости божиеи краль) и сь богомь самодрьжьць вьсѣхь срьбскихь ѕемль и поморскихь**; или: *Стефан Урош у Христа Бога благовјерни и христољубиви краљ и самодржац српских земаља.*

Како Милутин умре, народ српски подигне на пријесто Стефана Уроша III. Константина, другога незаконитога сина Милутинова, и Владислава Драгутиновића обиђоше. Пошљедњему по праву бјеше пријесто најпречи, јер је био законити син старијега Немањића; али ред у нашљедству већ бијаше поремећен што се често сметаше с ума старјештво; Милутин га са свијем обори, увриједивши му и поништивши у Владиславу пошљедњи темељ — право по законитости. А поред тога и Сријем бјеше далеко и Владислав дуго стаја у затвору, те се народ одвикну од

њега и не смје му повјерити своју срећу. Надвладан бивши у боју године 1324, на скоро Владислав умре. До тога времена власт бијаше у племена Немањина, и у њему се понављаше исто што је било прије Немање и за Немање у племену Бијеле Уроша: браћа владаше један за другим: Радослав, Владислав и Урош I, а Милутин дође на пријесто послије Драгутина. Али у Владиславу по други пут породица надвлада племе, и на њему се прославише државна начела. Владислав сам бијаше законити нашљедник послије Милутина, као син старијега брата и једини Немањић. А рођење Стефана (Дечанскога) и Константина није познато. С пунијем правом можемо мислити да су незаконити синови Милутинови, којима отац није мислио оставити пријестола, него им је дао да живе у особини племена Немањићскога у Зети и у околини скадарској. Сва је прилика да је Милутин намјеравао сјединити Србију с Грчком, које потврђује пријатељство његово с царицом Ирином и долаз синова њезинијех у Србију. Тога се ради и није Милутин постарао поставити себи нашљедника између Немањића. Али српска властела, тврдо чувајући народну самосталност, не хтјеше имати краљева туђинаца, који би могли са собом донијети и туђу власт, него се обратише к Немањићима. Што племенско право бијаше заборављено а народ се одбио од Владислава, с тога Стефан завлада. Њему помогоше зетски властели, који будући старосједиоци у земљи одакле изидоше Немањићи, показиваше не један пут да имају право мијешати се у дјела цијеле Србије и пресуђивати их. Љетописци вјешто крију рођење Стефаново и Константиново: али ко им је била мати? и јесу ли били законита дјеца Милутинова? Енгел изријеком назива Стефана ein natürlicher Sohn;[1] Давидовић вели да тако неки мисле.[2] Зетски властели будући далеко од Владислава и може бити заборавивши за њега, вољеше старијега ако и незаконитога сина Милутинова и постараше му се за пријесто. Али послије тога за што не би и Константин био српски краљ? И он имаше очину особину (негдје око Скадра) као и Стефан. Али кад не може ништа учинити Владислав, од кога милији би народу син онога који тако подиже Србију

[1] Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 240 и др.

[2] Дѣянія къ исторіи србскога народа. Забавникъ 1821. стр. 72.

и истом отиде са свијета, а шта ће учинити млађи а као и Стефан незаконити Константин? Он истина поручи Стефану да будући да је слијеп тѐ није за владу, њему даде пријесто; али Стефан није био са свијем слијеп а народу бијаше мио ради своје побожности и што држаше народу страну не дајући да се Србија уједини с Грчком. Стефан одговори као прави владалац: нека Константин, други син очин, узме и друго мјесто у краљевству и буде ми помоћник; али Константин држећи се старога реда и будући незадовољан одговором, у ком се јављаше нова државна мисао — самодржавност, заметну бој и погибе.[1] Љетописац изријеком каже да су властели били помијешани у ту борбу називајући их „дворанима."[2] Бојећи се силнога сусједа, Роберта угарскога, Стефан, угледавши се на оца, настане око кћери Карлова рођака Филипа тарентинскога да се ожени њом и јави римскоме пријестолу да му је вјеран: отац му није један пут преварио папу, превари га и он. Већ јавно исповједи римокатоличку вјеру, кад у један пут се све промијени. Карлу Роберту не би до Србије, па Стефан заборави и за папу и за римокатолицизам и за женидбу. Баш у то вријеме бијаше у источном царству рат између два Андроника; са стране унукове бијаше Михаило Страшимировић бугарски, који отјера жену своју Неду. Стефан памтећи што је било, приста с дједом. Године 1330. Михаила разби Стефан. О томе овако говори Душан у своме запису, који је поговор његову законику: **вь лѣтѣ .ѕѾли. мѣсеца їѹнїа .ѳї. днь рекѹж и цара грьчаскаго Михаила и брата его Белаѹра и Алеѯендра цара бльгаромь и Басарабѹ Иванка таста Алеѯендра цара сѹмегь живѹщихь чрьнынихь татарь и господстко ꙗшко и проѹїнхь сь щинмь господа .... сїнмь вьсемь пришьдшимь вь ѕемлю нашѹ рекомое иесто Велбѹждь ꙗко до .и. тисѹщь и многа ѕла сьткорьшимь крание томь .... и сьбравьшимь намь вое ѕемлıє ѾчьстВїа нашегь иже на брань ѹготовани мною ꙗко до .еї. тисѹщь .... мѣсеца їѹлїа .кѕ. дьнь вь сѹботѹ вь**

[1] Од Константина има један новац, на ком пише: S. Stefanus Scutari (Г. III, стр. 219). Али се Занетн вара што га назива сином Марије кћери цара Андроника: Симонида је (а не Марија) била нероткиња. Безимени љетописац (Гласник V. стр. 59) такође се вара што вели да је законити син Милутинов од Симониде. Дифрен (Fam. Dalm. et Slavon., гл. III, § LVI) мисли да је био син Драгутинов.

[2] *Гласник V, стр. 62.*

часъ .ѕ. и тако нашьдшимь на нѥѥ и милостїю божиѥю пораꙁихомь всѣхь побѣдою великою вь ꙋдивлѥнїѥ въсемь ѡкрьстнимь царемь и господаромь и Михаилꙋ царꙋ бльгарскомꙋ мьчемь главꙋ его ѿѥхь, ємꙋже и до нинꙗ гробь его вь ꙁемли нашеи и многа имєнїа господара тѣхь вьꙁєхь, ꙁємлю нашꙋ испльнихомь.[1] Од рата с Бугарском и Грчком обогати се Стефан. Од плијена добивена од непријатеља сазидана би славна црква у Дечанима године 1327—1335, одакле се и Стефан прозва Дечански. Имамо два врло знатна за историју писма Стефанова о зидању и прилозима манастира Дечана (С. бр. 176). У једном говори Стефан како је ослијепљен и како је зидао манастир; а у другом набраја села која је даровао манастиру и људе манастирске, и на завршетку помиње како је надвладао цара бугарскога Михаила. Ево шта пише Стефан о својој шљепоћи: тьже (нечастиви) и ꙁде вьсели се вь ꙁлонравиѥ и ꙁломысльныѥ чловѣкыи, ихже вьспитѣше светы родителиѥ кралѥвства ми и само кралѥвство ми с любовию срдца ꙗко братию и чеда, иже оставльше бога и великоую любовь нашу ꙁабывше начеше по малоу сѣꙗти ꙁлыѥ плѣвелы междоу мною и родителемь кралѥвства ми намь раꙁлично вѣрни сь льстию ꙗвлꙗюще се горши и ѡканнѣи невѣрнихь ꙗвише се, иже поревновꙗвше моѥмоу добромоу житию свещаниѥмь ꙁлымь и неподобнымь наведоше ѥго на таковое дѣло страшьное и неподобное ꙗко не оудобь слышати ни вь оумь чловѣкомь вьмѣнити створише ѡ мнѣ ѥже створише и послоушавь ихь вьскорѣ свѣта ѡчїю моѥю лиши ме не потрьпѣвь ни испытавь истины и ни расоуднвь испытно соуда ꙗко соудь божи ѥсть и ѥще к семоу и вь ꙁатоучениѥ вьдасть ме и сь чеды моими прѣдати ме дрьжати вь Константинѣ градѣ цароу Андроникоу рекше ꙗко по семь не ꙗвити се имени моѥмоу ни чедомь моимь ни видѣти ꙁемлѥ ѡтьчьствиꙗ моѥго. Јасно је да овдје говори Стефан о властелима дворским, који држаху грчку страну: кога би другога ако не властеле хранили краљеви с љубављу као своју браћу и чеда? Али маћехе не спомиње као што и сваку кривицу од себе одбија. Али је врло близу истине и што говори Данило за њега да је радио да сметне оца. Њега је могла на то навести младост, незаконито рођење и Милутиново велико пријатељство с Ирином, из којега се виђаше грчко мијешање на зло српској народности. А што се

[1] С. Љетопис 1828, IV.

послије показује веома побожан, пошљедком се не доказује шта је прије било: пола слијеп, прогнан, непријатељима у рукама, могао је Стефан познати своју погрјешку и кривити колико оца толико и себе. Данило га не би смио опадати, једно за то што је живио у његово вријеме, а друго што је и њему имао на чем захвалан бити као и оцу му. Још ћу споменути да би у хрисовуљи писаној за побожно дјело чудно било тражити од онога да призна какво зло, који жељаше похвале за зидање краснога манастира, па још у оно вријеме кад се свако зло довођаше не од своје воље него од пријеваре нечастивога и од наговора злијех људи. А није се већ ни имало пред ким правдати: Милутина одавно не бјеше; и Стефану ништа није сметало показати се са свијем прав. Сву кривицу за шљепоћу своју баца на оца и наговор властеоски: тко управо свједочи и Данило.- Мадије за то криви само Симоаниду, за коју вели да је заповједила ослијепити Стефана без знања мужевљега. Најљепше је у хрисовуљи исказан карактер у властела, не свију, него само онијех, који држаху страну Симониди, који се у Грка научише пријевари, лажи и нечовјештву. **Тьжде (богь)**, вели даље исто писмо, **свѣдыи любовь и правдоу срдца моѥго кь моѥмоу родителю ꙗко ѡ мнѣ великоѥ милосрьдыѥ своѥ свѣть ѡчию моѥю вьꙁвратив просвѣти, и .... посади ме на прѣстолѣ светихь родитель и прародитель кралѥвства ми, ... и богомь дарованнимь вѣнцемь кралѥвства срьпскаго вѣнчань бихь на кралѥвство вь ѥдинь дьнь сь сыномь моимь вь лѣтѣ .ѕѡкѳ. мѣсеца генара .ѕ. дьнь индикта .є. вь праꙁдникь богоꙗвлѥнии благословенинемь и роукою прѣѡсвещеннаго архиѥпископа Никодима и всѣхь ѥпископь и всего сьбора срьпскаго ꙗко ꙁвати се Стефань богомь помиловани и богомь просвѣщены краль Оурошь третии.** За тијем спомиње преподобнога Саву, који у отаџбини уреди архиепископство и свештеничко старјешинство, сазида неколико цркви, и први нађе у Дечанима у затрнавској жупи **мѣсто красно и подобно на сьꙁданиѥ домоу божиꙗ наꙁнаменавь и проучеѥ благослови светыма роукама своима, быти ѥмоу мѣстоу светилищномоу.** На том мјесту Стефан да би навршио жељу светога Саве, сазида цркву у име спасово, украси је свијем красотама изнутра и споља, посуђем и одеждама, и приложи му села и катуне влашке и арбанске; код цркве сазидан би мана*стир, и цијелу грађевину* благослови и освети архиепископ Да-

нило са свијем епископима и цијелијем збором српскога свештенства. Даље се именују села и људи даровани манастиру. Села, на број око 30, сва су близу Дечана, и сваком су међе врло јасно казане; уз многа села имају и засеоци. Сељаци сви су пописани по имену и по радњи својој, и за њих се каже како ће стајати према манастиру. Од села је једно дано манастиру у име хвале што је земља сачувана од војске цара бугарскога. Прилози се ови учинише и потврдише пред цијелијем збором српске земље свештеничким и свјетским и с благословом архиепископа Данила, свију епископа, игумана и свега свештенства. Хрисовуља на свршетку каже како су надвладани Бугари: **и кто исповѣсть ѩже ѡ мнѣ милосрьдиꙗ божиꙗ показа чюдо дивнѣє и славнѣє вьсѣхь чюдесь. храмоу семоу жиждемоу и сиємоу хроусовоулоу ꙁаписаваємомоу вь домоу кралєвства ми оу Породимли** (Неродимље), **вь неꙁапꙋ побѣди се царь бльгарскыи Михаиль Шишманикь, сь нѣми силними д-ми цари и сь иноплеменними єꙁыкыи и многими погании на брань кралєвства ми прѣити хоте срьбскоу ꙁемлю, аꙁь же противоу ємоу иꙁьшьдь и сь вьꙁлюблєнимь сыномь кралєвства ми младимь кралємь Стефаномь и сь всѣми властели кралєвства ми... цара Михаила оубихь и ѿтьєхь поношєниє єго и иныє царе побѣдихь и раꙁбихь и вьꙁехь достоꙗниꙗ ихь на мѣстѣ рекомѣмь Вельбоужды вь лѣтѣ ҂ѕѿли. мѣсеца июлꙗ вь .ки. дьнь.** Кад ове ријечи испоредимо с ријечима напријед наведенијем у Душановој хрисовуљи, находимо да се слажу у главнијем догађајима: само што Душанова хрисовуља повише описује побједу над Михаилом. По њезинијем је ријечима била побједа 27 Јулија, а по хрисовуљи Стефана Дечанскога 28 истога мјесеца: — незнатна разлика.[1] А што се у пошљедњој хрисовуљи каже: **цара Михаила оубихь**, то не узима Душану славе да је управо он побиједио Бугаре: сви љетописци за Душана кажу да је Душан управо учинио те су Бугари надвладани и Михаило ухваћен. По ријечима у хрисовуљи Душан је сам одсјекао главу Михаилу; а по свједочанству византијских љетописаца Михаило је љуто ранивши се био заробљен и живио послије тога још четири дана.[2] Григорије игуман Дечански

[1] У Енгела (Gesch. v. Serv. u. Bosn. стр. 263) стоји 16 Јулија.

[2] Corp. Script. Hist. Byz. Niceph. Gregoras, v. I. p. 456. — L. Chalcocondylas, ib., p. 22. Cantacuzenus, ib., v. I. p. 430 — Stritter, II, 233; III, 840.

прича да се Стефан — отац док бој трајаше молио под својим шатором, а Стефан — син био се с непријатељима. Бој је био на мјесту вельбѫждь сице нарицаемемь кесардакїи же прилежащи. По својприлици Стефан се за то није био што је слабо видио.[1] Најпослије Михаило ѿ коинь срьпскыхь атъ бывъ приводит сѧ кь сынѫ царевѫ Стефанѫ многа тогды в рати храброванїа сьдѣлавшѫ и тѫ живота лиши сѧ оумилено.[2] Данило каже да је Михаилу помагао Карло Роберто угарски;[3] а Византинци спомињу само 300 најмљених Скита.[4] Али му је главни помагач био цар грчки, коме да би се осветио Стефан узе неколико грчких градова у равници низ Вардар и Струму. Познате су још двије хрисовуље Стефана Дечанскога (А. бр. 7. 8): у првој се понавља црква св. Николе у Добруштии прилажу јој се села. Људи у тијем селима стоје под законом који је за све људе црквене: њима управља само калуђер, кога поставља игуман хиландарски, јер је црква додана манастиру. Сврх тога је цркви дарован трг (панађур) призренски, који бива на Никољ дан и 150 перпера на годину. Послије је Урош V. писао да је он даровао трг призренски цркви господина цара (Душана) архангелоу. Друга, на којој је записана година 1327, припада Хиландару: у њој Стефан нареди за село Добродољане, којих једна половина до онда припадаше Студеници а друга Хиландару. На молбу хиландарскога игумна Герасија, Стефан записа Хиландару цијело село Добродољане и потврди сва пређашња села. А Студеници за половину Добродољана би записано друго село Јариње на Ибру. У Хиландару има још неколико хрисовуља Дечанскога, из којих дознајемо и за друге прилоге томе манастиру (Гр., стр. 48, бр. 14. 16). Кад се Стефан вјенчавао на краљевство, још онда вјенча и сина својега Душана назвавши га младијем краљем. Душан доби Зету у управу. Али опази да му отац не намјењује краљевства; јер не оженивши њега, сам се други пут ожени Гркињом. Што краљ стаде

[1] Тако вели и Рајић на ријечи Данилове, који свједочи да је Стефан управљао једнијем крилом војске. Ч. II, стр. 681.

[2] Живот Стефана Дечанског, који је писао Григорије игуман дечански, рукопис.

[3] У Рајића, ч. II. стр. 675.

[4] Corp. Script. Hist. Byz. Niceph. Gregoras, v. I. p. 455. — Stritter, III, 838.

боље пазити Грке него Србе и што бјеше у миру с Грчком, с тога се српски властели побојаше да пријесто српски не допадне дјеци од друге жене, која би могла искупити око себе људе од грчке стране. Ту је радила народност заједно с коришћу свега властеоства. Исти узрок, који је властеле нагнао да се подигну са Стефаном на Милутина, сад их намјери да с Душаном устану на Стефана. Краљ већ одагна од себе многе властеле; сви незадовољни отидоше Душану. Користи се подударашу, и син уста на оца за оно исто за што пређе уста отац на дједа. **Дїаволь шьдь рєзвєщ лукавая словєса своя вѣсовска посрѣдѣ люди ѿчьства нашег.**, вели Душан у поговору к својему законику — **скрьбна сътворише ѡ мне родителя моего, и тако наустише его на ме, яко вьсма да не бѫдеть имени моего ни живота.**[1] Тако бијаше син раздражен на оца, а раздражише га и наговорише властели, који и Дечанскога подигоше на Милутина. Ту је радила сва народна страна, не само која бјеше у Зети, него и на краљевом двору. О њима овако пише Никифор Грегорас: „краљ од педесет година ожени се царевом кћерју од дванаест година, па с њом већ поче и дјецу рађати а сина још не ожени; с тога се син поче сумњати и бојати, а сумњу и страх лако могоше и вршници у нагломе младићу подигнути. Тако науми устати на оца. А кад то осјетише властели, војводе и други, којима дуга влада очина већ бијаше досадила, стадоше к њему долазити један по један и наговарати га да чини што је наумио, и до мало времена узевши га међу се прогласише га за краља српског." Види се да су ту радили властели, који и најбољу војску к Душану преведоше: „а кад за неколико дана мало по мало сва најбоља војска к њему пријеђе, без икакве тегобе доведоше му и оца заробљена."[2] Али у први мах таку штету Стефан учини земљи синовој, да се Душан смири: тијем се опет не учини крај непријатељству, него властели наумише свакојако посадити Душана на пријесто. Још се један пут пожали син оцу на неправду, али га отац отјера од себе. Душан шћаше побјећи, али властели не дадоше: старим земаљским властелима учини се срамота да се назову бјегунци и

[1] С. Љетопис 1828. IV.

[2] Corp. Script. Hist. Byz. Niceph. Gregoras, v. I, p. 450 — Stritter, II, 234. — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon. гл. III, § LIX.

прича да се Стефан — отац док бој трајаше молио под својим шатором, а Стефан — син био се с непријатељима. Бој је био на мјесту вельбѫждь сиӌе нарицаемемь кесардакїи же прилежащи. По својј прилици Стефан се за то није био што је слабо видио.[1] Најпослије Михаило ѿ конннь срьпскыхь атъ бывъ приводит са кь сынѫ царевѫ Стефанѫ многа тогды в ратн храброванїа съдѣлавшѫ и тѫ живота лиши са оумиленно.[2] Данило каже да је Михаилу помагао Карло Роберто угарски;[3] а Византинци спомињу само 300 најмљених Скита.[4] Али му је главни помагач био цар грчки, коме да би се осветио Стефан узе неколико грчких градова у равници низ Вардар и Струму. Познате су још двије хрисовуље Стефана Дечанскога (А. бр. 7. 8): у првој се понавља црква св. Николе у Добрушти и прилажу јој се села. Људи у тијем селима стоје под законом који је за све људе црквене: њима управља само калуђер, кога поставља игуман хиландарски, јер је црква додана манастиру. Сврх тога је цркви дарован трг (панађур) призренски, који бива на Никољ дан и 150 перпера на годину. Послије је Урош V. писао да је он даровао трг призренски цркви господина цара (Душана) архангелоу. Друга, на којој је записана година 1327, припада Хиландару: у њој Стефан нареди за село Добродољане, којих једна половина до онда припадаше Студеници а друга Хиландару. На молбу хиландарскога игумна Гервасија, Стефан записа Хиландару цијело село Добродољане и потврди сва пређашња села. А Студеници за половину Добродољана би записано друго село Јариње на Ибру. У Хиландару има још неколико хрисовуља Дечанскога, из којих дознајемо и за друге прилоге томе манастиру (Гр., стр. 48, бр. 14. 16). Кад се Стефан вјенчавао на краљевство, још онда вјенча и сина својега Душана назвавши га младијем краљем. Душан доби Зету у управу. Али опази да му отац не намјењује краљевства; јер не оженивши њега, сам се други пут ожени Гркињом. Што краљ стаде

[1] Тако вели и Рајић на ријечи Данилове, који свједочи да је Стефан управљао једнијем крилом војске. Ч. II, стр. 681.

[2] Живот Стефана Дечанског, који је писао Григорије игуман дечански, рукопис.

[3] У Рајића, ч. II. стр. 675.

[4] Corp. Script. Hist. Byz. Niceph. Gregoras, v. I. p. 455. — Stritter, *III, 838.*

стане с Аном. Ако и не би срећан под Стефанијом, године 1344, опет године 1346 завлада цијелом Маћедонијом и назва се цар српски, грчки и бугарски. Године 1348 био је у Атону са женом Јеленом (А. бр. 10. 13. Гол. бр. 1), али се не може вјеровати да се ондје бавио од 12 Декембра до 26 Априла, како мисли Рајић,[1] или од 28 Априла до 12 Декембра, како мисли Енгел[2] по хрисовуљама: он није био тако доколан да би цијелих седам мјесеци могао стајати беспослен на Атону. Прије се може мислити да је налазећи се близу у Маћедонији неколико пута долазио у Свету Гору. Хрисовуље су се могле дати и потписати у другим мјестима. Доиста је једна хрисовуља од 12 Дек. 1348 године, потписана на Превлаци, т. ј. између два мора на ускоj земљи атонској (А. бр. 11); а другој, од 26 Априла, и није назначено у ком је мјесту потписана. Ратови с Кантакузином трајаху све до смрти Душанове. Неколико пута нављиваху Турци у Европу; градови у Маћедонији и Тракији прелажаху из једних руку у друге. Душан, Александар бугарски и Палеолог учинише савез; али Турке на ново дозва Кантакузин те узбише Бугаре и разбише Србе и Грке године 1351. На неко вријеме престане рат. Видећи Душан зло које долази од честога прелажења турског из Азије у Европу, око године 1356 науми једнијем ударом пресјећи га; скупи 80.000 војске да освоји Романију, Тракију и саму Византију: тијем хоћаше и своjо. слави угодити, и за свагда пресјећи Турцима пут у Европуј Али му смрт не даде учинити што је мислио. Под њим Србија изађе на врх своје силе и славе. Српска држава осим правијех српских земаља обузимаше Арбанију, Епир, Етолију, Тесалију и цијелу Маћедонију. Све те земље освоји Душан од грчкога царства. Ратова његовијех с Грчком броји се до тринаест. Бугарски цар одавна признаваше над собом његову власт. Али ни западу није дао да на њега не гледа: и ондје је радио и оружјем и уговорима. До године 1349 био је миран са запада. Босански бан Стефан Котромановић од страха држаше његову страну. Кад се Лудовик појави у Далмацији, Душан притече пређашњој политици српских краљева: јави да је покоран папи и да је

[2] Ч. II, стр. 763.

[3] Gesch. v. Serv. u. Bosn. стр. 286.

рад примити римокатоличку вјеру; али кад Лудовик отиде у Италију, он се прође својих обећања. Лудовик 1349 године, да би га сјетио обећања, заповједи бану босанскоме те прође с војском преко Травуније до самога Котора и узе Хум. За то друге године кад Лудовик бијаше у Напољу, Душан опусти сву Босну до Думна и Цетине, пријеђе преко свега Захумља и походи Дубровник и Котор. За жену сину своме запроси кћер Стефана босанскога Јелисавету, и у мираз заиска сав Хум; али рат с Грчком смете га у том послу. Године 1353 Лудовик оженивши се истом Јелисаветом, удари у Србију; али Душан скупи војску и Лудовик се врати не учинивши ништа. Тада Душан завлада Мачвом и Сријемом. По наговору млетачком на ново године 1354 замоли папу да га прими у крило римске цркве и да му пошље људе потребне за тај посао. Папа већ учини велике наредбе, али Душан нађе за што ће се свадити с посланим епископима и оштро запријети по царству да нико не прима нове вјере. Лудовик му се није могао за то осветити, јер је био у рату с Млецима. Тако се свршише послови српски са западом.

Поред преговарања с папом, Душан оста врло вјеран православној цркви. За његове владе источно је свештенство много радило за православну вјеру усред римокатоличкога народа по освојеним земљама. Он је сам градио цркве и прилагао манастирима. Још док је био краљ, на молбу духовника и учитеља покојнога оца својега, старјешине хиландарскога манастира, јеромонаха Антонија, који управљаше пиргом, приложи пиргу цркву богородичину у Липљану с тргом (панађуром), село Словиње и још нешто земаља; људи и земље потпадну само под старјешину, који управља пиргом (А. бр. 5). Године 1340 дарова Хиландару још два села (Гр. стр. 49, бр. 19). Године 1342 даде хрисовуљу, којом дарова атонскоме старцу, Јовану, економу хочанскога манастира, цркву св. Николе мрачкога са свијем селима, која јој припадаху, ради службе дому пресвете богородице хиландарске: од те цркве старац да се храни до смрти; црквени људи њему да су покорни у свијем пословима и да стоје под влашћу хиландарском (А. бр. 9). Године 1344 дарова Душан у државу Хиландару цркву богородице Одигитрије, село Борујево и властелина струмичкога Рудла по самој његовој молби

(Гр. стр. 50. бр. 24). У то вријеме пада хрисовуља његова у којој на молбу протосеваста Хреље[1] дарова Хиландару села: оба Бријеста, Сухо Грло, Љесковицу, Видче, Калуђеришта (Гр. стр. 49. бр. 17).[2] Ово се управо само потврђује манастиру, јер иста села још Милутин даде Хиландару (ср. А. бр. 6). Имамо од Душана неколико хрисовуља од онога времена кад већ бијаше цар. У једној између њих (С. бр. 35) записа цркви св. арханђела Михаила и Гаврила, коју сазида Милутин, цркву св. Николе врањинског[3] са селима, људма, приходима, планинама, пашама итд., 100 перпера царине св. Срђа и 500 перпера дубровачкога данка. Власт над земљама и људима би предана игумну јерусалимске цркве и наређено би да само тај игуман поставља старјешину над Врањином. Године 1346 дарова Хиландару село Попчелин (Гр. стр. 49, бр. 20). У хрисовуљи од 12. Дек. 1347 јавља да је на молбу игумна хиландарске лавре Гервасија, који бјеше к њему дошао, купио тој лаври на атонској превлаци мјесто Ливаду с црквом св. Николе, која се зове Палиокометица, које се сучељава с мјестом Скорпијом, које је купио Хиландару св. Сава у старјешине светогорскога, и с манастиром Зигом (Изиг), који је дао св. Сави грчки цар Алексије. Ливаду, која дотле бијаше заједничко имање атонских манастира, обиђе цар са збором светогорскога свештенства и сједини са Зигом и Скорпијом (А. бр. 11). На овоме походу дате бише Светој Гори двије хрисовуље: у једној, 1348 године, дарова цар карејском манастиру село Косориће са засеоцима, лузима, пашама итд. и годишње милостиње из царске ризнице у новцу 100 млетачких перпера и нешто хране и хаљина: **.ї. гоуњь и .ї кожоухь и .ї. клашьнь, и .ї. мѣхь сиреніа. и .ї. сировь, и да си ѕѯима всако лѣто на Плоуи .н. споудь соли и село Косорикь, що бихоу сокь давали царствоу ми тоѯи да даю кели светаго Савы** (А. бр. 10). У другој, од 26 Авг. 1348, цар Душан на молбу старјешине светогорскога Германа хиландарскога игумна Гервасија, и све браће, пролазећи међе

[1] Протосеваст Хреља помиње се још у хрисовуљи Милутиновој, А. бр. 6. О њему више има у Никифора Грегораса и Кантакузина.

[2] Година 1332 није добро стављена. Хрисовуља је без икакве сумње Душанова, који се у њој назива Стефан четврти

[3] В. Милутиновића Истор. Црне Горе стр. 10.

рад примити римокатоличку вјеру; али кад Лудовик отиде у Италију, он се прође својих обећања. Лудовик 1349 године, да би га сјетио обећања, заповједи бану босанскоме те прође с војском преко Травуније до самога Котора и узе Хум. За то друге године кад Лудовик бијаше у Напољу, Душан опусти сву Босну до Думна и Цетине, пријеђе преко свега Захумља и походи Дубровник и Котор. За жену сину своме запроси кћер Стефана босанскога Јелисавету, и у мираз заиска сав Хум; али рат с Грчком смете га у том послу. Године 1353 Лудовик оженивши се истом Јелисаветом, удари у Србију; али Душан скупи војску и Лудовик се врати не учинивши ништа. Тада Душан завлада Мачвом и Сријемом. По наговору млетачком на ново године 1354 замоли папу да га прими у крило римске цркве и да му пошље људе потребне за тај посао. Папа већ учини велике наредбе, али Душан нађе за што ће се свадити с посланим епископима и оштро запријети по царству да нико не прима нове вјере. Лудовик му се није могао за то осветити, јер је био у рату с Млецима. Тако се свршише послови српски са западом.

Поред преговарања с папом, Душан оста врло вјеран православној цркви. За његове владе источно је свештенство много радило за православну вјеру усред римокатоличкога народа по освојеним земљама. Он је сам градио цркве и прилагао манастирима. Још док је био краљ, на молбу духовника и учитеља покојнога оца својега, старјешине хиландарскога манастира, јеромонаха Антонија, који управљаше пиргом, приложи пиргу цркву богородичину у Липљану с тргом (панађуром), село Словиње и још нешто земаља; људи и земље потпадну само под старјешину, који управља пиргом (А. бр. 5). Године 1340 дарова Хиландару још два села (Гр. стр. 49, бр. 19). Године 1342 даде хрисовуљу, којом дарова атонскоме старцу, Јовану, економу хочанскога манастира, цркву св. Николе мрачкога са свијем селима, која јој припадаху, ради службе дому пресвете богородице хиландарске: од те цркве старац да се храни до смрти; црквени људи њему да су покорни у свијем пословима и да стоје под влашћу хиландарском (А. бр. 9). Године 1344 дарова Душан у државу Хиландару цркву богородице Одигитрије, село Боројево и властелина струмичкога Рудла по самој његовој молби

(Гр. стр. 50. бр. 24). У то вријеме пада хрисовуља његова у којој на молбу протосеваста Хреље[1] дарова Хиландару села: оба Бријеста, Сухо Грло, Љесковицу, Видче, Калуђеришта (Гр. стр. 49. бр. 17).[2] Ово се управо само потврђује манастиру, јер иста села још Милутин даде Хиландару (ср. А. бр. 6). Имамо од Душана неколико хрисовуља од онога времена кад већ бијаше цар. У једној између њих (С. бр. 35) записа цркви св. арханђела Михаила и Гаврила, коју сазида Милутин, цркву св. Николе врањинскога[3] са селима, људма, приходима, планинама, пашама итд., 100 перпера царине св. Срђа и 500 перпера дубровачкога данка. Власт над земљама и људима би предана игумну јерусалимске цркве и наређено би да само тај игуман поставља старјешину над Врањином. Године 1346 дарова Хиландару село Попчелин (Гр. стр. 49, бр. 20). У хрисовуљи од 12. Дек. 1347 јавља да је на молбу игумна хиландарске лавре Гервасија, који бјеше к њему дошао, купио тој лаври на атонској превлаци мјесто Ливаду с црквом св. Николе, која се зове Палиокометица, које се сучељава с мјестом Скорпијом, које је купио Хиландару св. Сава у старјешине светогорскога, и с манастиром Зигом (Изиг), који је дао св. Сави грчки цар Алексије. Ливаду, која дотле бијаше заједничко имање атонских манастира, обиђе цар са збором светогорскога свештенства и сједини са Зигом и Скорпијом (А. бр. 11). На овоме походу дате бише Светој Гори двије хрисовуље: у једној, 1348 године, дарова цар карејском манастиру село Косориће са засеоцима, лузима, пашама итд. и годишње милостиње из царске ризнице у новцу 100 млетачких перпера и нешто хране и хаљина: **.і. гоунь и .і. кожоухь и .і. клашьнь, и .і. мѣхь сиреніа, и .і. сировь, и да си ѕѫнма всако лѣто на Плоун .и. споудь соли и село Косорикь, що бихоу сокь давали царствоу ми тоѕи да даю кели светаго Савы** (А. бр. 10). У другој, од 26 Авг. 1348, цар Душан на молбу старјешине светогорскога Германа хиландарскога игумна Гервасија, и све браће, пролазећи међе

[1] Протосеваст Хреља помиње се још у хрисовуљи Милутиновој, А. бр. 6. О њему више има у Никифора Грегораса и Кантакузина.

[2] Година 1332 није добро стављена. Хрисовуља је без икакве сумње Душанова, који се у њој назива Стефан четврти

[3] В. Милутиновића Истор. Црне Горе стр. 10.

хиландарске лавре са цијелијем светогорским збором, описа је са свима знацима (Гол. бр. 1). У овој се и у пређашњој (А. бр. 11) хрисовуљи именују манастири, који послаше своје игумне да покажу међе хиландарских земаља; то су ови: царска лавра или Хиландар, Ватопед, Ивер, Ксиропотам, Свигмен, Каракал, Русик, Дохијар, Пантократор, Ксеноф, Филотеј, Кастамонит, Алуп, Зограф, и манастири: Светопавловски, Симеонопетровски, Харитоновски и Дионисијевски. Као што сви ови манастири нијесу именовани и у једној и у другој хрисовуљи, може бити да и нијесу споменути сви манастири који су онда били у Атону. Од године 1349 имамо хрисовуљу (А. бр. 12), у којој Душан на молбу севастократора Дејана, који је сазидао цркву Введенију Богородице на својој баштини, земљи жегликовској, у мјесту Архиљевици, и у договору с царицом, сином, патријархом Савом, свештеничким, свјетским збором, записа тој цркви у метохију села, која је био даровао Дејану, са свима доходима њиховијем, селиштима и међама. Одатле још дознајемо да је то Душан учинио у име хвале Богородици, која га је подигла од болести. Такође је казана међа свију тијех села. Хрисовуља је дана у Скопљу. У манастиру Русику има неколико Душановијех хрисовуља; у једној између њих прилаже Душан манастиру ради сиромаштва његова цркву и неколико села, а у другој напомиње за њ како је осиромашио и како су га Руси са свијем оставили. Обје су дане године 1349. У трећој даје српскоме митрополиту Јакову цркву св. Николе на Пшини да је његова до живота а послије њега да припадне цркви архистратиговој у Призрену (Гр. стр. 79, 80, бр. бр. 17, 18, 22). У хрисовуљама цара Душана на којима нема године описују се њиве и међе цркви богородичиној и бестјелесних сила Гаврила и Михаила више Габрова на Бјеласици и ослобођавају се од свију државнијех работа и власти, и прилаже се цркви св. Николе у Добрушти[1] и Хиландару (Гр., стр. 80, бр. 23; стр. 49, бр. 18; стр. 50, бр. 23). Најпослије хрисовуљом од 1355 приложи Душан Хиландару мјесто Карбинчи Ком (Гр., стр. 49, бр, 21). У радњи својој за унутрашњу управу Душан је први показао државну мисао потпуну какове не бјеше показао прије њега ни један владалац срп-

[1] *Код те хрисовуље* није добро година стављена.

ски. Видјели смо како је Немања одбио од великожупанскога пријестола друге самосталне жупане и власт над свом Србијом саставио само у своме племену. Али то још не би крај отимању око пријестола. Оно пријеђе у племе Немањићско и у њему траја све до Душана. Изнајприје браћа од браће отимаху краљевски пријесто, а послије синови од отаца. Други знатан посленик у државном животу бијаше властеоство. Оно је тврдо чувало своје користи, и мијешало се у најзнатније државне преврате. Душану би суђено сачувати народ од зла, које могаше изаћи од свађе између Немањића и од силе која бијаше у властеоства. У том је послу поступио као прави владалац који разумије и своје достојанство и своје дужности. Најбоље мишљаше Душан да ће оба зла у један пут укинути ако се зацари. А тијем је докучио и друго што се узвисио у очима сусједнијех владалаца. На тај начин у вјенчању његову бјеше скупљено много ствари за којима је тежила његова радња. **И постави ме господина и сьдрьжителꙗ вьсои ꙁемли ѡтьчьства моего и царствова лѣть .ѕі. и по томь болшею чьстїю ѡть вишнаго вьсехь дрьжителꙗ десницею оукрѣплѥнь бихь... и мене преложи ѡть кралѥвства на право царство славное и вьсехь дасть ми вь рꙋцѣ ꙗкоже и великомоу Константинꙋ цароу ꙁемлѥ и вьсе страни и поморїа и велике градове царства грьчкаго ꙗкоже и прежде рѣхомь, и богомь даровaнимь вѣнцемь царскимь вѣнчань быхь на царство вь лѣт ҂ѕѡнд мѣсеца априла .дї. дьнь, вь велики и много свѣтли и радостныи праꙁдникь вьскрьсенїа Христова благословеннемь и рꙋкою преосвештеннаго патрїарха Ӏоанїкїа, и вьсеми архїереи сьбора срьбскаго, тогожде благословенїемь и рꙋкою преѡсвештеннаго патрїарха бльгарскаго кѵрь Сїмеона и всеми архїереи сьбора бльгарскаго, и молитвами же и благословенїемь вьсечьстнаго лика светие гори Аѳона, протомь же и вьсеми їгꙋмени и вьсеми старци сьбора светогорскаго, паче и ѡть архїереа престола грьчкаго и вьсего сьбора, иже изволише ѡ мне царствовати, симже вьсемь бившимь не моимь изволенїемь ни некою силою нь по божїю изволенїю.**[1] .... Тако Душан описује своје вјенчање. Чудно је како се у хрисовуљи каже да се вјенчао по што је шеснаест година краљевао; а још је чудније како се с тијем слаже што говоре Византинци; кад

[1] Љетопис 1828. IV.

је умрьо Дечански и на пријесто ступио Душан.[1] Али натпис у Дечанима и Царостав ник[2] томе на супрот говоре казујући да је Стефан Дечански умрьо године 1336. Византинци су лако могли помијешати једнака имена српскијех краљева и с тога се пометоше у годинама, а доцнији преписивач Душанова законика могао је по чему год што је лажно дознао промијенити број оригиналу или је може бити у томе рачуну разумио шест година Душанове владе у Зети за живота очина. Било како му драго, по ова два свједочанства не може се одуставити што се свуда мисли да се Душан вјенчао на царство на десет година од како је ступио на пријесто. Вјенчањем је Душан угодио својој спољашњој политици да не може љепше бити. Још је прије показивао исту мисао коју је потврдио вјенчањем, мисао да се са свијем одвоји од Грчке и тако да може њом обладати. До то је доба српско свештенство стајало под грчким; архиепископа српског посвећивао је патријарах цариградски. Така зависност сметаше намјерама Душановијем; године 1346, прије својега вјенчања, подиже Јоаникија (II) за патријарха српскога, и на тај начин као што Немања укиде Србији државну зависност од Цариграда, Душан укиде и црквену. Године 1352 Јоаникије би проглашен са свијем за независна од византијскога патријарха у свијем црквенијем пословима. Тада се Душану са свијем одријешише руке према Грчкој кад видје да је глава цркви у Србији и њему у рукама. Више не хтје знати за патријарха цариградскога и његове пријетње. Вјенчавши се назва се цар и самодржац Србије, Арбанаске, Бугарске, Грчке, приморја и западних страна. У тој се титули показују погледи Душанови на угарске земље, на Бугарску и на Грчку. А о пошљедњој јасно је показао своју мисао у хрисовуљи гдје се једначи с Константином великим, царем свију грчких земаља. Да би сачувао државу своју од нереда у пријестолном нашљедству, Душан, као што су чинили и грчки цареви и отац му, вјенчавајући се сам вјенча и сина својега Уроша и назва га краљем; али му не обрече одмах по царства,

[1] У Никифора Грегораса стоји да је Дечански умрьо године 1330 (Corp. Script. Hist. Byz., v. I, p. 457). У Стритера (II, 234) такође, али већ Дифрен сумњајући се за ту годину меће 1333 (Famil. Dalm. et. Slavon., гл. III. §, LIX).

[2] Раић, ч. II. стр. 709. и 724.

као што њему обрече отац,[1] него му даде сву праву Србију да управља њом. А над другим освојеним земљама постави севастократора Дејана, неколико ћесара и деспота; сам пак оста врховна глава свега царства. Тако неста диобе; мјесто господара над дијеловима од државе посташе намјесници цареви, и Урош већ не доби Зете. Укинувши Душан диобу учини крај и раздору између владаоца цијеле земље и онога у кога би био дио. Давши Урошу у управу цијелу Србију заједно са Зетом, учини цијелу Србију једном државом у садашњем смислу. У држави како је он разумијеваше, већ није могло бити онаке диобе у управи није могло бити породичних рачуна ни патријархалности: с једне је стране закон и самодржавна воља, а с друге цјелина земље као државе и једна власт. Управо је отуда излазила потреба да сам самодржац са свијем по својој вољи одреди себи нашљедника. Душан је задао рану и властеоству. Окруживши се господством и дворанима као што пристоји цару, стављајући у хрисовуљама имена царице, августе Јелене и краља Уроша, шћаше живо одвојити оне, у којих је царство, од остале родбине и властеле, на које гледаше као и на друге поданике. Властели, који једнако бијаху око краљева и краљевића као савјетници и вођи и у пријестолном нашљедству тако много могаху учинити, изгубише значење и власт што имаху сви заједно. Нашљедник пријестолни већ би проглашен; појави се ново властеоство, не као дружина нити по рођењу, него изабрано по заслугама, које ко имаше. Око Душана стекоше се људи који служише из различних српских земаља и редова, и он их дарива достојанствима и дужностима. Знатно је што се од Душанова времена већ не појављује властеоска дружина у маси својој с користима цијеле дружине; него излазе људи појединце, сваки са својим користима; двор се уређује по грчкоме, јавља се мноштво дужности, и орден св. Стефана поставља се да се њим дарују заслуге које ко учини. Све је ово ишло на супрот властеоству; законик је завршетак Душановој радњи за унутрашњи грађански поредак: за редове у народу између себе и према владаоцу и за судове одређује се какви су, и властели се стављају под закон. Душан умрије године 1355, мјесеца Декембра.

[1] Данило у Рајића, ч. II, стр. 712.

Цароставник вели да је то било године 1357,[1] Орбини 1354,[2] Бранковић,[3] Дифрен,[4] Рајић,[5] Енгел,[6] Давидовић[7] и други 1356. Пошљедње би било добро, кад би стари љетописци почињали годину од Јануара; али како је почињаху од Септембра, онда ваља признати да је Душан умрьо године 1355. Умрьо је Декембра по једнима 18-га, по другима 24-га, по трећима 20-га; а у свију је српских љетописаца умрьо године ҂ѕѡѯд (6864).[8] Декембар те године, по септембарском броју, још је у 1355 години. Да би се још боље потврдила ова истина, навешћу свједочанство из хрисовуља. У једној, на којој стоји 10-ти дан Јануара 1356, читамо: **пише и повелѣва царство ми .... аще всхоще що вѯети мати царства ми госпоги царица що ѡд нихь трьга а или царство ми, нишо да имь се не вѯме безь кипа** (С. бр. 44). Први је Урош V, син Душанов, имао мајку царицу; Душанова је мати још била краљица. Зна се да се мати Уроша V мијешала у државне послове кад јој се син већ зацарио; а и много је по љетописцима радила првијех година владе Уроша V: по томе ову хрисовуљу није писао нико други него Урош V; а кад се он већ назива царем, очевидно је да 10 Јануара 1356 године већ није било Душана, јер би се Урош за живота очина звао само краљ, а ни хрисовуље не би могао дати мимо оца. А како би то могло бити кад би као што историци кажу Душан живио до Декембра 1356 године — готово још цијелу годину дана? Нема сумње да је умрьо Декембра пред Јануар ҂ѕѡѯд године, а тај Декембар по септембарском бројењу припада години 1355. До године 1346 Душан се потписивао: **Стефань краль**, или **Стефань краль и сь богомь самодрьжьць срьпски**, или: *Стефан у Христа Бога благовјерни самодржавни краљ*, или: *Стефан у Христа благовјерни самодржавни краљ Стефан четврти краљ*. А послије 1346 године: **Стефань вь Христ҃а бога благовѣрни царь срьблемь и грькомь**, или:

[2] Рајић, ч. II. стр. 781.

[3] Стр. 233.

[3] У Рајића на истом мјесту.

[4] Famil. Dalm. et Slavon., гл. III. §. LX.

[5] На истом мјесту.

[6] Gesch. v. Serv. u. Bosn. стр. 292.

[7] Забавник 1821, стр. 88.

[8] Шафар. Památ., стр. 54. 71.

Стефань вь Христа бога благовѣрнь царь и самодрьжьць срьблюмь и грькомь поморию и западнои странѣ, или: **Стефань вь Христа бога благовѣрны царь и самодьжьць срьблюмь и грькомь и бльгаромь.**

Душан без преговора припада међу најзнатније људе својега времена. Он је био велики владалац, који није само разумијевао мисао правога управитеља и самодржца него је и извршио. Сјајна личност његова високо се подиже између онијех који прије њега владаху а још више између онијех који владаху послије. Миран и дубок ум, силна воља, храброст, мудрост и вјештина војничка, власт над страстима, жива свијест о народности, бистар поглед на вријеме у које живљаше, и његова дјела, радња која ствара шта треба и иде даље од онога што затече: ово се највећма показује у овога владаоца. Још за Уроша Србија поче показивати своју самосталност; Милутин је напријед поведе и даде Србији велику цијену у спољашњим пословима, показавши је сусједима самосталну и важну државу; ово је Дечански подржавао и утврђивао; а Душан не само учини Србију првом државом на тракијском полуострву и подиже јој спољашње значење, него је и изнутра преобрази унесавши у њу начела државнога живота. До то доба грађански јој живот стајаше под старом племенском уредбом; али га Душан преобрази тако да се у свему њему показује самодржавна власт, која се почиње и састављена је само у владаоцу. У спољашњим је пословима Душан срећно настављао дјело које му прадјед започе и достојно ступао за дједом својим Милутином. За његове се владе Србија високо подиже споља. Бугарска а ни Угарска не могаше јој досађивати; Грчка видје војску његову под Цариградом и искупи се мноштвом земаља и градова. То је још мало; Душан је као и Милутин мислио сјединити обје државе и поносито се називао царем српским и грчким. Особито је важно у пословима његовијем с Грчком што је показивао народну самосталност: изображена, споља свијетла, богата Грчка није њега к себи мамила нити је он са својим народом к њојзи нагињао, него је на против њу к себи привлачио. Да су ствари послије ишле онако добро као за Душана, Грчка би постала српска држава: томе је јемство што је Србија постала царство, што се у њој уредила патријаршија и царски двор, и што су освојене грчке земље претворене у српске државе. Онда ни Турци не би постали господари

у Европи. У Србији уништени бише пошљедњи остаци племескога живота који се држаше у властеоству. Властели, сјећајући се старине, највећма се мијешајући у раздоре међу Немањићима бивши краљевски савјетници и другови, знађаху том сјајношћу заслањати поданичке дужности, а уз то и силни бијаху у дружини својој и сложни. Душан видје с високом мишљу својом о власти, да пређашње име краљевско није довољно за његове намјере и да у њему нема доста мјеста за све што је о власти мислио; за то се назва царем у једнаком смислу с царевима грчким. Тијем властела изгубише своје значење и посташе поданици као и сви други. Особитих користи њиховијех неста, а тијем се раскиде и стара свеза дружини њиховој. На царском двору, гдје бијаху сва достојанства као и на грчком, отвори се поље личним заслугама; мјесто дружине властеоске ступише људи појединце; мјесто заједничких користи изађоше користи свакога на по се, и за тијем јавише се људи који за вријеме бијаху код цара у милости, управитељи областима, властели који високо стајаху у држави али већ без старијех правила своје дружине, не везани за своје племе, него сваки за себе с користима особитијем које бијаху и противне користима другога. Њих више није к себи притезала земља, ни завичај ни народност, него пријесто, врховна власт, као извор њихове силе. Не ћу премучати да је отуда могло снаћи Србију велико зло, као што се послије и показало; али се Душан није залуду звао силни па је умио држати нов правац који даде властели. А уз то је знао да је нови поредак био потребан да би се на тврђему темељу основао Србији унутрашњи живот и у ред поставиле ствари између врховне власти и народа. Он је хтио да би му Србија добила тврдо јемство за даљи напредак и могла се свагда звати добра држава. Уредивши јој државне ствари у унутрашњем животу и тијем је изведавши на прави пут, имао је право надати се од ње да ће даље напредовати кад јој утврди наšљедну самодржавну власт, која бијаше у оно вријеме Србији пријеко потребна, кад уреди ствари између поданика и цара и кад срећно удеси спољашње послове: а што по смрти његовој не би суђено да му се надање наврши и што се новина његова на скоро изметну на зло, за то није он крив, него друге ствари, којих он нити је могао нити је дужан био узимати у рачун. Изједначивши све редове у народу пред врховном влашћу јед-

ні узимати робу за бадава или у бесцјење. Свака се штета накнађала која би им се учинила на путу. Залози су се откупљивали. Али су све ове наредбе општега смисла, нити су само за домаће трговце него и за стране.

Колико је Србија војевала са сусједима, опет војничко право није потпуно у законику, а то не за то што га у Србији не би било, него за то што се није мислило да га треба написати кад је већ јако у обичају. У народу се знало ко је дужан ићи на војску, кад и по каквијем правилима. Душану је само остало писмом сачувати народ од зала која би се могла чинити на војсци. Тако је забранио да се нико не мијеша кад двојица мегдан дијеле; кад би се једна војска одмарала у ком селу, другој није било слободно онамо доћи; војводе су судиле у војсци и замјењивале самога цара; њему се и плијен предавао. Сирћу је било запријећено у рату разоравати манастире и цркве.

Племенско је право по нашим изворима а особито у законику већ мало измијењено према староме, по којему је цијело племе било јединство нераздјелно. Мјесто племена на првом се мјесту већ јављају породице или куће, одвојене од племена. Породица стоји над племеном, јер само с њом има закон посла: само кад породица замре, право прелази племену. У законику је за темељ заједничкога одговарања и јемства узета кућа, у којој се разумије само породица, или родбина под једнијем старјешином без разлике колико су јој чланови један другоме род. А кад би родбина и раздијељена била између себе хљебом и имањем, али би још живјела на једном огњишту, и онда је законик рачуна у једну породицу или кућу; и за таку је кућу у грађанском и криминалном праву одговарао само старјешина њезин; јер је могао одговарати брат за брата, отац за сина, од родбине један за другога: у свему се види заједница у породици, не само кад би се породица једнијем хљебом хранила и једно имање имала, него и онда кад би на једном огњишту било неколико сродника одијељених хљебом и имањем. Али који се раздијеле огњиштем или кућом, они већ не одговарају један за другога. Отуда се види да је старо племе било замијењено породицом или кућом. С тога се у заклетвама, које имамо у споменицима, доводе свједоци „с браћом“, које показује с једне стране да се кућа држала за нераздјелну цјелину те је требало

5*

како је послије вјерно прешло у писани закон. Душанов законик није мање важан и за потоње вријеме, јер, као што свједоче домаћи споменици, општински живот у Србији послије Душана није напредовао него се у гдјечему још и вратио на старо ради потреса унутрашњих и спољашњих који узеше Србији самосталност и најпослије је са свијем упропастише. За то нам се ваља уставити код законика и разгледати тај знаменити споменик, који нам показује до каквога савршенства дошао бјеше Србији грађански живот онда кад Србија стајаше на највећој висини своје силе. Треба напоменути да законик не разлаже потпуно својих чланака; али и не треба у њему тражити пунине ни праве системе: за нас је важно што се напомињу многи раздјели грађанскога живота тако да можемо судити како је цијело унутрашње грађанство било уређено у Србији као што се по одвојеним дијеловима може мислити красота цијеле грађевине. Онда још није било вријеме да законик може бити потпуно и право огледало ондашњега грађанскога живота: доста је за XIV вијек кад је оставивши више обичајноме праву сачувао ако и мале али врло различне чланке, који опет јасно свједоче да је у оно вријеме у Србији унутрашњи грађански ред одговарао спољашњој њезиној сили и да се праведно може казати да је за Душанова времена Србија била у најљепшем цвијету. Потрудићемо се по законику показати укратко грађански живот српски и тијем завршити вријеме напредовању српскога царства, којему представник сјајан и пошљедњи бјеше Душан. Потоња времена показују сасвијем друго: опадање и пропаст.

Како народ српски и властела му пазише православну вјеру тако им је и свештенство са своје стране одговарало. Једнако у цијелом животу српскога народа видимо лијепу слогу свештенства с владом и добротворну помоћ његову у унутрашњим и спољашњим пословима. Архиепископи се и патријарси српски показаше достојни нашљедници првога архиепископа српскога Саве. У самом се законику види како је и свештенство радило у уређивању унутрашњега реда земаљског. За то и српски владаоци бијаху податљиви на душевна дјела. Од првога Немање до пошљедњега деспота имамо хрисовуља даних манастирима и свештенству, између којих се у многима подробно уређује како *ће нови поданици стајати* према новијем господарима; тијем је

уредбама главно да је у господара потпуно право, да су поданици слободни од сваке друге власти, да све дужности чине на корист новијех господара и по њиховој наредби. Српски су се владаоци старали и у туђим земљама потпомагати православну вјеру. Познати су дарови Милутинови различнијем црквама по Грчкој и Палестини. Душан се у томе угледао на дједа. Стефан је Дечански давши Стон Дубровнику уговорио да православни свештеник може ондје и у напредак свршивати службу божију. Вук је Бранковић изискао у Дубровчана да може у њихову граду подићи православну цркву ако кад к њима дође. Атон је без престанка још од времена Немањина уживао милостиње српских краљева, царева и деспота. Код таке љубави к православној вјери и њезинијем служитељима у Србији није могло бити особите сумње о догматима вјере и црквенијем законима: и доиста у Србији не видимо ни јереси, ни распре, ни борбе. За то и у законику нема ништа за такове ствари; него у њему има само неколико правила, у којима се постарало да се црквени закони добро извршују. Тако је потврђено да се постављају и одмјењују свештеничке власти и лица по правди и без мита; наређено да калуђери живе у манастирима и да се казни који би преступио правила манастирске заједнице; свјетски људи у црквенијем стварима предани црквеном суду и надгледању, а свештеници у грађанским пословима стављени под опште државне законе: одређене су различне казни за врачање, за крађу црквену, за увреду и насиље или друго зло учињено свештенику. Душан као вјеран бранитељ православне вјере жестоким уредбама изгони из своје земље а особито из освојене Босне католицизам. Православноме свештенству би задана дужност старати се да се обрате сви латини у православну вјеру; а латинском свештенству би забрањено привлачити православне у своју вјеру. Свима православним, који бијаху прешли у латинство, заповјеђено би на ново се обратити у православну вјеру, а који не би послушали, одређене им бјеше казни. Латинцима не бјеше слободно женити се ни живјети међу православнима док сами не постану православни. Ко би сакрио латинца или продао православнога иновјерцу, за њега би одређена жестока казан. Из законика дознајемо да су манастири живјели од прихода и да су се у њима хранили сиромаси; да су „попови“

имали своје баштине или сједјели на црквеној и властеоској земљи: кад је било ово пошљедње, онда су радили црквама и нијесу могли отићи од властелина, разма кад их властелин није имао чим хранити; а на својим баштинама били су са свијем своји. Тако су своји били и они попови који су сједјели на царској т. ј. државној земљи, или који нијесу имали никакве земље (сироте). Отуда још дознајемо да је у Србији било великих манастира, лаври, под које су се стављали други манастири и цркве, и да је право такога састављања имало границе. Манастири су и цркве били слободни од свијех државнијех дужности. И најмање су ситнице, које иду у црквено право и различна манастирска дјела, стављене у законику, као и у пређашњим и потоњим хрисовуљама, које показује колико је у Србији већ било развито црквено право. Поуздано се може казати да је оно било више развито од свијех других права, — а то није чудо кад је Грчка, која је дала своју вјеру Србији, била пред очима с цијелијем благом црквене књижевности. Из Властарова су правилника многа мјеста прешла у законик Душанов.

У старој Србији ако и нијесу биле изријеком одвојене земље царскога дома од земаља државних, опет у дјелу видимо да су српски владаоци имали и своје особине, приватна добра и баштине, осим све земље која се зове краљевска или царска. У законику се спомињу села, планине, баштине и неропси царски, који припадају не само цару него и царици. Што се у писмима босанских краљева зове ѡть сконтн, показује краљеву особину. Државна добра била су особито паше, шуме, планине и путови: њима се служити могао ко год дође, а чувати их дужна су била оближња села. Око градова била је државна градска земља. Цијела се српска земља дијелила на жупе, у којима су били градови и вароши, т. ј. утврђена и неутврђена мјеста. Жупе на граници зваху се крајишта. Најглавнија добра биле су баштине, или земље које су у породици остајале од старијих млађима. Баштину је могао имати сваки, од цара до неропха, свјетски човјек и свештеник; баштине су имали и манастири. Баштина је била потпуно имање, које се никоме није могло узети, него чија је била онај је могао за њу уредити како је хтио. Она је била слободна од свију државних данака. Из хрисовуља се види да су се баштине давале за свагда са свијем што

им је припадало; манастири, цркве и попови често су били у баштини не само лаврама него и властелима. Штета само што ни у законику ни у хрисовуљама не налазимо како су ограничена била права имању насељених баштина; а без сумње су била ограничена и јасно одређена. Још је од једне руке било имање, и то је „пронија", али је са свијем непознајемо. Што се она на супрот ставља баштини, отуда се може мислити, да законик у њој разумије земљу дану коме да је ужива под уговором, као: да је не поклони другоме ни прода, колико дана преко недјеље да му неропси раде, колико ли рода с ње да узима, да даје државне данке итд. Будући да су Срби као словенски народ највише радили земљу и око стоке се бавили, за то се у њих највећма послије црквенога права развило право за земље. У законику имамо томе веће свједочанство. Истина, у њему нема потпунога права за земље као ни за друго; али има много којешта у кратко наређено, што је за оно вријеме било потребно и што свједочи колико је у старој Србији то право било развијено у обичају. Законик показује како се мало по мало право ширило и како су нове сумње, које требаше расудити, умножиле број наредбама. Границе су у старој Србији постављане на најпростији начин. У хрисовуљи дечанској и у атонскима има за то много лијепијех примјера, који показују како је народ од старине пазио природу и ње се држао станивши се и земљу радећи. Знаци од саме природе, мјера од ока и ријечи старијех људи, то је главно по чему су се међе постављале. На коју се страну ваљао камен с брда, онуда је ишла међа; куда није ишао ни плуг, ни коса ни мотика, то је била планина. Селима, која би се препирала за међе своје, законик је остављао да се суде судом краља Милутина: дакле је још за Милутина било са свијем развијено право за земље. А сврх тога у самом законику имамо много лијепијех наредаба. Распра се расправљала или свједоцима или царским писмом. Кад би била два писма у којима је што коме даровано, јаче је било пошљедње. Само за манастирске земље нијесу вриједила свједочанства ни писма, него се ствар свршивала судом у име царево. И на радњу око стоке пазило се у законику. Ради честијех потрица како од сусједа тако и од пастира који са стоком прелажаху с једнога мјеста на друго, и који се у законику зову Власи и Арбанаси, има неко-

лико малијех чланака, у којима је забрањено једној жупи пасти стада по пољима друге, селима која се сучељавају заповјеђено је да имају заједничке испусте, да не би потирали ни жита, ни ливада ни винограда. За потру је одређена различна глоба или „потка". Прем да је пастирима, који иду с мјеста на мјесто, допуштено било ићи са стадима по ледннама, опет је право имања чувала глоба, а кад би зимовали на властеоској земљи, одређена је била плаћа. Влада се врло старала да се земље, села и путови чувају од непријатеља, хајдука, пожега и крађе. Чувати била су дужна под великим одговором или околна села или мјесне власти. Кадшто су и сами властели чинили зла палећи села и пустошећи поља; њима су се за то узимала добра. Земље умрлијех чувала је околина. Кад би на путу трговац или калуђер или који му драго путник био оплијењен, њему је штету или цар накнађао или мјесне власти и страже. За то су села била дужна даватиноћишта трговцима: иначе су сама одговарала за све што би се трговцима учинило преко ноћ.

Варошко се право у Србији према другима мање развило, које се показало и у законику. Средњега или варошкога реда људи још није ни било, јер занати и трговина још се не бијаху доста развили; а властели живљаху на царском двору или по жупама. Градови су били средине жупама и по том су били само за владу. У њима су живјели главари или кефалије, т. ј. жупни управитељи; у њима је била државна ризница и суд а у гдјеком и ковница. Градови су и српски и присвојени грчки имали од владалаца хрисовуље и стара права. Градове оправљати бијаху дужни и грађани и жупа. Кефалија, који је сједио у граду, примао је од њега нешто дохотка; што је за јело, њему се продавало за по цијене. Градови су били слободни од приселице, т. ј. нијесу дужни били никоме храну давати. Ко би дошао у град, ишао би у гостионицу, а чија је гостионица, он је одговарао за све имање његово. Златарима, који су у оно вријеме и новце ковали, слободно је било живјети само по градовима. По градовима су судиле или кефалије или свештенство, и на тај су суд ишли грађани за парнице између себе или са жупљанима. Градови су имали своју стражу. Ријеч је „варош" врло ријетка у законику, а у другим је споменицима и нема,

него је више у обичају ријеч „град“, које показује да су онда готово сви градови били утврђена мјеста.

Народа је у Србији било неколико редова, између којих је најстарији ред властеоски, који се дијелио на велике и мале властеле. Први су се често звали само властели, а други властеличићи. Између властела многи су се звали кнезови; у том је имену била почаст, прем да су га могли имати људи различнога реда, а и прост сеоски старјешина. Силни и полусамостални господари, Јаблановићи, Хранићи, сви су се још од дјетињства звали кнезови; али кнезове находимо и међу власима, које су имали манастири, т. ј. међу пастирима. Прем да име кнез долази из једнога извора — старјешинства, опет је примијенивши се редовима у народу добило неке разлике. У властеоском је реду то име у роду и иде од оца на сина, чему ни мало не смета ако је ко још недорастао или нема никакве дужности старјешинске; али је у другим редовима за вријеме, кнез је док је ко жив или док извршује неку дужност, с којом и кнештво прелази с једнога на другога. Сеоске старјешине, окружни начелници, кад изгубе своју дужност, нијесу више ни кнезови. Властели, као старији ред људи у Словена, били су господари од земаља, и гдје су им околности помагале, остављали су иза себе силна племена, која су имала цијеле области, у којима под њиховом влашћу живљаху друга властеоска племена. Многи су властели имали своје стјегове (заставе) и звали се стјегоноше. Из законика и повеља дознаје се и за неке дужности њихове и права. Тако н. пр. они су били главари или кефалије по жупама, или савјетници на на двору, посланици к страним владаоцима, ишли са својим људима на војску, свједочили, кад су се хрисовуље давале: ријечју, отправљали су све више државне послове. Права њихова нијесу јасна у нашим споменицима. Кад би властелин осрамотио властеличића, он би платио само глобу, а властеличић кад би осрамотио властелина, он би осим глобе још био и штапом бијен. У опште властели су се могли казнити затвором, смрћу и другим тјелесним казнима. Али опет за криминалне ствари ређе су били тјелесно кажњени него људи другога реда, и за срамоту учињену њиховом реду била је већа казан него за исту срамоту учињену другом коме реду. Историја нам

је оставила неколико гласнијех али жалоснијех споменика о мијешању властеле у државне послове. Треба напоменути да су до саме смрти Душанове властели једнако пазили на користи како земаљске тако и својега збора. Они сметнуше Радослава, за којега љетописци кажу да није свагда био при себи, и на пријесто посадише врснијега Владислава; они не хтјеше знати за Владислава Драгутиновића, који није живио у њиховој земљи. Чувајући српску народност од грчкога мијешања, помогоше Дечанскоме против Милутина, а Душану против Дечанскога итд. Заклон им бијаше Зета. Али од Душана, као што видимо, њихов ред пада; јављају се посебни људи с правом на бољарство, настају буне, издајства, и с те новине пропада Србија. Средњега реда за себе с особитим користима није било у старој Србији. Било је само посебних људи, који су били нешто средње између сељака и властела, као н. пр. „градски људи,“ међу којима се спомињу „стањани“, или по доцнијем пријепису „гостилници“, т. ј. који су држали градске гостионице, домаћи трговци и различне занатлије, од којих се у споменицима спомињу: златари, ковачи, седлари, кројачи, кувари и др. Све су готово занатлије живјеле по селима. Осим трговачкога права, не налазимо других права за људе средњега реда, а није их ни могло бити, кад није било ни самога тога реда у садашњем смислу. Нижи се ред опет дијелио на друге. Једни су сједјели на државној земљи и били лично самостални, осим што су као и други редови били поданици владаоцу и држави; други су сједјели на баштини и осим овога првога подanства још су били поданици коме човјеку или мјесту. Из писма Немањина и из законика видимо да је поданицима приватним забрањено било отићи са своје земље, и да су господари имали власт жестоко казнити бјегунце. Личну самосталност показују и ове уредбе у законику: прво што је сељацима било слободно судити се са својим господарима, друго што је одређено колико ће радити и шта су дужни давати господарима. Дакле привезавши приватне поданике за земљу и допустивши господарима да их могу држати, поклонити и продати са земљом заједно, законик је опет утврдио нека лична права. „Неропси“ звали су се особито тежаци; а „власи“ или „арбанаси“ пастири. Између пошљедњих видимо многе гдје се пресељавају са својим стадима,

они дакле нијесу били везани за земљу. Оваку сеобу Влаха и Арбанаса помиње законик. Да нијесу то били доиста странци, од старине Власи и Арбанаси, те се разликоваху од старосједилаца Срба, који бијаху у приватном поданству, и који се по радњи својој такође зваху Власи? Осим њих још су били соколари, псари, свињари, пчелари итд. Али су они сви били поданици, и кадшто се звали само „људи“. Ријечју „себар“ у законику рекао бих да се зове сваки човјек који није властелин; а како се овдје средњи ред не узима у рачун, то у себру ваља разумјети особито човека нижега реда. Пошљедњи су у том реду били „отроци“ и „дјетићи“, људи који нијесу били лично слободни, дакле робови. Отроци су као и неропси сједјели на земљи; а како неропси само земљом бијаху привезани за господара, тако на супрот отроци самијем тијелом својим припадаху му као каква год ствар. Манастирски су се неропси судили пред манастирским судом; властеоски пред судијама: а отроци у својих господара.

Најстарији спомен о војничким службама имамо у животу Немањину, гдје се спомињу војводе, тисућници и сатници. И за Душана је војвода био виши војнички управитељ, замјењујући цара са свима његовијем правима, гдје он не би био. У Босни је војводство постало нашљедно у старим најзнатнијим властеоским породицама и прелазило од оца на сина, али већ не као војничка дужност него као име. Хранићи га још више подигоше саставивши с њим значење самосталнога независног владаоца, херцега њемачкога царства и чувара гроба св. Саве. За Душана још налазимо крајишника, који управљаше крајиштима и чинише војничку службу; јер на њих бијаше остављено да одбијају непријатељске војске и чете хајдучке. Најзнатнији су људи у управи били у Срба велики жупани и велики кнезови. Првијем се именом зваше Немања и који прије њега владаху; оно је значило самосталнога владаоца, под којим могаху бити жупани. Кад велики жупани посташе краљеви, онда жупани по староме осташе виши послије њих управитељи, као њихови намјесници по областима. У Србији тога имена већ није било за Душана; али се у Босни држало до свршетка XV вијека. Велики су кнезови хумски, Вукан и Андрија, били готово независни, у њих је била виша управа земаљска. Обојица су жи-

[illegible] половина XIII вијека [illegible] се Радослав већ звао жупан. Босном [illegible] управљали [illegible] од којих се један у нашим споменицима [illegible] [illegible] међу тиме људи у грађанској управи [illegible] [illegible], за које се у животу Немањину каже: [illegible] властели. Без сумње овдје се разумију [illegible] и њину [illegible]; а да су били у [illegible] [illegible]. А и као што рекосмо [illegible] [illegible] у којих оресте власт, било је [illegible] [illegible] који припадаху међу [illegible] [illegible] хрисовуљу коју је дао [illegible] [illegible] животу Немањину. И за Душана [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Овако послије [illegible] [illegible] породични старјешина [illegible] [illegible] у племену [illegible] без дужности и [illegible] прије[illegible] на жупане, велике жупане [illegible] [illegible], а у нижим редовима [illegible] [illegible] у племену доста чиста дужност. [illegible] [illegible] који су дуже и расправљали, прем [illegible] народ обичне називати старо значење [illegible] старјешинство. Сеоски су кнезови управљали [illegible] међу сељанима. У истом се животу Немањину још спомињу приставници [illegible], а у писму Кулиновоу [illegible] у великој части. Послије за Душана видимо [illegible] који су [illegible] по жупама у градовима. У њих је било [illegible] обрана. Они су чували путове. Укратко, [illegible] управа Душан преобразивши двор и управу [illegible], поставио је особите управитеље и чиновнике, [illegible], севасти или севастократори и кесари. [illegible] биле не знамо. Био је и „велики ло[illegible] [illegible] исто што је у писму Дечанскога „ар[illegible] [illegible] особито посланичке и писарске [illegible] „[illegible]“ и „граматици“, иначе „дијаци“.

писари, којима је главни посао био писати писма. „Дворски пристави" или само „дворски" управљали су царевијем двором. Уз владаоца се налазио „протовистијар" или „вистијар", хазнадар, по чему се гдјешто назива и „коморник" или „разложник коморе" (ризнице). Једном се у писму Твртка II. помиње „краљевски прокуратор", а у писму деспота Ђурђа „ризничиј". Трговачки су послови ишли преко цариника, који је и царину узимао, он је и неке распре расправљао између трговаца. У Србији находимо тројаке судије: једне судије сеоске, друге градске, које су биле и кефалије, и треће дворске, које су судиле онима који су се или находили на цареву двору свагда или би се за вријеме десили. Сви су они били чиновници и по том се звали царски и били једнаки између себе, јер тужбе нијесу ишле од једнијех к другима, него је сваки имао свој крај гдје је судио. Дужни су били судити по закону и без мита; пресуду су записивали, па се тек по писму пресуда извршивала. Сваки је судија имао у подручју своме земљу, коју је дужан био обилазити надгледајући и судећи сиромасима; у томе му је било забрањено узимати од народа какве год даре силом. Знало се које је којега судије подручје, и нико није могао ићи на суд другоме судији мимо свога. Уза судију су били: „пристав" или „посланик", главно оруђе судијино, „глобари", који су узимали „глобе", и „сок" који је био дужан пронаћи лупежа. Пристав је звао на суд туженога, извршивао пресуду судијину; то је чинио по књизи судијиној, оштро му је било запријећено чинити друкчије него што му књига каже или у књизи што измјенити. Свака је неправда била оштро запријећена. У њега се није смјело дирати као ни у судију. Али је он и сам могао проказивати зла а и бранити туженога. Имао је плату, коју су људи давали од имања и која се звала „издава". Црквенијем поданицима управљали су особити људи, који се у нашим споменицима зову „црковни владалци." У споменицима имамо још неколико служби, које су нам сада тамне; тако су: пехарник, који је по свој прилици служио цару пиће, челник и велики челник, ставилац, тепчија, пребјегар, примикирије, престајник или стајник, прахтор.

Државни су приходи били прави данак, који се звао и поданак, и дан и бир, царине и глобе. Земаљске дужности, које

се у изворима нашим помињу, биле су: војска или дужност ићи на војску, приселица — дужност давати стан и храну, која је послије замијењена новцем, ризница или дужност довозити државно благо, посланство или дужност превозити посланике провод или дужност пратити цара и његове властеле из жупе у жупу, коњ или пасење царских коња, нос или понос, т. ј. ношење различнијех ствари за државну хазну. Земаљске работе биле су: пут, сјенокоша, виноград, копање, орање, жетва, вршидба, травнина, прислица и др. Осим данка у новцу било и је који су се давали у различнијем стварима, таки су: жировница или давање жира за свиње, позоб или пића за коње, сок рекао бих да је данак у вођу и у стварима које се праве од млијека, и чабрина или давање посуђа. Не зна се какве су дужности и дације биле: геракар, котао, пријесто, пљетва, унче љето и унчи сок. Обично су се данци узимали десетком, које показује једно писмо Душаново, у ком се спомиње десетак од жита, оваца, пчела и свиња. Приход се звао градски или жупни по томе одакле је ишао. Кефалије су имале свој доход, који је састављен био с њиховом дужношћу. Како држави тако и приватнијем господарима и мјестима припадали су од њиховијех поданика ако не сви ови данци и работе а оно неки између њих. Доцније су многе данке који су се давали у различнијем стварима замијенили новчани, јер су згоднији. Работа раздијељенијех на велике и мале није било у Србији као што неки мисле.

Трговачко је право било слабо развијено као што је и трговаца било мало. Ријечи „гост", „латинин" у законику напомињу да је трговина српска била у странаца. На другом ћемо мјесту видјети како је трговина између Србије и Дубровника била самостална и уређена. За саме Србе не налазимо ништа наређено. Српски трговци нијесу имали потпоре ни у каквом праву: потрше их богати и вјешти Дубровчани. Што није било мјеста гдје би се продавало, него само панађури, то показује да је у Србији домаћа трговина била још у почетку. Што су се тражиле сирове робе а особито жито и метал, тијем се нешто држала; али увозну трговину радили су само Дубровчани и само су они продавали урађену робу. Али се опет законик постарао да трговци не страдају не само пролазећи по српској земљи него и продајући; нико их није смио задржавати или

ни узимати робу за бадава или у бесцјење. Свака се штета накнађала која би им се учинила на путу. Залози су се откупљивали. Али су све ове наредбе општега смисла, нити су само за домаће трговце него и за стране.

Колико је Србија војевала са сусједима, опет војничко право није потпуно у законику, а то не за то што га у Србији не би било, него за то што се није мислило да га треба написати кад је већ јако у обичају. У народу се знало ко је дужан ићи на војску, кад и по каквијем правилима. Душану је само остало писмом сачувати народ од зала која би се могла чинити на војсци. Тако је забранио да се нико не мијеша кад двојица мегдан дијеле; кад би се једна војска одмарала у ком селу, другој није било слободно онамо доћи; војводе су судиле у војсци и замјењивале самога цара; њему се и плијен предавао. Смрћу је било запријећено у рату разоравати манастире и цркве.

Племенско је право по нашим изворима а особито у законику већ мало измијењено према староме, по којему је цијело племе било јединство нераздјелно. Мјесто племена на првом се мјесту већ јављају породице или куће, одвојене од племена. Породица стоји над племеном, јер само с њом има закон посла: само кад породица замре, право прелази племену. У законику је за темељ заједничкога одговарања и јемства узета кућа, у којој се разумије само породица, или родбина под једнијем старјешином без разлике колико су јој чланови један другоме род. А кад би родбина и раздијељена била између себе хљебом и имањем, али би још живјела на једном огњишту, и онда је законик рачуна у једну породицу или кућу; и за таку је кућу у грађанском и криминалном праву одговарао само старјешина њезин; јер је могао одговарати брат за брата, отац за сина, од родбине један за другога: у свему се види заједница у породици, не само кад би се породица једнијем хљебом хранила и једно имање имала, него и онда кад би на једном огњишту било неколико сродника одијељених хљебом и имањем. Али који се раздијеле огњиштем или кућом, они већ не одговарају један за другога. Отуда се види да је старо племе било замијењено породицом или кућом. С тога се у заклетвама, које имамо у споменицима, доводе свједоци „с браћом“, које показује с једне стране да се кућа држала за нераздјелну цјелину те је требало

да на што пристану сви кућани, а с друге стране да је баш за то било довољно свједочанство самога старјешине кућнога, који се и за њих јемчаше. Али се заједница није простирала даље од једнога дома или породице или огњишта. Знатно је што се наша писма са свијем слажу са закоником у племенском праву. Да не говоримо како Санковићи, Радиновићи, Хранићи, Влатковићи раде само као куће, већ и кад се ради о цијелом племену, племе се не показује друкчије него као јединство између кућа. Тако Сандаљ не имајући „правога натрашка“ или потомака у правој линији у својој породици, у којој се разумију и браћа његова са својом дјецом, оставља након себе покладе своје четирма кућама својега „племена“, именујући сваку кућу по њезином старјешини, а не говорећи управо само о свом племену.

Породично је право било темељ и праву за имање. Цијелој је породици или кући припадало право на имање заједничко, и ето с тога што год имамо записа од краљева, царева, деспота, и властела, ни један није од једнога човјека, него су од старјешине кућнога с осталијем ближим сродницима, као: браћом, синовима, а и женама. У самој историји српској имамо доста примјера како су се око земаља завађала браћа с браћом и стричеви са синовцима.

Од нашљеднога права законику много недостаје. Само видимо да је иза властелина који умре без дјеце, баштина остајала најближему роду „до трећега братучеда“, т. ј. до праунука у братину кољену; а даље коме? — није казано. Кад ни такога рода не би било, онда се по свој прилици баштина дијелила међу племеном. Али што је и то бивало само онда кад не би било порода, отуда се већ види да је породично право било јаче од племенскога. По смрти властелиновој од оружја је његова припадала половина цару а половина сину му или кћери. У писмима има неколико примјера како се употребљавало нашљедно право. Свако је имање припадало прво дјеци. Јесу ли кћери имале право наслиједити непокретно имање? На то се управо не може одговорити по нашим изворима; рекао бих да нијесу могле, премда с друге стране видимо да женскињу није узето право имати баштину и отроке. Законик није јасан гдје говори о властелину који нема дјеце узимајући ријеч „дјеца“

мјесто сина или кћери; али за то опет писма наша поричући потврђују да кћери нијесу могле наслиједити непокретнога имања или земаља. Сандаљ и Радослав Павловић обричу само за себе и за своје мушко натражје (потомство) да ће пазити конаваоску жупу дату Дубровнику; а то су могли на себе примити само они којима су остале иза њих земље њихове. Исто је тако Сандаљ остављао својему роду по мушком кољену баштину стечену на дубровачкој земљи. А најпослије нигдје барем не видимо да би ко остављао своје земље синовима заједно са кћерима или самијем кћерима. Овога не може оборити једно мјесто у писму Стефана Косаче, гдје дијелећи цијело своје имање између два сина уставља себи право да може, ако му се свиди, одвојити нешто од њега другим кућама племена свога и жени својој: **да ѥ нимь** (Владиславу и Влатку) **господство . . . разв ако бы ми се што видѣло ѡдьлвчити измеѓв нию в крвхь кꙋѣамь нашиѥмь а матерѣ ихь.** Овдје се могло разумјети покретно имање, као што заиста и видимо послије Цецилију гдје јавља Дубровчанима да је примила поклад (што је дато на оставу) мужа својега Косаче. А нашљедство непокретнога добра и кућа припадало је послије синова и кћерима. Радослав Павловић доби у Дубровнику двор тако да по смрти његовој припада не само мушкоме кољену него и женскоме кад би мушко замрло. Исто видимо и у завјету Сандаљеву за његове покладе: покретно имање иде у правој лози најприје синовима, па кћерима тек онда кад синова не би било; а у потомству са стране само мушком кољену, синовцима, и од једне мушке лозе прелази другој која је ближе род; али никад није прелазила женској лози. Исто тако и Стефан Косача оставља свој поклад синовима, ако ли њих не буде, онда жени и кћерима. И из свједочанства дубровачке општине о роду Браила Тезаловића исто се тако види да је покретно имање припадало кћерима послије браће, биле удате или не. Господар је за своје имање могао наређивати по својој вољи и дати га коме је хтио мимо праве нашљеднике. Законик оставља пуно право баштинику уредити својом баштином. Косача пријети да ће имање своје дати другоме коме хтио буде ако му синови не буду послушни. На тај начин за нашљедно право добијамо ово: господар је имао право оставити своје имање коме је хтио; али је обично по смрти његовој припадало најближем

роду, и то прво кући његовој; а кад би му кућа замрла, онда тек осталијем кућама племена његова. Синовима је било прече него браћи; браћи прече него братучедима. Непокретно је имање ишло само мушком кољену, а покретно и женском кољену кћерима, кад не би било синова или послије синова, али само у правој лози; а лоза са стране могла је само мушка наслиједити. Наслиједство је добијала цијела породица или сви синови и кћери једнога оца. Мати је могла наслиједити само по особитој наредби.

За недорасле нема у законику ништа; али да је и за њих било обичајно право, показују наша писма. Из њих знамо да се недорасли нијесу заклињали ни писали у писмима, него су одраставши понављали клетву својих старијих. Недорасли нијесу могли добити очина поклада прије четрнаесте године.

Женидба је вриједила само кад је допуштена од црквене власти и кад су младенци вјенчани. Удајом је жена улазила у права мужевља. Дечански је наредио да Србин неропах оженивши се од влаха води жену у неропхе и она с потомством својим потпада под закон неропашки.

У опште, грађанско се право ослањало више на обичај него на писане уредбе. Припадајући у ред или правила општинскога живота, узрасло је заједно с народом на његовој домаћој земљи и имало у себи све оно што је као основу грађанскога живота израдио народ у самосталном животу свом за стотине година; а по томе нити су му требале нове уредбе нити га је требало писати, осим гдјечега што се могло у њему на зло обртати те га је требало или боље одредити или замијенити другим чим или преиначити. Освећено будући старином и стојећи у народности није допуштало да се што самовољно наређује; јер би таки посао пореметио сав општински ред, раскинуо све грађанске свезе, уништио све темеље, на којима стајаху узајмична дјела цијелијем редовима у народу и људима појединце. И за то га мудри Душан остави без промјене и без писања као обичајно право, које је сам народ створио те је и сваком познато.

Али криминалноме праву требаху многе нове наредбе, које бројем и оштрином својом свједоче како је Душан тежио сачувати од зла и к напретку упутити државни живот показавши му темељ у правди и законитости. Имајући посла с по-

мијерањем општинскога реда, народнога права и мира, ријечју, са стварима противнијем грађанскоме животу, ово се право мијењало према томе како је врховна власт гледала на те ствари и какву је важност у њима налазила. Душан је постављајући закон држао за дужност своју сачувати општински живот да се не поквари и не пропадне, заклонити општину од њезинијех изрода, који траже да оборе све што стоји, све што је напредно. Што је год зла у народноме животу, опо се све избацује; с њим може радити слободно ко закон поставља, а у руци му је постављајући кривично право све чим се може зло поправити, истријебити и одбити. Укратко, Душан, који је радио да му Србија буде силна не само споља него и изнутра у себи самој, држао је да има право наредити све што је било потребно да се држава сачува од квара. Ето за што се у његову законику тако мало говори о праву грађанском а према томе много о криминалном. За пријеступе, који су највише досађивали општинском животу, највише је требало и наредаба простих и оштрих. Убиство, насиље, срамота, увреда, прељуба, пијанство, крађа и похара („разбој"), пожег, ковање лажних новаца, јавно присвајање туђега имања и побјег,—то су пријеступи на које се пазило. Међу њима још нема утанчаних, који то више постају и умножавају се што општина више стари и квари се, а то показује докле је био дошао у Србији грађански живот за Душана. По томе се може судити да је општина онда још била млада и далеко оданде гдје се почиње кварити и распадати. Ови пријеступи показују како су изнајприје били груби чланови у општини, који се са свијем разликују од покваренијех чланова у општини која опада и друкчије пријеступе рађа. С друге стране законик у овом праву вјерно показује своје вријеме и народност, јер му писац није пред очима имао измишљен живот него живе потребе у општини, која је доиста била и била у његово вријеме. Из онога што је наређено за убиство, видимо да се то зло често чинило јавно и у наглости без страха. Властели убијаху себре и себри властеле. Било их је који таким злочинством пролише крв свештеничку, родитељску и родбине своје. Како се види, нијесу у старој Србији ријетке биле крађе и похаре, о њима Душан често говори у законику. А то показује да онда земља још није била уређена и да је у свему

лудна, па и то не свагда; него су мејдани били слободни само војницима и у ратно доба, а к води или котлу пуштани су само себри, истина — за свако злочинство, а к усијаломе жељезу само за крађу или за похару. У законику не налазимо да се мукама нагонило да ко призна злочинство. Затворени су могли бити људи свакога реда, и то се звало јемство. Властели су могли дати мјесто себе таоце или јемце.

Напријед смо већ видјели какве су биле казни. Овдје ћемо укратко споменути што смо напријед дознали. Одређујући казни није се гледало кога је кривац реда. Пријеступ је свагда имао једнако значење учинио га ко му драго. Кривцу се гледало кога је реда само онда кад је тешко било или се није ни могло казнити једнако, био кривац кога му драго реда, него је требало казни измијенити начин задржавши исту мјеру, или кад је у ономе коме би се криво чинило био увријеђен цио ред његов. Кад би се кривац ухватио, он би и кажњен био; а кад њега не би било, одговарала би за њега по старом обичају околина, и то се звало општа порука. Двојак је био начин којим се казнило: новчани и тјелесни. Под први је потпала општа порука и особито властела, будући богата; а под други сам кривац и особито себри, будући најсиромашнији. Част чини ономе који је писао законик што је колико се могло мање употребио глобу, којом се најмање може учинити, па је више мјеста оставио другим јачим казнима. Али цијену тијем наредбама побија то што је задржан стари обичај по ком је кривац бивао осакаћен. Прем да је законику главно што се мисли докучити још по староме: да се накнади штета и да се за зло кривцу врати остављајући закону да ради тек онда кад се зло учини, али опет гдјегдје просјаује у њему мисао нова јача и просвећена која тежи да сачува од зла: и то је знатан напредак за оно вријеме. Видећи какве су биле казни можемо судити како су стари Срби разумијевали грађански ред и човјечност. Што се тиче првога, српски су закони већ прешли први раздио у развијању не давши да човјек сам себи буде судија, запријетивши свако насиље и укинувши освету; они су већ били близу да пријеђу и други раздио, да одуставивши глобу и општу поруку суде само преступнику и да чувају да се зло не учини. Али што се другога тиче, није било оне мекоте која се тек вије-

ковима рађа у народу: још се допуштало да се преступник сакати, још је било различнијех начина смртне казни. Али и у томе стара Србија има свијетлијех страна: у њој видимо уточишта која показују да су онда прекрасно умјели Срби саставити мисао о праштању с мишљу о глави народној и о глави свештеничкој. Цар и патријарах као виша лица у народу могаху измијенити пресуде, које судијска власт бијаше дужна изрећи; из поштовања према самом мјесту гдје живљаху ова двојица, опрашташе се и слобода даваше сужњима који би утекли у двор царев или патријархов.

Ето докле бијаше дошла Србија у развијању својега грађанског живота. Ствар говори сама за себе. Гледало се како му драго на догађаје, опет је свак дужан признати да се старој Србији не могу одрећи начела прекраснога самосталног развијања, која бјеше поставио дом Немањин, и која се већ тако живо показаше за владе Душанове. Јест истина да та начела још нијесу била сазрела; али се у самом развијању њихову већ види толико истине, добра и човјечности, да се с њима стара Србија показује уређена грађанска општина, брзо идући правијем путем да докучи најсавршеније угледе општинскога и државнога живота. Вријеме јој није дало једнако навршити све без чега не може ни једна држава процвјетати; то је све било у њој, али потребе онога времена, као и по другим државама, учинише те се све не разви једнако. Животна радња народа њезина и добре уредбе краљева њезинијех напунише је послова за свако добро тако да је Душану остало само их на пут извести и потпомоћи силом која је у закону. Што је било и старијех и новијех начела која се слагаху, и што потоња сама собом долажаху из пређашњих, тијем се доказује да ју је у развитку њезину срећни ум њезинијех владалаца водио путем самосталнијем и ненаметнутијем. Најпослије кад узмемо на ум да у споменицима, који су нам остали, има њезинијех права и закона најмање, и да их је много више стајало у ненаписаном обичају, онда се можемо увјерити да — судило се како му драго оштро о животу старијех Срба — опет неће нико доћи до онога неправеднога укора, који је изрекао учени Нијемац Гебхард по туђијем свједоџбама а још више по својему настраноме мудровању и нагађању, и који је поновио од ријечи до

ријечи други учени Нијемац Енгел, који се са свијем слагаше са мислима својега земљака и не могаше казати ништа боље.

Велика су била дјела, којима је Душан преобразио Србију, али је и силна рука његова требала, па да се одржи нови ред. Удар, који је задао племену Немањнћском, показа се одмах послије његове смрти. Симеун или Синиша, управитељ етолски и акарнански, огласи да њему припада српски пријесто, али му посао бијаше већ доцкан: од свакога другога права бијаше јача воља и завјет покојнога цара. Сврх тога завјет не бијаше самовољан, јер намјени царство законитоме и једином сину Душанову, Урошу. Нико не хтје слушати Синише, и он дошавши до Зете врати се у своју област. Енгел мисли да Симеун није био нико други него Вратко, праунук Вукана Немањића, и отац Милице, жене Лазареве, и да се могао звати Царевић и Југ будући управитељ нај јужнијега краја од Србије. Енгел мисли да је ријеч *Σάρκος* у Халкокондила[1] хтјела бити Царевић, и тако да је презиме Симеуну, који је онај исти, који је у других писаца Декан (Дејан), севастократор и управитељ маћедонски на Вардару (*κατὰ τὴν Μακεδονίαν περὶ Ἀξιὸν ποταμὸν*) први до цара. На тај начин Синиша, *Σάρκος*, Југ, Декан, Вратко све је један човјек по мислима Енгеловим.[2] Чудно се чини толико имена за једнога човјека. Да видимо из ближе. Прије свега, Вратко не би могао оглашивати да је у њега право на српски пријесто, јер је врло из далека био род, и стари му не помињаху права својих ни онда кад незаконити синови ступаше на српски пријесто. За Симеуна или по словенски Синишу, Кантакузин вели да је брат Душанов.[3] По свједочанству српских љетописаца Дечански је имао два сина, Душана и Симеуна, и пошљедњи је владао у грчком граду Трикали.[4] Ово

[1] Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond., p 28. — Stritter, II. 335.

[2] Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 311.

[3] *Σίμων τε γὰρ ὁ Κράλη ἀδελφὸς Ἀκαρνανίας τότε ἄρχων.* Corp. Script. Hist. Byz. Cantacuzenus, v. III. p. 314. — Stritter, II. 240. — Орбини, стр. 239. Али на другом мјесту исти историк гријешком га назива братом Уроша V (стр. 234). — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. III. § LIX.

[4] Шафар., Památ., стр. 53 .71. — Arkiv za povjestn. Jugoslav., III, 1854. стр. 13.

је дакле брат од маћехе Марије Палеологове, кога по свједочанству Бранковићеву мишљаху властела српска рекавши Душану: ако се ти не ћеш опасати на краљевство оца својега, брат твој од друге матере не спава, па ћеш скоро у њега виђети краљевство очино.[1] А друго, Σάρκος, Zarcus не гласи Царко, одакле је Енгел рад створити Царевића, него Жарко, и то је име словенско, које се неколико пута налази у нашим споменицима.[2] Треће, Жарко је или по другима Декан (о коме ћу одмах говорити) управљао повардарском Маћедонијом, а Синиша је по свједочанству Кантакузинову живио у Акарнанији. Енгел вели да је Маћедонија често што и Акарнанија: Zarcus über Macedonien, quae finitima est Axio flumini, welches beyläufig mit dem Begriff von Akarnanien znsammenstimmt; али било како му драго, један човјек није могао управљати објема тима областима, јер су међу њима биле области других намјесника, а на име: Никола жупан управљаше Трикалом и Касторијом, Прил[у]п Етолијом, Плакид Охридом и Прилипом.[3] Четврто, Жарка не треба мијешати с Деканом, или боље Дејаном. Да је Дејан доиста био севастократор Душанов, о том свједочи хрисовуља у Аврамовића бр. 12 и папина посланица (breve), писана године 1354 српским главарима, међу којима се напомиње Decanus sebastocrator Serviae.[4] Село Архиљевицу у жегликовској жупи[5] даровао је Душан у баштину Дејану и његову потомству. Године 1379 „царица“ Евдокија са сином Константином у писму свом (А. бр. 14) каже за то село да је њезина баштина и помиње Душанову хрисовуљу, којом су Дејанова села потврђена цркви Архиљевској (А. бр. 12); српски љетописац назива тога Константина Жегликовским:[6] дакле

[1] Рајић, ч. II, стр. 718.

[2] На пр. С. бр. 55, 141, 172.

[3] Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond., p. 28. — Stritter. II, 335.

[4] Engel. Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 289.

[5] Бранковићев љетописац (Arkiv. za povjestn. Jugoslav., III, стр. 14) ставља Жегликово под Црну Гору (у Маћедонији).

[6] Arkiv za povjestn. Jugoslav., III, 1854, стр. 16. — Исп. Рајића, ч. III, стр. 88.

су Евдокија и Константин били род Дејану. Али ко су били? Из хрисовуља се види да је Константин још имао брата Драгаша,[1] а то потврђује и Халкокондил.[2] Драгаш се зове деспот. Мајка им се Евдокија зове царица; али је јасно да је то цесарица или жена којега Душанова цесара. Како је она са синовима имала баштину Дејанову и како Халкондил вели да су Константин и Драгаш били синови Жарку,[3] нема више никакве сумње о томе да је Жарко био син Дејанов. Орбини и Дифрен називају Жарка Дејановићем;[4] Енгел и Рајић не знају им рода; али Рајић је близу истине, само што га збуњују имена Декан и Дејан. Њих разликује, али опет по Орбину добро каже, да су Константин и Драгаш синови Жарка Дејановића.[5] Ријечи Халкокондилове о Жарку: vir apud ipsum (cralem) dignitate primarius (човјек код краља први у власти), из којих Енгел изводи да је Жарко био род с Вратком, те ријечи показују да је сину остала од оца не само област него и царева милост. Душан зове Дејана својим „братом". Пето, нема сумње да је Југ други човјек а не Жарко или Синиша: њега су звали Богдан а не Симеун. Прије се може мислити да је Југ Богдан био исти Богдан, који је управљао источном Маћедонијом између Сера и Вардара.[6] И тако нема сумње да имена, која је Енгел натоварио на једнога човјека, имају свако свога господара. Вратко ће, по ономе што је напријед казано, остати потомак Вуканов, који није тражио пријестола а може бити ни ми-

[1] В. Успенскога Описаніе монастирей Атонскихъ у Ж. М. Н. П. 1848, LVIII. стр. 176. — Аврамовића О. Д. С. у С. Г., стр. 78. 79. — Милера каталог атонских хрисовуља у Словенској Библиотеци Ф. Миклошића 1851, стр. 198.

[2] *Κωνσταντῖνος ὁ Ζάρκου, Δραγάσεω δὲ ἀδελφός.* Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond., p. 81. — Stritter. II, 354.

[3] *Δράγασιν τὸν Ζάρκου παῖδα*; *Κωνσταντίνου τοῦ Ζάρκου παιδός.* Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond., p 49, 80. — Stritter. II. 349, 353, 354. — Орбини стр. 239. — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. IV, §. V; гл. XIV, § I.

[4] Орбини, стр. 239, 244. — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. XIV, § I.

[5] Ч. II, стр. 840.

[6] Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond., p. 28. — Stritter II. 335.

слио није о њему; Југ Богдан управљаће источном Маћедонијом; Жарко, син Дејанов, са својим синовима чиниће особиту кућу која је управљала јужном Маћедонијом; а Синиша или Симеун биће сам стриц и супарник Урошу као брат Душанов од друге матере. Дакле права Синишина бијаху права стричева према синовцу; али та права већ изгубише силу своју. Владалац, као што бјеше Душан у пуном смислу те ријечи, стајаше више родбине, и отуда дође самој његовој вољи и завјету право да буде основа пријестолном нашљедству. На тај је начин падао стари поредак: Симеун ништа не може учинити држећи се племенскога старог правила. Јачи бијаше нови ред, по коме син бијаше нашљедник оцу. Али тога реда не може одржати Урош примивши из очиних руку државу преображену. Крајње се ствари новога поретка на скоро показаше на њеким властелима. Душан са свијем укиде породичне сваће међу Немањићима око пријестола, а с њима пресијече и властелима мијешање у ту ствар; али пређе бише властели само присталице овога или онога кнеза и радише само за кнеза налазећи корист своје дружине у томе да на пријестолу буде кнез њихове стране. Они не смијаху радити само у своје име нити би коме год између себе допустили да се дигне више других, а не би допустили ни страноме господару сјести на српски пријесто; али кад им Душан свезу дружинску раскиде, те осташе сваки за себе, кад их са свијем одвоји од царскога дома, те се нађоше у даљини с поштовањем, онда они почеше поштовати царску власт за једини извор своје силе, као што се прије опираше на земљу и област у којој живљаху, и по том на цијелу српску земљу. Невезани свезом дружинском и заједничким користима, узвисише свак себе и стадоше радити један против другога; заборавише и постојбину своју: сваки гледаше утврдити се и узвисити ондје гдје га је срећа донијела. Одатле није далеко било до мисли да се освоји извор силе, пријесто, да се отме врховна власт, којом се најпоузданије може попети над друге. То је намјесницима по областима било лакше. А поред тога свима се на очи у византијском царству чинише недјела за морални и политички преврат. Докле жив бијаше Душан, силна рука његова држаше у покорности властеле; али кад он умрије, онда под слабијем и кратковидим Урошем обласни намјес-

ници отпадоше од средине, у којој је за све врховна власт, и сваки поче тражити да буде самосталан. Нијесу узалуд, као што вели Бранковић, неки „највјернији властели свјетовали Уроша да узме власт Вукашину и другим намјесницима, на које требаше сумњати, па да је да сиромашнијем властелима, који га љубљаху.“ [1] Ни љетописци не коре га узалуд говорећи да прѣиздлиха милостивь и кротькь явив се старьчьские сьвѣти ѿтмѣще, младихь сьвѣти приемлюе и любе.[2] Старим властелима не бјеше мило гледајући како се подигоше Мрњавчевићи и друга скорашња господа, од којих многи бијаху на високим мјестима у државној управи. О томе говоре и сами Византинци, који иначе ријетко помињу унутрашњи живот у Србији: „кад умрије цар, сви задржаше земље, којима их бијаше поставио за управитеље, и учинивши између себе уговор не хтјеше војштити један на другога“ — говори Халкокондил,[3] а тако и Кантакузин: „од нај јачих племића једни цару ако се и не покораваше као господару али му опет као другу и пријатељу помагаше, други вољеше стрица му Симеуна, а опет други не пристајући ни за једнијем ни за другим чуваше шта имаху чекајући који ће бити јачи па њему да приступе: и тако на све стране бијаше буна.“[4] Ове властеоске буне помиње и Орбини.[5] Ни сама мати Урошева Јелена није марила за сина: „а Јелена — вели Кантакузин — мати му, не вјерујући ни сину ни Симеуну дјеверу, доби на своју страну више градова (међу њима је био и Сер) и имајући око себе подоста војске сама владаше нити ударајући на кога нити коме помажући.“[6] Али је опет у почетку владе своје Урош показао нешто радње, као што се види из хрисовуља. Неколико је хрисовуља дао Дубровнику за трговину, за земље и за судове (С. бр. 45, 48, 49, 50, 53, 54). Године 1357 Априла 10 даде Мљет у баштину двојици својих „вјерних,

[1] У Рајића, ч. II, стр. 792.

[2] Шафар., Památ. стр., 54. — Arkiv za povjestn. Jugoslav., III, 1854. стр. 14.

[3] Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond., p. 29. — Stritter. II. 335.

[4] Corp. Script. Hist. Byz. Cantacuz., v. III, p. 314. — Stritter, II. 340.

[5] Стр. 233.

[6] Cantacuz., ib. — Stritter, ib.

милих и љубазних" властела, Басети Баринчелу Биволичићу и Трипети Миховићу Бућићу и њихову потомству „за њихову вјерну службу" (С. бр. 46; С. Д. М. 1851). Исте године Априла 24 потврди запис оца својега, који заповједи Дубровчанима да сваке године о Ускрсу шаљу 500 перпера стонскога дохотка цркви Богородице синајске; ако ли би ко преступио тај запис, он вели да се казни „по законику" (С. бр. 47). Године 1358 Јунија 2 потврди други таки запис оца својега: у хрисовуљи одреди по очином запису 1000 перпера јерусалимској цркви арханђела Михаила и Гаврила тако да Дубровчани шаљу новце два пута на годину по 500 перпера о Ускрсу и о Митрову дне, и то дотле докле држе Стон, ако ли би црква јерусалимска опустјела, онда доходак њезин да иде у светогорске српске манастире што су под Хиландаром. Хрисовуља је писана у Призрену (Г. А.). Има у Хиландару његова хрисовуља од године 1361, гдје се говори о селу Трстенику (Гр., стр. 51, бр. 25, 26). Исте је године 11 Маја записао Урош Хиландару, по молби светогорскога старца Романа Бранковића, цркву св. арханђела с три села која бјеше даровао у баштину севастократору Бранку, па их сада син Бранков, калуђер Роман, у договору с браћом својом Гргуром и Вуком, поклони хиландарској лаври за спомен својој души (А. бр. 13). Из тога записа још дознајемо да је севастократор Бранко бјежао у Бугарску и да су иза њега остала три сина, калуђер Роман, Гргур и Вук. За Урошеве владе два брата „Ђурађ" и Вук, „синови великога севастократора Бранка, господина граду Охриду", на молбу старијега брата својега калуђера, приложише хиландарскоме манастиру цркву св. арханђела с неколико села. Запис се о томе почиње овако: „*по милости божијој и превисокога цара Стефана Уроша Ђурађ и брат му Вук*" (Гр., стр. 52, бр. 33). Вук је био зет кнеза Лазара, који за Душана управљаше Сријемом и Мачвом. Енгел и Рајић нијесу добро разумјели ријечи Халкокондиловијех: ***Βούλκῳ τῷ Ἐλεαζάρῳ τοῦ Πράγκου***[1] узевши два човјека за једнога. Ја мислим да је љетописац хтио казати да је Душан дао подунавље Вуку, сину Бранкову, и Лазару: таст и зет могли су управљати једном земљом. А Бранко је по свје-

[1] Corp. Script Hist. Byz. Chalcocond., p. 28. — Stritter, II, 335

дочанству Халкокондилову био син Плакидов.[1] Урош још писа: **веселещꙋ ми се сь вьꙁлюбленними властели и властелинчики царства ми и всегда непрѣстанно чьстьними дароки дарꙋѥ ихь** (А. бр. 13), а овамо се самовољство увлачило. Без његова знања Војислав, који владаше Котором, зарати се с Дубровчанима за со. Цар их дужан би помирити. Године 1362 Августа 22 даде писмо, у коме говори: **понеже се дꙋбровчане бѣхꙋ поплашили ѡд царства ми и свадили ꙁ братом царства ми с кнеꙁом Воиславѡм и ꙁ градомь царства ми с Которѡм . . . и смирих их**, забрањује да се у свађи с царским властелином не ратује ни Котору досађује, него да се иде цару на суд; меће у заборав све увреде и крв што је проливена у рату с Војиславом, и наређује да се робље и отете земље врате с обје стране итд. (С. бр. 55). И Војислав у своје име даде писмо да би засвједочио своје пријатељство с Дубровником и потврдио да ће се држати уговора о соли (С. бр. 56). Ода зла су били и у самој Србији раздори међу њезинијем управитељима. Овдје ћу напоменути да Душан није онако разредио намјеснике по српским областима, као што прича Халкокондил. Нема узрока сумњати се о самијем областима, него што се тиче неких намјесника, може се мислити да је љетописац узео за своје причање мало позније вријеме. Тако смо већ видјели да изнајприје није Жарко него отац му севастократор Дејан био управитељ у Маћедонији на Вардару; тако су у Вуку — Елеазару, сину Бранкову, два човјека: Вук Бранковић и Лазар; тако Вукашин није још за Душанова живота био краљ, јер сви историци пишу да се тек за Урошеве владе Вукашин прозвао краљем: и то је врло лако могло бити кад се опоменемо да је Вукашин био у великој милости код Душана. Сва је прилика да му је Урош поставши цар предао своје пређашње име назвавши га од деспота краљем. Византинци зову Вукашина цесар Воихна. Као краљ није владао само својом облашћу, коју је добио од Душана, quae a Pherris excurrit ad Istrum, т. ј. источним крајем Маћедоније и западном Тракијом, него и цијелом правом Србијом. Брат му Угљеша бијаше намјесник у његовој области. Урош имаше само празно име царско. У Вукашина бијаше не-

[1] *Βοῦλκον τὸν τοῦ Βράγγου τοῦ Πλακίδεω υἱόν.* Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond., p. 53. — Stritter, II, 350.

ограничена власт. Сви виђаху на што иде Вукашин осим једнога Уроша. Властели усташе на Вукашина, а међу њима и Лазар. Урош их не може помирити као што прије помири Војислава с Дубровником, јер већ није вриједио ништа. Лазар дозва себи у помоћ Лудовика краља угарског и прогна Вукашина. Том приликом Лудовик опусти дио од Србије и тада — рекао бих — узе Мачву; јер године 1368 бан мачвански би Никола Гара, зет Лазарев.[1] Што се тиче Грчке, Вукашин је тајно помагао Матији Кантакузину, али га за то опет издаде непријатељу његову Јовану Палеологу: обојица бише узрок, те Турци по други пут дођоше у Европу. Опростивши се Матије, Вукашин се на скоро опрости и Уроша. Немајући своје области Урошу се досади живјети код својих намјесника, сад код једнога сад код другога, и њиховијем се хљебом хранити, с тога науми бјежати у Дубровник, али прије него што то учини, уби га Вукашин у лову године 1367. Он се потписивао: **Стефань Оурошь вѣрни царь срьблємь и грькомь**, или: **по милости божи Стефань Оурошь вь Христа бога благовѣрни царь срблємь и грькѡмь.**

Краљ је Вукашин знатан човјек; он је собом показао злу крајност новог поретка. Радња је његова нешто ново чега прије није било. Као дошљак на српском двору није имао у себи ни искрености ни оданости, није знао ни за користи које требају постојбини ни за користи властеоске, с којима су радили н. пр. властели зетски подижући на пријесто краљевиће који живјеше у њиховој земљи, или властели српски не дајући да им Грци у постојбини обладају; није био ни онима захвалан који га љубише и подигоше. Вукашин је радио само за своју корист на штету земљи која га је примила. Лукавство и нечовјештво помагаше извршити себезнале намјере. Пређашњи властели само подизаше на пријесто једнога и сметаше другога; изићи из свога реда, сјести на пријесто — на то се нико није усуђивао; али се Вукашин не хтје обзирати на нашљедника Уроша; сву власт узе у своје руке. Он први диже руку на вјенчану главу само себе ради; за њим ласно би и Лазару ступити на пријесто и вјенчати се вијенцем Немањиним. Што послије видимо Вукашина у рату с Турцима, то је само за то, што земље његове би-

[1] Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 113.

јаху прве на које Турци ударише. Он је изнајприје управљао Дакијом и Маћедонијом, брат му Гојко Бугарском, а други брат Угљеша Јанином и областима отетим од Грчке: тако́ уреди Душан. Разумије се да Вукашину то није било доста, него још за Урошева живота преузе све послове државне као краљ и царев помоћник. А кад и приjесто освоји, области своје даде браћи и Угљешу учини деспотом свију српских земаља. Има писмо Угљешино, којим дарова Хиландару цркву св. Николе у селу Врању и цркву у Дучанима са селима Врањем и Трновцима; у њој се Угљеша именује: *у Христа Бога благовјерни ћесар Угљеша, господар Србима и Подунављу и свима западним странама* (Гр., стр. 52, бр. 31). С овијем испоредимо што вели љетописац: **и вьꙁлагаеть (Влькашинь) на се вѣньць кралѥвства срьбьскаго, братоу же своемоу Оуглѣши вьроучаеть враны ꙁемлѥ грьчьскыѥ сь саномь деспотскыѥ чьсти.**[1] То ће рећи да је Угљеша за његове владе управљао пређашњим областима у земљи отетој од Грка. Не треба заборавити да су други намјесници остали у својим областима ако се и зацарио Вукашин. Године 1368 удружи се Вукашин с Јованом Палеологом, а друге године дође Мурат у Тракију. Најприје га надби Вукашин, али године 1371 разбише њега Турци на Тенару. Браћа му Угљеша и Гојко погибоше у боју, а њега уби слуга у бежању. Од Вукашина имамо писмо у којем године 1370 Априла 5 потврђује Дубровчанима све уговоре и записе пређашњих владалаца српских (С. бр. 62). У томе писму каже за себе: **пѡстави ме (Христось) господина ꙁемли срьбьскои и грькѡмь и ꙁападнимь странамь**, и угледајући се на пређашње цареве спомиње жену своју и синове: **и по все дни веселещꙋ ми се вь ꙁемли кралѥвства ми сь прѣвьꙁлюблѥномь кралѥвства ми кралицомь кѵра Єленомь и сь прѣвьꙁлюблѥниими сынови кралѥвства ми Маркомь и Аньдрѣѡшемь.** Из писма се види да Вукашин није себе држао за управитеља него за правога владаоца и краља српског. Потпис му је оваки: **вь Христа бога благовѣрни и христолюбіви Влькашинь краль.** Између синова његовијех најзнатнији је Краљевић Марко, који оста народу бесмртан у пјесмама. Од Угљеше осташе три сина: Јован, Тврдислав и Стефан.[2] Из рукописнога се живота деспота Стефа-

[1] Шафар., Památ., стр. 54.

[2] Гласник V, стр. 300.

на[1] дознаје да им је мати, жена Угљешина, била кћи некога ће-сара и род с Милицом женом Лазаревом. Од Тврдислава Угљешића имамо кратак запис без године с печатом, на ком је волујска глава: у њој Тврдислав ступа у дружбу и јединство с Дубровником; а за трговину се ништа не спомиње (С. бр. 58). Што се затр царска кућа и зацари властеоска, тијем се одријешише руке и осталијем властелима. Тада они изађоше на прво мјесто не имајући већ пред собом власти која би их надвисила и везала. Не мишљаху да су дужни покоравати се човјеку као и сами што су — властелину, и сваки стаде помишљати за се. По смрти Урошевој не може Вукашин сабрати и удржати српске земље, него се она распаде. То је записао љетописац,[2] то је узрок и што Вукашин не би срећан у рату с Турцима. Нешто земаља Вукашиновијех, Ниш, Ново Брдо и Приштину узе Лазар; област Плакидова допаде унуку му Вуку Бранковићу, зету Лазареву. У Маћедонији се јављају пређашњи намјесници, Жарко и Богдан. За првога ћу споменути да је тешко био жив у то вријеме, прем да историци кажу да је био жив ослањајући се на једно мјесто у Халкокондила гдје се за Драгаша каже да је војвода Жарков.[3] Истина Драгаш је могао бити војвода очиној војсци, али је опет у тијем ријечима мање вјере него у другима истог љетописца, гдје за Драгаша и Константина стоји да су синови Жаркови. С друге стране што љетописац казује да раде синови а не отац, и што у писму године 1379 Евдокија са сином Константином уређује породичим имањем не спомињући мужа, и најпослије писмо деспота Драгаша од 1377 године,[4] — све то довољно показује да је Жарко умрьо још за Урошева времена. Драгаш послије оца узе власт и име де-

[1] **Житїє и жизнь приснопоминмаго словоущаго благочьстиваго господина деспота Стефана списано повелѣнїємь и пониждєнїємь свѧтѣишаго патрїарха ζемлѧ тоа серпъскыа кръ Никона и полатныхь начальникъ видѣнїємь же трискатымь ї авленїємь самомѫ тезоименитомоу прославлѧющоу сїа быти.**

[2] Гласник V, стр. 71, 74.

[3] *Δράγασυν τὸν Ζάρκου ἡγεμόνα.* Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond., p. 38. — Stritter II, 349.

[4] Аврамовић, О. Д. С. у С. Г. стр. 78.

спотско а Константин се назва господар. На два писма године 1377, која спомиње Григоровић, потписана су обојица, а у трећем године 1385 Константин сам у своје име говори о цркви, коју сазида брат му Димитрије. Име Димитрије без сумње припада Драгашу и калуђерско му је име (Гр. стр. 82, бр. 31, 32). Оба намјесника, и Драгаш и Богдан, покорише се Мурату. Из писма, које Хиландару даде Евдокија и Константин године 1379 (А бр. 14), види се да су намјесници кад се покорише остајали у пређашњим својим областима. Али тога писма није потврдио Лазар, а то свједочи да је земља између Вардара и Струме онда већ припадала Турцима. У писму на завршетку кажу да се надају да ће се избавити од непријатеља, **ѹпокаемо же ꙗко нинѣ краги и сѹпостате наше ннзложиши и покориши.** Константин а како други кажу и Драгаш погибоше заједно с Марком Краљевићем у боју на Ровинама, гдје Мирчета војвода влашки разби Бајазита 1394 године.[1] На западу између Босне и Србије шћаше осилити властелин Никола Алтомановић освојивши нешто српских земаља око године 1371—1374; али му Твртко и Лазар отеше што бјеше присвојио, и оставише му само племенску државу Ужице. У Зети бијаху Балшићи, који јасно доказиваху да су ради бити самостални. У сјеверној се Арбанији утврди Ђурађ Кастриот, који Турској данак плаћаше.

Тако су ствари стајале кад Лазар преузе владу у Србији. Гледавши Вукашина мишљаше да то може бити и да је законито. Осим тога од Немањића већ не би никога. Највише љетописаца и историка мисле за њега да је био син некаквога властелина Припца па да је одрастао у царском двору; али се прије може вјеровати да је Лазар незаконит син Душанов. То свједочи Дука[2] и Цароставник.[3] Први вели: „тада цароваше у Србији Лазар син Стефана цара српског“ (*ὁ τότε τὴν Σερβίαν κραλεύων Λάζαρος υἱός Στεφάνου τοῦ κράλη Σερβίας*). Љетописци српски да би доказали да је Лазар био род с Немањићима, измислише за жену му Милицу да је од кољена Вукана

[1] Љетописи у Шафар. Památ, стр. 74. — Arkiv za povjestn. jugoslav. III, стр. 16.

[2] Corp. Script. Hist. Byz. Ducas, c. III, p. 15. — Stritter, II, 350.

[3] У Рајића, ч. III, стр. 6.

брата Стефана Првовјенчанога;[1] а један између њих још каже да је мати Лазарева била кћи Милутинова од кћери грчкога цара Андроника.[2] Године 1376 намоли Лазар цариградског патријарха, те скиде клетву која за Душанове владе би метнута на Србију што се постави српска патријаршија, и те године вјенча се на царство. Године 1380 би на Атону и даде хрисовуљу, којом дарова хиландарској болници село Јелчаницу са свима међама, правинама и засеоцима. Потпис је: *У Христа Бога благовјерни самодржавни господин Србима и Подунављу Стефан кнез Лазар.*[3] Исте године дарова Лазар цркви Введенија у манастиру Ждријелу Браничевском или Горњаку, на ново је сазидавши, неколико села на води Млави и Дунаву. Ту се именује: *кнез самодржац све српске земље.* Црква би дана у управу старцу Григорију Синаиту с браћом, која помагаху зидати је. Год. 1385 патријарах Спиридон својим писмом потврди игуманство Григорију и који ће послије њега бити у том манастиру.[4] Године 1381 Лазар на молбу и за спомен „брата" својега, челника Мљк дарова цркви св. Пантелије у Русику село Длабе или Горњи Закут са засеоцима. Потпис му је: *У Христа бога благовјерни Стефан кнез Лазар Србима и Подунављу* (Гр., стр. 81, бр. 29). По смрти Лудовика краља угарскога Лазар опет освоји Мачву с Београдом. Године 1386 Турци узеше Ниш и Лазар учини с њима мир уговоривши плаћати им годишњи данак. 1388 године смислише Лазар и Твртко да се сви удруже против Турака, а Ђурађ Кастриот већ и поби једну турску војску; али друге године 1389 Мурат претече ту дружбу ударивши са силном војском на Србију. Лазар га са самијем Србима срете на Косовом пољу. Ту се побише. И Мурат и Лазар погибоше. Српски народ приповиједа да је на Косову изгубљено царство издајством Вука Бранковића, који је са својом војском отишао с бојног поља. Ово је приповије-

[1] Љетописи у Шафар. Památ. стр. 62, 72. — Arkiv za povjestn. jugoslav. III, стр. 14.

[2] Гласник V, стр. 78.

[3] Ову хрисовуљу наводи Рајић у својој историји (ч. III, стр. 25). Да не говори Григоровић за ову хрисовуљу под 1371 годином? (Путеш., стр. 51, бр. 29).

[4] Вујић, Путешествіе по Сербіи, стр. 71 и 73.

дање и историја записала. Немамо узрока сумњати о ова два свједочанства. Као што је Вукашин учинио невјеру Урошу тако је и Вук могао изневјерити Лазара. Већ није било старине. Немањићи прођоше; пријесто српски поста ствар за отимање. Неколико се властела узвиси на развалинама властеоскога реда, и сваки мишљаше да може сјести на пријесто. Морални квар, који узимаше мах од угледања на сусједно царство, учини те не бираху много шта ће чинити да докуче што су наумили. Кад се Вукашин могао докопати пријестола убијством, Вук га шћаше задобити издајством. Од њега имамо писмо, које даде Дубровчанима у Приштини 20 Јануара 1387 године (С. бр. 73). Оно није особити какав уговор, него само потврда пређашњих писама: **и донесоше к немȣ** (кнезу Лазару) **записание великаго господина цара Стефана и господинь нмь кнезь не потвори иȣ паче и потврьди, такоге и кь мнѣ догоше више речени властеле дȣбровьчани, и ꙗ Вльк видевь писание великаго господина ми цара Стефана и господина ми кнеза** (Лазара) **такоге не потворихь иȣ паче и потврдихь.** Другијем писмом (С. бр. 69) потврди ово прво. Још је молио Дубровчане да му приме на оставу благо и да може доћи у њихов град, и Дубровчани одговорише писмом (С. бр. 76): Вук Бранковић, жена му Мара, и синови Гргур, Ђурађ и Лазар могу кад хоће дати благо своје на оставу и опет узети; ако ли им Угри или Турци отму државу, Дубровник ће их примити и бранити од непријатеља. Из овијех се писама не види да је Вук радио да отме од Лазара пријесто. С њим су као управитељем особите области могли Дубровчани чинити уговоре као што их чинише с властелима травунским и хумским.

Косовски је бој најважнији догађај у животу српскога народа. Од то доба изгуби Србија своју независност; ако јој Турци и не дираше у живот унутрашњи ни у народност, опет већ није могла доћи до државне самосталности. Само мала Зета још бјеше слободна. Видјели смо да је између свију српских области само Зета свагда припадала Србији, будући особина краљевскога рода. Њом за времена Уроша V владаше Страшимир, Ђурађ и Балша, синови Балше, којега јој по свој прилици Душан постави за управитеља. Енгел[1] каже да је Балшиће поставио Зети за жупане Твртко и саградио Бастарник

[1] Gesch. v. Serv. u. Bosn. стр. 324.

Неретви на ушћу и Нови (Castelnuovo) у Драчевици, да би их држао у покорности, око године 1373. Ово је Енгел узео од Шимка; али овај не каже да је Твртко поставио Балшиће за жупане, него само да их је покорио.[1] Нема се по чему мислити да Твртко није могао покорити Балшиће на неко вријеме; али ништа не доказују свједочанства која износе историци. Бастарник нема ништа са Зетом, а ни Драчевица није припадала Зети. Она је још за Константина Порфирогенита била жупа у Травунији[2] и тако остала и послије. По томе је Стефан Томашевић даде Дубровнику године 1451 (С. бр. 140); а како Босна бијаше Угарској под врховном влашћу, мишљаше и Угарска да се с правом може мијешати у нека њезина дјела. То се јасно види из писма Марије краљице угарске, гдје се и Котор и Драчевица броје међу угарске земље.[3] Ништа не доказује ни то што су се Балшићи обраћали папи: то је било само начин којим су се сви тадашњи српски владаоци гледали сачувати од двије ватре, од Грчке и од Угарске. Кад би се год какво зло подигло на њих са запада, они се свагда обраћаху папи обричући да ће ступити у крило римске цркве и папа их примаше у заклон апостолског пријестола. На против, писмо Уроша V 1360 године 29 Септембра (С. бр. 54), гдје цар допушта дубровачким трговцима **да градꙋ на Ꙁетꙋ на Балшиикє**, јасно показује да је Зета била под Србијом а не под Босном. А најпослије, као што је казано напријед, може бити да је по смрти Урошевој, кад се држава обезглави и српски намјесници између себе раскидоше јединство, Твртко заузео Зету. У писму све тројице Балшића, Страшимира, Ђурђа и Балше од 1368 године 17 Јануара (С. бр. 63) из далека је споменуто нешто знатно: ево шта: **и сие ꙁаписасмо ниже широкога брода ꙋ Лѣшꙋ кьди се диже Срацимирь и Гюргь и паде на Мати кьди идѣхꙋ на Карла.** Овдје се мисли или сусјед њихов, Карло драчки сродник Лудовиков и противник Марије угарске, или, што је приличније, зет Ђурђа Балшића, Карло Товије, за кога Орбини каже да је заробио Ђурђа Балшића, и једва га на молбу дубровачку пустио, и да

[1] Politische Gesch. d. K. Bosn. u. Rama, стр. 84.
[2] Шафар., Slov. Staroz., II, IV, 659,
[3] Schwandtn., Script. rer. Hungar., III, 138.

је између њих двојице учињен мир 1376 године.[1] За то су и у писму само два брата споменута. Али Орбини није добро године ставио, јер одмах на другој страни вели да је Ђурађ Балшић умрьо 1374 године, а по љетописцима[2] 1373, дакле на двије или три године дана прије мира, које не може бити. Ђурађ је Балшић године 1372, 30 Новембра, годину дана прије своје смрти, дао Дубровчанима друго писмо у име своје и свога брата Балше и синовца Ђурђа Страшимировића (С. бр. 64), у ком се за царину позива на устав цара Стефана; — то опет показује да је Зета била састављена са Србијом. Прије ће бити истина да је Ђурађ Балшић узео нешто босанских земаља.[3] Лако може бити да је он као и Никола Алтомановић и у једно вријеме с њим, употребивши околности на своју корист, гледао распространити своју земљу на штету сусједима. Зети од сјевера лежаше Травунија а од југа Арбанија. Споменици наши свједоче да су Балшићи бацали очи и на једну и на другу. Страшимир већ умрије; послије њега, ако му и оста син Ђурађ, опет Зетом поче владати по староме словенском обичају старији иза њега брат Ђурађ Балшић. Из поменутога писма од год. 1372 видимо да је доиста Ђурађ Балшић док Србија бјеше безглавна узео нешто приморја око Дубровника и искао српски доходак; али је готов био уступити те земље новоме и законитом цару српском, али не Вукашину; **и ако — вели — тко бꙋде цѧрь господинь срблем и властеломь и ꙁемли српскои, да нѣсꙋ дрьжани властеле дꙋбровꙋки дати мнѣ доходька вишеписанога.** Како су српски владаоци узимали доходак за травунске и хумске земље дане Дубровнику, и како је Хум одавна припадао Босни, а и Травунија јој припала послије Душана или боље послије Уроша V, то је Ђурађ Балшић рђаво стајао с босанским владаоцима. Он је особито радио онда кад се Травунија и српски доходак колебаше између Србије и Босне. Тако је он пошљедњи радио у име Србије. Иза тога године 1378 видимо српски доходак у Твртка и у владалаца травунских Санковића под босанском влашћу. Исте године 10 Априла у своме писму иште

[1] Стр. 244. — Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 338.
[2] Шафар., Památ., стр. 74.
[3] Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 338.

Твртко српски доходак и међу свједоцима именује жупана Бјељака Санковића (С. бр. 66). Јамачно је Нови, који Твртко сазида, био на међи Балшићевим земљама, јер и данас мало на југ од њега има град Балшић. Године 1379 већ није било Ђурђа Балшића; писмо даје млађи брат, Балша Балшић (С. бр. 67), који се године 1385 именује војевода драчки (С. бр. 70). Из првог се његова писма види да је још за Ђурђева живота Дубровник плаћао неке новце за Дањ и Криву Ријеку; а у другом писму свом између осталога опрашта Дубровчанима царину, које није било за цара Стефана ни за Ђурђа Балшића. Прво је писано у Ртцу а друго у Тузима близу Плоче. Смисао оба ова писма и што у њима нема имена синовца Балшина, Ђурђа Страшимировића, то показује да је Балша по смрти браће своје наслиједио њихове земље по старом обичају као племенско заједничко имање. Медаковић вели да је Балша Балшић владао у Драчу а Ђурађ Страшимировић у Зети и Приморју.[1] Али о такој диоби ми ништа не знамо. Напротив, што се напомињу браћа и цар Стефан, то показује да је Балша ступио у права свију који прије њега владаше. Дањ, Крива Ријека, Ртац и Тузи близу Плоче, које помиње у својим писмима, немају посла с Драчем; истина у једном се писму именује **дѹкѧ драчки**, али додаје **и wіре**. Лако може бити да Драч бјеше скоро задобио, како пише Орбини,[2] а за њим и други, и по томе особито њега напоменуо у својој титули. Важније је што у писму није споменут Ђурађ Страшимировић. Поред заједнице може се мислити да је Ђурађ имао и своју особину, али никако се не може допустити да су обојица били једнаки и самостални владаоци. Писма Балшина и прича, која за њега једнога каже да је имао рат с Лазарем и да је ишао у помоћ Лазару на бој на Косово, ријечју, сва радња Балшина свједочи да је он био глава свој Зети. И тако старјештво стричево над синовцем, утврђено на старим словенским племенским уредбама, врло се лако може разумјети у земљи као што је Зета, гдје та ствар још није била са свијем преиначена и гдје се и данас свето чувају стари обичаји. С те стране гледа и Орбини на ред, по коме је владало племе Бал-

[1] Повјестница Црне горе. У Земуну 1850. стр. 24.
[2] Стр. 245.

шино. Године 1385—1386 погибе Балша Балшић у боју с Турцима на пољу биоградском, а по Орбину на пољу Косову на води Војуши.[1] Пошљедње писмо његово имамо од године 1385, 24 Априла; друге године 27 Јануара синовац његов Ђурађ Страшимировић већ сам у своје име даје Дубровчанима писмо; дакле је за то вријеме отишао Балша с овога свијета. А по томе није истина што Енгел и Орбини пишу да је умрьо 1383 год., као што је опазио и Андрић; а није истина ни оно да је Балша ишао у помоћ Лазару године 1389. Кажу да је Балша Балшић био ожењен кћерју кнеза Лазара, али којом, то нити народна прича памти нити могу историци дознати. Љетописци кажу само да му је жена била кћи Лазарева,[2] али јој не кажу имена. Познији љетописац помиње јој и име говорећи да је за сина Балшина била најприје испрошена Милева, али кад она пође за Бајазита, онда он узе сестру њезину, удовицу Милоша Обилића,[3] т. ј. Вукосаву. У неким се рукописима налазе имена и Мара и Јелена и Милева. Милаковић,[4] држећи се Орбина, каже да се звала Деспина, а Милутиновић воли вјеровати причи народној, по којој је Балшина жена била Јелена.[5] Видећи таку неслогу око имена исте кћери Лазареве, остали црногорски историци и не помињу јој имена говорећи само да се Зета, која се за Вукашинове владе бијаше оцијепила од Србије, опет с њом сјединила кад Лазар завлада, и да се кнез њезин Балша ожени кћерју Лазаревом, или по народној причи потврђујући да је Балша три пута срећно војевао с Лазарем не хотећи му се покорити и тек онда сјединио земљу своју са Србијом кад му је Лазар дао кћер за жену. Знатно је свједочанство Орбиново, који веома вјерно и слажући се са споменицима говори о кући Балшиној. Орбини каже не за Балшу Балшића него за Ђурђа Страшимировића да је имао жену Деспину удовицу Шишмана

[1] Орбини, стр. 245. — Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 338. — Андрић, Geschichte des Fürstenthums Montenegro, Wien 1853. стр. 5.

[2] Шафар., Památ., стр. 73. — Arkiv za povjest. jugosl., III, 1854. стр. 16.

[3] Гласник V, стр. 79, 93.

[4] Кратка истор. Црне Горе (Грлица 1835, у Црној Гори), стр. 56.

[5] Историја Церне Горе, стр. 2.

краља бугарског.[1] За њим исто говори Дифрен,[2] Рајић[3] и Енгел. Пошљедњи, по свој прилици поредећи вријеме Шишмана бугарскога са смрћу Балшином, којега сахрањује године 1383, вели да се Деспина удала за Ђурђа Страшимировића послије године 1390.[4] А Балша је Балшић по свједочанству Орбинову најприје био ожењен кћерју деспота биоградског (у Арбанији), а послије Јеленом Клапеном, која је била за Марком Краљевићем, те му донијела Касторију.[5] Тако каже и Петар Петровић Његуш да је за Ђурђем Балшићем била кћи Лазарева, не додајући по имену која.[6] А Андрић видећи како је то заплетено не да никако да је Балша или ко други био ожењен кћерју Лазаревом.[7] Може се само допустити да је за Балшу била испрошена једна кћи Лазарева, али околности сметоше женидбу; памћење народно више пута не казује чисто догађаја, и овдје од просидбе начини свадбу. Једни љетописци добро разликују кћери Лазареве, које су биле за Шишманом и за Балшићем,[8] а један слабо се држећи старије и, како се чини, поузданије приче о просидби Милеве за Балшића, опет не могући одољети општему мишљењу, жени Балшића удовицом Милошевом. Али који је био тај Балшић? Љетописац вели да је био син Балшин; али

[1] Стр. 246.

[2] Famil. Dalm. et Slavon., гл. V, § III; гл. XIII, § VI.

[3] Ч. III, стр. 10, 11. Рекао бих да се Милутиновић вара говорећи да Рајић за жену Балшину каже да се звала Мара. (Историја Церне Горе, стр. 2).

[4] Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 332. А за цијело се и не зна година кад је умрьо Шишман.

[5] Стр. 244.

[6] Montenegro u. die Montenegriner. Stuttgart u. Tübingen 1837, стр. 10. (Reisen- und Länderbeschreibungen der älteren und neusten Zeit. Herausgegeben von Dr. E. Widenmann und Dr. H. Hautt. Elfte Lieferung.) *

* Како преводилац зна, ову је књигу писао В. С. Караџић.

[7] Geschichte des Fürstenthums Montenegro, стр. 8.

[8] Шафар., Památ., стр. 73. — Arkiv za povjestn. jugoslav., III, 1854, стр. 16.

знамо да у Балше Балшића није било синова: очевидно дакле он ту мисли самога Балшу Балшића или сина првога Балше. Али за то опет мало даље прима тамно народно причање говорећи да је исти Балшић, ожењен, по његовијем ријечима, Вукосавом, имао кћер Анђелину жену деспота Стефана Ђурђевића, која је, као што се за цијело зна, била кћи Стефана Арванита. Исто тако само нагађајући можемо мислити да није Балша него Ђурађ Страшимировић био ожењен Деспином; свједоченства нема ни да је тако ни да није тако; али је свакојако та женидба била послије смрти Лазареве. Које је године умрьо Балша Балшић, не знају сви поуздано. Више историка, као: Давидовић,[1] Милаковић, Милутиновић, Медаковић, Ковалевски[2] и Попов[3] кажу за Балшу, а П. П. Његуш за Ђурђа Балшића да је ишао на Косово у помоћ кнезу Лазару; али смећу с ума да је у оно вријеме Зетом већ владао Ђурађ Страшимировић, који је по свједочанству Орбинову и Дифренову, узетом по свој прилици из народнога причања и послије поновљеном и у других писаца, убио Вука Бранковића, кад је к њему утекао из турског ропства. Тешко се може допустити да је који год од Блашића ишао у помоћ Лазару, јер о том ништа не каже ни Рајић ни Енгел; ако ли је доиста који ишао, то није ишао Балша Балшић него Ђурађ Страшимировић. А још треба и то споменути да највише историка, осим Милаковића и Медаковића, који управо говоре о Балши Балшићу, и не просвјетљују себи имена Балшина, а оно није било друго него породично име Балшићима, које се поче од Балше I. Послије Балше влада синовац његов, син старијега му брата, Ђурађ Страшимировић. Ево како он почиње своје писмо године 1386: **ѡ веле мощна сило прѣсветаго доуха тебе славнмь н вь тронцн, вь отьцн же рекꙋ н синꙋ н вь светѣмь доусѣ, тронце прѣсвета слава тебѣ. вь тебе крьстих се н тобою прнѥхь божьствьнꙋю н благодьть процнсти мн ѿтьрасли богосаднѣн вь родѣ моѥмь молнтвамн н молѥннѥмь светнхь монхь прѣроднтель Снмеона Немане прьваго мнротоуча срьпскаго н светнтелꙗ Савн . . . . вь светнхь сконхь богь нзранлевь творен чꙋдеса.**

[1] Забавник 1821, стр. 95.

[2] Четыре мѣсяца въ Черногоріи. С. Петербургъ 1841, стр. 46.

[3] Путешествіе въ Черногорію. С. Петербургъ 1847, стр. 70.

тѣмже и азь вь Христа бога благовѣрни и самодрьжавни господинь Гюргь всои ꙁетскои и поморскои ꙁемли (С. бр. 71). Видимо куда иде таки говор. Почетак је писму налик на почетак у писмима босанских краљева и показује мисли независнога и самовласнога господара. Род свој доводи Ђурађ од Немање. За његов ћу род споменути да су сви српски и босански владаоци говорили да су род с Немањиним домом прем да то није било истина, али за Ђурђа говоре љетописци и историци да је био род с Немањићима од некуда по женском кољену. На своју корист обративши то прем да далеко сродство с Немањом и своје стање према осталој Србији, Ђурађ са згодом пође за потпуном самосталношћу и још за Лазара изиђе изнад онијех који прије њега владаху. У његова писма дође приступ који је понајвише био у краљевским и царским хрисовуљама; он се већ величаше да је грана Немањина дома и достојанство своје предаваше свемогућему Богу, а то сеједначило с ријечима „божјом милошћу“. Титула његова „благовјерни и самодржавни господин све зетске и приморске земље“, која је употребљена и у другом писму његову, које помиње Медаковић, показује да је сматрао себе као независна владаоца а своју земљу као самосталну државу. А у то вријеме већ није било Балше: Ђурађ сам бијаше господар од Зете. Тако је он сад ступао у права очина и оба стрица, који су по свој прилици умрли без дјеце. А иза стрица иде синовац. Још имамо од Ђурђа Страшимировића запис (С. бр. 72), у ком се јамчи за људе бана босанскога Твртка да не ће дирати у дубровачке трговце, који иду из Дубровника на Слано и натраг, и обриче да ће ако се зарати с босанским баном, јавити за то општини недјељу дана напријед. Ова два писма показују врло лијепо како је стајао према Босни и правој Србији. Ако и пишу неки историци да се Зета добре воље покорила Лазару кад је ступио на пријесто, а други да се покорила кад се Ђурађ или Балша оженио кћерју Лазаревом, опет то све није ништа друго него тамна прича која мијеша догађајима вријеме. Зета се за Балшића јавно отимала да буде самостална, чему су од помоћи били нереди у самој Србији. Све што се о тој ствари може допустити само је ово: да је Зета једнако држала себе за једну између српских области и да је толико цијенила права српских владалаца колико се подударало с ње-

зинијем мислима о заједници свију српских земаља. Више се од тога не може допустити, јер се иначе неће разумјети оно што дознасмо из писама Ђурђа Страшимировића, уз које нема никаквога знака, који би показивао зависност од Србије. С друге стране, што се тиче Босне, није могао у своме писму назвати своје поданике људма бана босанскога, јер његови поданици нијесу живјели на путу између Дубровника и Слана; он је дакле ту јемац за друге, а на име за поданике босанске: иначе се не би могао ни јемчити. Осим овијех и друга два писма писана италијански, за која помињу Медаковић и Андрић, немамо од Ђурђа других споменика. Не знамо ни кад је умрьо. Што даље нема споменика, с тога у историји црногорској послије Ђурђа Страшимировића стоји знатна празнина, коју су историци ради испунити сваки по своме различним погрјешкама. Више их се држи Милаковића, који мијеша Балшиће једне с другим а по свој прилици и с Црнојевићима или каквијем арбанаским кнезовима. Милаковић, Милутиновић, П. П. Његуш, Ковалевски и Попов састављају и Балшу Балшића и Ђурђа Страшимировића у једнога Балшу, и за њега кажу да је с кћерју Лазаревом имао сина Страшимира, а овај пошљедњи да је имао два сина Стефана и Божидара, који се већ зову Црнојевићи, додајући басну о црноме лицу њихова оца. Очевидно је да се овдје са свијем повјеровало народном приповиједању. Медаковић нађе за боље обратити се Лукарију и узети његово не мање од горњега замршено и невјерно казивање о сродству Црнојевића са Хрвојем. Лукари вели да је Хрвоје имао два сина Балшу и Стефана, који један за другим владаше Зетом и од пошљедњега се народише Црнојевићи.[1] Овдје је погрјешка дошла отуда што је у Хрвоја доиста био син Балша,[2] па се он узе за Балшу зетскога. Али поменути историци слабо гледаше на свједочанство Орбиново, за којега мислимо да више од свијех заслужује да му се вјерује, јер што год напријед казује о роду Балшића, све се слаже са споменицима. Орбини вели да је Ђурађ имао сина Балшу, који кад му се досади дуги рат с Мле-

[1] Annali di Ragusa, стр. 82. — Медаковић, Повјестница Црне Горе, стр. 27.

[2] Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. X, § III.

ћићима, отиде у Србију к своме ујаку деспоту Стефану Лазаревићу а Зету остави у управу Стефану Апулијском, својему сроднику од рода Црнојевића. Послије смрти његове Стефан Црнојевић отиде у Апулију, а Зетом завлада деспот Стефан и даде је у управу своме нећаку, Ђурђу Балшићу, — јамачно је Орбини хтио рећи, Ђурђу Вуковићу — који кад отиде у Србију, Млечићи узеше Зету и истријебише Балшиће.[1] С Орбином се у главноме слаже Андрић, с којим и ми пристајемо да је у Ђурђа био син Балша. Може бити да је кћерју тога Балше Јеленом био ожењен Стефан Косача. Писмо од године 1443, гдје се то спомиње, истина, не каже који је био Балша, којега назива покојним (С. бр. 134); али се може мислити да је то био Балша Ђурђевић, о коме говори Орбини. И српски љетописци знају за Балшу, зетског господара, говорећи да је умрьо 1422 године.[2] Послије Балше ваља признати да је владао Стефан Црнојевић, који бијаше род с Балшићима. По свој прилици у Балше није било мушке дјеце, па је за то предао Зету сродноме дому. Умрьо је по Дифрену 1421 године.[3] Исто тако један између српских љетописáца помиње да су из далека били род Балшићи и Црнојевићи, говорећи: **а ѡть нихъ (Балшића) по тлъкои кервы ищшли чернοевичи.**[4] Али Црнојевићи нијесу настали од Балшића, него су живјели у једно вријеме. Нема ништа по чему би требало мислити да им је племе тако младо. По свима словенским земљама има свакојаких имена од ријечи *црн*' која су постала још у најстарија времена. И у Зети има неколико таковијех имена. Сврх тога презиме је *Црнојевић* постало од имена *Црноје* а не од *црни*, како мисле они што понављају речену причу о црном Страшимиру. Али знамо да је Ђурађ Страшимировић писао писмо дужду млетачком Антонију Фанијеру јављајући му како је надвладао Црноја Падића, који опустошаваше земљу Балшићима и у боју погибе.[5] Да се нијесу

[1] Стр. 247.

[2] Шафар., Památ., стр. 76. — Arkiv za povjestn. jugoslav., III, 1854. стр. 18.

[3] Famil. Dalm. et Slavon., гл. XVI, § I.

[4] Гласник V, стр. 48.

[5] Андрић, Geschichte des Fürstenthums Montenegro, стр. 6.

од тога Црноја народили Црнојевићи? Ако је он војевао с Балшићем, то ће рећи да је био силнији од других: исто су тако и Црнојевићи морали бити силнији од осталијех племена у Зети и по томе што су били род с Балшићима и по томе што су послије њих владали. С овијем се свједочанством из писма слаже и Орбини помињући непријатељство између Црнојевића и Ђурђа Страшимировића:[1] дакле је Црноје Радић, како га писмо именује, исто што су Црнојевићи у Орбина; и то је опет потврда да ваља вјеровати Орбину. Али што Орбини говори да је Стефан родом Италијанац називајући га Марамонтом из Апулије, чини нам се да није истина, јер то говори прво против самога Орбина, који признаје за њ да је био род с Црнојевићима, а друго и против Флавија Комнина, који свједочи да је Стефан био из Далмације, т. ј. из Зете.[2] Стефан је Марамонт из Апулије био други човјек, којега више пута спомиње Сципијон Амират.[3] Што су Црнојевићи бјежали у невољи у Италију, тијем се још ништа не доказује: и син и унук Стефан бјежаше у Италију. Да је Стефан био домородац, то се још потврђује писмом његова сина, гдје Иван назива Зету или управо горњу Зету, т. ј. Црну Гору, својом отаџбином а околину цетињску особином својега рода или баштином, и међе јој казује **по старѣхь сказнехь и по белѣзѣехь кои соу постављены** (Мл.). Кад је особина била тако стара да је требало постављајући границе напом њати стара казивања и биљеге, онда су Црнојевићи Стефан и син му Иван и отац њихов старосједиоци у горњој Зети. По томе право пише Орбини да су на Ђурђа Страшимировића устајали Црнојевићи и горња Зета. Ова је земља као отаџбина најсилнијега племена Црнојевића морала држати њихову страну. Ваља споменути још нешто из старијех писама. У споменицима има писмо Црнојевића Радича и Стефана, који њим утврђују пријатељство с Дубровником и допуштају дубровачким трговцима да могу без сметње ходити по њиховој земљи (бр. 60). Штета што није записано гдје је и кад је писмо писано. Види се само да су Црнојевићи имали земље близу Ду-

[1] Стр. 246. По њему говори и Рајић и Енгел.

[2] Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. XVI, § 1.

[3] Dufresne на истом мјесту.

бровника у Зети. Али ко су била та два брата? У поменутом писму Ивана Црнојевића (Мл.) налазимо између осталога гдје Иван даје цетињскоме манастиру што су до онда имали Остојићи, Ратко с братом и синовцима, — земљу, винограде, шуме, воде и све що є было коүкие ҁемлѣ ѡстонкь, давши њима за то друге земље. Лако се може мислити да су два брата, од којих је једном било име Ратко или Радич по оцу Остојићи, припадала к племену Црнојевића, и по томе допустили Ивану као глави свега племена да тако слободно наређује њиховијем имањем; друга се племена не би имала за што мијешати Црнојевићима у записе. Дакле лако се може вјероватп да су писмо С. бр. 60 писала ова два брата Црнојевићи а по оцу Остојићи, с којима је Иван писао прилог цетињској цркви. На тај начин долази ново свједочанство да су Црнојевићи, којима послије Балше допаде влада у Зети, били од старине Зећани и имали у Зети старе своје баштине. Стефан Црнојевић, који одмијени Балшу Ђурђевића, отиде по смрти његовој 1422 год. у Италију, оставивши Млечићима и деспоту Ђурђу Бранковићу да се отимају о Зету. Зећани незадовољни деспотом, на ново га дозваше међу се и помогоше му задобити пређашње земље. Стефан у дружби с Ђурђем Кастриотом Скендербегом, којега кћер имаше за жену, прослави се бранећи од Турака своју самосталност. Он је саградио Жабљак и близу њега на острву Кому на Морачи манастир, гдје би и погребен. Умрьо је Стефан у половини XV вијека. Послије њега влада најстарији му син Иван. Дуго је Иван војевао с Турцима и најпослије отиде у Италију да тражи помоћи оставивши Зету на свога војводу Тому,[1] али се врати не нашавши нигдје помоћи. Друго њему бити не могаше, него оставити Жабљак и равнице око скадарскога језера, морачке и зетске, и склонити се у горе, у горњу Зету; тада потпаде под Турке Спуж и нешто Бјелопавлића и Пипера. Котор и Будва још прије тога приступише к Млецима. Јамачно какве год распре за земљу учинише, те се боље уредише границе црногорске према тима двјема општинама. У писму своме, у којем се потврђују пређашњи за-

[1] Милутиновић, Историја Црне Горе, стр. 4. Писмо Иваново на стр. 10.

писи српских царева врањинској цркви св. Николе и додају нове земље пиперске, Иван се дотаче и западнијех граница своје области; и обишавши их са својим властелима и властелима которским и будљанским пописа их. Из тога пописа видимо да је западна граница црногорска онда ишла готово онуда куда иде и сад, т. ј. од Сутормана покрај Брчела и Тројице на Сњежницу; али се одатле простирала на запад више него сад, ударајући у море на неколико мјеста. Тијем се потврђује што вели Милаковић да су Ивану припадале општине Брајићи, Маине, Побори и долина Грбаљ, гдје су била солила која се помињу у писму.[1] Преко Љешевића граница је ишла иза Котора до Ораховца. Осим тога на сјеверозападу су границе црногорске опет ударале у море. Зна се да је Иван заложио Млечићима Конавље,[2] и ратујући с краљем босанским, својим тастом, да је држао неко вријеме Рисан, Драчевицу, Требиње и Попово.[3] У истом се писму спомињу земље синова Ивановијех Ђурђа и Стефана, којима владаху још за живота очина.[4] Писмо је писано године 1482. Вративши се из Италије око године 1485 Иван сазида цркву рођењу богородичину и код ње манастир назвавши га зетском митрополијом. У писму су тога ради писаном назначени прилози дани манастиру и дужности манастирских поданика. Ту је наређено да сједи митрополит црногорски Висарион. У прилоге су стављене земље манастира комског и горичког (подгоричког?), које сазидаше родитељи Иванови и који опустјеше под турском владом; два или три калуђера из Кома премјестише се на Цетиње, а манастир и један и други стави се под митрополију, ако ли би се кад поновили, наређено би да им се врате пређашње земље њихове.

[1] Грлица 1835, стр. 62. — П. П. Његуш, Montenegro und die Montenegriner стр. 12.

[2] Милаковић, Грлица 1835, стр. 62. — П. П. Његуш, Montenegro u. Montenegriner, стр. 12. — Медаковић, Повјесница Црне Горе, стр. 35. — Андрић, Gesch. d. F. Montenegro, стр. 13.

[3] Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon. гл. XVII, § IV. — Медаковић, Повјестница Црне Горе, стр. 30. — Андрић, Gesch. d. F. Montenegro, стр. 11.

[4] Милутиновић, Историја Црне Горе, стр. 10 и д.

Осим митрополита у Црној је Гори био и владика (Мл.). Што се основа цетињска митрополија и што се Зећани склонише у горњу Зету или Црну Гору, то је најважнији догађај у животу онога дијела српскога народа, којему би суђено без прекида за цијелијех неколико вијекова хранити српску самосталност. Од тада почиње ново вријеме у животу црногорском. Природа, вјера и непромјенити дух народни у слози учинише те се шака људи показа да јој с највећим војскама не могоше у најсјајније доба своје славе и силе досадити они који освајаше Азију и Европу. Пусте камене висине с мрачним шумама, пећинама и гудурама, са страшним ногоступима мјесто путова, у један пут се населише добивши око сто хиљада душа, које утекоше од убиства и пустоши што чињаху Турци доље испод планина. Ваљало је имати много живе моралне силе да би се човјек приволио недостатку свега што је животу угодно, да би се населио на голе стијене и предао живот свој лијехама земље наношене прегрштима на камење. Овом се чуду може човјек дочудити само онда кад народу зна историју и какав је од природе. Зета је од почетка свога била више или мање самостална, јер је једнако била особина Немањића, гдје је живјело особито силно властеоство, гдје је живјела далеко од власти као у другој земљи родбина владалачког дома. С тога је била уједињена, а то је опет не само није удаљавало од послова цијеле Србије него је још чинило, те је много могла на српском двору. Осјећајући своју силу Зета по јединству вјере и народности држаше себе да је нераздјелни члан Србији. Све је то водило к различној срећи. Кад Србија падаше од ударица турског мача, Зета одвојена будући и необузета општим кваром, храњаше у свима редовима својега народа силе живе, и кад дође невоља, још боље позна и процијени благо православне вјере и народне самосталности. Ради овијех виших добара народу њезину није било ништа промијенити користан али опасан станак на некористан али безопасан. Прелазећи природи у заклон, Црногорци се надаху да ће се одржати у борби за вјеру и независност. Али Србија паде; патријархова столица са стадом заједно потпаде под Турке и већ немогаше онако слободно радити како би требало за народ још ни мало не покорен. За то Иван дужан би учинити за своју Црну Гору исто што је учинио

Душан за Србију, учинити да има у себи средину за вјеру, да има у себи извор свештеничке власти. Једни су узроци били и у Душана и у Ивана, нити је то било оцјепљивање или одметање од више црквене власти и јединства у вјери, као што је цариградски патријарах кривио Душана; него је напротив то била жеља да се сачува вјера и да се црквеној власти да начин да може слободно радити а народу да се да средина око које ће се састављати, и тако да се обоје сачува од зала, која ум владалачки из далека виђаше. Вријеме је на скоро потврдило да је Иван добро чинио. Срби се у осталој Србији без сметње турчише и потурченици се умножаваше, а рођени син Иванов Стефан потурчивши се опет пријеђе к православној вјери и би калуђер, а неколико Црногораца, који се с њим потурчише, вративши се на постојбину не нађоше чему се надаху: на њих се не угледа готово нико и кротком духовном наставом црногорских владика умалише се потурченици. Иван је умрьо 1490 године. Потпис му је: **кь Христа бога благовѣрни и богомь храними господарь зетскы Иванъ Црьноевикь.**

Иван је имао брата Ђурђа или, како други кажу, Аврама или Андрију прозванога Арванита или Арбанаса, који погибе још године 1450 у боју с Турцима. Кћи је овога Арванита Анђелина била за Стефаном Ђурђевић, сином деспота Ђурђа Бранковића, и с њим је имала два сина Ђурђа и Ивана. О роду Ађелинину учени људи двојако мисле. Западни историци, као Лукари, Орбини, Дифрен, Енгел и други веле да је кћи Аријаните Комнина и да се најприје звала Теодора; а домаћи историци сви једногласно кажу да је кћи Арванита Црнојевића. Бранковић назива оца њезина кнезом арванитским. Рајић се држи Дифрена, којега се мисао, као што он вели, слаже с Бранковићевом.[1] Али се та мисао, или мисао западнијех ученијех људи, поткрпјепљена дубоком ученошћу Дифреновом, чини слабија од од онога што мисле домороци. Орбини пише да се Стефан Ђурђевић оженио Теодором, кћерју Аријаните, таста Скендербегова;[2] дакле су Скендербег и Стефан били пашенози имавши жене двије рођене сестре. Доиста по Дифрену, Ђурађ Скен-

[1] Ч. III. стр. 260.
[2] Стр. 266.

дербег бијаше ожењен Андроником, кћерју Аријаните Комнина.[1] Дифрен напомиње да историци различно зову жену Стефана Ђурђевића: каже да је Орбини зове Анђелином а Лукари Теодором, па сам узима ово пошљедње име.[2] Али како овај час видјесмо, Орбини је не зове Анђелином него Теодором. Тако исто и Рајић налази у њега име Теодора; али се опет вара Рајић говорећи да Дифрен узима име Анђелина као и Бранковић, јер је Дифрен пристао на име Теодора. Таке неслоге ради дужни смо пристати на мисао црногорских писаца, који се држе љетописаца и народног приповиједања. Један љетописац говори овако: „Стефан слијепи деспот по смрти очиној отиде у Далмацију, и ондје се ожени ... од рода аранитскога госпођом Анђелином“.[3] Овдје је род аранитски исто што и арванитски, а никако аријанитски. Албанија је иначе гласила и Арванија, одакле је постало латински Arania; а Аријаниту не би било за што мијењати у Араниту. Име је Анђелина било у обичају код Срба: тако је н. пр. Синиша брат Душанов имао кћер Анђелину; сами су Црнојевићи послије узимали име Анђел.[4] Други љетописац каже да је Анђелина кћи Балшића ожењенога удовицом Милоша Обилића. Први дакле казује порекло оца Анђелинина а други казује род његов; али опет не као што треба; јер народно памћење држећи знатније ствари често мијеша имена и године. Под Балшићем треба разумјети Црнојевића а на име Арванита, т. ј. Ђурђа Арванита, брата Иванова. За тијем љетописцима сви историци црногорски, као: Милаковић, Милутиновић, П. П. Његуш, Медаковић, Андрић и

Famil. Dalm. et Slavon., гл. XVIII, § V.

[2] У истој књизи, гл. V. §§ X, XV. Ево његовијех ријечи: Post parentis mortem . . . (Stephanus Bukovitzius vel Brankovitzius) in Albaniam sese recepit. Ubi filiam Arianitae Comneni, Dyrrachii, Aulonis, aliorumque in Dalmatia oppidorum, domini, in uxorem recepit. Hanc, Angelinam Orbinus; Petrus vel Luccarius, Theodoram vocant. Liberi Stephani Bukovitzii, ex Theodora uxore . . .

[3] Stephanus Coecus Despota, post patris mortem, abiit in Dalmatiam, ibique accepit in uxorem filiam Saverstiam (?) ex Aranitarum familia dominam Angelinam. Arkiv, za povjestn. jugosl., III. 1854, стр. 22.

[4] Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. XV, § IV; XVI, § V.

други држе да је отац Анђелинин био Ђурађ (Аврам, Андрија). Име Арванитово није било тако познато западнијем писцима као име Аријаните Комнина и с тога узеше обојицу за једнога човјека.

Под управом Црнојевића и по том владика својих Црногорци се јуначки бранише од Турака нити игда изгубише своје независности. Јест истина да су Турци пролазили унакрст Црну Гору с мачем и огњем, али остати у њој не могоше, а Црногорци се на ново враћаше на своја гаришта и на ново бише с њима вјечне бојеве по границама. Држећи се своје вјере и свега роднога, они свагда достојно представљаху своје старе. У њиховој се природи, начину живљења и управи сачувало врло много најстаријих особина словенских; тијем су особинама и непоколебљивој тврђи у вјери и неприступној земљи својој дужни захвалити што су остали независни. Да није било ово све троје срећно сједињено, Црногорци не би били Црногорци, а по том каква му драго промјена у којој основи њихова живота тешко им може бити од какве користи, ако им још не би била од штете. Што је за неколико стотина година споља било тако да се није могло обићи, с тога Црногорци дођоше у стање из којега не могу с коришћу својом или барем без штете изаћи друкчије осим да им се измијене спољашње ствари. За историју словенску они прекрасно показују како народ од сто хиљада душа имајући природу у помоћи може сачувати своју самосталност и обасути себе славом небројенијех јуначких дјела, само кад се добро чува од моралнога грађанског квара и вјеран остаје главнијем начелима своје народности. Ко разбира словенске старине, за њега су Црногорци сачували мноштво најстаријих словенских обичаја, обиље начина живљења и мисли о заједници, не у споменицима мртвијем, него у живоме савременом извору. Црна Гора, имајући живо обиљежен облик, још чека посленике, који би трудима својим узели за основу њу саму а не туђе ријечи; стара писма, народне приче и пјесме томе су најглавнија помоћ, и Милутиновићу припада част да је први почео тај посао.

Док Црна Гора славно чуваше своју самосталност, деспоти губише Србији независност. Вукашин први даде углед како се само за себе ради; послије дођоше Стефан Лазаревић

и Ђурађ Вуковић Бранковић. Али Лазар и син му Стефан оставише након себе добар спомен у народу. Обојицу дичи што су радили племенито и без пријеваре; обојица бијаху побожни и обојицу народ прозва светима. Није толико кривица Лазарева задала Србији удар на Косову пољу колико околности са стране: али самога Стефана Лазаревића наопаки начин радње доведе Србију до тога да се огањ народне независности на скоро погаси и пријеђе у поданство без осјећања. Стефан, којега Бајазит постави господаром српској земљи, свето храњаше заклетву којом му се закле да ће му бити вјеран, и чувајући само своје поштење пушташе отаџбину да пропада. Милица мјесто њега управљаше Србијом а он сатираше цвијет српскога народа бијући се уз турску војску и за Турке и с хришћанима и с невјерницима. Вук Бранковић преваривши се у своме надању и узалуд се погађавши с Турцима, науми отети се од њих, али га на тужбу Лазаревијех синова Турци ухватише и отроваше; земље његове остави султан породици његовој. Од њега је остало писмо, дано Хиландару 1392 године (А. бр. 15), у коме каже за себе да је син севастократора Бранка и унук војводе Младена. Из тога писма дознајемо да је Вук око тога времена учинивши мир с Бајазитом преписивао сву своју земљу разрезујући данак што ће се плаћати Турцима. Тада дође к њему хиландарски старац Герваси̂је и каза колико метоха има лавра у његовијем земљама и колико данка турског на њих долази: овај данак 200 унача узе Вук на се да плаћа. Свједоци се у томе писму именују три Вукова сина: Гргур, Ђурађ и Лазар. Стефан Лазаревић с братом својим Вуком помага Турцима покорити Бугарску (1390—1392), у бојевима с Мирчетом, војводом влашким, на Ровинама, гдје погибоше Марко Краљевић, Константин и Драгаш[1] (1394), са Сигисмундом угарским на Никопољу (1396) и с Тамерланом на Ангори (1402). Ту је Стефан показао јуначка чудеса пробивши се са Србима кроз Татаре и избавивши живот Бајазитову сину Сулејману. Вративши се у Европу ожени се кћерју цара Мануила, и с тастом прогласи Сулејмана за султана. До то доба војеваше Бран-

[1] Љетоп. у Шафар. Památ., стр. 74. — У црногорском се пријепису (рукопис) и у Бранковићеву (Arkiv za povjestn. jugoslav., стр. 16) не спомиње Драгаш.

ковићи с Лазаревићима за Бајазита; али се сад одвојише од Лазаревића прешавши к Муси, брату и супарнику Сулејманову. Али кад Муса би разбијен, они опет приступише Сулејману, и Ђурађ Вуковић би постављен за главнога заповједника српској војсци. На то Стефану буде жао, те Србију подврже Сигисмунду и с угарском војском разби Турке под Трипољем године 1403. Помиривши се с Бранковићима, Стефан употреби мирно вријеме 1405—1408 да лијечи ране својој отаџбини, прикупи неке земље које бијаху у Турака, доби од угарске Биоград уговором, обиђе Србију, свуда постави ред и за отправљање државнијех послова уреди три „храмине“ или двора.[1] Око године 1395 Милица се постриже и постане калуђерица. Има писмо Стефана Лазаревића, које је писао прије него му се мајка покалуђерила (А. бр. 18). У том се писму каже како је властелин Обрад Драгославић записао Хиландару своју баштину, цркву ведденија богородичина на Ибру, али не предавши је одметну се од Стефана Лазаревића па за то изгуби ту баштину, која би дана другоме властелину, али на молбу свештенства и по савјету матере Милице и брата Вука, Стефан понови његов запис и дарова Хиландару поменуту цркву додавши још нека села и засеоке са свјема људма, међама и доходима њиховијем. Милица је калуђерицом писала са оба сина писмо хиландарском пиргу св. Василија (истоме, који је сазидао Милутин с црквом вазнесенија Христова). Записа му село Ливочу на Морави Бинчи и заповједи да се поставе међе по казивању старијех људи. На писму су потписани само синови њезини „благовјерни господин кнез Стефан“ и „господин Вук“ (А. бр. 19). У том је писму као и у другом, које помиње Аврамовић,[2] Милици калуђерско име Јевгенија; али у писмима Стефана Лазаревића и Ђурђа Вуковића писаним Дубровнику (С. бр. 90, 111) она је названа Јевросима. Енгел и Рајић слажући се с атонским писмима и с љетописима,[3] зову је калуђерицом Јевгенијом. Да није Јевросима свјетско име као и Милица? Има примјера

[1] Рајић, ч. III, стр. 115.

[2] О. Д. С. у С. Г., стр. 79.

[3] Шафар., Památ., стр. 62, 75. —Црногорски прјепис (рукоп.)— Arkiv za povjestn. jugoslav. III, стр. 17.

да су се Срби осим својих народнијех имена звали и другима, која се узимаху од светаца и звах у крсна (в. С. бр. 78). Још се сачувао од Милице (?) натпис везен златнијем словима на свиленом покрову кнеза Лазара. Ту сама себе зове Јефимија. Шафарик наштампавши овај натпис,[1] додаје да је Јефимија било крштено име, Милица — домаће, а Јевгенија — калуђерско. Али какво ће име бити Јевросима? Син није могао не знати матери имена. Не смећимо с ума да се не зна за цијело чији је натпис и да се по ријечима Шафариковијем само приповиједа да је Миличин. Ето какву сумњу подигоше споменици на ново откривени. Како ће се сложити сва четири имена за једно чељаде? Је ли доиста натпис радила Милица жена Лазарева? Код овијех би питања историја дужна била стати и оставити их без одговора. Али у један пут изађе на свијет натпис на свиленом завјесу цркве хиландарске, који је златом, сребром и свилом везла калуђерица Јефимија године 1399. Од њега дође нова свјетлост, која може са свијем расправити она питања. У натпису каже Јефимија за себе да је дьщи господина ми кесара Воихне лежещаго здѣ, нѣкогдаже деспотица.[2] По истраживању Ј. и П. Шафарика покров је на ћивоту Лазареву у Раваници (у Врднику, у Сријему) радила иста Јефимија, кћи Воихње, која бијаше за Угљешом, изнајприје кесарем а послије деспотом, коме припадоше земље тастове по смрти његовој: Драма, Сер и околине њихове у Маћедонији до Солуна. По смрти мужевљој Лазар је узе под своје окриље; по томе из захвалности навезе му покров и на покрову у везеном натпису говори: телесно бо страноую мене вь страныхь окрьмлялъ иеси изобилно. У то вријеме пада писмо Стефана Лазаревића, гдје потврди Дубровнику пређашње уговоре за трговину и за суд. Писано је 2 Декембра 1405 године (С. бр. 90). У њему се за матер Стефанову већ каже да је покојна госпођа Јевросима. Она је умрла 2 Новем. исте године.[3] Године 1409 подиже се Вук Лазаревић на Стефана иштући половину очевине, и тада с Турцима, којима

[1] Památ., бр. XX.

[2] Гласник, V. Завјес, који је био на царским дверима у српској хиландарској лаври, донесе у Биоград с неколико писама архимандрит исте лавре Онуфрије Поповић.

[3] Шафар., Památ., стр. 75. Arkiv za povjestn. jugoslav., III, стр. 17.

обрече покорност, и с Ђурђем Вуковићем у два рата опустошава Србију. Сигисмундо поможе те се браћа помирише раздијеливши Србију на пола. Године 1410 Муса из Влашке отиде на Сулејмана у Малу Азију. С њим бијаху Лазаревићи и Бранковићи; али у очи боја осим Стефана пријеђоше к Сулејману, с којим бијаше Мануило. Муса би разбијен и побјеже у Европу. Ту у Једренету ухвати Лазаревиће и Бранковиће, које Сулејман бјеше отпустио дома. Сви осим Ђурђа Вуковића бише погубљени. Погибоше: Ђурађ син већ покојнога Гргура Вуковића, Лазар Вуковић, Вук и Лазар Лазаревићи. Српски љетописци једногласно спомињу да се ова жалост догодила године 1410.[1] Али се с једногласним казивањем љетописаца и историка не слаже писмо, које писаше сва три Вуковића и мати им Мара године 1413, 3 Октобра (С. бр. 175). У томе писму Гргур, Ђурађ и Лазар с матером својом прилажу атонскоме манастиру св. Павла неколико села и по 20 литара сребра на годину. По том је писму сва породица Вукова била још жива године 1413.[2] Али прије ваља мислити да година у писму није добро стављена (може бити да је погријешио ко је преписивао). Исти Вуковићи с матером писаше 29 Декембра 1405 године Дубровчанима писмо, којим потврдише запис цара Стефана, кнеза Лазара и оца својега Вука (С. бр. 91). Друге године по том, 1407, опет налазимо писмо Марино и синова јој Гргура, Ђурђа и Лазара, гдје дају хиландарској болници хочански панађур с правом да може на тај панађур ићи сваки ко год хоће, Србин, Латинин, Турчин (Гр., стр. 52, бр. 30). Муса за то остави у животу Ђурђа, што га виђаше да је заклети непријатељ Стефану. И доиста године 1411, по што Сулејман би убијен, Муса с Ђурђем Вуковићем удари на Србију иштући за Ђурђа дио Вука Лазаревића; али с помоћу Сигисмундовом и Сандаљевом би изагнан. Свадивши се Мусом 1412 године, Ђурађ се помири са Стефаном. За то Муса дође у Србију, разби Стефана и оплијени земљу; по том се обрати на Византију. Тада Мануило бојећи се силе његове стави му супарника — четвртога Баја-

[1] Шафар. Památ., стр. 75.—Црногорски приjепис (ркп.). — Arkiv za povjestn. jugoslav., III, стр. 17. — Гласник V, стр. 98.

[2] У Григоровића грijешком стоји год. 1424 (Путеш., стр. 25, бр. 4).

зитова сина Мухамеда. На води Искри у Бугарској Муса би надвладан и удављен 1413 године. Из захвалности Мухамед потврди Стефана за деспота над Србијом, и послије му не досађиваше земљама задовољавајући се само данком. Године 1422 умре Мухамед. Тада Стефан могаше ударити на Турке у Европи, али оста вјеран клетви коју даде Мухамеду и његовој дјеци. С његовом се помоћу зацари Мурат. Пред смрт своју Стефан завјетова Србију Ђурђу Вуковићу Бранковићу и са Сигисмундом учини уговор, по коме Србија призна Угарској врховну власт над собом. У истом уговору први пут видимо мисао српских владалаца — да у Угарској нађу станак промјеном српских градова за угарске.[1] Стефан умрије 1427 године, 19 Јулија, у Суботу у три сата, како свједочи живот његов.[2] О години смрти његове не мисле једнако историци. Са животом се слаже цароставник и љетописи.[3] Године 1411 писао је друго писмо Хиландару, поновивши лаври новобрдски доход 100 литара сребра (А. бр. 16). У то вријеме деспотства његова пада писмо, којим дарова манастиру Милешеви пет села у Моравицама (С. Д. М. 1844). Стефан се потписивао: **Милостїѫ божїєю господинь всемь срьблюмь и поморию и подунанскымь странамь деспѡть Стєфань.** Изнемогли народ бијаше задовољан миром за вријеме, и благосиљаше Стефана, а Стефан бијаше задовољан што не погази клетве султанима. Чудан је био начин у радњи Стефановој. Срећа је бивала Србији близу; али Стефан није умио или није хтио употребити околности на корист. Ни за оца му Лазара ни за нашљедника Ђурђа није било међу Турцима толико раздора колико за његова живота. Народ се још живо сјећаше боја косовскога; Срби се још не бјеху навикли на поданство туђинима: све помагаше поправити несрећу

[1] За ову је ствар важан уговор који наводи Енгел у Gesch. v. Serv. u Bosn., стр. 370.

[2] **Житїє и жизнь присноспоминимаго словущаго благочьстиваго господина деспота Стефана съписанно повелѣнием и понуждением светѣишаго патрїарха земле тое срьпские кирь Никѡномь и полатныхь начелникь видѣнїем же трьсветымь явлениемь самому тьзоименитому прославлѧющу се быти.** Рукопис.

[3] Шафар., Památ., стр. 73, 76. — Црногорски пријепис (ркп.) — Гласник V, стр. 99. — Arkiv za povjestn. jugoslav., III, стр. 18.

Лазаревић. Али Стефану много стајаше до милости турских царева, а не виђаше на што иде та милост. У њега се показа мисао, на коју не могаше доћи прави владалац, коме је држава од кољена, мисао да га туђин заклања. Видјећемо да се и у Босни у племену властела Хранића почела показивати та мисао, када много муке задаваше врховној власти, и може бити бијаше једна од главнијех ствари које учинише те Босна потпаде под Турке. Тако и овдје син неглашњега властелина видећи Бранковиће против себе, не смије сам да ради против њега него тражи пријатељство турско, драге им воље задаје вјеру, против непријатеља употребљава жалбу, која укида сваку самосталност. Турци ради бијаху ствар расправити добро по онога, ко им се жаљаше и на тај начин од своје воље признаваше их за судије животу народном и за врховне господаре од Србије. У том се поступању види исти властелин, какове налазимо послије промјене Душанове, — властелин сам за себе, који само своју част тражи, који се буни, који се не може узвисити до виших мисли правога владаоца, који даде народну самосталност за своју корист. Таки су били и други Лазаревићи: таки су били Бранковићи и сам Вук Бранковић. Кад погибе Вук, Стефан се немаше чега бојати својој влади: али ни онда не хтје вратити Србији пређашњу независност. С његове стране не видимо ништа да је гледао за то учинити. Мирно стајаше у подручју турском и Турцима данак плаћаше. Шта га је везало? — не знамо. Раздори у родбини нијесу га могли задржавати, јер му противници бијаху слабији од њега а осим тога више бијаху с њим у миру и пријатељству него у непријатељству. И у та згодна времена срећа Турака бијаше не један пут у његовијем рукама; али као вјеран поданик, подизаше султане на пријесто и сам им се клањаше; кад се Турци бијаху с Хришћанима онда се и он бијаше за Турке. Један пут само одустави невјернике, али опет ни за што друго него што сам би увријеђен. Побједа под Трипољем требало би да га је обавијестила. Колико би могао учинити за Србију кад се Турци бише између себе; али њему све би што од једнога султана прелази к другоме, а лако би могао с Мануилом и Сигисмундом истјерати са свијем Турке из Европе. Најпослије што даде српске градове у промјену за угарске, то јасно показује да је мислио само за себе, а не за народ, да је

чувао себе а не Србију. Јест истина да је за вријеме умио сложити своје користи с користима народнијем. Својим постојанством и оданошћу стече вјеру у султана и добави отаџбини мир до некле. Али тај добитак, за који један пут за свагда даде независност српску, није могао бити дуговјечан; он је вриједио само за вријеме, док трајаху буне међу Турцима: како се Турци умирише, одмах показаше да су се тијем плодом Стефанове радње користили они а не Срби. Али Стефан то не доживје и тако сачува у народу своју славу. За несрећну политику, којој се пошљедак за његова живота још не показа, одуживао се својом побожношћу и добријем дјелима и поправљајући народу стање. А народ задовољан онијем што имаше, оплака га као оца и добротвора и подиже га међу свеце.

Исто тако и [redacted] само себе гледаше, од народа се одвајаше, и не виђаше далеко. К томе треба јошъ додати промјенљивост његову, која од толике штете би и њему и народу. Али Ђурђа не треба кривити већма него Стефана. Њему је већ било тешко поправити што Стефан прије њега бјеше покварио; па ако у томе и није могао ништа учинити, опет ваља признати да је тежио на правац противан Стефанову: он свагда гледаше да се отме од Турака. Није га његова воља намјерала да чини онако како је чинио, него му околности не дадоше чинити друкчије. Није толико он крив за оно што се догодило за његове владе колико Стефан који прије њега влада: прије или послије Турци би за цијело покорили Србију, кад онако добро за њих бијаше што Стефан поче. Мурат вративши се у Европу, не би задовољан што му се обрече данак него објави да има право на Србију као син Бајазита коме жена бијаше кћи Лазарева, и у два рата опустивши Србију натјера Ђурђа те даде за њега кћер своју Мару 1431—1432 године. Тада Ђурађ већ видје да од Србије нема ништа, па се брже боље постара приправити себи уточиште у Угарској давши Биоград у промјену за неколико угарских градова. То учини велику жалост у народу. Да би је разбио, Ђурађ се прогласи деспотом године 1435 и вјенча се вијенцем, који му посла Јован Палеолог. До то се доба звао само господар од Србије и писао: **господинь срьблюмь и поморїю и подунакию.** Деспота је Стефана величао називајући га својим родитељем (в. С. бр.111,

137). За освету султан удари на Смедерево, столицу Ђурђеву. Док Ђурађ бијаше у Угарској молећи Алберта за помоћ, Турци узеше Смедерево: други им се градови предадоше: два сина његова падоше у руке Мурату. Очајавајући Ђурађ потуцаше се по приморским градовима. Године 1441 би у Дубровнику он идје остави на похрану силно благо: злата 118 литара, 9 унача и 10 аксага: сребра гламскога 340 литара, 11 унача и 1 аксагу: сребра бијелога 1997 литара, 6 унача и 3 аксаге; 1.000.000 аспри, у којима је било 10.533 литре, 2 унче и 3 аксаге сребра, и много златнијех и сребрнијех ствари. Ако би умрьо док је благо у Дубровчана, завјетова да припадне жени његовој Ирини (Јерини) и синовима, којих бијаше тројица (С. бр. 139). По том, као повративши се од забуне, на ново отиде у Угарску и с краљем Владиславом удружи се. Владислав, Ђурађ и Хуњад војвода ердељски (Сибињанин Јанко), сва тројица уђоше с војском у Србију и у шест бојева побише турску војску године 1443. Мурат би нагнан молити за мир, те обрече не прелазити преко Дунава, и врати све српске градове, а за себе устави само Бугарску. Тада са земљом бише враћена Ђурђу и оба сина, али без вида. Од то доба Ђурађ на један пут промијени начин својој радњи. Рекао би човјек да ће га још боље везати за Угарску срећа, која му се показа у рату с Турцима; али он стаде радити са свијем на супрот. У несрећном боју на Варни (1444) не би Ђурађ нити пусти преко својих земаља Скендербега, који му за то жестоко плати: кад Сибињанин Јанко пође на Мурата да освети Владислава, Ђурађ јави за то султану и не поможе Јанку; шта више, кад се Јанко разби на Косову и побјеже године 1449, Ђурађ га ухвати. То поступање с Јанком навуче на Ђурђа велико зло уваливши га међу двије ватре. Султан му се освети што је пустио Јанка опустошивши Србију по граници, а Јанко му се освети што га је ухватио узевши му све земље у Угарској. Године 1451 умрије Мурат. Послије њега наста султан син му Мухамед, који као и отац му одмах објави да има право на Србију, јер му отац имаше за жену Мару. У први мах рат у Азији учини те султан милостиво прими поздрав Ђурђев. Али кад узе Цариград године 1453, Мухамед науми оружјем доказати своја права на Србију. Кад дође у Србију, Ђурађ бијаше у Угарској и искаше

помоћи. Дознавши Мухамед да непријатељи иду на њ, врати се у Једрене оставивши само Феризбега на Крушевцу. Ту нађоше непријатељи Феризбега и разбише га страшно. Мухамед се на ново диже на Србију, и Ђурађ на ново замоли за помоћ; одговорише му да ће му помоћи ако промијени вјеру, али на то не хтје Ђурађ пристати. Године 1456 умрије Ђурађ од ране коју му зададе Силађи побивши се с њим да би осветио брата кога му Ђурађ уби из пријеваре. У кратко прегледавши радњу Ђурђеву можемо видјети да је Ђурађ радио веома дволично; али је радио онако како раде сви који су у онаком стању у каквом је био он. Стојећи између два непријатеља држаше се средње политике угађајући и досађујући час једном час другом. Питају: за што се није тврдо држао Кастриота и Сибињанин-Јанка? Али први могаше одолијевати Турцима само на свом завичају, у планини, а други не бијаше свагда јачи, и, што је главно, војеваше у име Угарске и за Угарску. Арбанија бијаше врло мала да би могла притегнути к себи сву Србију, а Угарска мишљаше Србији зло као и Порта. Осим тога срећа се колебаше између једне и друге стране и Србија стојећи у сриједи бијаше прва коју стизаше освета јаче стране. Али ако и правдају околности Ђурђу оно што је радио, опет му је пријекоран начин како је радио. Ђурађ је све радио у невријеме, несрећно, није умио употребити околности на корист; бјежећи од зла свагда се уваљивао у зло. Опет барем није служио у турској војсци, није се био за Турке, није подвргао Србију Угарској, већ ју је знао сачувати за вријеме од правога ропства. Али као владалац и државни човјек ако и не заслужује укора више него Стефан, опет као човјек стоји далеко ниже Стефана. У Лазареву је роду мирноћа и нелицемјерна радња, а у роду Бранковићеву, почевши од самога Бранка, који за некакву буну побјеже у Бугарску, немир, лаж и буна; Лазар и Стефан барем нијесу први устајали, нијесу први почињали отимати се, прем да чим су радили није било боље од онога чим су радили други властели. Ако је Стефан и дошао Вуку главе туживши га Порти, али је опет у дјелима својим био искрен и племенит; напротив Вук и Ђурађ прави су нови властели бунтовници, који се буне на друге јаче властеле, на Лазара и његово племе, и који не гледају на зле пошљетке својих буна. Ђурађ долази као по-

шљедњи представник онога новог властелства, које се, одвојивши своје користи од користи постојбине и дружине, распаде на посебне људе, који тражише само своје користи. Он није знао за правду нити је љубио отаџбине. Што је год радио за Стефанова времена док се не помирише, све је долазило од личне његове мржње на Лазаревиће и очевидно носило штету Србији. Као што му отац би узрок те паде српска самосталност послије боја косовскога, тако он својим бунама сметаше јој подигнути се. Он је, може бити, везао руке Стефану те није радио против Турака као што би требало: он је највише нагонио Стефана да се тврдо држи султана као јединога извора за силу. Али тијем не бива слабије што рекосмо напријед за Стефана. Да се није Стефан сувише бојао својих домаћих непријатеља; да се није сувише заваравао тобожњом самосталношћу; да није преко мјере поштовао своје поданичке дужности према онима који му отаџбину заробљаваху, и да није превећ цијенио мир за вријеме, за који сам вели да је једва дочекан? — на све ово ваља одговорити да је тако. И тако су криви обојица и Стефан и Ђурађ. И поступку Ђурђеву с Јанком Сибињанином узрок су личне ствари, које је Ђурађ имао с њим. Кћи Ђурђева бијаше за Улрихом Цилским, заклетим непријатељем Јанковијем; по томе врло лако може бити да је Ђурађ онако поступио по наговору грофова цилских. Доиста у уговору с Јанком видимо ствар, која веза Јанка да се не може осветити грофовима цилским: по томе уговору требаше да се син Јанков ожени кћерју Улриховом. Доцније по наговору истијех грофова цилских Ђурађ уложи на живот Силађијама, шурама Јанковијем, — и из тога се новога поступа може са свијем разумјети пређашњи поступ са самијем Јанком. Смрћу једнога Силађије обиљежени су пошљедњи дани Ђурђа старца од деведесет година. У том се старишу деспоту виђаше исти бунтовник властелин, какав бијаше и отац му и он сам за младости своје. Од Ђурђа има на Атону неколико писама. У једном је године 1429 потврдио хрисовуљу „својега оца деспота Стефана“ за 70 села у Браничеву, Кучеву и Мачви, данијех великоме начелнику Радичу; а у другом је године 1430 потврдио са женом Јерином писмо деспота Стефана дано Радичу за цркву на ријеци Грабовници и 5 села. Исти Радич написа сам у своје име године 1433 писмо

за манастир Костамонит да се понови, гдје између осталога каже да игуман треба да има 6 стараца за савјет (Гр., стр. 74, бр. 1, 2, 3). Дубровчани су два пута добили од њега потврду својих трговачких права: први пут године 1428, 13 Декембра, а други пут 1445 године, 17 Септембра (С. бр. 111, 137). Сврх тога још им је допустио да по свој Србији осим Смедерева могу трговати сребром, куповати га и носити у Дубровник (С. бр. 137). Аврамовић потанко описује како је Ђурађ са женом Јерином, сином Гргуром и кћерју Маром исписан на једном писму, којим је вративши се из Свете Горе године 1430 записао манастиру Свигмену 50 литара сребра на годину.[1] Ђурађ се потписивао: **милостїю божїею господинь срьблемь деспωть Гюргь.**

Одмах по смрти очиној Лазар Ђурђевић, прогнавши два старија слијепа брата и отровавши матер, прогласи себе деспотом; али на скоро умре 1458 године баш кад Мухамед ступи у Србију. Гргур умре калуђером; син му се Змај Вук прогласи јуначким дјелима и доцније би деспот Србима у Аустрији. Стефан шћаше бити деспот у Србији и у Сријему, али узалуд. Највише живота свога проведе потуцајући се. Био је ожењен Анђелином, кћерју Арванита, владаоца зетског и брата Ивана Црнојевића. С њом је имао два сина Ђурђа и Јована. Од Лазара и Стефана имамо по једно писмо (С. бр. 146, 147). Први године 1457, 12 Августа, а други исте године 14 Декембра свједоче да су потпуно примили од Дубровчана сваки свој дио од 200 литара злата, што бијаше заостало од оставе очине. Обојица се називају деспоти. Тако и од Анђелине има једно писмо од 3 Новембра 1495, у ком се каже да је она са синовима својим, деспотима Ђурђем и Јованов, угледајући се на дједа деспота Ђурђа, који понови манастир атонски св. Павла с црквом св. Ђурђа, даровала поменутом манастиру 500 златика на годину (С. бр. 178). Потпис је: **вь Христа бога благоуьстиви и христолюбиви госпога деспотица Аггелина и деспоть Георгие ї деспоть Иωань.** Писмо је писано у Купинику. Послије тога на четири године већ сам Јован с матером даде писмо манастиру Свигмену из истога града. Прем да се ту Јован именује деспот, као што су чинили и остали сви потомци бивших деспота, опет

[1] О. Д. С. у С. Г. 1847, стр. 67.

шљедњи представник онога новог властелства, које се, одвојивши своје користи од користи постојбине и дружине, распаде на посебне људе, који тражише само своје користи. Он није знао за правду нити је љубио отаџбине. Што је год радио за Стефанова времена док се не помирише, све је долазило од личне његове мржње на Лазаревиће и очевидно носило штету Србији. Као што му отац би узрок те паде српска самосталност послије боја косовскога, тако он својим бунама сметаше јој подигнути се. Он је, може бити, везао руке Стефану те није радио против Турака као што би требало: он је највише нагонио Стефана да се тврдо држи султана као јединога извора за силу. Али тијем не бива слабије што рекосмо напријед за Стефана. Да се није Стефан сувише бојао својих домаћих непријатеља; да се није сувише заваравао тобожњом самосталношћу; да није преко мјере поштовао своје поданичке дужности према онима који му отаџбину заробљаваху, и да није превећ цијенио мир за вријеме, за који сам вели да је једва дочекан? — на све ово ваља одговорити да је тако. И тако су криви обојица и Стефан и Ђурађ. И поступку Ђурђеву с Јанком Сибињанином узрок су личне ствари, које је Ђурађ имао с њим. Кћи Ђурђева бијаше за Улрихом Цилским, заклетим непријатељем Јанковијем; по томе врло лако може бити да је Ђурађ онако поступио по наговору грофова цилских. Доиста у уговору с Јанком видимо ствар, која веза Јанка да се не може осветити грофовима цилским: по томе уговору требаше да се син Јанков ожени кћерју Улриховом. Доцније по наговору истијех грофова цилских Ђурађ уложи на живот Силађијама, шурама Јанковијем, — и из тога се новога поступа може са свијем разумјети пређашњи поступ са самијем Јанком. Смрћу једнога Силађије обиљежени су пошљедњи дани Ђурђа старца од деведесет година. У том се старишу деспоту виђаше исти бунтовник властелин, какав бијаше и отац му и он сам за младости своје. Од Ђурђа има на Атону неколико писама. У једном је године 1429 потврдио хрисовуљу „својега оца деспота Стефана“ за 70 села у Браничеву, Кучеву и Мачви, данијех великоме начелнику Радичу; а у другом је године 1430 потврдио са женом Јерином писмо деспота Стефана дано Радичу за цркву на ријеци Грабовници и 5 села. Исти Радич написа сам у своје име године 1433 писмо

(Г. Б.). Како је ово наредила према хрисовуљи цара Стефана (Уроша V), Енгел не могавши дознати из њезина писма о коме Стефану говори, рече да је Душан тај Стефан; али с тијем писмом штампано писмо Стефана Уроша V показује да је Мара овдје мислила сина Душанова Уроша V. Потписала се: **соултана цара Амурата царица Мара дъщи Гюргиа деспота.** Године 1501 тужише се Порти посланици од оба светогорска манастира како је „**една ꙁла жена вѹховьскомь**“ учинила те није манастирима долазио дубровачки доходак, који им је одредила царица Мара. Везир свјетова Дубровчане да плате доходак по староме, пријетећи да ће јавити султану ако не учине (С. бр. 173). Доходак би поновљен. То се види отуда што године 1544 два калуђера послана од оба манастира потврдише Дубровчанима писмом да су примили све новце што припадаху за двије године 1542 и 1543 (С. бр. 174).

Кад је Ђурађ Бранковић просио по западу помоћи, обрекоше му је дати ако промијени вјеру. Ђурађ није пристао на то. А кад деспотица Јелена подврже Србију под папину власт, народ се подиже и изабра за деспота пријатеља портина Абоговића. Тако се јако показиваше у Срба народно осјећање и љубав к темељу народности — к вјери. И Србија се без противљења подврже Турској. Већ се није могла дуже држати државна независност ни онако слаба каква се дотле показиваше: дође да се бира заповједник један или други. Један обрицаше да ће бранити од невјерника и ласкаше благом земаљским, али се у потаји спремаше дигнути руку на све главне основе народнога живота; други задаваше страх опустошавањем, утврђиваше свуда своју самовољну власт, али не гледаше на народност, не дираше ни у вјеру ни у језик ни у обичаје. Срби вољеше пошљеднега, и Турци поставише над њима своје власти са свима њиховијем најнижим раздјелима. Што не докучи западно свештенство различнијем наваљивањем, то докучи турска власт без икаквога труда. Много народа прими ислам и истурчи се. Први почеше властели, који жељеше отпадањем од вјере сачувати своју власт у народу, стећи с помоћу турске народности богатство и част. У њих се угледаше и остали. Највише се истурчи Босна, гдје се немаше шта опирати мухамеданству, гдје непрестани раздор између православ-

них и патарена и католика раскидаше духовну снагу народу, ослабљаваше свештенство и не дадијаше градити манастире. Мање се истурчи Херцеговина, која јаче него Босна брањаше православну вјеру своју и с југа имаше помоћнике Црногорце. А најмање се истурчи права Србија. У њу не продираше католицизам нити ослабљаваше у њој радње православној цркви; средина турске стихије, Биоград, не бјеше средина за њу; у њој бијаше јако влашћу и велико бројем свештенство и патријарах; она бијаше пуна манастира, и средина њезиној народности бијаху планине, стара Дарданија, гдје бијаше столица патријарху и куда не допираше туђа стихија.[1] Не дирајући у народност, Порта учини те цвијет турске војске, јањичари, и не осјетивши бише готово сами Словени, силни борци за славу турског оружја и занесени поклоници корану. Али док се један дио српскога народа отуђиваше, други већи храњаше, у себи искру народног живота. Они имаху на уму да су се Срби подвргли Турској само за то што властели или главари докопавши се врховне власти не умјеше је сачувати, и ослабивши земљу бунама, издаше је силним дошљацима. Тај дио српског народа полако јачаше у вјери и народности. Као што пређе покварено грчко царство бијаше углед на зло, тако сад Црна Гора поста углед за јуначку обрану отаџбине и свега што је народно. Па из тога дијела српскога народа излазише с временом јунаци, који подржаваше војнички дух својих земљака и хранише у њима непримирљиву мржњу на Азијате, који их заробише. На њима почиваше народна мисао и око њих се прибираше народна поезија. Њима је Србија дужна захвалити на својим јуначким пјесмама. Слободни јунаци нијесу се били за Србију нити са цијелом Турском, јер то бијаше још рано; него су ударали по један на једнога само за то да се не би у њима угасила мржња на Турке а с њом прекинуло и тежење за слободом. И Срби, изводећи пјесме својим јунацима, најпослије дочекаше пјесме за Црнога Ђорђа и Милоша Обреновића, кад се већ поче радити да се ослободи цијела Србија и прослави православна вјера. У томе понављању не могаше бити мјеста ничему

[1] Види у Гласнику I, 1847, чланак М. Спасића: „Нешто о нашой цркви подъ Турскимъ владѣніемъ“.

(Г. Б.). Како је ово наредила према хрисовуљи цара Стефана (Уроша V), Енгел не могавши дознати из њезина писма о коме Стефану говори, рече да је Душан тај Стефан; али с тијем писмом штампано писмо Стефана Уроша V показује да је Мара овдје мислила сина Душанова Уроша V. Потписала се: **соултана цара Амурата царица Мара дьщи Гюргиа деспота.** Године 1501 тужише се Порти посланици од оба светогорска манастира како је **„една ꙁла жена вьховьскомь"** учинила те није манастирима долазио дубровачки доходак, који им је одредила царица Мара. Везир свјетова Дубровчане да плате доходак по староме, пријетећи да ће јавити султану ако не учине (С. бр. 173). Доходак би поновљен. То се види отуда што године 1544 два калуђера послана од оба манастира потврдише Дубровчанима писмом да су примили све новце што припадаху за двије године 1542 и 1543 (С. бр. 174).

Кад је Ђурађ Бранковић просио по западу помоћи, обрекоше му је дати ако промијени вјеру. Ђурађ није пристао на то. А кад деспотица Јелена подврже Србију под папину власт, народ се подиже и изабра за деспота пријатеља портина Абоговића. Тако се јако показиваше у Срба народно осјећање и љубав к темељу народности — к вјери. И Србија се без противљења подврже Турској. Већ се није могла дуже држати државна независност ни онако слаба каква се дотле показиваше: дође да се бира заповједник један или други. Један обрицаше да ће бранити од невјерника и ласкаше благом земаљским, али се у потаји спремаше дигнути руку на све главне основе народнога живота; други задаваше страх опустошавањем, утврђиваше свуда своју самовољну власт, али не гледаше на народност, не дираше ни у вјеру ни у језик ни у обичаје. Срби вољеше пошљедњега, и Турци поставише над њима своје власти са свима њиховијем најнижим раздјелима. Што не докучи западно свештенство различнијем наваљивањем, то докучи турска власт без икаквога труда. Много народа прими ислам и истурчи се. Први почеше властели, који жељеше отпадањем од вјере сачувати своју власт у народу, стећи с помоћу турске народности богатство и част. У њих се угледаше и остали. Највише се истурчи Босна, гдје се немаше шта опирати мухамеданству, гдје непрестани раздор између православ-

језику, говорећи, да је „мртав и ни од какве користи“,[1] него да се уче језиком „илирским“, смјесом свију разлика „илирскога“ говора, и да у свима књигама осим црквенијех употребљавају латинску буквицу. У тој су се наредби заклањале даље помисли на православну вјеру и српски језик. Али трудови митрополита Мојсија Путника и школског управитеља Јанковића израдише те се ћирилска слова допустише „до неодређенога времена“.[2] Још је горе било што се радило против самосталности српских насеља преко Дунава. Ондје Срби имаху своје деспоте, које сами бираху с почетка из племена Бранковићева а послије из других племена. Пошљедњи им деспот бијаше Ђурађ Бранковић, први српски историк,[3] којега је име свезано с именима Петра великога и српских патријараха Максима и његова нашљедника Арсенија Чарнојевића, који јуначки бранише вјеру и народност српску, подржаваше у Србима јединство, без умора и за себе не марећи трудише се у тешка времена за добро својега стада. За Ђурђева времена руски се двор показа у српској ствари бранитељ невољне браће једновјераца, као што чини свуда и свагда. Срби преселивши се у аустријске земље, код свијех права и слобода што добише, једнако страдаху од католика а особито у Ердељу од калвина. Жалосно стање православнијех Срба намјери ердељскога митрополита Саву и брата му Ђурђа Бранковића, те дођоше године 1668 у Русију, гдје их цар Алексије Михаиловић с патријарсима александријским и антиохијским прими милостиво, даде им писмо, допусти купити милостињу и за митрополита Саву заповједи пуковнику Артамону Сергијевићу Матијеву да се начини митра. У то је вријеме Ђурађ Бранковић већ био тајно помазан за деспота, а помазао га бјеше у Једренету српски патријарах Максим враћајући се из Јерусалима и то с помоћу

[1] Ријечи царскога писма: Quae ex incidenti eo, quod a vernacula diversa sit, ac nonnisi in lythurgiis adhiberi consueverit, pro inutili, ac mortua reputari debet. A. D. MDCCLXXXIII. XXVI d. Iulii. бр. 17631. Гласник I, 1847.

[2] Види чланак Ђ. Мушицкога: „Судбине кирилски писмена у Аустрійской државы“. Гласник I, 1874.

[3] Његова је историја још у рукопису. Њом се помагао и Рајић и неки доцнији историци српски.

аустријскога посланика на Порти и многе властеле. Главна мисао деспоту бијаше да подигне све јужне Словене на Турке; на ту мисао приста и влашки господар Шербан, а и сам цар Леополдо одобраваше је. Нашљедник Максимов, патријарах Арсеније Чарнојевић, а послије и цар аустријски 10 Септембра 1688 потврдише га за деспота. Друга мисао и деспоту и патријарху Арсенију бијаше да изведу Србе из турских земаља у аустријске. Обоје ово бијаше добро за Аустрију, којој војска врло уступаше испред турске силе, и што са свијем не уступи, на томе дужна бијаше захвалити помоћи, коју јој не један пут учинише Хрвати, Пољаци, особито Собјески и Срби који се доселише. Умножити свој народ народом важнијем не толико по броју колико по безмјерној храбрости и по јавној мржњи на Турке, тај народ добити онда кад Турци шћаху уништити Аустрију и кад земље по граници већ опустјеше од њиховијех ратова: то је било врло пробитачно за Аустрију; онај час понамјешта дошљаке по пустој граници, привеза их к себи сјајнијем обрицањем, и на тај начин доби вјерне и храбре војнике, који јој живот чуваше од Турака и од Маџара. Али међу различнијем правицама, као: да имје вјера слободна, да у црквенијем и свјетским пословима стоје под митрополитом, да не плаћају данка ни римокатоличког десетка итд., не би обречено да ће Срби имати свагда својега деспота: истина, допусти им се да бирају себи војводе, али се дода да ће војевати под главном управом њемачких војвода. Али Срби друкчије разумијеваху слободе које им се дадоше; јамачно им је говорено да ће не само сачувати своја права него да ће се по времену и државна самосталност њихова повратити. Тако су они мислили, које посвједочавају њихова писма. Ето за што се послије молише Аустријанцима да се врате на своју постојбину; ето још за што, не бројећи себе за аустријске поданике, тражише свога деспота. Али Аустрија која их сматраше за своје поданике од онога часа кад дођоше, не могаше им допустити таки ред, у коме би биле све незгоде државе у држави; и по томе остављајући их да мисле како мисле, уређиваше друкчије. Доста им бијаше само црквена особита власт, а виша свјетска власт допаде не деспоту него царевој влади. Али су Срби добро знали шта значи деспотова власт, као што се види из молбе

језику, говорећи, да је „мртав и ни од какве користи“,[1] него да се уче језиком „илирским“, смјесом свију разлика „илирскога“ говора, и да у свима књигама осим црквенијех употребљавају латинску буквицу. У тој су се наредби заклањале даље помисли на православну вјеру и српски језик. Али трудови митрополита Мојсија Путника и школског управитеља Јанковића израдише те се ћирилска слова допустише „до неодређенога времена“.[2] Још је горе било што се радило против самосталности српских насеља преко Дунава. Ондје Срби имаху своје деспоте, које сами бираху с почетка из племена Бранковићева а послије из других племена. Посљедњи им деспот бијаше Ђурађ Бранковић, први српски историк,[3] којега је име свезано с именима Петра великога и српских патријараха Максима и његова насљедника Арсенија Чарнојевића, који јуначки бранише вјеру и народност српску, подржаваше у Србима јединство, без умора и за себе не марећи трудише се у тешка времена за добро својега стада. За Ђурђева времена руски се двор показа у српској ствари бранитељ невољне браће једновјераца, као што чини свуда и свагда. Срби преселивши се у аустријске земље, код свијех права и слобода што добише, једнако страдаху од католика а особито у Ердељу од калвина. Жалосно стање православнијех Срба намјери ердељскога митрополита Саву и брата му Ђурђа Бранковића, те дођоше године 1668 у Русију, гдје их цар Алексије Михаиловић с патријарсима александријским и антиохијским прими милостиво, даде им писмо, допусти купити милостињу и за митрополита Саву заповједи пуковнику Артамону Сергијевићу Матијеву да се начини митра. У то је вријеме Ђурађ Бранковић већ био тајно помазан за деспота, а помазао га бјеше у Једренету српски патријарах Максим враћајући се из Јерусалима и то с помоћу

[1] Ријечи царскога писма: Quae ex incidenti eo, quod a vernacula diversa sit, ac nonnisi in lythurgiis adhiberi consueverit, pro inutili, ac mortua reputari debet. A. D. MDCCLXXXIII, XXVI d. Iulii, бр. 17631. Гласник I, 1847.

[2] Види чланак Ђ. Мушицкога: „Судбине кирилски писмена у Аустрійской државиʻʻ. Гласник I, 1874.

[3] Његова је историја још у рукопису. Њом се помагао и Рајић и неки доцнији историци српски.

аустријскога посланика на Порти и многе властеле. Главна мисао деспоту бијаше да подигне све јужне Словене на Турке; на ту мисао приста и влашки господар Шербан, а и сам цар Леополдо одобраваше је. Нашљедник Максимов, патријарах Арсеније Чарнојевић, а послије и цар аустријски 10 Септембра 1688 потврдише га за деспота. Друга мисао и деспоту и патријарху Арсенију бијаше да изведу Србе из турских земаља у аустријске. Обоје ово бијаше добро за Аустрију, којој војска врло уступаше испред турске силе, и што са свијем не уступи, на томе дужна бијаше захвалити помоћи, коју јој не један пут учинише Хрвати, Пољаци, особито Собјески и Срби који се доселише. Умножити свој народ народом важнијем не толико по броју колико по безмјерној храбрости и по јавној мржњи на Турке, тај народ добити онда кад Турци шћаху уништити Аустрију и кад земље по граници већ опустјеше од њиховијех ратова: то је било врло пробитачно за Аустрију; онај час понамјешта дошљаке по пустој граници, привеза их к себи сјајнијем обрицањем, и на тај начин доби вјерне и храбре војнике, који јој живот чуваше од Турака и од Маџара. Али међу различнијем правицама, као: да имје вјера слободна, да у црквенијем и свјетским пословима стоје под митрополитом, да не плаћају данка ни римокатоличког десетка итд., не би обречено да ће Срби имати свагда својега деспота: истина, допусти им се да бирају себи војводе, али се дода да ће војевати под главном управом њемачких војвода. Али Срби друкчије разумијеваху слободе које им се дадоше; јамачно им је говорено да ће не само сачувати своја права него да ће се по времену и државна самосталност њихова повратити. Тако су они мислили, које посвједочавају њихова писма. Ето за што се послије молише Аустријанцима да се врате на своју постојбину; ето још за што, не бројећи себе за аустријске поданике, тражише свога деспота. Али Аустрија која их сматраше за своје поданике од онога часа кад дођоше, не могаше им допустити таки ред, у коме би биле све незгоде државе у држави; и по томе остављајући их да мисле како мисле, уређиваше друкчије. Доста им бијаше само црквена особита власт, а виша свјетска власт допаде не деспоту него царевој влади. Али су Срби добро знали шта значи деспотова власт, као што се види из молбе

њихове и из писма Арсенија Чарнојевића Петру великом: „да нам је исти деспот наш прва глава, на чији знак народ српски, обикавши му нарав, вољу и управу, или стоји или пада“ — тако стоји у молби; а Арсеније примјењује на деспота јеванђелске ријечи: поражоу пастыра и разидоуть се овьце стада. Таково се знање за свој самосталност под управом деспотовом и није могло допустити, јер би се на тај начин навршило што су Срби хтјели да буду самостални. Па кад на предлагања аустријске владе и деспот и патријарах дотле ствар доведоше да се није могло ударити натраг, већ ако да предаду народ Турцима да га истријебе, онда Аустрија видје да Срби могу бити и без деспота. Октобра мјесеца 1688 године код Кладова на Трајанову мосту, Ђурађ пријеђе с дружином својом у њемачки око; али заповједник њемачке војске, кнез Баденски, онај час заповједи те га ухвате па га под стражом посла најприје у Ршаву а оданде у Сибињ. Влада аустријска није ни један пут казала за што га је затворила; а ердељски калвини просуше глас да је Ђурађ затворен што је у превеликом пријатељству с Русијом, и тога ради говорише да је и атонскога архимандрита Исаију слао Шербан у Москву. Измислише да се Ђурађ и Шербан тајно договарају с Москвом, и хоће с московском, пољском, татарском и турском војском да ударе на Аустрију. За то и Исаију затворише кад се врати у Ердељ и послаше га у Сибињ, и из Сибиња заједно с деспотом у Беч. Узеше му писма московскога цара и жестоко га испитиваше као и деспота. Али на ново писмо из Москве Исаију пустише. Године 1690 Срби са својим патријархом Арсенијем по пређашњему договору с Ђурђем пријеђу преко Дунава у Аустрију и патријаршија се пренесе из Пећи у Сент-Андреју близу Пеште. Онда још нијесу знали управо шта је с деспотом. Али Ђурађ живљаше у Бечу о своме трошку и подношаше многе досаде од домаћина и оскудицу. Срби у молби коју дадоше цару говорише да деспот лежи „у премрачној и смрадној тамници, у којој га већ и здравље оставља“, и да су му „узета сва добра покретна и непокретна, па опет да је натоварено на њ још да плаћа и за стан гдје га чувају, а нема ни хране ни одијела довољно“. Залуду би молба самога деспота, који са свијем јасно самијем дјелима доказиваше своју оданост Аустрији и искаше да му се суди и

деспотову, види се из тога што се кад је био у Бечу постарао састати се и разговорити се с Ђурђем и што је одлазећи из Беча наложио ствар његову своме пуномоћнику Возницину, који и писа бечком двору: да пусти деспота, да не украћује Србима права која су утврђена царским писмима, да им вјеру не стеже и да им допусти с патријархом својим слободно и без сметње остати у Сријему, јер с на тај уговор доведени Срби из турских земаља: „па им се иначе — рече посланик — ваља вратити под турску власт". Те ријечи показују како је московски двор мислио о доласку Срба у аустријске земље: јасно је да је држао да су се само за вријеме преселили и да је желио да им се сачувају сва права и слободе. Али је о томе друкчије мислио бечки двор, прем да једнако увјераваше Србе да су самостални и да им се не може дирати у права. Без плода оста и писмо Возницина и четврта жестока молба српска. Показавши много пута у рату између Нијемаца и Турака да својега живота не жале, много пута отевши побједу Турцима из руку и много пута избавивши њемачку војску од пропасти, стадоше се Срби молити да се врате преко Дунава на постојбину; али им и повратак би забрањен. На тај начин осташе у Аустрији навсвагда и мало по мало посташе аустријски поданици, састављени с народом угарскога краљевства. На мало времена пред смрт своју Ђурађ би премјештен у чешки град Хеб (Егер), гдје умрије 19 Септембра 1711 године преживјевши у затвору 22 године и не дочекавши да дозна своју кривицу. Срби осташе само с патријархом, којему се столица најприје пренесе у Биоград, а по што Биоград узеше Турци, у сремске Карловце.[1]

Разгледавши Србији државни и грађански живот, видимо да је у својем развијању показивала општу словенску мисао, којој је помагала државна самосталност њезина. У основи живота њезина бијаше начело словенско. И то начело, саставивши се из народнога и човјечијега, бијаше обилно силама добрим и живијем, кад Србија тако брзо, мање од два вијека, дође до сјајнога унутрашњег и спољашњег развитка. На томе путу, трудећи

[1] Извори: Историја I. Рајића, 2-го изд. 1823 г., ч. IV и прибавл. II.—С. Љетопис 1830, IV.

гле бити и противне мојој власти архиепископској и на штету свему закону римокатоличком ... за то кад би се и господар Бранковић ослободио, још бисте већма подигли рогове за оваке ствари, које ми не можемо ни на који начин допустити у краљевству угарском". Али Срби не могоше бити без својега старјешине, који би их свјетовао и њима управљао у мучно ратно доба, и за то им би дан деспотски намјесник с влашћу врло ограниченом. Али је московски двор боље разумијевао и поштовао ону словенску црту, за коју није марио двор њемачки. Кад се године 1696 саста с московским послаником К. Никитићем патријарах Арсеније, приповједи му „како је деспот затворен, како нагоне и народ и свештенство да се сједини с римокатоличком црквом, и како расељавају српски народ по њемачким крајевима, које је не само против права свечано утврђенијех, него се тијем још показује да мисле у некаквом ропству задржати тај народ". На то посланик московски заиска од аустријскога двора двоје: да му буде слободно састати се с деспотом и да се православни Срби одбране од насиља које им чини латинско свештенство. А кад се саста с деспотом заиска да се Ђурађ пусти, јер није крив. На то му одговорише: „није учинио ништа зло, али тако иште разлог државни" (nihil male fecit, sed ratio status sic requirit). Не зна се еда ли прије или послије те радње московскога посланика, еле исте године 6 Јунија Арсеније посла у Москву цару Петру писмо, у коме разложивши опширно сву ствар деспотову мољаше цара да помогне ослободити деспота и да брани друге ствари, које се тичу народа словенског у Аустрији и под турским јармом. К тој главној молби бијаху додане још двије друге: да се мјесто митре, коју је обећао покојни цар Алексије Михаиловић, начини деспотска капа и друго што припада к деспотству, и да би се Петар смиловао и одредио годишњу милостињу деспоту и његову роду и православнијем црквама у Ердељу, које пострадаше од калвина, као што је чинио блаженога спомена отац његов. Кад се још опоменемо у каквом је пријатељству великом био Петар велики с Црном Гором, видјећемо да је Русија од како је ступила међу европске државе једнако пазила своје једноплеменике и једновјерце, признајући тијем сродство своје с њима *и заједничке* користи. Како се здраво Петар заузимао за ствар

деспотову, види се из тога што се кад је био у Бечу постарао састати се и разговорити се с Ђурђем и што је одлазећи из Беча наложио ствар његову своме пуномоћнику Возницину, који и писа бечком двору: да пусти деспота, да не украћује Србима права која су утврђена царским писмима, да им вјеру не стеже и да им допусти с патријархом својим слободно и без сметње остати у Сријему, јер с на тај уговор доведени Срби из турских земаља: „па им се иначе — рече посланик — ваља вратити под турску власт“. Те ријечи показују како је московски двор мислио о доласку Срба у аустријске земље: јасно је да је држао да су се само за вријеме преселили и да је желио да им се сачувају сва права и слободе. Али је о томе друкчије мислио бечки двор, прем да једнако увјераваше Србе да су самостални и да им се не може дирати у права. Без плода оста и писмо Возницина и четврта жестока молба српска. Показавши много пута у рату између Нијемаца и Турака да својега живота не жале, много пута отевши побједу Турцима из руку и много пута избавивши њемачку војску од пропасти, стадоше се Срби молити да се врате преко Дунава на постојбину; али им и повратак би забрањен. На тај начин осташе у Аустрији на свагда и мало по мало посташе аустријски поданици, састављени с народом угарскога краљевства. На мало времена пред смрт своју Ђурађ би премјештен у чешки град Хеб (Егер), гдје умрије 19 Септембра 1711 године преживјевши у затвору 22 године и не дочекавши да дозна своју кривицу. Срби осташе само с патријархом, којему се столица најприје пренесе у Биоград, а по што Биоград узеше Турци, у сремске Карловце.[1]

Разгледавши Србији државни и грађански живот, видимо да је у својем развијању показивала општу словенску мисао, којој је помагала државна самосталност њезина. У основи живота њезина бијаше начело словенско. И то начело, саставивши се из народнога и човјечијега, бијаше обилно силама добрим и живијем, кад Србија тако брзо, мање од два вијека, дође до сјајнога унутрашњег и спољашњег развитка. На томе путу, трудећи

[1] Извори: Историја I. Рајића, 2-го изд. 1823 г., ч. IV и прибавл. II.—С. Љетопис 1830, IV.

се својим силама управо к савршенству, она не оста ни један корак иза држава. које су с њом једнога племена, показавши се у роду словенском врсница другим важним словенским државама. Пољска, Чешка, Русија и Србија припадају по почетку свога европског значења у једно вријеме, кад Словени послије великоморавске и бугарске браће брзо поступише једни за другима к самосталној државној радњи и скоро се поредише с њемачким и романским племенима истога времена. То је било особито вријеме словенскога живота, младога', сјајнога, који се срећно показиваше у државној самосталности главнијех словенских племена. Србија не оста иза других. Видимо је за Немање гдје почиње свој независни државни живот и ступа међу европске државе управо за сто година доцније него Пољска за Бољеслава великога, а готово у једно вријеме с Чешком за Премисла Отакара I, и с Русијом за Јарослава. Од то доба подиже се брзо напријед према сусједнијем државама изнајприје обраћајући им на се пажњу, а послије сама их привлачећи под своју власт. За Милутина већ јој се границе знатно раширише; Грчка и Бугарска уступаше јој у оружаној сили и воља српскога краља бјеше код њих много; за Душана, управо у половини XIV вијека, осим што се многе земље освојише од грчкога царства, још се Србији и власт увелича у Грчкој и у Бугарској: а поред тога и Угарска видје себе на једној висини са Србијом, те и преко воље своје преста тражити над њом права, које до то доба мишљаше да има. У Босни им се сукобише користи, и ту за Милутинова времена Србија и Угарска стајаху на једнако једна према другој, али кад Душан покори Босну, Србија претеже. Што се Србија затезала у пословима са западом, којему глава бјеше папа, и што је сачувала православну вјеру, то показује да се није бојала запада као што се није бојала ни истока. Душан је високо подиже пред Европом тако да се сила њезина показа потребна у друштву осталијех држава. у коме бијаше Италија, Угарска, Бугарска и Грчка. То је још мало. Србији допадаше да сврши посао Грчке која бијаше на умору, — а то је да одбије азијатску силу од Европе. Душан први замисли то велико дјело, од кога се пошљедак не би могао измјерити као што се послије *показа без мјере* зао пошљедак од противнога. Кад ни Грчка

ни Бугарска ни сама Угарска не избавише Европе од Турака, то се још већма показује колико је значење, које Србија доби у југоисточној Европи за Душанове владе. Пријека смрт Душанова остави на свагда без одговора питање: би ли Турци одољели Србима или Срби Турцима? Прилика је под једнако и за једну и за другу страну. Опоменимо се да је у исто вријеме у половини истога вијека Чешка за Карла IV заузимала часно мјесто у Европи и стајала више осталијех њемачких земаља, по правди узимајући на се у главноме исту сјајност, која бијаше око њемачкога цара; Пољска с Казимиром великим, прекинувши унутрашње раздоре, ступаше у послове с европским државама и у сродство, а у себи самој подизаше просвјету и поправљаше законе. Само Русија, ради дугих пријегона између кнезова и ради господства татарскога, заоста иза њих на цио вијек, и истом с Иваном III доби нов државни живот, који јој допусти почети послове с Европом. Поменуте словенске државе чим ступише у то доба своје спољашње силе, онај се час поче у њима будити мисао да свој унутрашњи живот уреде за грађанску општину. Спољашња сила без унутрашње потпоре не могаше дуго подржавати силу државну, — и владаоци словенски дошавши до једнодржавности највише стадоше гледати да преобразе општину, која бијаше за то приправљена промјеном у мислима о власти и тијем што ојачаше државна начела. Општина, основана до то доба на старијем племенским начелима, постајаше и споља и изнутра уређено државно друштво, којему је основа закон, који одређује како ваља поданици да стоје према врховној власти и међу собом. На тај начин са спољашњим подизањем словенских држава, српске за Душана, чешке за Карла IV, пољске за Казимира и руске за Ивана III, дође и утврђивање унутрашњега реда писанијем законима, били они стари или нови. Законик Душанов, Maiestas Carolina, Статут Казимиров, Судабник Ивана III, радило се по њима или не, — свакојако показују да су владаоци ради били утврдити грађански ред. И у развијању врховне власти Србија иђаше једнаким путем с осталијем словенским државама. У једно се вријеме и у њој и у Пољској и у Русији почињу пријегони међу родбином, потомцима Немање, Бољеслава Кривоустога и Јарослава. Ни Чеха није минуло ово у развијању свијех Словена,

само што је у њих било раније за цио вијек и по времену се подударало с мало познатијем расправа српских жупана, које се свршише у роду Бијеле Уроша. Као што у Србији у то вријеме највише у размирицама чинише грчки цареви и бугарски, тако у Чешкој размирице међу Премисловцима често бијаху у власти њемачким царевима и краљевима пољским. Бретислав и Отакар I учинише им крај својим наредбама о пријестолном нашљедству. У том им поможе штобп мало потомства, које на скоро са свијем замрије. На сто година послије Чеха раздори се прекидоше у Србији и у Пољској, а још послије сто година и у Русији, и то под онијем владаоцима, који доносећи собом нову мисао, именима својим отворише ново свијетло вријеме народнога живота, као што су били: у Србији Душан силни, у Пољској Казимир велики, у Русији Иван III. Што је Србија пала прије других словенских независних држава, с којима се толико подударала у развијању, томе су узрок како спољашње тако и унутрашње незгодне околности. А није ни прва била Србија, коју снађоше такове незгоде. Много прије бијаху пале кнежевине балтијских Словена поцијепане од раздора и изнемогле од досаде њемачких племена: тако бијаше пала и великоморавска држава: у њима се свјема утврди господство западно или њемачко. Дође ред и на источно царство да квари државе сусједним Словенима; и ето, Бугарска, поцијепана од унутрашњих буна, потресена тијем што се сукоби власт византијска са српском, брзо пође у пропаст и мирно се предаде азијатским отимачима. Тако и Србија примивши сјеме државнога квара из Грчке средњега вијека, поче слабити; и њезина се снага обрати на штету њој самој и посрнувши један пут на Косовом пољу, мало по мало стаде губити своју државну самосталност и допаде истијем азијатским дошљацима. Историја је записала шта су Нијемци радили да ослабе Словене, по чему су их и покоравали; али Грци досађујући Бугарима и Србима својим моралним, грађанским и државним кваром, нијесу тражили да освоје као Нијемци, него само да сачувају себе, — али не сачуваше ни себе ни Словена. Од њих дође и разви се у њедрима самијех Словена зло, које учини те Словени не могоше уставити грдну силу, коју пусти Азија на Европу, и сва три

народа, грчки, српски и бугарски, готово у једно вријеме падоше од ње.

До Немање Србија бијаше поцијепана. Ако је и била власт великих жупана, опет су у различно вријеме и у различнијем областима били независни кнезови и жупани, нити је било племена за које би се могло казати да је у њега била врховна власт над свом Србијом. Велики жупани, све до Бијеле Уроша, добиваше власт не по нашљедном реду него по згодним околностима и с помоћу грчком. Поред свега тога опет име десничких, дукљанских и порекло рашких жупана, као и бјежање Бијеле Уроша у Захумље и Тјехомилово у Дукљу свједочи да је власти главна средина и мјесто била Зета или југозападни угао српскога народа гдје бијаше Дукља, Десница и Раса. Далмација и Дукља бијаху у Зети и у споменицима је често замјењују собом. Од Бијеле Уроша држи се власт великожупанска у једном племену, које, као што свједоче љетописци, изађе из Дукље, и тијем јој се јасније показује значење. Буне у племену Бијеле Уроша свршише се тим што надвлада млађи унук његов Немања. Од тога времена нестаје потомства са стране; а уз то слабе и пропадају одвојени независни владаоци: Немања збира под своју врховну власт српску земљу, ствара од ње самосталну државу и предаје владу своjему племену преко најстаријега сина својега и великога жупана Стефана. Али по обичају свијех Словена, Немања не остави без државе ни другога сина својега, Вукана, коме назвавши га великим кнезом даде племенску земљу Зету. Ваља признати да је достојанство великога кнеза било мање од достојанства великога жупана и да је Вукан стајао под Стефановом руком, као што ни Зета није била са свијем одвојена од Србије. Али поред свега тога опет је ово била особина, која даваше неку самосталност ономе који је имаше, и помагаше му присвајати сву осталу очевину на штету врховној глави цијеле Србије. Ова се борба послије понови неколико пута. Стефан још боље утврди власт, коју наслиједи од оца, вјенчавши се на краљевство. Тијем у спољашњим пословима подиже на више Србију, коју још Немања учини независном државом, једнаком са сусједним државама, а на тој је висини подржаваше сродство с византијским двором, који онда бијаше први у Европи. А у унутрашњим

пословима поста јасније како стоји према својим поданицима као вјенчани владалац, као заповједник њихов и краљ. Послије њега пријестолно нашљедство иђаше од старијега брата на средњега и млађега. Што не би синова и синоваца, за то се не може управо казати је ли се то чинило за невољу или по староме словенском обичају, по коме се пазило на старјештво. Поред првога знамо да се још гледало и које врснији, које видимо на Владиславу. А друго нам се чини да је приличније, јер послије Уроша I видимо гдје иза старијега сина његова Драгутина дође на пријесто други син Милутин мимо синовца својега Владислава. Ово правило послије Милутина губи силу своју, и то тако да и са стране син Милутинов ступи на пријесто на штету старијему братучеду својему, сину старијега брата Драгутина и једином законитом нашљеднику и Немањићу. Властели помогоше тој промјени; али опет одбранише старијега сина прем да незаконитога од такога млађега Константина. У одговору, што је одговорио Дечански Константину, већ се показа прави владалац који разумијеваше како стоји према родбини, као што прије њега владаоци разумијеваху како стоје према својим поданицима. Сада од поданика дође ред и на родбину: њојзи преко Константина Дечански показа да јој је мјесто не на једнако с краљем, него у његову подручју, друго мјесто у држави. И тако се на пријестолу племе Немањино сврши управо с Милутином; властели заборавивши за законитога нашљедника Владислава, бојећи се да од великога пријатељства Милутинова с Јерином не дође грчки дом на српски пријесто, чувајући и бранећи своју народност, дадоше владу сину Милутинову са стране Стефану, и тако умјеше сакрити му рођење и украсити му живот чудесима да о тој ствари ћуте љетописци не само домаћи него и грчки онога времена и познији. Дечански оженивши се други пут Гркињом зададе властелима исти страх, који их пређе намјери да њега истога подигну на пријесто; тада обратише очи на његова сина узбунивши га на оца. Како су тежили сачувати народну самосталност, јасно се види и из ријечи које рекоше Душану. Нова се мисао о пријестолном нашљедству подудараше с њиховом намјером и старији син дође на очин пријесто. Али се власт властелска већ показа да је превелика. Да би их с једне стране

уклонио од себе и од свога рода, а с друге утврдио поред себе сина свога у нашљедству без властела, Душан се вјенча на царство и заједно наименова Уроша краљем давши му сву Србију. Зета, у којој живјеше Дечански и сам Душан док се не зацари, већ преста бити особина која се даваше краљевићима и изједначи се с осталијем српским областима. На тај начин нашљедник бјеше већ одређен, а гнијездо Немањина племена, одакле се најприје јављало отимање о пријесто и гдје је живјело силно властеоство, које највише могаше у државним пословима, би уништено. Сврх тога требаше име краљевско промијенити на царско и за то што се много грчких земаља бјеше присвојило, што се мишљаше да се сједини сва Грчка и Бугарска са Србијом и што се Србија бијаше високо подигла у пословима с осталијем државама. Душан се назва цар српски, грчки и бугарски. Показа се да достојно наставља што почеше Стефан Првовјенчани и Милутин. Споља раширивши Србију и давши јој већу силу, Душан је и изнутра уреди поставивши правила како између врховне власти и поданика тако и између поданика самијех. Послије њега изврши се воља његова као воља самодржавнога владаоца: вјенча се на царство син његов Урош. Ни то не прође без супарника. Стриц новога цара, Симеун, огласи да њему припада српски пријесто; али држећи се старога словенског обичаја, који давно бјеше укинут самодржавном вољом господаревом, не нађе на што би се ослонио у новом реду па не може ништа учинити. Урош на себи осјети крајност новога реда Душанова, и не имајући снаге држати га у границама, паде под његовом тежином, као пошљедњи потомак лозе Немањине са стране. Послије њега завладаше властели. Тако је прелазила власт у Србији.

Живот се српскога властеоства дијели на двије половине, које се између себе разликују у најглавнијој ствари. На граници између једне и друге стоји година 1346 — година кад се Душан вјенчао на царство. У првој је половини властеоство уједињена дружина с користима и правцима цијеле дружине. Што је власт краљевска једнако јачала, с тога не изађоше из властеоства онако силна племена, какова бијаху нека босанска племена; али је оно за то било силно својим јединством. То је јединство може бити сметало те се не појавише силна племена

и области не одвајаше као послије. Радња се српскога властеоства као дружине показује највише у томе што је тежило за народном коришћу. Оно је највише учинило те се Радослав уклони од владе; оно је било стража цијелој народној самосталности кад поможе Дечанском и Душану ступити на српски пријесто; оно је собом представљало народну страну према другој грчкој страни, која наста у српском двору с великога пријатељства између краљева и грчких царева. Тај је народни правац у властеоства долазио отуда што је било дружина и што су властели били старосједиоци. Поставши одавна на српској земљи, силно што је на свом дому, привикло у области гдје живљаше гледати своју отаџбину и своју потпору, своје је користи састављало с користима цијеле земље и држало да је за њега самога врло важно имати ваљане господаре с народним правцем; јер чувањем народне самосталности чуваше се и користи његове дружине; јер цијелост српске државе бијаше јемство и за њега самога. Али Душан желећи сву државну силу саставити само у руку врховне власти, зацаривши се даде властеоству ново обличје. Без тога се није могло докучити што је Душан намишљао. Врло се јасно бјеше показало да није добро што се за владе потомства Немањина са стране властеоство онако јако поче мијешати у највеће државне послове. Душан нађе да се с тијем не може сложити што је мислио подићи власт српских владалаца не само пред странцима него и пред својим поданицима. Осим тога достојанство и значење истинитога владаоца и самодршца, како га Душан мишљаше, није допуштало у државн силне дружине која може уређивати пријестолним нашљедством; што је она радила, то је требало да буде у самодржавној вољи самога владаоца. Што се Душан назва царем, које би пријека потреба по многим различнијем околностима, као пошљедак многе сјајне радње Душанове, тијем се учини крај властеоству као дружини. Кад се уреди царски двор са свима раздјелима, кад се вјенчана глава узвиси, с којом се сва породица господарева стави по даље од поданика, кад се поставише чинови и награде за личне заслуге, кад наста сјајност царска, каква бјеше у Грчкој, тада видје властеоство да је дружини његовој пресахла сила коју имаше од своје постојбине; нађе се други и једини извор силе — вр-

ховна власт, која по новој мисли, коју створи Душан, подизаше и подржаваше не дружину него личности. Доиста мисао о правом самодржавном владаоцу није допуштала него само тај једини извор силе за све заједно и за свакога на по се. Сваки је био толико силан колико се заслуге његове показиваше у радњи врховне власти. С тога се властеоска дружина распаде на посебне личности, дружинске се користи уништише, и појави се ново лично властеоство од људи, који служише и угодише цару. Али дође друга крајност. Новим властелима није било до праве користи цијеле земље него до користи њихове, која немаше ништа с општим добром; што су радили, нијесу радили из љубави к народности него из љубави к себи и да себе сачувају, мјесто заједничке радње за корист цијеле отаџбине наста надметање, отимање, буна и прави рат међу њима; пређе је властеоство у подржавању дома Немањина налазило јемство за себе само; а сад посебни људи, који тражише срећу, знајући гдје је извор власти, не хтјеше бити задовољни што су близу њега: него многи пружише руку да га и освоје, да присвоје себи врховну власт. Само је требало да послије Душана силнога настане цар — слаби син његов Урош; зло, коме заметак бијаше у новини, брзо се разви и поста страхота, чему помагаше и зло из Грчке. На скоро прогута и истријеби сва добра начела, на којима стајаше Србији самосталност, и величанствену државу Душанову доведе најприје да плаћа данак а по том и робиња да постане Турцима. Послије Уроша влада паде у руке властелима, који осилише по областима гдје их Душан понамјешта. Што области бијаху одвојене и велике и највише их бијаше узето од Грчке и по томе слабо што имаху с правом Србијом, — што обласним управитељима бијаше дана велика власт и што се могаху на Грчку угледати, с тога посташе лакоми на власт и самосталност. Несрећна се крајност показа на Вукашину, који се удвори цару, доби име краљевско и поставши први човјек у држави војева на друге обласне управитеље; по том незадовољан онијем што већ имаше науми освојити врховну власт. Урош би убијен. Вукашин докучи што је желио. Али се није вјенчао на царство, него се једнако називао краљ, као што и послије њега сви који владаше Србијом узимаше смјерне титуле. Лазар ако је и вјенчан

био, опет се звао кнез; и који послије њега владаше, зваше се деспоти. Радња четворице властела, колико је различна сама по себи, опет се од пређашњих влада разликује тијем што је зање Србија ослабила, подвргла се Турцима и пала. Мјесто сјајнијех побједа Милутиновијех, Дечанскога и Душановијех дођоше пропасти на Тенару и на Косову. Србија, која ако и имаше много освојенијех земаља, опет бијаше јака својом претежнијом народношћу и жељезном вољом мудрога и силнога Душана, сад дође да се распадне; између области неста свезе; управитељи тражише самосталност и клаше се. Вукашину је и Лазару требало утврдити на ново Србију и сачувати је од Турака, који све јаче нападаху; ни један ни други то не могоше учинити него платише животом. Влада је двојице деспота обиљежена властеоском личношћу, у њој се показује више ниска љубав к себи него висока државна мисао. На обојици се јасно види властелин, који није заборавио ни својих буна ни личнијех користи; у њих нема владалачког погледа који све обузима, нити осјећања за сав народ; њихов вид не допире даље од онога што се тиче њихова добра или се подудара с њиховијем мислима; што им радња бијаше залудна, тијем се показује да нијесу умјели управљати народом. Сврх тога за Лазара се и његова сина настављало што бјеше почето за Уроша V. Већ није било царскога дома, који онако високо постави Душан изнад народа: на пријестолу, коме се пређе не могаше приступити, сјеђаше властелин, на којега угледајући се други властели помишљаху да би и сами могли имати онако врховну власт. Као што се пређе властели отимаху о прво мјесто до царскога пријестола, тако се сад стадоше отимати о сам пријесто. Вук Бранковић шћаше оборити Лазара и по народној причи би узрок пропасти на Косову. И он и синови му шћаху оборити сина Лазарева Стефана. Требало се и од њих чувати и од Турака бранити. Стефан се могао опростити и једнијех и другних; али само прве смири, а што се тиче Турака, плаћа им данак и оста им вјеран у подручју. За његове владе много пута Срби проливаше крв своју за оне који ће им послије бити господари. Али што је Стефан могао а није хтио отети се Турака држећи се своје вјерности и тјешећи се што му је народу добро за вријеме, за то опет послије њега Ђурађ хтједе али већ

не може извући Србију из поданства по данку, које се сваки час шћаше обратити у право ропство. Будући бесавестан, немиран, претворица и оклијевало, које све показује властелина онога времена, није могао учинити ништа; много се трудио, али залуду; што је год почињао, није му ишло од руке, јер је кварио оклијевањем, а наглошћу у невријеме навлачио је на себе гњев и освету оба сусједа, Маџара и Турака. То се види и у приватној његовој радњи. Тијем је са свијем друкчији од Стефана. Један бијаше сувише вјеран непријатељу хришћанском и слободу земље своје даде само да надвлада свога личног супарника и да посвједочи лажну или боље рећи саможиву дужност поданичку; други једнако вараше свакога и немаше потпоре за сложну радњу против општег непријатеља. Да су били саможиви, да нијесу умјели далеко погледати као што треба владаоцу, и да нијесу имали тврде воље, то показује влада властела који сједоше на пријесто и не умјеше показати се достојни својега новог мјеста; сметало их је што су били нови те нијесу имали старине о коју би им се опирало право и која би их подизала пред поданицима као владаоце којима је од кољена царство, и што им је будућност била жалосна: ријечју новина дође на крајност, иза које још остајаше само да падне државна самосталност. И саможиво, немирно властеоство паде прво под турским ударцима, који тада дохватаху цијело тракијско полуострво: властеоство носећи у њедрима својим квар не може сачувати државе, која с осталијем народом падаше за својим поглаварима.

Али је у Србији једнако живјела друга сила — велика, која не стари нити се може скршити, — и то је вјера. У правој је Србији била само православна вјера. Народ је љубљаше и она му бијаше дража од самосталности. Ни вријеме ни насиље ни гледање на потурчену властелу не могаше учинити да се поколеба у вјери својих праотаца. И најпослије вјера спасе Србију. У српскога свештенства бијаху све особине Хришћана источне цркве. Српско се свештенство одликовало тијем што је смјерно, што није марило за корист, што је са свијем било одано вјери, што је добро разумијевало своја права и дужности и што се свагда слагало с врховном влашћу и с народом. Док је Србија била независна, свештенство је без

престанка у миру и напредно радило по народу помажући врховној власти у добријем наредбама њезиним. Пастири српски уређиваше домаће свештеничко поглаварство, не један пут помирише непријатељске стране и сачуваше да се крв не пролије, потпомагаше својом влашћу најдостојније владаоце, помагаше им постављати законе, просвештаваше народ истином вјером, утврђиваше православну вјеру у освојеним земљама и једнако његоваше у народу ону силну љубав к вјери, која с љубављу к народности подржаваше у Србима самостални дух и моралну чистоту, и на пошљедак највише помогоше Србији да се избави. Душану је свештенство преко просвијећенога Јоаникија разумно помагало уредити српску патријаршију, у чему се не може одрећи да је далеко видјела и једна и друга страна. Грчко свештенство уплетено у државне буне пошљедњих времена византијског царства, кад све бијаше искварено, није могло сачувати царства од погибли, која му грожаше; с Византијом не могаше да не падне и значење цариградског патријарха, а с њим и добро које је чинио свој православној источној Европи. Накупивши се у повеликом броју у Србији грчко свештенство није знало за добро домаће него је подржавало у држави раскиду радећи за своју народност а на штету народности српској. За то је двоје Душан мислио поставити српску патријаршију независну од цариградске. У томе не може човјек да не опази како је Душан дубоко замишљао и како му је био здрав владалачки разум: уредивши патријаршију с једне је стране сачувао народ од неслоге између грчкога и српског свештенства, јер је ономе првом узео потпору коју је имало у Цариграду у патријарховој власти, а с друге намијенио је Србији за православну вјеру оно што вриједи средина, која је Грчкој помагала. Он је видио да ће источно царство за цијело пасти не само од турскога мача него и од руку унутрашњих непријатеља реду и миру, а с њим није могла да не падне и црквена сила његова. Патријарху је српском намјењивао да замијени патријарха цариградског, да буде глава православној Европи и да чува православну вјеру, на коју се дизаху и Латинци и Турци. Власт је српскога патријарха наравно ишла и на то да подигне домаће свештенство; грчко би уклоњено; народност поткријепљена; свеза између народа

и свештенства утврђена; — и од то доба српско свештенство оста најживљи дио народнога суштаства. Православна вјера од њега његована без престанка његоваше народу ум и срце, а кад дођоше тешка времена, она би једина морална потпора Србима, како онијем који се преселише преко Дунава, тако и онима који осташе под Турцима. Ако и паде државна самосталност и неки се посебни људи истурчише, опет Срби осташе Срби какви су и били, са својом вјером, са својом народношћу и са живом љубављу к самосталности. У почетку садашњега вијека моралне се силе њихове, сачуване у ропству за три и по вијека на ново подигоше, кад их пробуди турско нечовјештво, и добавише им нешто државне самосталности. Сад већ не би представник чистих и здравих сила народних пређашње кваром обузето властеоство; него свештенство и онај дио народа, гдје једнако остајаше највише живота и народности, изађоше Србији за управитеље у борби њезиној за слободу. Вјера, народност и помоћ једновјерне и Словенима свагда добру раде Русије учинише те се Србима основа државни живот, који данас имају.

Прегледајући Србији унутрашњи живот, каква нам га показују домаћи споменици а особито законик, видимо да су се све стране тога живота кретале као што је народности требало и да је то кретање управљено да најсавршеније покаже начела добро уређене грађанске општине. Од како завлада племе Немањино, Србија иђаше путем самосталнога развијања, нити би Душан могао учинити што је учинио, да није прије њега Србија била приправљена на то. Ишла је брзо. За подруг вијека учини те се у многоме могаше поредити с њемачким и романским државама истога времена. Истина, она је заостајала иза њих у занатима и у мислима о угодном животу, али је за то може бити боље него у њих била у њезинијем законима развијена мисао о човјештву. Редови у народу и њихова права, особито права нижега реда, који је онако био у Њемачкој притиснут феудализмом, наредбе за земаљску обрану, судови и како се и чега ради се казни, то јој накнађа што бјеше заостала у угодном живљењу, накнађа јој толико колико умна радња више вриједи од тјелесне. Особито је дивно развијено право црквено и земаљско. Похвална радња српскога свештен-

ства и побожност у владалаца, с које се многа добра дароваше црквама и манастирима, учинише те бијаше потребно наредити како ће велике цркве и манастири стајати с мањим које бијаху под њима и како ће црквене власти стајати с људма који припадаху црквама. Земаљско право исто тако развито наређује особито за општине, поставља права око међа, државне работе и дужности, како ће се управљати жупе и градови, колико ће тежаци радити својим господарима и како ће стајати према њима, како ће се области чувати од скитница, непријатеља и људи који кваре општински ред и мир. У државних и приватних поданика, окром отрока и дјетића, којих и није било много, видимо да је донекле развијена лична самосталност под законом. У опште поштовање права човјечијих у свакога човјека и у свима грађанским пословима најсвјетлија је страна у државе средњега вијека. Прем да се у Србији мало развила трговина и прем да трговачкога права за Србе готово није ни било, опет послови с Дубровником показују да је у Срба била радња око сирове робе; а писма, у којима се наређује за трговину, свједоче да су и они знали за трговачко право и поштовали трговачки дух у других. Ако за народно богатство највише треба да се труд корисно употребљава, Србима не треба за зло примати што нијесу марили за трговину и што су радили сирову робу; да је друго било друкчије, они би се дали и на трговину као и Дубровчани, али државне околности, унутрашњи живот, и што је најглавније сама земља намјераше их да раде што и данас највише раде, да раде и из земље своје шаљу сирову робу, а особито метале и лој. А поред свега тога опет наши споменици показују да је у Србији било и домаћих трговаца и занатлија, ако и не толико да би били за себе раздио у народу.

За дуго прије Немањића језгра је Србији била Зета, која се у тјешњем смислу зваше Далмација и Дукља. Што је Бијела Урош бјежао у Захумље, које је граничило са Зетом а може бити једном страном и улазило у њу, што је бјежао Тјехомил у Дукљу, што се Немања родио у Зети, и најпослије што је Десница и Раса била близу Зете или у источнијем крајевима њезинијем и што је велико жупанско достојанство било у десничких, дукљанских и рашких старјешина: то све доказује

да је у Зети била Србији власт и тијем да јој је Зета била најглавнији дио, који највише могаше у државним пословима. То је долазило од двије ствари. Прво: Зета бјеше колијевка рода Немањина и у њој одрастоше готово сви Немањићи, који је зваше часним именом дједина. Све до Душана бијаше особина племена Немањићскога, по чему бијаше за себе одвојена и самостална. Што свагда бијаше самостална, што се подудараху користи народне, властела њезинијех и краљевске родбине која у њој живљаше, и што поред тога бијаше тврдо везана с осталијем српским земљама једном вјером и влашћу, с тога је била најглавнији угао источне Србије. Чист народни правац, противан грчком мијешању, додаваше јој те бијаше још претежнија. Друго: Зета бијаше највиши угао јужне Србије. Зна се да у горама народ дуже храни своју самосталност и своје особине него по равницама. Сав јужни брдовити угао јужне Србије, одакле теку обје Мораве, Ибар, Ситница, Лим, Морача, Дрим, Црна, Вардар и Пшина, свагда је имао у власти долину преко које тече Дрина и Морава и која прелази у равно Посавље. Послови с Грчком и чести ратови чињаху те се Србији све силе прибираху к томе углу, који имаше у власти и јужну равницу, која се простираше низ Вардар и Струму до атонских гора. Ево за што се Србија, од искона владајући тијем углом или старом Дарданијом, по времену распрострије и на југ у Маћедонију. Ту су усред планина биле краљевске и архиепископске столице старој независној Србији. Западни још виши дио тога брдовитог угла бијаше горња Зета, која са доњом до приморске скадарске равнице имаше све што треба да живот буде самосталан и да се силно развије. Босна по себи брдовита на југу и одвојена планинама са запада, југа и истока од осталијех српских земаља прелазећи у посавску равницу простираше се и преко Саве и тијем долажаше Угарској под власт; тако и приморске општине лежећи на уској обали не могаху се са свијем сачувати од власти с мора и с друге обале; али Зета, ако и бијаше на мору држећи залив которски, гдје је пристаниште једно између најљепших на свијету, опет имаше што имају земље које нијесу на мору, јер у њој над равницама, које јој народ хранише те могаху бити без морске трговине, владаше планине

које је везаху с осталом Србијом. Од значења тежачког и трговачког бијаше у њој претежније државно, које имаше за Србију. С тога, кад остале области отпадоше од Србије, она бијаше једнако с њом у свези. У источнијем крајевима њезинијем бијаше она средина, која притезаше сву осталу Србију и које ради и она дужна бијаше оставити се радње приморске трговачке општине. Отуда јој је важно значење за Србију, које је још важније тијем што је тадашња Србија била више војнички уређена него грађански и трговачки, а војничком духу, као што се зна, помажу планине. Али је Зета могла показивати власт само на праву Србију; а од Маћедоније бијаше растављена Епиром и планином Шаром: с тога кад Душан освојивши многе земље распространи своју власт толико да права Србија дође само мали дио велике државе његове и столица би пренесена у Средац, онда и Зета изгуби за свагда власт своју над осталом Србијом; а по томе кад се у српској државн показа државни квар, и Србија губећи самосталност, оптерећена освојеним земљама, растрзана на личне властеоске правце по областима, пође да се распада и пропадне, тада се Зета са свијем одвоји од Србије и узе себи за посао да чува вјеру, слободу и народност. Зетским властелима бијаху користи цијеле Србије веома драге; јер бијаху и њихове земље користи; ко ће владати — то питање њима бијаше као питање о животу и срећи њих самијех, и с тога се свагда стараше подизати на пријесто оне из краљевскога племена који живјеше код њих, које најбоље познаваше и у које се највише уздаше: незаконитога Стефана Дечанског вољеше него законитога Владислава. Привезани свима користима за своју постојбину, без престанка хранећи међу собом старо јединство своје дружине и радећи по духу цијеле дружине своје, зетски властели не могоше допуштати да се у Србију увлачи власт туђа њима противна и свагда држаше народну страну: они се постараше те Дечански и Душан сметоше да се Србија не слије с Грчком и да не дође на пријесто српски грчко племе. Зету дичи што се држала старине. У њој се дуже држаше стара племенска правила, и кад у осталој Србији у велике владаше државна начела и воља јединога владаоца, у њој још налазише потпору

они Немањићи, којима се племенско начело чињаше пробитачније од државнога: из ње Вукан шћаше завладати цијелом племенском државом; из ње се Константин и Симеун још трудише одржати старе мисли о племенској држави, — један иштући да се заједнички влада очинством, а други јављајући да је влада преча стрицу него синовцу. Може бити да је у томе била већ у невријеме крајност; али за то се и није навршила, јер већи дио зетскога народа већ признаваше да се не може бити без новијих начела; за то је љубав к старини а особито к племенским начелима сачувала Зети једину власт и подржавала у народу поштовање према законитијем владаоцима. Србија уваливши се у крајност неудржане новине, као и Грчка, допусти властелима да истријебе дом Дечанскога, који прими владу од дома Немањићскога, и да сједу супарници на пријестол отет од законите власти, и за то плати својом слободом, а Зета оста уживајући на миру добра, до којих су дошла сва словенска племена отиснувши се од заједничког живота, — добра која су у нашљедној самодржавној влади. У њој Балша остави након себе законите владаоце, послије којих власт пријеђе на сродни дом Црнојевића. А доцније је и само владичино име остајало у једноме племену, у Његуша. За Ивана Црнојевића доња Зета и већа страна приморја допаде у туђе руке; а горња се Зета или Црна Гора још боље уједини и свагда бијаше представница српске независности. Знатно је што је то допадало истој области, која негда бијаше језгра развијању српске државе и по том јој за дуго даваше владаоце бивши јој главни дио. Што је сва од самијех брда, што је одвојена, и што јој околности спољашње бијаху зле, с тога храброст народа њезина поста чудо. Мржња на Турке, оданост православној вјери и љубав к слободи подигоше у њој дух народни високо. Црна Гора држећи се свога правца остаје непромјенита у унутрашњем животу својему; до сад се па влади њезиној познаје племенско старјештво; у народу се њезином чувају живи знаци најстаријега словенског живота, и пјесме су јој пјесме цијелога народа. На исток од Црне Горе, дан хода од црногорскога племена Васојевића, већ се почињу планине садашње слободне кнежевине српске. Преко тога уско-

га комада земље, који припада Турској, свагда су се састајали Срби из Србије и из Црне Горе; један је дух дихао у горама и једних и других; — и ту, на јужном горовитом углу Србије, најприје поче и по том једнако имаше потпору страшна борба српска за слободу, — борба која обузе сву Србију и из турских руку оте знатан дио Словена.

II

БОСНА

Босна је негда била српска *жупа* са свијем под влашћу праве Србије. Лежала је међу Савом, Дрином, Неретвом и Врбасом. На југу тече кроз њезине крајеве Рама, од које се и цијела земља негда зваше Рама. Неки историци разликују Раму од Босне. Доиста има страних писама, у којима стоји „Рама и Босна“ (Rama et Bosnia) и „Рама или Босна“ (Rhama seu Bosnia), али у нашим ћириловским споменицима тога нема: у њима се она свагда зове само Босна. Још у старо вријеме дио Србије на лијевом бријегу Дрине до Саве с именом Семберија припаде Босни и бијаше с њом свагда једне среће.

Од године 1120 Босна поста *бановина*. Рашки жупан и кнез српски Бијела Урош даде је у мираз уз кћер зету своме угарском краљу Бели II. Од то доба све до Немање Босна оста с Угарском, и као и Славонија даваше се у државу краљевићима, који управљаху њом називајући се банови. Године 1156 по ријечима Кинамовим, Борис[1] незаконити син Коломанов јавља се као владалац босански (*ὁ Βόσθνης χώρας ἐξάρχων Δαλματικῆς*) помажући угарском краљу у рату с царем Мануилом, јер „Босна не бјеше под влашћу српскога великога жупана, него имаше свога владаоца.“[2] Бела II а за њим Гејза II зваше се Dalmatiae, Croatiae et Ramae reges (краљеви далматински, хрватски и рамски).[3]

[1] О Борису, којега Јован Туроц назива adulterinus regis Colomani, в. у истога у Schwandtneri Scriptores rerum Hungaricarum, I, стр. 146.

[2] Corp. Script. Hist. Byz., Ioan. Cinnamus, I. III, p. 131, 104. — Stritter, II, 426.

[3] Lucius, De regno Dalm. et Croat., кн. III, гл. VIII.

Око године 1170 бан наста знаменити Кулин[1], који признаваше над собом врховну власт Немањи, великом жупану српском. Године 1189 учини с Дубровником уговор за трговину (И.; С. бр. I; Ш. бр. IV), из којега се види да је бан био са свијем самосталан у својој земљи. За његове владе осилише у Босни Патарени или Богумили; он је сам врло потпомагао ту јерес,[2] прем да се издавао за римокатолика бојећи се сусједа Вукана хумског. Године 1197 подвргавши се Угарској поче слободније радити за ту јерес, али га за то тужи Вукан папи. Наредбе папине, угарскога краља и сабора, који се тога ради сабра 1203 године, помогоше изнајприје; али кад се Вукан помири с братом Стефаном а у Угарској букнуше немири, јерес узе мах, и особито ојача за нашљедника Кулинова Нинослава. Од срећнијех времена Кулиновијех оста у народу прича.

Послије Кулина, који умрије 1204 године, наста бан Нинослав. Више ученијех људи, као: Фарлати, Дифрен, Гебхарди, Шимак, Јукић и други, кажу да је послије Кулина био бан Сибислав све до 1240 године; али боље каже Енгел да је Сибислав био само властелин босански, nobilis, као што јеназван у папину писму од године 1236. Али Енгел опет једноме човјеку даје два имена најприје Никослав па онда Нинослав и за Нинослава каже да је много доцније био бан. Али је очевидно Никослав само нанесено на латински мјесто Нинослав, као што стоји у писму Ш. бр. VI, С. бр. 5. Босна није имала за што бити без бана. Прем да је године 1235 и могао Коломан добити Босну у управу као војвода, оставши уз то и војвода славонски, али је и бан могао стајати под њим по пређашњему. Јукић ставља између Кулина и Сибислава још два бана: Кулиновића без имена и Николу. Али тога не доказују

[1] *Βορίτζης* qui Orbino Barich appellatur, Bossenae banus seu princeps, sub a. 1154. Boritium excepit Culinus, cuius non semel mentio occurrit apud Innoc. III pp. in Epistolis. Du Fresne, in Historiam Cinnami Notae. Corp. Script. Hist. Byz. p. 343.

[2] Неки љетописци увјеравају да је био ожењен сестром Немањином (име јој се не зна), која се држаше богумилске јереси. На то пристаје и писац књиге Zemljopis i povjestnica Bosne od Slavoljuba Bošnjaka (Јукића). Али ће врло сумњати ваља и да је род био с Немањом, а камо ли да је сестра Немањина била од те јереси.

извори којих се држи, ни Бзовије ни Пејачевић ни Фарлати. Осим тога Colloquia Пејачевићева, писана по западнијем изворима, нијесу свагда поуздана. Још једном велим, историци мијешају богате властеле босанске с банима, и тијем замршују стару историју босанску. Шафарик мисли да је Нинослав бановао 1216—1231 године. У Споменицима под писмом његовим издавачи ставише годину 1236. Од Нинослава имамо уговор с Дубровчанима. **Матѣи, а одмѣлом (надимком) Нинославь, бань босьньски велики** понавља уговор Кулинов; за Кулина не каже да му је отац, али што је његов уговор поновио, тијем се већ нешто потврђује да је иза њега владао. Папа препоручујући Коломану да брани Нинослава, назива Нинослава dux de Bozna и вели да има право давати и узимати села и земље у својој држави коме хоће.[1] Тако је право могло припадати само независном бану, као што су доиста и били бани босански, којих врховна власт угарска ни мало није стезала у њиховијем наредбама унутрашњим. Патаренство је силно било за Нинослава, који је угледајући се на Кулина околишио према католицизму и за невољу издавао се за добра римокатолика. Истом године 1245 расрдивши се Бела IV на Нинослава за његову јерес и за то што је помагао Спљећанима кад бијаху у рату с Трогиранима, посла на њ војску с Котроманом, који га надвлада и учини се владалац босански.

Имамо од године 1249 писмо (С. бр. 14) Матеја Стефана. У њему је уговор с Дубровчанима. Али је мјесто имена Стефан било друго па је избрисано и по том написано Стефан. С тога се пита чије је писмо? Два крштена имена није могло имати једно чељаде; мјеста једнака у писмима С. бр. 14 и С. бр. 5 показују да је писац имао пред собом уговор Нинослављев 1216—1236 године, па је погрјешком могао написати име пређашњега Матеја Нинослава. Што је послије брисано показује да је писац погријешио. Знатно је што је писац почињући писмо по своме и у почетку не пишући га с Нинослављева, код имена Матеј ставио ријетки знак (:), којега сам не употребљава

[1] Comitatus et villas suae terrae concedendi et auferendi quibuscunque prout ei propriae voluntatis arbitrium suggesserit. Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 224.

а који се налази у писму Ниносављеву (С. бр. 5): то потврђује моју мисао да се име Матеј поткрало гријешком у писмо, и да је за њим било име Нинослав, па послије мјесто њега неко ставио Стефан као што треба. Под писмо издавачи Споменика навлаш или нехотице ставише годину 1239, као да је писмо Ниносављево; али је у писму јасно записана година с. ы. ѳ. (1249), а с том се годином подудара и индикт ʒ, записан у писму. Дакле ваља мислити да је име Стефан добро написано и да се под њим разумије Котроман, који сметну Нинослава. Јукић као и Дифрен не признаје Котромана за бана, већ још мисли да ни имена тога није било него да је помијешано с именом Коломан. Али против њега говори Орбини и извори које сам наводи: писма Стефана Котромановића 1268 године[1] и Ивана Котромана године 1010 (?)[2]. Прем да овдје године нијесу добро стављене, али је опет знатно што се имена слажу са свједочанством Орбиновим. Још ћу напоменути да су угарски краљеви и краљевићи могли поред банова бити Босни војводе, јер осим Босне држаху негда и друге области. Котроман је био Угрин. Куне се с браћом и с властелом: и заиста међу свједоцима на првом месту видимо кнеза Угрина. У том се писму Стефан показује онако самосталан као и они који прије њега владаше; назива се: **по милости божиѥ вєлики бань босьньски**, и обриче Дубровчанима ако се зарате са српским краљем да не ће издати ни њих ни њихова имања. Куне се за себе и за своју дјецу и унучад и уговара да му буде слободно живјети у Дубровнику. Видио је да га може снаћи несрећа и да може доћи до бјежања.

Око године 1254 бан босански и мачвански[3] поста Ростислав Михаиловић, кнез галички и војвода славонски, зет

[1] У књизи Лор. Минијата: Le glorie cadute. Ven 1663.

[2] У књизи Пруденција Наретинца: De regno Bosniae. Ven. 1781.

[3] Мачва је пређе била дио праве Србије: лежаше у углу међу Савом и десним бријегом Дрине. Не зна се кад је узе Угарска; али знамо да се године 1235 већ називала у угарским краљевским писмима banatus Machoviensis (Шафар., Slov. Starožit., II, IV, 653). Енгел (Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 227) мисли да су је угарски краљеви узели управо од Грка.

Беле IV.[1] Након себе остави године 1263 два сина, Михаила и Белу, од којих први доби Босну а други Мачву. Михаило је био жив још године 1268, али га од то доба нема у историји. Године 1271 Бела брат Стефана угарскога краља, звао се dux Machoviae et Bosnae. За њим дођоше брат му Стефан и послије Ладислав III. Мати се Ладислава III, Јелисавета, major regina Hungariae, звала ducissa de Machou et de Bosna (војвоткиња мачванска и босанска). Послије њезине смрти Босну доби Милутин у мираз са женом Јелисаветом, кћерју Стефана V, године 1286. Како је Милутин дволичио и лажно обрицао да ће се са свом Србијом обратити у римокатоличку вјеру и изагнати из Босне Патарене, тијем је више пута навлачио на се гњев са запада, и с тога видимо Босну за неко вријеме у руку Павла Шубића Бребирског око године 1292, а послије опет 1305 године у Милутина, којему се држава у то доба простираше све до Думна. Али се Павао и послије тога једнако писао бан босански 1307—1312 године, а син му се Младен још за живота очина звао secundus Bosnensis banus (други босански бан). Године 1318 узе Младен Босну Милутину.[2] У овијем превратима не може се узети да је Босна била једна држава. Како љетописци јављају у Босни су била добра Павла Бребирског, која је купио од Ладислава III: цијеле Босне није могао купити; али купивши дио од ње, и то онај који припадаше Угарској, могао је доказивати да му припада и остала, коју držаше Милутин. Ту су имали земље и Котромановићи, који бијаху у завади са Шубићима. Само се по томе може разумјети, како је Карло Роберто збацивши Младена 1322 године ради зла његова, дао босанско банство Стефану Котромановићу. Осим тога дио је од Босне био у Милутина. На тај начин свађе између господара који држаху Босну често помијераху и границе њиховијем државама.

Што се тиче *Хума*, као да је послије Немање прелазио из једнијех руку у друге. Хумски властелин Петар прогна Андрију

[1] В. чланак Палацкога о том кнезу у руском пријеводу у Чтен. И. О. И. и Д. Р. 1845—1846 бр. 3.

[2] Lucius, de regno Dalm. et Croat., гл. IV, кн. XIII; кн. V, гл. III. По ријечима Лучићевим Шубићи су купили Босну од Ладисла ..

сина Миросављева а синовца Немањина; послије помоћу српскога краља Стефана Првовјенчанога Андрија би повраћен; али се тада већи дио његовијех земаља предаде бану босанском.[1] Да није ту сједио Вукан, брат Стефана Првовјенчанога? Зна се да је Вукана у свађи с братом бранила Угарска, које није могло бити друкчије него преко босанскога бана. По том Вукан сам поста велики кнез зетски и хумски. Имао је сина жупана Димитрија. Је ли Димитрије добио очине земље, не знамо, него само видимо да је послије био калуђер.[2] Што љетописци не говоре да је Димитрије или род његов владао Хумом, по томе се може мислити да је послије Вукана припао Хум Угарској, као што су краљеви угарски много могли код Вукана. Види се из писма Андрије II, сина Беле III,[3] да се звао Dalmatiae, Croatiae, Ramae, Culmeque dux. Али се не може за цијело казати да је Хум доиста био његов. Лучић прем да вели да Culmeque значи Хум, опет сам сумња говорећи: не може се дознати је ли у Хуму била и област Хлијевно (Ливно), која је била преко Цетине у Хрватској.[4] Судећи по форми Culmeque може се мислити да Андрија није владао цијелијем Хумом него само сјеверним дијелом његовијем или Крајином с хрватском жупом Хлијевном. Велики је кнез хумски Андрија дао два писма Дубровнику године 1233—1236 и 1248 (Ш. бр. VIII; С. бр. 4, 15), као самосталан владалац заклињући се са својим синовима Богданом и Радославом и с властелом. Исти је Андрија опет као независни кнез хумски учинио уговор са Спљећанима године 1241. Да је био под Угарском, он би то споменуо ако не у првијем писмима, а оно барем у пошљедњем. Али што Спљећани, који бијаху под Угарском, учинише с њим уговор послије рата, то само доказује да је Андрија био са-

[1] Орбини, стр. 221, 223. — Luccari, Annali di Rausa, стр. 80 — Dufresne, Famil. Dalm. et Slav. гл. III, § LI.

[2] Љетописи у Шафар. Památ., стр. 60, 72. — Доментијан, житије св. Симеуна и Саве (рукоп.).

[3] Lucius de regno Dalm. et Croat. књ. III, гл. XIII.

[4] Ita an regio quoque Chlebna, nunc Hliuno, quae sola ultra Cetinam in Croatia erat, in Chulmia inclusa fuerit, — percipi nequit. Lucius, De regno Dalm. et Croat. књ. IV, гл. IV.

мосталан кнез.[1] Али године 1254 син његов жупан Радослав уговарајући уговор с Дубровчанима (С. бр. 20) већ говори: **есмь кърьнь клетькениkь господинꙋ кралꙋ ꙋгърьскомꙋ**, и обриче да ће с Дубровчанима војевати на краља рашког. Дакле је Хум сам за себе а не уз Босну приступио к Угарској. Послије се сјединио с Босном. Катарина, кћи Стефана Котромановића, бијаше за унуком Андрије хумскога; Павао и Младен владаху заједно и Хумом и Босном.[2]

Нашљедник се Младенов Стефан Котромановић писас године 1326: liber princeps et dominus Bosnae, Ussorae, Sala(et plurium aliorum locorum atque Chelmi comes (доцније Chulmiae dux).[3] За његове се владе јасније показа колика му је држава: у њој бијаше сва Босна и Хум. Он постави први темељ потоњему краљевству босанском. Знајући да је држави сва сила у вјери и у народности и да римокатолици свагда тежише к Угарској и западу, Стефан држаше страну Патаренима, који с православнима бијаху основа босанској народности. Само наваљивање папино и љубав Карла угарскога намјерише Стефана те призна да је римокатолик и допусти да му поданици мијењају вјеру. Стефан је помагао Лудовику у ратовима његовијем по Далмацији; али се у радњи његовој већ показиваше да је рад бити самосталан. На несрећу, силу му, која једнако растијаше, потресе цар Душан, који запроси у њега шћер Јелисавету за свога сина Уроша и с њом Хум у мираз, па кад то не доби, освоји Хум и већи дио Босне. Православно српско свештенство одмах поче истискивати из тијех земаља римокатолицизам, и око тога настајаваше све до смрти Душанове. Стефан умрије 1353 године, спремајући свадбу својој кћери Јелисавети с Лудовиком угарским. Орбини,[4] Дифрен,[5] Шимак[6] по

[1] Тома архиђакон у Schwandtneri Script. rer. Hungar., III, стр. 598.

[2] Schimek, Politische Geschichte des Königr. Bosnien u. Rama, стр. 64, 65.

[3] Lucius, De regno Dalm. et Croot., књ. V, гл. III. — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. IX, § XVII.

[4] Стр. 275.

[5] Familiae Dalm. et Slavon. гл. IX, § XVII.

[6] Schimek, Politische Geshichte des K. Bosnien u. Rama стр. 80.

Дифрену а Енгел[1] и Јукић[2] по ријечима Шимковим вели да је године 1357 постао бан синовац његов Твртко Владиславић. Али у Споменицима има писмо бр. 57 с годином 1367, за коју Твртко вели да је четрнаеста његове владе: по томе ваља узети да је Стефан умрьо а Твртко почео владати године 1353. Тијем је чудније како су у Споменицима издавачи ставили под истијем писмом да је Стефан умрьо 1357 негледајући што само писмо друкчије каже. Много је боље и нашему писму приличније што Феслер — истина не помињући извора — каже које се године женио Лудовик I и умрьо Стефан Котромановић. По његовијем је ријечима то обоје било у половини године 1353.[3] Српски љетописци кажу да је Твртко потомак Драгутинов. По њиховијем је ријечима кћи Драгутинова Јелисавета била мати Стефана бана босанског, Инослава и Владислава, а Владислав имао сина Твртка бана и Вучића.[4]

Што се тиче *Травуније*, о њој извори ништа не јављају; не зна се је ли она свагда припадала Србији или је с Хумом у једно вријеме прешла к Босни? Само се зна да је Душан држао Требиње. Послије њега она је с Хумом припадала Босни. Из наших се писама види да се Хум године 1234 још бројио у Србију (С. бр. 2): дакле је за једно с Травунијом прешао од Србије к Босни и Угарској за краља Владислава.

Унутрашњи је живот Босни прелазио без знатнијех превратa: није се нигда преображавао да би у њ дошла нова мисао државна. С тога у Босни још живљаше у пређашњој сили старо властеоство, богато и охоло. — С њим се дуго бориши Котромановићи и оно их натјера те бјежаше у Дубровник. Тако се и сад босанским властелима чињаше срамота да се покоравају младом бану, који изађе између њих: њиховом помоћу устајаху на њ властели Санко, Клусић и Дабиша, па и рођени

[1] У томе Енгел говори сам против себе. На стр. 286 вели да се Лудовик женио 1353 године, а на стр. 312 каже да је Стефан умрьо 1357 године полазећи на свадбу кћери своје Јелисавете с Лудовиком. В. његову Gesch. v. Servien u. Bosnien.

[2] Zemljopis i povjestnica Bosne, стр. 102.

[3] Die Geschichte der Ungern u. ihrer Landsassen, III, стр. 330.

[4] Шафар. Památ., стр. 62.

му брат Вук; Твртко се својом вјештином и храброшћу знаде опростити свијех својих непријатеља. Знатно распространи своју државу за владе слабога Уроша V; узе Травунију, Конавље, Драчевицу и Зету, и оте од српскога властелина Николе Алтомановића, који сјеђаше у Ужицу, земље које бјеше узео од Босне по смрти Вукашиновој. Али је још прије морао уступити Хум угарској краљици Јелисавети као нашљедство, које јој оста иза оца.[1] У својој је држави подржавао православну вјеру и патаренску јерес; али не желећи кварити пријатељства с римокатолицизмом и са западом, подржаваше их највише тајно, а јавно говораше да је готов служити римокатолицизму. По том је архиђакон Гал имао право што је писао: Ita videlicet quod idem Banus omnes paterenos et hereticos de terra sua eicere teneatur (тако да исти бан буде дужан истјерати све патарене и јеретике из своје земље).[2] Таке се радње држаше понајвише и они који послије њега владаше. Али није могло бити да се истина кад што не покаже, чега ради долазише на њега тужбе папи не један пут, и сусједне римокатоличке владике слаше у Босну проповједнике и меташе клетве на непокорне. Непријатељи и незадовољници налазише у римокатолицизму поуздану потпору. Тако још прије Вук уставши на брата прогласи за себе да је римокатолик и позва Лудовикову војску на јеретике — као што сам рече, т. ј. на православне и Патарене; послије се и Балшићи у Зети, хотећи се отети од власти Твртокове, претвараше да су католици, али им то не поможе.

Имамо писмо бана Твртка од 1375 године и краља Твртка од године 1378. У то вријеме Босна поста краљевство, које учини Твртко прогласивши себе за краља. Шимак,[3] а за њим Енгел[4]

[1] В. посланицу Гала архиђакона бежинског епископу загребачком у Arkivu, књ. II, стр. 35. — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. IX, § XVIII.

[2] На истом мјесту.

[3] Polit. Gesch. d. K. Bosnien u. Rama, стр. 85. У њега види како мисле и други учени људи о времену кад је то било. За Дифрена погрјешно стоји да држи годину 1366 мјесто 1368 (Famil. Dalm. et Slavon., гл. IX, § XXIII).

[4] Gesch. v. Serv. u. Bosnien, стр. 337.

и Јукић узимају да се Твртко закраљио 1376 године, које као што видимо није противно нашим изворима. Твртко бијаше достојан краљевског имена, јер у свему што чињаше показиваше да већ није властелин, који би само мало више стајао изнад своје браће, него човјек државни с новијем мислима како о својој власти тако и о начину на који се влада. Мисао му је о државној радњи остала од стрица, а осим тога знао се са свијем одвојити од властеоске дружине и узвисити се изнад њезине немирноће као глава државн. Вјенчање бијаше у том најбоља помоћ. Лудовик I, имајући сувише других већих послова, не ста вјенчању на пут задовољивши се по свој прилици тијем што се на ново призна Угарској врховна власт. Али чим Лудовик умрије, године 1382, Твртко одмах изиђе само с користима својега краљевства: тијех користи ради пријеђе на страну бана Хорвата и свијех пријатеља Карла Драчкога, који не бјеху задовољни краљицама Маријом и Јелисаветом; Твртко тада поврати Хум, гдје за војводу постави Вука Храну и узе велики дио Далмације. Године 1387 Априла 9 учини уговор с Дубровчанима (С. бр. 77), у којем обећа бранити Дубровник и земље његове и уговори да може сједјети у Дубровнику. Али како у то вријеме Дубровчани признаваху Марији врховну власт, које се види из истога писма, за то ако би се она ослободила и заратила с Твртком, они се не обећаше чувати га у своме граду, него само уговорише да ће му оставити рок да може изаћи из њихова града; ако ли се не би десио у Дубровнику, онда да га не буду дужни примити међу се. Поред свега тога опет обрекоше да ће бити с њим до вијека у пријатељству. Још прије тога године 1378 Априла 10 (С. бр. 66) чинећи уговор с Дубровником и иштући од њега српски данак за Травунију, Конавље и Драчевицу показа да се сумња хоће ли одржати те земље; али чега се бојао, није се збило: те земље с Хумом заједно осташе с Босном. Хумски војвода Влатко јуначки одби Турке, који ударише на Босну послије боја Косовскога. Али се за то Балшићи у Зети предадоше цару Лазару[1] и по смрти његовој учинише почетак самосталности црногорској. Године 1391 Сигисмундо краљ угарски udари на Босну хотећи се осветити Твртку што

[1] Милутиновић, Историја Церне Горе, стр. 2.

се бјеше удружио с бунтовницима, завлада Усором и градићем Добром. То прекрати живот Твртку, који умрије исте године. Он се потписивао: **Стєфань Тврьтко вь Христа бога** (или **милостию божиюмь**) **краль срьблємь и босиѣ и приморию**. Владајући српским земљама на Дрини, Травунијом и Зетом имао је право звати се краљ српски. Сједио је у различнијем градовима као што се види из писама. Дошавши године 1378 Априла 10 близу Дубровника и бавећи се у Жрновници краљ Твртко потврди Дубровчанима пређашња писма српских и босанских владалаца уговоривши да му се даје српски доходак 2000 перпера, и писмо своје посла матери и жени „у краљевски двор Трстивницу" да потврде (С. бр. 66). Али у писмима од године 1385 и 1390 за Сутиску вели aula nostra regalis (двор наш краљевски)[1]. Прогласивши се краљем Твртко први разумје мисао, које се тврдо држаше који владаше послије њега, мисао потврдити своја права на краљевски пријесто и на српске земље родом са српским царевима: по томе се прозвао Стефан и почињући своја краљевска писма по хрисовуљама српских краљева и царева призивао првомученика Стефана, писма писао као и Душан у договору с матером **госпоѡмь кγра Єленомь** и са женом **госпоѡмь кралицомь кγра Доровїомь**, потврђивао писма српских царева; најпослије ево како је године 1378 казао сам о своме праву на босански и српски пријесто онда кад се Лазар већ бјеше вјенчао на царство: **такожде же и мене своюмѹ рабѹ ꙁа милость своюго божьства дарова процисти ми ѡтьрасли богосадиѣ вь родѣ моюмь и сподоби ме сѹгѹбимь вѣнцемь ꙗко обоꙗ владичьствиꙗ исправлати ми прьвѣю ѡть испрва вь богодарованиѣи намь ꙁемли Босиѣ, по томже господѹ моемѹ богѹ сподобльшѹ ме наслѣдовати прѣстоль моихь прѣродитель господе срьбьске, ꙁа иꙗ бо ти бѣхѹ мои прѣродителии вь ꙁемльнѣмь царьствѣ царствовавше и на небесное царьство прѣселили се, мене же видещѹ ꙁемлю прѣродитель моихь по нихь ѡставльшѹ и не имѹщѹ своюго пастира, и идохь вь срьбьскѹю ꙁемлю желаю и хоте ѹкрѣпити прѣстоль родитель моихь и тамо** (у Милешеву) **шьдьшѹ ми**

[1] Arkiv za povjestn. Jugoslav. кн. II стр. 36. — Schimek's Polit Gesch. d. K. Bosnien u Rama, стр. 88. — Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 339. По свједочанству Јукићеву (Zemljop. i povjestn. Bosne стр. 107) садашња је Сутиска стара Трстивница.

вѣнуанъ бьѣхь богомь дарованиимь ми вѣнцемь на кралевство прѣродитѣль моихь, ıако бити ми ѡ Христѣ Исусе благовѣрномꙋ и богомь поставленомꙋ Стефанꙋ кралю срьблемь и босиѣ и поморию и ꙁападнимь странамь (С. бр. 66). У свему се овом показује човјек нов, који се жели отргнути од онога што је било и утврдити себи оно што је сам прибавио. Главно је Тртку било да покаже да већ није пређашњи бан, који стоји на једнако с властелима и под угарским краљевима, него да је самосталан вјенчани краљ, потомак царског дома. Такога дома није нашао у Босни и за то се привезао ономе у Србији. Штета је што није имао дјеце ни с првом ни с другом женом; иза њега оста само незаконити син Твртко.

Више права на пријесто босански имаше Дабиша, син Мирослава трећег брата Стефана Котромановића и братучед покојнога краља Твртка Владиславића. Дабиша га у својим писмима назива својим братом (С. бр. 81, 179)[1]. Буна силнога властелина Вука Хране смете Дабишу те не може наставити самосталности коју поче прије њега Твртко: не би му на ино него потражи заклон признавши Угарској врховну власт над собом и тијем изгуби у Далмацији што бјеше Твртко освојио. Али године 1394 у писму његову, сачуваном у Крчелића[2], већ видимо потпис војводе Сандаља, сина Вука Хране: дакле је Сандаљ био на његовој страни. Може се мислити да те године већ није био жив противник краљев. Али за то исте године дође на границу босанску други јачи непријатељ, Бајазит I. Дабиша се још боље сједини с Угарском, видје пропаст Сигисмундову на Никопољу и мишљаше само како ће утврдити своје источне границе. Умрије 1396 године. Потписивао се заједно са женом: **Стефань Дабиша милостию господа бога краль срьблѣмь, босни и приморию и госпоѣ кральица кѵр Єлена.** У писму,

[1] Енгел, писавши своју историју највише по готовим књижицама, често говори сам против себе: тако Котромана мијеша са сином његовим Стефаном; тако Мирослава назива братом Котромановим (Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 313), а на другом мјесту (стр. 349) добро каже да је Дабиша братучед Твртков. Ваља споменути да Орбини мисли да је Дабиша рођени брат Твртков.

[2] Schimek's Polit. Gesch. d. K. Bosnien u. Rama, стр. 92,

којим се потврђује жупану Вукмиру и браћи му село Коло, потписани су свједоци и јемци из овијех земаља: из Босне, Хума, доњих крајева и Усоре (С. бр. 179). Друго писмо (С. бр. 81) даде Дабиша 1392 године Дубровнику, гдје потврди све пређашње записе српских и босанских владалаца уговоривши да се њему даје српски доходак 2000 перпера; у томе писму вели да је имао свјет с краљицом и с властелом и заклиње се с краљицом Јеленом (иначе Цвијетом). Писмо има приступ и за Трстивницу се каже да је „славни краљевски двор." А писмо је које има Крчелић дано у Сутисци. У њему се Војница и поље Годисло даје на дар Гојку Мрњавићу за службу коју учини у турском рату. Отуда дознајемо шта је и Босну снашло од Бајазита: „кад дође Бајазит и опусти Босну и стаде на Гласинцу и разори Босну".[1] За Дабишине владе напредоваше римокатолицизам у Босни. Још Твртко Владиславић на годину дана пред своју смрт допусти архиепископу спљетском да узима десетак од свјетских људи и од свештенства; и он то учини из поштовања према римокатоличкој вјери, cujus — вели — plantulam me recolo. За Дабише много помагаше римокатолицизму пријатељство с Угарском, пропаст српска и страх турски, који нагоњаше надати се помоћи само са запада.

По смрти Дабишиној не би законита нашљедника. Твртко Твртковић огласи да њему припада босански пријесто, и да би се боље одржао стаде се с Турцима договарати. Али га властели не хтјеше, што бјеше незаконит син пређашњега краља, него избраше Остоју Христића. Остоја је био син Павла Христића од племена Јаблановића. То је племе имало многе земље у Травунији, а пријатељ његов Сандаљ Вуковић у Хуму. Отуда се може разумјети по чему је Остојина страна била особито властеоска и опирала се на јужну приморску Босну, а Твртко бијаше на сјеверу и у сриједи. Остоја да би се боље утврдио, удружи се с Владиславом Неапољским, супарником Сигисмунда Угарскога. Али обојица заборавише за Сигисмунда угарскога, који године 1394 у уговору с Дабишом би признан не

[1] Quando venit Pajasit et depopulatus est Bosnam valde et stetit in Naglasincis et detruxit Bosnam. Schimek's Polit. Gesch. d. K. Bosn. u. Rama, стр. 91.

само за врховнога заповједника Босни него и за законитога насљедника Дабиши: post mortem praedicti Domini Stephani Dabisciae in vestrum verum dominum naturalem assumeretis, haberetis et teneretis (Sigismundum).[1] Заборавише да је Сигисмундо поред све своје несреће, дугова, буна и мржње својих поданика, опет био негда срећан у својим пословима. Тако и сад одбивши Бајазита I, који дође близу Босне 1398, узе сјеверну Босну и над новијем банством постави војводу Хрвоја властелина оданде. Хрвоје је био родом Хрват, па се одомаћио у Босни и за Дабише у писму његову од 1392 године (С. бр. 81) већ се спомиње као војвода први међу свједоцима; у писму од 1395 као војвода свједок је из доњих крајева (С. бр. 179). То је била најгора варалица, миле му бијаху буне, играше се вјерношћу, мијењаше власти и издаде отаџбину: а само за то што без мјере шћаше да се слави. Тешко је казати за чим је тежио; не види се да се отимао за краљевски вијенац и независност; него би рекао човјек да је хтио владати својим заповједницима и све обарати у њихово име. То се може казати по томе што је име његово умијешано у све важније преврате, који потресаше Босну за четврт вијека. Учинивши Хрвоја војводом над угарском Босном Сигисмундо шћаше ослабити оба супарника, који га не признаваху; али Хрвоје гледајући своју корист приста уз јачега Остоју и би „врховни војвода краљевства босанског и намјесник краљева Владислава и Остоје“ (supremus vayvoda regni Bosnae et vicarius regum Wladislai et Ostoyae). И Тврко се и Остоја писаше краљеви; али да је пошљедњи био јачи, знаше Дубровчани и с њим чинише уговоре. Имамо такових писама до Августа 1399 године. У првом од године 1398, Новембра 20 (С. бр. 83), Остоја се поносито назива краљ српски, босански, приморски, хумски, западних страна, доњих крајева, Усоре, Соли и Подриња; али у друга два од године 1399, Јануара 15 и Фебруара 5 (С. бр. 84, 85), нема му у титули пошљедњих четирију области, које може бити или за то што му их узе Сигисмундо или случајно без икаквог значења, јер се прво краљ није могао одрећи своје титуле ако му и не би припадало што његових зе-

[1] Lucius, De regno Dalm. et Croat, кн. V, гл. III.

маља, а друго у писму од године 1400 опет налазимо потпуну титулу.[1] У тијем писмима потврди Остоја пријатељство и права, која дадоше Дубровнику пређашњи босански и српски владаоци, које назива својим прародитељима и родитељима (С. бр. 85); узе на се дуг „брата“ свога Тврткa Владиславића (С. бр. 83); дарова Дубровнику све приморје од Курила до Стона (С. бр. 84) и прими српски доходак 2000 перпера (С. бр. 85). Свједоци су потписани: војвода Хрвоје, кнез Павао Радиновић, војвода Сандаљ и др. Године 1400 Остоја дарова Хрвоју и сину му Балши град Хлијевно са жупом; али је знатно што у писму вели да то буде єгда господь богь научини ме наслидника и господина ка ꙁемлахь родитель и прародитель моихь, као да у то вријеме није управо имао државе него био само по имену краљ. Како ће се с тијем сложити оно што мало час рекосмо да је наређивао, како ли оно што му казаше старци хљевански, којима заповједи да кажу чије су земље у Хлијевну: господиие, одь корена ненучерн нио (ничије друго) ине Хлиевно и градь бистрички, него твоєга прьвога било и сада твоє, колань є дрьжати колань є оддати? Међу свједоцима налазимо опет Павла Радиновића и Сандаља и др.[2] Да се то не тиче земаља босанских, које бијаху у Тврткa или у кога другога? До године 1404 срећан бијаше Остоја: сам га Твртко признаваше за краља, кад у писму, које даде Дубровнику 1405 године Јунија 24 (С. бр. 89), вели за њ: „бивши краљ босански.“ Владислав Неапољски освоји цијелу Далмацију и године 1403 под окриљем папиним би проглашен за краља угарског. Хрвоје поста спљетски војвода и би назван: regnorum Dalmatiae, Croatiae vice-rex ac regni Bozne summus voevoda nec non partium inferiorum comes, dux Spalati etc. Твртко докопавши се блага пређашњих краљева поста силан и могаше држати војску; али Остоја не имајући тога још године 1401 би нагнан узети од Дубровчана приморје које им бијаше дано. Јукић вели да се рат заметнуо за то што Остоји не бјеше мило што Дубровчани не договоривши се с њим купише у Сандаља Конавље и неколико села у приморју;[3]

[1] Arkiv za povjestn. Jugosl. II, стр. 36.

[2] На истом мјесту.

[3] Zemljopis i povjestnica Bosne стр. 111.

али није тако, јер је Сандаљ дао Дубровнику свој дио Кон
ља истом године 1419 као што свједочи писмо његово (С.
96). Букну рат; Дубровчани му одбише војводе и узеше не
Хума. С тога одуставише Остоју Јаблановићи и с њима Хрв
Године 1404, Јанўара 15, налазимо писмо (С. бр. 88), у к
Хрвоје и Дубровчани уговарају да завојште на краља Осто
Хрвоје обриче да ће послати војску у Хум и ондје прогла
ти за краља Павла Радишића (Радиновића) а Дубровчани
ће помагати новоме краљу. Остоја се помири с Дубровчани
али већ бјеше доцкан: побјеже к Турцима; а године 140
Тврткову писму, од 24 Јунија (С. бр. 89), видимо на Тврт
вој страни као свједоке и Павла Радиновића и Хрвоја и Са
даља с братом. Твртко потврди Дубровчанима све примо
до Стона и сва пређашња права и уговоре и постави суд
расправи распре које насташе уз пошљедњи рат између Д
бровника и Остоје. Ту се Твртко поносито назива краљ Срби
Босни, Приморју, Хумској земљи, доњим крајевима, Усо
Соли, Подрињу и западним странама. А за Остоју каже: би
ши краљ босански. Може се мислити да у то вријеме већ ни
био Остоја у Босни. Али Твртко као и он и по наговору Хрв
јеву притече у заклон Владиславу. Сигисмундо удари с војско
у Босну и ухвати Тврткa; Хрвоје и Сандаљ покорише му с
Али Сигисмундо није могао на побијеђенима показати сву сво
јарост, него их дужан бијаше чувати од Остоје, којега се тр
баше бојати из Турске. Погубивши преко сто мањих властел
узе са собом Тврткa и Хрвоја, од којих пошљеднега потвրд
за војводу спљетског; Сандаља остави у Босни. За бана на
Босном би постављен Герман, гроф цилски, таст Сигисмундо
У томе дође Остоја с турском војском; Сандаљ пристан
с њим, и Остоја на ново завлада јужном Босном. Дубровчан
учинише с њим уговор 1409 године 4 Декембра (С. бр. 92),
коме им се потврдише сва пређашња права. Остоја се имено
и потписа само **краль босн҄ѣ и к томѹ**, по свој прилици држава м
бијаше мала. Међу свједоцима не видимо пређашњих вој-
вода ни кнеза Павла Радиновића ни Сандаља; потписана је
готово сама родбина његова, међу осталима и жена му Кујав
и син Стефан. Што се тиче имена краљичина, ово писмо стој
на супрот ријечима Лукарија и Орбина, који кажу да се прва

а Остојина звала Груба, коју пусти године 1415 и по том жени Јелицом, удовицом Хрвојевом. Шимак, а за њим Ен-и Јукић кажу да је Остоја побјегавши к султану оставио у таоство сина свога Радивоја. Шимак је то узео од Лукаја;[1] али је познато како ваља добро пазити шта ће се вјероти томе љетопису. Писмо свједочи да је Остоја имао сина ефана, који је био код њега. Дифрен као да нагађа да је био ефан називајући га сад Остојићем сад Остојом, и доста прично писмима говорећи да је почео владати 1415 године; и је погрјешка што каже да је Радивоје био његов син.[2] же ко казати да је могао имати два сина: али о томе ни ан љетописац ништа не спомиње: сам Лукари говори за дивоја као да је једини законити син, по чему га и Шик назива ein ehelicher Sohn: јасно је да ту треба разумјети кога год властелина или незаконита сина Остојина, брата ме Остојића. У Лукарија Радивоје не ради ништа знатно, ти је нашљедник оцу нити се мијеша у ствари око пријеолног нашљедства. Стефан, син Остојин, закраљивши се око дине 1419 и дајући Дубровнику писма (С. бр. 95, 97) доди свједоке матер и властеле, али не номиње никаквога ата, које не би пропустио по обичају онога времена. По сву томе ваља мислити да се преварио и Лукари и који се њега ржаше па узео незаконитога сина за законитога. Новом издајом рвојевом Остоја дуго све до смрти своје оста краљ. Сигисмуну се требало бити с Турцима, који се на позивање Хрвојево ади бијаху утврдити у Босни. Не подносећи само личне уврее у Угарској, Хрвоје се стаде договарати са султаном Мухаедом; за то му Сигисмундо узе спљетско војводство; али Хроје доведе турску војску у Босну. Турци начинише санџак д освојених земаља; али преварише Хрвоја у надању, и Хрвоје е уздајући се већ ни у кога, по што свакога превари и најослије сам преварен би, од једа отиде на своја нашљедна дора у Котору, гдје на скоро и умре. Сигисмундо врати Твртка у осну и с његовом помоћу разби и истјера Турке из Босне 1418 одине. Твртко опет поста краљ признајући Угарској врховну

[1] Annali di Rausa, стр. 80.

[2] Famil. Dalm. et Slavon., гл. IX, § XXII.

власт. Око тога времена у јужној Босни умре Остоја и послије њега завлада син му Стефан. Лукари а за њим Шимак, Енгел и Јукић приповиједају цијелу историју како је Остоја осиромашивши стао глобити народ те се народ побуни и прогласи за краља Стефана Остојића. Лукари не каже ко је био тај Стефан; Шимак већ додаје да је био знатан и народу мио властелин.[1] Енгел га по Филипу ab Ochievia назива Стефаном Јаблановићем.[2] Филип ab Ochievia и Орбини могоше то узети од Лукарија, јер су Отојићи и Јаблановићи били једнога рода. И то није далеко од истине; требало би само Стефана Остојића или Јаблановића назвати сином Остојиним. По њима пишући Шимак и Енгел отидоше од истине збунивши се Радивојем. Енгел му још одриче презиме Остојић, које му даде Лукари. Јукић поправљајући погрјешку Енгелеву назива Стефана Остојићем, сином Остојиним. Остоја је побјегао к султану, добио од њега војску и сина Радивоја, освојио нешто земаља, и сва тројица Твртко, Стефан Остојић и Остоја раздијелише између себе Босну. Стефана нема од године 1423, а Остоја оста краљ до смрти или до године 1435. Послије њега Радивоје шћаше пријестол, али га разби Твртко те побјеже у Дубровник. Налик на то прича и Орбини[3] и Дифрен.[4] Орбини каже да је Радивоје побјегавши у Дубровник добио од Твртка у државу мјесташце по имену Кисела Вода и да је на скоро умрьо од пића. Али га послије опет видимо гдје уби Тому Христића и банује у Јајцу. И Јукић то опази, па пита: да није Остоја имао два сина, па обојици било име Радивоје? Доиста ствар о Радивоју остаје замршена. По својој прилици мијешају љетописци каквога властелина Радивоја с незаконитим сином Остојиним истог имена. Али је цијела та приповијетка без истине. Остоје нестаје кад се узму писма сина његова: у њима Стефан Остојић изријеком каже за оца својега Остоју „светопочивши," а оба су писма његова писана још године 1419. Остоја се потписивао: **Стєфань Ѡстоѥ краль**

[1] Polit. Gesch. d. K. Bosn. u. Rama, стр. 105.

[2] Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 336.

[3] Стр. 283.

[4] Famil. Dalm. et Slavon., гл. IX, § XXII.

срьблıємь босни и приморию. За Сутиску и Височко стоји у његовијем писмима да су краљевски двори. Године 1419, Марта 5, даде Стефан Остојић Дубровчанима писмо (С. бр. 95), у којему потврди пређашње записе и уговоре, и уреди да му се даје 2500 перпера српскога доходка. Писмо је писано у Звечану, а краљевским се двором назива Бобовац. Исте године 4 Декембра другим писмом (С. бр. 97) потврди Дубровнику жупу конаваоску, коју бјеше Дубровнику дао Сандаљ и Петар Павловић Јаблановић. Ту се за Сутиску каже даје пријестолно мјесто краљевству. Међу свједоцима не видимо ни Сандаља ни Павла Радиновића; само долази син овога пошљедњега Петар Павловић: али су сви били на његовој страни, јер иначе не би могао потврђивати записа које они дадоше Дубровнику. У то вријеме већ није био жив Павао Радиновић. Дифрен каже да је умрьо Стефан Остојић године 1435,[1] Асемани[2] вели 1422, Шимак 1423, Јукић 1424; али што у писму од године 1421 Августа 18 (С. бр. 103) Твртко узима српски доходак 2500 перпера, исти доходак, који је прије узимао Стефан Остојић (С. бр. 95), и потврђује све пређашње записе краљева српских и босанских, а међу њима и запис Остојин за приморје од 1399 године (С. бр. 84); што име Сандаљево, као великога војводе босанскога, већ стоји прво међу осталијем свједоцима, и што је његов запис за Конавље потврдио Твртко још године 1420, Августа 16 (С. бр. 99), — по томе се може поуздано рећи да је Остојић умрьо прије Августа 1420 године и по смрти његовој Сандаљ прешао ка Твртку. У првоме писму Остојићеву (С. бр. 95) има свједока из Босне, Хума и доњих крајева. Твртко оставши сам краљ босански мирно управљаше народом и заслужи да се зове праведни. Још 22 Јунија 1443 године заиска од Дубровчана да му врате благо што им бјеше дао на оставу (С. бр. 135), али умрије исте године, као што је Шимак поуздано нашао.[3] Умио је сачувати своју државу, прем да се на источним земљама његовим утврдише Турци, којима плаћаше данак на годину по 2000 дуката (доцније још више). Једнако је заклањао пра-

[1] На истом мјесту.

[2] Kalend. Eccles. univers. Romae 1753, t. V, гл. 3, стр. 76.

[3] Polit. Gesch. d. K. Bosnien u. Rama, стр. 115.

вославне и патарене; тога ради се завађао с папом и са Сигисмундом, био ухваћен, и опет се свагда знао оправдати. Године 1433 папа посла у Босну свога викара Јакова Пицена, који се назва inquisitor haereticae pravitatis. Јаков тужи самога Твртка, Сандаља, Радослава Павловића и друге знатне властеле да су јеретици: али га се Твртко опрости подржавајући расприу његову с Миноритама, и посла у Рим човјека да би оправдао своје краљевство од тужбе за манихензам. Године 1426 титуловао се: Stephanus Tvartko Tvartkovitius rex Serbliae, Bosnae, maritimarum Chulmensium terrarum, Dalmatiae, Croatiae partis inferioris, occidentalium partium, Usoriae, Soliae, Podriniae etc.[1] — готово онако исто као и године 1405 (С. бр. 89), које показује да је већ био сам краљ цијеле Босне. Потпису је: **Штефань Тврьтко Тврьтковић краль срьблюмь босни и приморью и к томв.** У писмима године 1420 назива се Високо краљевским двором, а у писму 1433 године Сутиска. Није потребе говорити како и Твртко и Остоја и син му, не имајући потпунога права на пријесто, први као рођен мимо закон и други као људи властеоскога рода, да би посветили своја права, прибјегаваше општему обичају и писаше се „граном доброга коријена родитеља и прародитеља својих, царева босанских и српских, племеном и правијем нашљедницима у земљама својих старијех, у Босни и у Србији."

Још је године 1427, Септембра 2, Твртко II учинио с Германом грофом цилским, сином Катарине кћери Твртка I, уговор да Герману припадне босанско краљевство ако Твртко умре без дјеце. Сад Герман огласи своје право; али непријатељ његов Јанко Хуњад поможе властелима и народу те подигоше на босански пријесто незаконитога сина Остојина, Тому Остојића Христића. Тома је по свој прилици био незаконити син Остојин и рођени брат Радивојев. У нашим писмима назива у једном (С. бр. 136) Остоју својим оцем а у другом поносито се назива Остојићем (З. А.). Орбини, Дифрен и други кажу за њега да је син властелина Христића или Јаблановића; Јукић мисли да је законити син Остојин. За Томине је владе папа јако радно обраћајући народ у римску вјеру; али из по-

[1] Schimek, на истом мјесту, стр. 107.

четка Тома не пристајаше на вољу папину, прем да му бјеше обећано вјенчање краљевско, јер се бојаше да не раздражи православне, манихејце и Турке. За то Стефан Косача, тежећи за самосталношћу, огласи за себе да је вјеран римокатолик и измоли године 1444 у цара Фридриха херцеговско име с цијелом влашћу коју имаху херцези римскога царства, од чега се и Хум назва Херцеговина или војводство св. Саве.[1] Бојећи се тако јакога супарника, Тома приступи ближе к папи и Угарској: њему се требаше утврдити на пријестолу, стало га шта му драго. Помоћник бијаше лукави легат Томазини. Прије свега Тому крсти тај легат, по том Тома на ново показа своја права на краљевски пријесто назвавши се Стефаном, измоли године 1444 преко Хуњада потврду од угарскога краља, ожени се Катарином, кћерју Стефана Косаче, и најпослије доби од папе писмо, у коме би назван законитим сином и нашљедником Остојиним 1446 године. Сабор који се тада сабра нареди како ће се стегнути патарени и херцези св. Саве. Дубровник доби од њега године 1444 писмо, којим му се потврдише пређашњи уговори, и обрече плаћати српски доход од 2500 перпера (С. бр. 136). Косача се сад обрне на другу страну: сложи се с патаренима[2] и Иванишем Радославићем, који такођер од римокатолика поста патарен. Томазини наговори папу да дигне крстоносни рат на јеретике; али од рата не би ништа, јер се бојаше да јеретици не дозову Турке. Тома да би угодио папи, прогоњаше јеретике, удари на њих данак за фрањишкане и удружи се с Дубровником против Стефана Косаче 1451 године, 18 Декембра, обричући да ће завојштити на Стефана и да не ће с њим учинити мира без њихова знања и договора с њима (С. бр. 140); али и у овај пар Турци сметоше краљу намјеру. Све се јаче утврђујући на границама босанским задаваху страх Томи. Више пута замоли за помоћ папу и цара; али сваки пут само Хуњаду допадаше одбијати страшнога непријатеља. У томе Цариград узеше Турци (1453), Хуњад умрије (1456), Угар-

[1] Кости св. Саве почиваше у Херцеговини у манастиру Милешеви, који сазида краљ Владислав.

[2] Под именом патарена или манихејаца често ваља разумјети сав православни народ у Босни.

ска се усколеба од буна грофова цилских, а у Босни што је год народа друге вјере осим римокатоличке, све бијаше наоружано против краља и римокатолика. Године 1459 у узимању хрватскога градића Бјелаја Тому уби незаконити син Стефан и рођени брат Радивоје. Истога Радивоја назива Тома у писму свом године 1446[1] рођеним братом и баном јајачким. Ево по чему се може рећи, као што рекох напријед, да је он био други незаконити син Остојин, који дуго времена бијаше у Турака у таоству. За Томине је владе већ било у Босни турско крајиште, које се састави од српских земаља и којим управљаше паша: за то крајиште спомиње Косача говорећи: **даемоѡ на ꙁнанье господарꙋ великомꙋ и господѣ везиремь и краишникꙋ господарекꙋ кои годѣ бꙋде на босьнско краиште** (С. бр. 143). Тома је себе називао „правијем сином и нашљедником од светога коријена родитеља и прародитеља, краљева босанских“ и потписивао се: **Щефань Томашь краль божиѡмь мїлостью срьблемь босни и приморью хомьсці ꙁемли дальмьцїи херватомь донїмь краемь ꙁападнымь и к томꙋ** (С. бр. 136). У другим се писмима (С. бр. 143; З. А.) титулује краљ српски, босански, приморски, хумске земље, доњих крајева, Усоре, Соли, Подриња, западних страна итд. Град је Крешево у његову писму (С. бр. 136) назван „славним“ као пријестолно мјесто. Само се у једном писму, којим је дао синовима покојнога војводе Драгишића градове Кључ и Глаж с варошима, жупама и селима, наговјешћује да на пријесто босански може доћи туђин, чега у другим писмима његовијем нема. У њему краљ меће клетву ако се писмо не уздржи не само на себе и своје потомке него и на туђина; тијем је без сумње изрекао да мисли да ће Босна са свијем пасти или под Угарску или под Турску (З. А.).

Радивоје оста бан у Јајцу као што је и био, а на пријесто сједе синовац његов Стефан Томић, или како га зваше, Томашевић, син Христићев. Стефан тражаше потпору у папе и одмах прогласи да је вјеран католик молећи за краљевски вијенац. Матија Корвин одврати папу јавивши му да то право припада

[1] Изворе види у Шимка, Polit. Gesch. d. K. Bosn. u. Rama, стр. 120. — Орбини, стр. 285. — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., *гл. IX, § XXII.*

угарским краљевима, и папа, колико бијаше непријатељ Матији, опет не може на ино него одби Стефана. Али се опет Стефан назива истинити и законити нашљедник босанских и српских владалаца, и чини уговоре с Дубровником потписујући се **Шєфань Стєфань божиωмь милостю краль босаньски и к томѹ**, и титулујући се: **милостю божиωмь Шєфань Стєпань Томашєвићь краль срьблємь босни и приморю хѹмьсци ѕємли далмацини хрьватомь дониимь крајемь ѕападнимь странамь ѹсорѣ соли подринью и к томѹ**. Од њега нам је остало писмо, које даде 1458 године некаквом логотету Стефану (Ш. lesek. бр. 16). У њему дарује Стефану, називајући га „поштеним властелином и вјерним слугом“, села и људе у нашљедну баштину. Знатно је двоје што је у писму уговорено: прво, да је Стефан с дјецом и кућом својом слободан од војничке службе, осим кад би краљ сам главом пошао на војску, онда и он да иде са својим људима; друго, ако краљ не би могао ослободити српске земље (од Турака?) па би Стефан с дјецом или с деспотицом Јеленом и њезином дјецом дошао у његову државу, онда краљ да га прими, храни и држи у сваком поштењу према његовој служби и јоште да му прида људи сврх пређашњих сто кућа. Писмо није штампано цијело и за то се не може дознати ко је тај логотет и каква је то деспотица Јелена. Стефан потврди Дубровнику сва пређашња права и записе, и уговори да му се даје српски доход 2500 перпера. Писмо је писано 1461 године 23 Новембра у пријестолном граду Јајцу (С. бр. 150). Исте је године 25 Новембра дао Дубровнику још четири писма, у којима се обећа платити дуг својега оца Томе (С. бр. 151, 152), дарова дубровачким трговцима слободу да тргују по његовијем земљама (С. бр. 153) и допусти да дубровачки новци иду по пређашњему у Босни (С. 154). Гледао је више пута да се отме од Турака. Године 1459 Јунија 3 расписа[1] да се сви властели оружају на Турке. Из тога се писма може мало видјети које су земље припадале Босни; осим других људи именовани су: Стефан Косача војвода св. Саве, Радивоје Јаблановић стриц краљев и бан јајачки, Станић војвода приморски, Момчило Томановић бан од Усоре, Ковачић војвода

[1] Изворе види у Шимка, Polit. Gesch. d. K. Bosn. u. Rama, стр. 135, 137.

од Пунга, Вук Гребљановић кнез хљевански и војвода од Прусе, Кубретић војвода зворнички и мачвански, Вучић војвода и управитељ рашки, Дејан Алтомановић управитељ српски, Веселић војвода од Новога града близу Дубровника и управитељ приморски, и Мркомир Бранковић војвода подрински. Рочиште би одређено на Косовом пољу. Скупише се многе војводе, али се Стефан не хтје побити с Турцима, него им повиси данак; по том удари на Стефана Косачу, који не хтје доћи с војском. Косача се потужи султану, али султан желећи га ослабити пресуди ствар како је добро по краља. Много бијаше незадовољних: најглавнији међу њима бијаше Стефан Косача са свијем народом који не бјеше римске вјере. Исак паша на молбу њихову удари у Босну с југа и дође до самога Дубровника, који опколи, али узалуд. Најпослије Мухамед II преже да покори Босну, стало га шта му драго. Стефан замоли папу за помоћ, замоли и за краљевски вијенац и за латинске епископе. Папа му учини само пошљедње двоје, помиривши се и Стефана помиривши с Матијом, којему бијаше жао што се вјенчање сврши без њега и против права које имаше Угарска; а што се тиче помоћи, обрече само да ће молити Млетке и Угарску да помогу. И Стефан ослањајући на то обећање, отказа султану данак 2500 дуката и спреми се да се брани. Али се у тај мах показа зло које долажаше отуда што земља бијаше вјером раздвојена; Стефан не нађе у поданика својих потпоре којој се надаше, а 150.000 Турака удари у доњу Босну; краља заробише и кад се предадоше сви његови градови, погубише га под Бјелајем 1463. Тако паде краљевство босанско.

Вриједно је разгледати по старијем писмима како су пролазила *властеоска племена*, која се највећма прославише у Босни под краљевима.

За владе Дабишине а може бити још и Твртково 1391 године, 15 Априла, жупан Бјељак и војвода Радич Санковићи дадоше Дубровнику двије жупе: Конавље с градом Соколом и Витаљину с острвом Молунтом (С. бр. 78). Из њиховијех се писама види да су владали у Травунији и Драчевици (С. бр. 78) и у Котору (С. бр. 79). Отуда се види да су Санковићи били једно између најјачих племена у Босни, кад су могли од своје воље дати Дубровнику толике земље и имали под собом много

властеле, која се потписа на писму као свједоци. Шимак, не казујући извора али јамачно по Дифрену,[1] назива[2] Санка сином Младеновим и вели да су Дубровчани израдили те му је Твртко дао од пређашње племенске области његове Хума малу област „приморску" Невесиње. Колико је то истина, може се видјети отуда што се за Невесиње у писму синовца Сандаљева Стефана (С. бр. 120) каже да је под градом Вјеначцем; а по ријечима самога Шимка[3] једни мисле да је Вјенчац на Врбасу[4] око Бање Луке а други истинитије на води Ласви више Сарајева. Свакојако и Вјенчац и Невесиње бијаху у Босни унутра а не на мору. По томе мало по мало нестаје племена Санковића. Војвода је Радич Санковић, по смрти брата својега жупана Бјељака, који године 1399 већ не бјеше жив (С. бр. 86), био пошљедњи знатан човјек својега племена. Године 1399 оде краљу Остоји и наговори га те дарова Дубровнику приморје од градске међе до села Дужи, и сам даде Дубровнику своје село Лисац у том приморју.

По времену земље гдје владаше Станковићи пријеђоше на друга два племена: Јаблановиће и Храниће, који, како се чини, бијаху род између себе. Јаблановићи бијаху из Зете, гдје је била земља Јаблано, коју послије Иван Црнојевић даде цркви Николе Врањинског.[5] Из писама се први зна Радин Јаблановић (С. бр. 82), који имаше сина Павла Радиновића, који се спомиње као војвода у писму Дабишину 1395 године (С. бр. 179). Будући род с краљем Остојом Павао до смрти бијаше на његовој страни, само док Остоја не бјеше у земљи 1405 — 1409 године Павао се држаше Твртка. Године 1404 Хрвоје и Дубровчани хтјеше њега учинити краљем на Остојино мјесто; али или што сам није хтио или што није био за то или из

[1] Mladinum, Senconis istius parentem, cum esse arbitror Mladinum Bosinensem banum, cujus mox meminimus. Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. IX, § XVIII.

[2] Polit. Gesch. d. k. Bosn. u. Rama, стр. 83.

[3] У истој књизи, стр. 20.

[4] На карти Шафариковој стоји на том мјесту Winčac. По новијим картама лежи Невесиње на окуци Неретви на исток од Мостара.

[5] С. Милутиновић, Историја Церне Горе, стр. 12.

других каквих узрока од тога посла не би ништа. Он је умрьо прије 5 Марта 1419, јер у писму Стефана Остоје од тога дана (С. бр. 95) долази као свједок старији син његов војвода Петар Павловић. Исте године 4 Декембра Остојић потврди запис Петра Павловића, који даде Дубровнику своју половину конаваоске жупе и града Сокола који у њој бијаше. По свједочанству Апендинову[1] земље се Сандаљеве простираху од Витаљине до градића Сокола, а Петрове од Сокола покрај мора до Обода. Године 1420 Маја 30 јавља Сандаљ (С. бр. 97) да је Петра погубио турски паша Исак, поглавар новога турског санџака на босанској граници, за то што се бјеше изневјерио султану. Половина Сокола и Конавља с Ободом и Цавтатом и све што држаше Павао и Петар Павловићи у Доњој Гори и Витаљини[2] по вољи султановој припаде Сандаљу а он све даде Дубровнику. Исте године 16 Августа Твртко потврди тај дар Сандаљев (С. бр. 99). Али Петар имаше млађега брата (С. бр. 101, 102) Радослава, који потражи своје племенско имање и узе га од Сандаља. Друге године, 1421 Фебруара 18 Дубровчани знаше да је Радослав постављен господин свој држави својега племена, и одмах учинише с њим пријатељски уговор (С. бр. 100); послије три мјесеца Радослав Павловић потврди Дубровнику своју половину конаваоске жупе, коју бјеше дао Сандаљ општини дубровачкој. Али се по свој прилици ствар Радосављева није свршила без распре с Дубровником, који у рату његову са Сандаљем може бити помагаше пошљедњему; јер тада Радослав стави у заборав све увреде које насташе од смрти Петрове до првог божића (С. бр. 101, 102). Петар би убијен године 1420, а исте године би и први божић кад се они помирише, и 18 Фебруара 1421 године Дубровчани већ послаше писмо Радославу. Године 1423, Априла 7, Радослав понављајући пријатељство с Дубровником потврди што му Сандаљ бјеше дао свој дио Сокола и Конавља давши на то „благослов“ (С. бр. 104): отуда још дознајемо да је Радослав држао Травунију и да је још у њега био дио Конавља. Најпослије године 1427 Декембра 31 не много прије смрти Сандаље-

[1] I, стр. 301.

[2] Сва су та мјеста била у конаваоској околини.

ве он се већ писа велики војвода босански, даде писмо са сином Иванишем и почетак писму узе из писма великога војводе Сандаља. У том писму даде Дубровнику сав свој дио Конавља с Ободом, Цавтатом, Доњом Гором и Витаљином, за што доби од Дубровчана 600 перпера на годину и богат двор у самом граду. Апендини[1] вели да је продао за 24000 цекина. Осим тога уговори да је његово $^3/_5$ земље у Конављу и да може дати у Дубровник 10.000 дуката на 5% (С. бр. 107). Око године 1432 имаше Радослав рат с Дубровником „по наговору злијех људи“, а Апендини каже за то што је хтио по други пут да му се даду новци за дио Конавља, који бјеше дао Дубровнику;[2] али краљ Твртко (С. бр. 116)[3] и султан Мурат учинише те се помири с Дубровником 1432 године 25 Октобра (С. бр. 114): из уговора о миру види се да је ствар свршена како је по Дубровчане добро: уговорено би да Радослав буде дужан јавити порти да се помирио с Дубровником, да не може прије двије године узети из Дубровника новце које бјеше дао на 5% и да му Дубровчани не даду дохотка, који му припадаше од почетка рата до свршетка, ни људи, који уз рат пребјегоше у Дубровник. Син се његов Ваниш није могао у то вријеме заклети, јер бјеше још нејак, и тога ради Радослав даде 1433 године 25 Марта запис (С. бр. 117) да ће син његов кад одрасте потврдити клетвом све што је уговорено. Око године 1439, кад Дубровник бијаше у рату са Стефаном Косачом, Радослав помагаше Дубровнику, за то непријатељ удари и на њега и узме му Требиње. То се види из писма његова од године 1439 Августа 19 (С. бр. 127), у ком посвједочи да је примио заједно с добитком по 5% све новце, које бјеше положио у Дубровнику 1433 и 1437 године, на број 2800 дуката и 300 перпера, и прогласи да не вриједе ништа записи, којима Дубровчани бијаху потврдили да су примили те новце и које узе у Требињу Стефан Косача. Године 1441 Априла 10 још је Радослав потврђивао дубровачким трговцима да могу слободно трговати

[1] I, стр. 302.

[2] I, стр. 303.

[3] Још једно свједочанство да је у то вријеме Твртко сам био краљ у цијелој Босни.

по његовијем земљама (С. бр. 129): али године 1442 Септембра 29 син му војвода Иваниш већ помиње смрт оца својега, потврђујући Дубровнику све записе својега дједа, оца и стрица и право да држе Конавље, Соко, Витаљину, Цавтат, Обод и све што припада конаваоској жупи (С. бр. 133). По томе није добро што вели Јукић да је Мухамед II освојивши Босну и убивши Томашевића, погубио одмах за тијем и Радослава Павловића, који владаше Требињем, Поповим и земљама на међи дубровачкој. То се могло учинити с нашљедницима Радосављевим, а самога Радослава одавно већ није било. Године 1443 и 1444 Иваниш као старјешина у племену ступивши на очино мјесто, потписа се као свједок на два писма Остојина (С. бр. 136; З. А.). Осим Иваниша иза Радослава бијаху остала још два нејака сина од жене Теодоре (С. бр. 127) кнезови Петар и Никола, за које 1442 године Иваниш обећа (С. бр. 133) да ће се заклети на његов запис кад им буде 14 година. Име је овога Иваниша по тадашњем обичају Радослав стављао у писмима заједно са својим именом као да би показао законитога својега нашљедника. Главни град Радосављев бијаше Борач. Осим поменутога писма немамо више ништа о Иванишу. За владе Томе Христића јавља се племе Јаблановића пошљедњи пут 1454 године с писмом Петра и Николе Радославића (С. бр. 145). Оба брата будући „у пуној држави“ својих родитеља потврдише Дубровнику све пређашње записе дједове, очине и братове, и поновише права која од старине имаху дубровачки трговци. По писму се може судити да је Иваниш већ био умрьо. Племе је Јаблановића сједјело у Травунији, и од тога му самога долажаше државна радња његова. Видјесмо га једнако на страни Остоје и Остојића; кад њих не бјеше, онда је прелазило к Твртку; и осим тога имаше често посла с Дубровником. Сјајан знак, који посвједочи сам Сандаљ (С. бр. 98), дичи радњу овога племена: оно није тражило милости у турских султана нити се опирало на њихове ферមане, а један између њих, Петар Павловић, животом плати за невјерност султану.

Овога сјајнога знака не видимо у радњи другога знатнијега племена Хранића. Они бијаху сусједи с Јаблановићима; земље им бијаху у Хуму и Конављу. Вук је Храна, од кога

се народише Хранићи, био хумски властелин и за Твртка I поста хумски војвода. Синови му Вукац и Вук 1422 године 15 Фебруара добише право млетачких грађана и зваше се figliuoli del Magnifico Chragno (Hranja) olim gran Contestabile del Re della Bossina.[1] Знатнији је син његов Сандаљ који још у писму Дабишину 1394 стоји први међу свједоцима прије Хрвоја с војводским именом;[2] као војвода босански стоји међу свједоцима у писму Дабишину 1395 године (С. бр. 179); али у оба писма свједочи за хумску земљу сродник његов Ђурађ Радивојевић, по чему се може мислити да је Сандаљ био војвода цијеле Босне, и уз то једнако био властелин хумски. Послије Дабише он би на страни Остојиној за то што му земље бијаху у јужној Босни, гдје завлада Остоја. Године 1405—1409 пријеђе ка Твртку; али кад дође Остоја с турском војском, на ново пријеђе к Остоји. Не имајући новаца прода Млечићима градић Острвицу 1409 године, скупи војску, али га Сигисмундо разби у Мачви. Остоја видећи га да му је главна потпора, дарива га многим земљама. Године 1410 бијаше у завади са својом матером баницом Аном. Из писма се не може дознати је ли му била рођена мати или само маћеха. Пошљедње би се могло мислити по ријечима: **да ю примамь ҁа матерь ка ме єсть родила**; али јој обећава покорност таку да је тешко мислити да му је била маћеха. А не зна се ни чија је била кћи и по коме се зове баница, по оцу или по мужу: ако је по мужу, ваља признати да се ријеч бан могла говорити мјесто ријечи војвода. Добри људи из Босне, Хрватске, Млетака и Дубровника израдише те Сандаљ обећа да ће бити покоран својој матери, да ће је поштовати као што ваља сину, и никад да је не ће оставити, само ако се с њезине стране не учини ништа, зашто би по суду поменутијех добријех људи приличило сину оставити своју матер; тако ако би му умрла жена Катарина, да не може друге довести у кућу своју за живота материна (С.

[1] Arkiv za povjest. Jugoslav. I, 1851, стр. 84.

[2] Шимак (Polit. Gesch. d. K. Bosn. u. Rama, стр. 92.) и Енгел (Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 350) зову га палатином. А и Хрвоја тако зову; али се зна да у то вријеме Хрвоје још није био велики војвода. Испореди С. бр. 81.

бр. 93). Године 1419 Јунија 24 Сандаљ и браћа му, Вукац са сином Стефаном и Вук, дадоше Дубровнику свој дио жупе конаваоске с Витаљином, Доњом Гором и са свијем што припада Конављу. Апендини вели да је све то било продано за 18.000 дуката.[1] За то им Дубровчани обећаше давати по 500 перпера на годину. Сврх тога дадоше им двор у свом граду оправљен о трошку општинском и допустише им да могу имати у дубровачкој жупи баштине за 3000 перпера (С. бр. 96). Исте године, 4 Декембра, Стефан Остојић потврди овај запис Сандаљев. Апендини каже да краљу босанском није било по вољи што се дадоше Дубровнику ове земље. А како би их тако брзо потврдио? Прије може бити да се Конављани нијесу хтјели подврћи Дубровнику. И доиста још у писму, које дадоше Санковићи (С. бр. 78), између осталога што је уговорено стоји: ако се Конављани и Витаљињани не хтједбуду покорити Дубровнику, да ће их Санковић натјерати. Друге године 30 Маја Сандаљ с браћом и са синовцем даде Дубровнику и другу половину Конавља, коју бијаше добио по вољи султана Мухамеда по што Исак паша уби Петра Павловића, т. ј. половину града Сокола, половину конаваоске жупе с Ободом и Цавтатом и Петров дио у Гоњој Гори и Витаљини. За то Дубровчани обећаше давати још по 500 перпера, дадоше још један лијепо оправљен двор, који прије бијаше у властела Вукосавића, сродника Хранићима а по том у калуђерица св. Марије од Анђела и дадоше право да може купити у дубровачкој жупи другу баштину за 3000 перпера (С. бр. 98). Августа 16 исте године запис Сандаљев потврди краљ Твртко (С. бр. 99). У ова се два своја записа Сандаљ већ назива велики војвода босански, а тијем га је може бити учинио Стефан Остојић или још отац његов, а потврдио Твртко. Још се године 1410, Јануара 5, записујући се за грађанина млетачкога, називаше: Gran vojvoda del Regno di Bossina e delle terre maritime.[2] У то вријеме Хрвоје већ бјеше умрьо. По смрти Остојићевој Сандаљ живљаше мирно називајући се велики војвода и имајући силу земаља. О приходима се његовијем може судити по благу, које даде у Дубровнику на оставу за своју родбину. Од године 1429

[1] I, стр. 302.
[2] Arkiv za povjestn. Jugoslav. I. 1851, стр. 53.

до 1431 даде на оставу 23.620 дуката, 4266 перпера дубровачких и 154 литре, 4 унче сребра, тако да овај поклад могу узети синови његови, ако ли не буде њих, онда кћери, ако ли не буде ни кћери, онда половина од свега да припадне брату његову Вукцу и сину му и њиховом потомству по мушком кољену, а другу половину да раздијеле међу собом четири куће које су му род, и то 1) кнезови Радивоје, Радослав и Радич Стјепковићи с потомством по мушком кољену, 2) кнезови Иваниш Остојић и Влатко Обрадовић с таквим потомством; 3) кнезови Иван и Сладоје Вуковићи с таким потомством, и 4) кнез Драгиша Гојиславић с таким потомством; ако у Вуцка и Стефана не буде потомства по мушком кољену, онда и њихова пола да припадне поменутим кућама; по томе ваља мислити да је други брат Сандаљев Вук већ био умрьо, а године је 1422 још био жив, јер те године поста грађанин млетачки. Ако би од четири куће која год замрла по мушком кољену, онда би наређено да се дио њезин раздијели међу три остале (С. бр. 108, 112, 124, 125). Сврх тога године 1426 Сандаљ положи 6000 дуката по 5% на име жене своје (друге) Јелене, кћери кнеза Лазара (С. бр. 109, 121) и удовице Николе Гаре бана мачванског, и опет толико 1431 године (С. бр. 128). Најпослије 1433 године даде још на оставу у новцу 8731 дукат и у посуђу 26 литара, 8 унача и 3 аксаге злата, и 217 литара, 7 унача сребра; и за ово пареди коме ће припасти као и за пређашње покладе, само постави друкчије колико ће коме допасти; по овоме пошљедњем запису Стефан са својим мушким потомством добија сав поклад, и само ако би замрло његово мушко кољено, сав поклад припада четирма сродним кућама (С. бр. 115). Очевидно Сандаљ намјењиваше све благо своје синовцу Стефану надајући се да ће у њега бити потомства. С тога доцније видимо гдје се једна између четири куће, синови Драгишини Стефан и Радослав, примајући свој дио године 1437—1438, држе само записа од године 1429 и 1431 (С. бр. 124, 125), а не добијају ништа по запису од године 1433. Жена је Сандаљева Јелена и сама на своје име давала на оставу 1429 године 1000 дуката и године 1436; први је натраг узела године 1436 (С. бр. 109, 110, 121). Сандаљ је умрьо између 1434 и 1435 године, као што се види из писама (С. бр. 119, 120).

ска се усколеба од буна грофова цилских, а у Босни што је год народа друге вјере осим римокатоличке, све бијаше наоружано против краља и римокатолика. Године 1459 у узимању хрватскога градића Бјелаја Тому уби незаконити син Стефан и рођени брат Радивоје. Истога Радивоја назива Тома у писму свом године 1446[1] рођеним братом и баном јајачким. Ево по чему се може рећи, као што рекох напријед, да је он био други незаконити син Остојин, који дуго времена бијаше у Турака у таоству. За Томине је владе већ било у Босни турско крајиште, које се састави од српских земаља и којим управљаше паша: за то крајиште спомиње Косача говорећи: **даємоѡ на ꙁнанье господарꙋ велнкомꙋ н господѣ веꙁнремь н краншнпкꙋ господаревꙋ кон годѣ бꙋде на босьнско крашнте** (С. бр. 143). Тома је себе називао „правијем сином и нашљедником од светога коријена родитеља и прародитеља, краљева босанских“ и потписивао се: **Щефань Томашь краль божнѡмь мілостью срьблемь боснн н прнморью хомьсці ꙁемлн дальмьцн херватомь доніѡмь краемь ꙁападнымь н к томꙋ** (С. бр. 136). У другим се писмима (С. бр. 143; З. А.) титулује краљ српски, босански, приморски, хумске земље, доњих крајева, Усоре, Соли, Подриња, западних страна итд. Град је Крешево у његову писму (С. бр. 136) назван „славним“ као пријестолно мјесто. Само се у једном писму, којим је дао синовима покојнога војводе Драгишића градове Кључ и Глаж с варошима, жупама и селима, наговјешћује да на пријесто босански може доћи туђин, чега у другим писмима његовијем нема. У њему краљ меће клетву ако се писмо не уздржи не само на себе и своје потомке него и на туђина; тијем је без сумње изрекао да мисли да ће Босна са свијем пасти или под Угарску или под Турску (З. А.).

Радивоје оста бан у Јајцу као што је и био, а на пријесто сједе синовац његов Стефан Томић, или како га зваше, Томашевић, син Христићев. Стефан тражаше потпору у папе и одмах прогласи да је вјеран католик молећи за краљевски вијенац. Матија Корвин одврати папу јавивши му да то право припада

[1] Изворе види у Шимка, Polit. Gesch. d. K. Bosn. u. Rama, стр. 120. — Орбини, стр. 285. — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., *гл. IX, § XXII.*

угарским краљевима, и папа, колико бијаше непријатељ Матији, опет не може на ино него одби Стефана. Али се опет Стефан назива истинити и законити нашљедник босанских и српских владалаца, и чини уговоре с Дубровником потписујући се **Щєфань Стєфань божиѡмь милостю краль босаньски и к тому**, и титулујући се: **милостю божиѡмь Щєфань Стєпань Томашевиħь краль срьблємь босни и приморю хумьсци ꙁемли далмацни хрьватомь доинмь краємь ꙁападинмь странамь усорѣ соли подринью и к тому**. Од њега нам је остало писмо, које даде 1458 године некаквом логотету Стефану (Ш. lesek. бр. 16). У њему дарује Стефану, називајући га „поштеним властелином и вјерним слугом", села и људе у нашљедну баштину. Знатно је двоје што је у писму уговорено: прво, да је Стефан с дјецом и кућом својом слободан од војничке службе, осим кад би краљ сам главом пошао на војску, онда и он да иде са својим људима; друго, ако краљ не би могао ослободити српске земље (од Турака?) па би Стефан с дјецом или с деспотицом Јеленом и њезином дјецом дошао у његову државу, онда краљ да га прими, храни и држи у сваком поштењу према његовој служби и јоште да му прида људи сврх пређашњих сто кућа. Писмо није штампано цијело и за то се не може дознати ко је тај логотет и каква је то деспотица Јелена. Стефан потврди Дубровнику сва пређашња права и записе, и уговори да му се даје српски доход 2500 перпера. Писмо је писано 1461 године 23 Новембра у пријестолном граду Јајцу (С. бр. 150). Исте је године 25 Новембра дао Дубровнику још четири писма, у којима се обећа платити дуг својега оца Томе (С. бр. 151, 152), дарова дубровачким трговцима слободу да тргују по његовијем земљама (С. бр. 153) и допусти да дубровачки новци иду по пређашњему у Босни (С. 154). Гледао је више пута да се отме од Турака. Године 1459 Јунија 3 расписа[1] да се сви властели оружају на Турке. Из тога се писма може мало видјети које су земље припадале Босни; осим других људи именовани су: Стефан Косача војвода св. Саве, Радивоје Јаблановић стриц краљев и бан јајачки, Станић војвода приморски, Момчило Томановић бан од Усоре, Ковачић војвода

[1] Изворе види у Шимка, Polit. Gesch. d. K. Bosn. u. Rama, стр. 135, 137.

којних Влатковића, Томом Николићем и Павлом Петровићем.[1] Уговарајући дружбу с Дубровником на Вратару (С. бр. 141) Иваниш и родбина му обећаше бранити Дубровник и помагати му против херцега Стефана Вукчића и не учинити мира са Стефаном без његова знања и договора. Против Стефана бијаше и жена му Јелена и старији син Владислав (С. бр. 142). Ево за што се и они подигоше на Стефана по ријечима Халкокондиловим. У земље Стефанове, које граниче с дубровачким, дође једна Флорентинка, трговачка кћи. Занесавши се за њеном љепотом узе је Стефан к себи и тијем уврнједи жену (имена јој и рода не помиње љетописац), која са сином својим побјегне у Дубровник. Стефан слаше к њој посланике молећи је да се врати, али залуду, јер не хтје пристати на оно што она искаше — да отпусти Флорентинку. У томе син његов управљајући војском дубровачком удари у његове земље, и разбије га да би осветио зла која бјеше учинио дубровачким земљама.[2] А ево како говори Шимак[3] о том рату. Стефан Вукчић са својим патаренима видећи да му краљ не смије од Турака ништа учинити, поста немаран, преда се пићу и неваљалству; за то жена његова Ана Кантакузина и син побјегоше у Дубровник. Стефан заиска од Дубровчана да му их врате, а кад они то не хтјеше, удари на дубровачке земље, узе Конавље и повиси данак на со. Дубровчани завојштише на њ, и како бјеше њихов грађанин, ставише му као издајнику цијену за главу. Владислав с дубровачком војском освоји многе очине градове; папа стаде пријетити Стефану крстоносним ратом а султан одсуди да Дубровчани имају право: све то нагна Стефана те се умири. Ни Шимак ни Енгел не знају за пређашње непријатељство Стефаново са сином и Дубровником, за које споменусмо. Обојица као и Дифрен називају жену његову Аном Кантакузином.

[1] За њих зна Лукари. Annali di Rausa, стр. 98.

[2] Али се у Халкокондила Стефан Косача једнако зове Сандаљ и сам је догађај пренесен у доцније вријеме, 1463 год., а догодио се 10 прије. Corp. Script. Hist. Byz. Laonicus Chalcocondylas, l. X, p. 540. — Stritter, II, 436. Тубер (Schwandtn. Script. rer. Hung., II, 199) и Лукари (Annali di Rausa, стр. 99) казују онако као што по њима казује Шимак и Енгел.

[3] Polit. Gesch. d. K. Bosn. u Rama, стр. 123.

А Енгел и против себе говори називајући је на другом мјесту[1] Јеленом кћерју Момчила, унука краља Вукашина од сина његова Андријаша (по казивању дубровачких и западних писаца)[2]. Али је она у нашим писмима Јелена, кћи Балшина, који године 1443 већ не бјеше жив (в. С. бр. 134). Да није то зетски Балша Балшић? Шимак и Енгел не помињу од куда им је оно што кажу; али није тешко погодити: Дифрен је показао изворе[3]. Шимак је погријешио што није пазио; а Енгел му повјерова од ријечи до ријечи не погледавши у изворе па учини исту погрјешку. Ево шта о томе каже Лукари. „Стефан, по што му тјелесна жеља надвлада сваки стид, учини што бјеше учинио Јован Палеолог, цар византијски, с кћерју цара трапезунтског а̑женом свога сина Мануила, и Владиславу на силу оте лијепу жену, која бијаше кћи Марина Мартијана, русанског кнеза“.[4] Лукари са свијем добро чини што пореди Стефана с Јованом (I) Палеологом, којега неваљали живот помиње и Дука и Халкокондил.[5] Али Дифрен а за њим и Шимак не пазећи узеше Јо-

[1] Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 323.

[2] Орбини, стр. 240.

[3] Familiae Dalm. et Slavon. гл. XI, § V.

[4] Stefan intanto rinovando l'ssempio di Gioanni Paleologo Imperadore di Constantinopoli, usato alla figliuola dell' Imperadore di Trabisonda moglie di Emanuelo suo figliuolo, essendo menata per moglie a Vuladislau la figliuola di Marino Principe bi Rusano, percioche era bella, vincendo la lussuria ogni vergogna, la tolse per forza. Annali di Rausa, стр. 97.

[5] Први каже овако: *ἦν γὰρ ὡς ἐπιπολὺ κοῦφος καὶ μὴ πολυπραγμονῶν ἐν ἄλλοις τὰ πράγματα πλὴν ἐν γυναιξὶν ὡραίαις καὶ καλαῖς τῷ εἴδει, καὶ τίνος καὶ πῶς παγιδεύσῃ αὐτήν.* Каже да је умрьо од подагре: *ἦν γὰρ κατὰ κοιτος καὶ ἀλγῶν τοὺς πόδας, ἡμιθανὴς ὡς εἰπεῖν ὑπὸ πολλῆς ἀδδηφαγίας καὶ πολυποσίας καὶ τῶν ἡδυπαθιῶν.* Други управо напомиње шта је радио са својом снахом, женом сина својега Мануила, кћерју трапезунског цара, удовицом, која најприје бијаше за некаквим турским пашом: *ταύτην γὰρ ὡς ἠγάγετο (*'**Εμμανουῆλος**) *ἀπὸ* **Κολχίδος** *ἐς* **Βυζάντιον**, *θεασάμενος ὁ πυτὴρ αὐτοῦ τότε βασιλεύων, ὡς ἐδόκει αὐτῷ κάλλει τε γυναικῶν πολλῶν εἶναι καλλίστη καὶ τοῖς ἄλλοις ᾗ ἐλέγετο ὑπερφέρουσα, ἑαυτῷ τε ταύτην ἠγάγετο, ἀφελόμενος τοῦ παιδός ἦν δὲ καὶ ἐν νόσῳ τῇ ποδαλγίᾳ διεφθαρμένος ὥστε μηδ' ὀρθούμενον στῆναι οἷοντ' εἶναι.* Corp. Script. Hist. Byz. Ducas, c. XII, p. 44; c. XIII, p. 48. Cf. Bulliadi Notae ib., p. 556. Laon. Chalcocondilas, ib., 1, II, p. 81.

вана за Стефана и кћер грчкога Јелену Кантакузину назваше женом Томашевића [illegible] учинивши врх тога још погрјешку у имену њезину [illegible] Ана. Кантакузин је имао три кћери, а [illegible] Јелена, али није имао кћери Ане, нити је која од његовијех кћери била за Стефаном Косачом. Што се тиче Манојла, сина Јована II, он је доиста био ожењен кћерју трапезунтскога цара Алексија Комнина. Но Шимек каже и Енгел да је за Стефаном Косачом била Ана — управо Јелена — Кантакузина, која је најприје била за Јованом Палеологом.[2] Јиречек да би сложио ова два имена, вели да је Ана Кантакузина била прва жена Косачина, а Јелена, или по другим Варвара, кћи Момчилова, друга, а Цецилија трећа. У писму своме од 15 јулија 1453 (бр. 142) Стефан опрости жени, сину и [illegible] који се бијаху подигли на њ, уредивши да ни он ни жена ни синови његови Владислав и Влатко не [illegible] ни једнога зла човјека и отровника, да не би било на ново свађе у породици: ако ли се да који [illegible] била он да не може чинити никакова зла ни жени ни дјеци. И ако год не би нашао пријеку [illegible] босанске цркве и 12 „стројника“, међу којима не [illegible] за свога кнеза и 12 „поглавитијех“ властела босанских [illegible] све хумске властела и људи да [illegible] по прећашњему [illegible] правима и записима. У једно вријеме [illegible] (бр. 143) султан [illegible] градовима и крајинама, који би били на босанском краљевству [illegible] земља за границе; у томе се писму вели да „по милости цара емир-султана Мехмет-бега“ Стефан херцег св. Саве, господар хумски и приморски, велики војвода „русага босанског“, кнез дрински итд., са сином Влатком прима сина својега Владислава, који се умири и обећа вратити му све властеле и друге људе, градове и куће, с којима се бијеше одметнуо [illegible]. Стефан заборавља сву прећашњу увреду и обећава својој дјеци све своје имање да њим владају заједнички али да га раздијеле на поле, и да служе вјерно султану, а [illegible] имања да може Стефан оставити својој жени а

[1] Lebeau, Histoire du Bas Empire. Paris 1836. T. XX. стр. 480.
[2] [illegible], G. Serv. u. Bosn., стр. 402.

њиховој матери и сроднијем кућама; ако ли који од њих устане на оца, онда отац да му може узети сав његов дио и дати га коме хоће; ако ли по смрти очиној један брат захвати дио другога, онда султан да је вољан узети му дио и дати другоме брату; и да уговор овај стоји тврд докле год синови буду послушни оцу и вјерни султану. Лукари је нашао у књизи Прегата под 5 Априла 1452 да је порта била послала к Стефану човјека са заповијешћу да положи оружје, да врати Конавље, да плати ратни трошак и да узима обичну царину на со.[1] Одатле се може видјети да је султан био на страни Дубровника и Владислава. По чему се султан тако умијешао у ову ствар, то се може разумјети отуда што је Владислав био у великом пријатељству с портом на штету независности босанској. „Јер син Стефанов — вели Тубер — с таким непријатељством удруживши се с Турцима очине земље опустошаваше, да највише овај рат отвори Турцима Далмацију и Косачино племе затр, и не само данак навуче на Дубровник него га још готово у турско ропство навали".[2] Али опет Косача у своме писму (С. бр. 143) каза за Владислава да је скривио и оцу и султану. Али то није противно ријечима Туберовим и Лукаријевим; јер у оно вријеме како порта бијаше нај јача, оба се супарника надметаше који ће боље угодити султану и добити га на своју страну, по чему обојица говорише један за другога да су скривили султану. Тако и Халкокондил, говорећи о свађи његовој са женом и сином, помиње да се он у то вријеме често договарао с Турцима.[3] Тако је свагда бивало кад би се умијешали Турци, које тако радо тражише српски владаоци. Године 1454 Априла 10 дубровачки посланици измолише и за свој град писмо о миру (С. бр. 144). Видећи да је рат ода зла и једној

[1] Annali di Rausa, стр. 9

[2] Nam filius Stephani ita inimico animo regiones ad patris imperium spectantes, Turcica manu sibi adiuncta, devastando pervagatus est, ut hoc in primis certamen Turcis aditum in Dalmatiam aperuit et Cosaciam familiam estinxerit Ragusamque civitatem non modo tributariam fecerit, sed etiam in Turcicam servitutem paene redegerit. Comment. de tempor. suis. Schwandtn. Script. rer. Hungar. t. II, p. 199.

[3] Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond., I. X, p. 540. — Stritter, II, 436.

и другој страни, Стефан с Владиславом и Влатком потврди Дубровнику све пређашње записе и метну у заборав све увреде и убиства која се чинише у рату с обје стране; права за трговину и за суд бише повраћена, и Стефан обрече, ако се зарати с Дубровником, да ће му јавити на три мјесеца напријед. Стефан се Косача, као и стриц му, свагда ослањао на турску помоћ. Сандаљ се у писмима својим писао војвода и владалац по милости краља угарског и босанског и цара турског (С. бр. 96, 98): тако је и Стефан Косача изрицао не једанпут вјерност своју султану. Тражећи самосталност и налазећи се међу два огња, Стефан није могао друго него тражити потпоре у својој земљи у православнијех а са стране у Турака. Године 1459 није хтио поднћи војске за Стефана Томашевића на Турке. Прем да султан, желећи га ослабити, ствар пресуди краљу на добро, опет се 1463 године Стефан знаде данком и оружјем опростити војске Мухамеда II, и сачува на неко вријеме сјенку самосталности. „Султан скупивши сву војску на једно мјесто удари у Сандаљеву земљу и страшно је опусти . . . Опколивши Сандаљев град удараше на њ неколико дана; и не могавши га узети врати се“.[1] . . . Видјели смо да је и дјеци својој оставио завјет да буду вјерни султану. Између године 1464 и 1466 узе натраг из Дубровника у четири пута 1200 дуката (С. стр. 252). Послије његове смрти оста у Дубровнику тројици синова осим драгоцјенијех ствари големо благо: чистога злата 70.000 дуката, 33 литре, 11 унача, и сребра 1570 литара и 4 унче (С. бр. 157). Иза Стефана осташе три сина, Владислав, којему од оца оста и име великога војводе босанскога, Влатко и Стефан, и друга жена Цецилија. Сва се три сина зваше херцези св. Саве. Од Влатка и Стефана имамо писма, којима потврђују да су примили од Дубровчана различне очине покладе; писма су од године 1466 до 1470 (С. бр. 158, 163). Тако је писмо писала и Цецилија 1467 године са знањем синова својих Влатка и Стефана (С. бр. 159). Два млађа брата у својим писмима не спомињу старијега брата Владислава; тако и Цецилија пише са знањем само два млађа брата: по томе се може мислити да је

[1] Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond,, I. X, p. 543. — Stritter, II, 438.

у породици био раздор, који се може разумјети из пређашњега непријатељства, у којем Влатко бијаше на очиној страни. Није прилике мислити да су се само за увреду могли завадити отац и син; прије се може мислити да је син тежио за независношћу и да сам влада. Владислав је године 1469 сам за себе дао Дубровчанима писмо (С. бр. 161) како је примио од њих свој дио очина поклада. Добијао је од Дубровника некакав доход, као што свједочи писмо његово од 1487 године (С. бр. 162), којим потврђује да је примио 766 перпера — по својприлици годишњега прихода (у оргиналу стоји **провнжнюнь**). Таки су доход добијали и други чланови Стефанове породице а и властели, као што се види из признанице сина Влаткова, војводе Августина Влатковића од године 1488 (С. бр. 169), и Жарка из Хума од 1496 (С. бр. 170). Владислав је имао сина Балшу, од којега имамо само један запис 10 Октобра 1497 (С. бр. 171), гдјесе цијелијем дохотком својим, који му припадаше од Дубровчана за другу годину 1498, јемчи за 166 перпера и 50 динара, што му дадоше у зајам Дубровчани. Запис је писан у Дубровнику. Јесу ли Владислав и Влатко дуго владали по смрти очиној у својим земљама — незна се поуздано из наших писама. Зна се да је Косача умирући у Драчевици оставио Дубровчанима да му изврше завјет, по којему Владислав доби горњу Херцеговину а Влатко доњу. На скоро по смрти његовој, 1466 године, удари турска војска у Херцеговину; али је се браћа опростише обећавши платити султану данак. Али опет око године 1470 видимо из турских писама (С. бр. 164) да је санџак-бег у Босни био Ајаз-бег а у Херцеговини Хамза-бег: дакле браћа бијаху под тијем војводством. Влатко је с братом Стефаном много радио с портом, и видимо гдје султан Мухамед заповједи преко својих војвода вратити му очине градове и сав поклад који бијаше у Дубровнику[1] (С. бр. 164, I). Око тога времена султан заповједи војводи Хамза-бегу да поквари градић, који бијаху Дубровчани начинили од дрвета на Неретви и да иште од Дубровчана писма из којих би се виђело да су вратили херцегу Влатку сав очин поклад 19.000 дуката,

[1] Око године 1460. У писму је назначена мухамеданска година 575, али врло рђаво.

која Дубровчани и показаше 1472 године (С. бр. 164, II, IV). Још године 1475 Владислав се спремаше да изгуби своје земље, али истом 1482 Херцеговину са свијем освојише Турци. Владислав побјеже у Угарску и по том се још зваше Duca Primorski, Signor di Hum e Guardiano del beato Sava. Влатко побјеже у Дубровник и умрије на острву Рабу. А Стефан се потурчи. Тако неста пошљеднега остатка од босанског краљевства, које се још 20 година држаше послије буре 1463 године. То је био пошљедњи потрес, од кога не оста ни трага словенској независности од Саве и Дунава на југ. Што је год дотле и најмање личило на самосталност, све погибе у таласима турскога потопа. Залуд бише сви велики труди Матије Корвина и његовијех храбријех помоћника, од којих се један, Никола Ујлак, зваше и босански краљ; залуд би и мир 1503 године послије сјајног напретка Јована Корвина; залуд бише славна дјела бана Берислава: једнако бивши Босна крваво бојно поље, 1526 послије несрећнога боја на Мухачу, за свагда припаде Турској. Ево шта писа Дубровчанима 1566 године, 18 Јунија, Александар војвода молдавски: **а сада да ѕил ваше внеѣе поутовано, како имамь кои себе неке слѹге и сироте три братенце на име Георгиа и Павла и Стефана и двие сестре имаю на име Катаринѹ и Марию, ωве сѹ речене сироте правнѹци херцега Стефана кои е био ѹ вриеме минѹто господар ѕемле херцеговине а ваш бег града Дѹбровника сѹседь и приатель, а садь ѹ ωво вриеме ове речене сироте хране се кодъ господства ми ѿ богоданаго ми имания, терь ми казаше ѕа неки ωбичаи вашега господства како сте имали сврхѹ речениех сирота некѹ милос и сврхѹ старнех них да им сте давали милостинѹ по вашои доброи воли. тога ради посилаю речене сироте Георгие и Павлω и Стефань и сестре ниха Катарина и Мариа посилаю човека на име Лаѕара Себишанина . . . просе да имь властеле дѹбровачке пошлю каковѹ милостиню** (С. бр. 160).

Четврто је племе Хрвојево, које спомињу наша писма. Самога Хрвоја већ знамо, од којега се већ поче и у којему се највећма показа племе његово: сад ћемо споменути његова синовца Ђурђа (Јурја) Војиславића, за којега знамо из писма његова од године 1434 Августа 12 (С. бр. 118) да је био војвода доњих крајева. У своме писму Ђурађ са синовима својим, кнезовима Петром и Јурјем, даде „својој браћи“ војводи Павлу и

кнезовима Николи и Влатку Јурјевићима и кнезу Вуку Вукићевићу и потомству њихову све градове, села и земље, у којима их заста, а на име градове Вратар, Нови и Крушевац, и њихову племенску државу, коју им бјеше узео Сандаљ, људе и неколико села, — све с правијем међама и котарима. А саме нове господаре препоручи у заклон викару фрањишканском и свој браћи фратрима. Свједоци су из Хума, Земаљника, Сане и Пливе. Писмо је писано под Крешевом.

Осим овијех племена било је у Босни и других знатнијех племена, која стоје на часнијем мјестима у босанским писмима; али ћемо о њима ћутати, јер из писама не знамо ништа поуздано о њима. С друге стране што су у географији и историји много значиле босанске области Травунија и Хум, што су Јаблановићи и Хранићи, који у њима владаше, били с краљевима род и у свези, и што се поглавари тијех области заједно с Хрвојем свагда помињу први међу свједоцима на писмима и само с њима Дубровчани чинише дуге своје преговоре, по свему томе вала мислити да су Санковићи, Јаблановићи и Хранићи били најзнатнија племена у Босни. Њихово се значење подударало са значењем онијех области у којима живјеше. Према овијем старијем, домаћим племенима Хрвоје је дошљак, вјешт бунтовник, који се подиже издајством и изгуби издајством сву величину, који собом поче и собом сврши силу својега племена.

Кад се напомене државни живот у Босни, пун бура и преврата, за чудо је како брзо прелази из једнога стања у друго, из зависности у независност и по том у пропаст; за чудо је како је празан тај живот, без тврдијех начела и самосталности. Сјетимо се Босне из почетка, како бијаше жупа или област српска, која се у главноме не разликоваше од Србије, и у којој бијаше исти народ који и у Србији, и која наста у једно вријеме с њом, кад се Срби доселише у земље преко Дунава, у којој бијаху једни обичаји и једна старина као и у Србији, ријечју — сјетимо се Босне, како бјеше дио праве Србије, с њом јаче састављен него Хум, Травунија, Неретва, Дукља, тако да Константин Багренородни набрајајући Србији области не спомену ње разумијевајући је под општим именом Србија као и

Мачву и Семберију.[1] Сјетимо се иза тога Босне како неколико пута бијаше под Угарском, сад прелазећи к њој у мираз, сад јој се са својим банима од своје воље подвргавајући, сад бивши силом покорена, и по том опет се неколико пута враћајући к Србији; даље сјетимо се како би независно али слабо уређено краљевство, и најпослије како поста плијен турски, који се лако могаше добити. И то све биваше тако лако, тако с драге воље, да ћеш нехотице запитати себе по чему се бани подвргоше Угарској, за што Угарска ћуташе кад Босна прелажаше од ње к Србији, и за што је опет Србија не држаше тврдо уза се? Како угарски краљеви допустише да поред њих настану нови краљеви, да се поред Угарске начини ново краљевство, које јавно иђаше за независношћу? За што Босна, не могавши се подигнути за Твртка I и Твртка II, за које се не може казати да нијесу умјели радити, брзо пође к пропасти и тако се слабо оприје Турцима, кад јој и сама земља могаше много помоћи да се брани? Оставивши на страну неке многе узгредне узроке, који нешто просвјетљују ту чудну ствар, као н. пр. што Угарска и Србија имаху својих послова, што се друге области, Хум и Неретва, отеше испод власти праве Србије итд., који су много учинили у животу државе босанске, показаћемо само најглавнији узрок, који је Босни у самом животу, а то је — што се по несрећи стекоше у њој супротна начела. У најважнијим основама народног живота налазимо два а и три начела, која се једнако сусретају, ослабљавају и устављају једно друго и навлаче сјенку — неко мртвило на све што год бива у животу босанском. С тога је што видимо у Босни тако слабо, без живота, без боје, прије времена зрело. Што је год Босна износила различнијех преврата, што је год добијала кад јој се срећа мијењала, свега је за час нестајало и све се замјењивало свагдашњом празнином. Гдје јој је законик? гдје су знаци унутрашњега самосталног реда? Нема ништа. Живот је свагда једнак; није га понављала, није напредовала у државном и грађанском животу свом, нити је себи стварала нове мисли. Стари јој живот сазре, а она оста спора, и најпо-

[1] Corp. Script. Hist. Byz., Const. P., v. III. De Adm. Imp., cc. 36.

слије истрошивши све што је добро, могаше давати само зло. К овој унутрашњој незгоди још дође с поља државни квар у Грчкој, који у то вријеме бијаше највећи. Што је Босни била пред очима Грчка, и с тога се може рећи да су Босну онако силно потресале унутрашње буне и онако ослабила права за пријестолно нашљедство, кад не би законитијех нашљедника те на пријесто долазише незаконити синови или властели. У Босни није било краља, који би у својој радњи у унутрашњем управљању земљом био налик на цара српскога Душана. Истина било је банова и краљева, који су се добро знали користовати околностима и вјешто водили Босну путем државне самосталности; али су они слабо пазили на унутрашњи живот народни, нијесу га се дохватали да га преобразе, и за то Босна, код свега што се чини као да је било напредак у државнијем пословима, показиваше само спољашњу добру страну, коју је опет имала од срећних спољашњих околности; а у себи самој имаше сјеме унутрашње немоћи, које долажаше од неслоге између врховне власти и осталога народа. Да речемо да се у њезином животу сачувало много старине, као што је од искона живјела једнако не преображавајући живота; али та старина, дошавши до краја, би на штету самом државном животу, јер сметајући кориснијем промјенама, сметаше и њему самом све већма. Као што Србију доведе у пропаст крајност у новини, тако Босна пропаде од крајности у старини.

Најзнатније је у управи босанској што се често мијењаше владаоци. Босном управљаше и домаћи и угарски и хрватски бани. Њезини жупани, док бијаше жупа, бијаху домаћи властели, али бани и краљеви њезини бијаху или домаћи властели, или потомци Угрина Котромана или владаоци праве Србије. Што се тако прелазило од једне народности к другој, што ни мало није било нашљедства у племену, то учини те власт ослаби а дружина властеоска осили. Што су још за Милутина власти биле врло смијешане и права државна неодређена, и што је Босна уз рат Душанов с Угарском прелазила из једнијех руку у друге, то много поможе уништити правила између владе и народа.

Исто видимо Босни и у спољашњим пословима с другим државама. Као жупа бијаше Босна састављена са Србијом; као

банство час припадаше са свијем Угарској, час се одвајаше од ње постајући готово са свијем независна, час се подвргаваше Србији; као краљевство дође до самосталности, али опет признаваше над собом Угарској врховну власт. Најпослије од ње се саме одвоји нова независна област — Хум, који назвавши се војводство св. Саве отпаде од ње исто онако као што сама отпаде од Угарске поставши краљевство. Чудно је у Босни што су тако различне власти, што је независно краљевство, и опет стоји под другом државом. У том је Босна може бити једина у историји. Све је то морало бити од штете њој самој и доносити јој само слабост. Како је Босна лако постала краљевство и у државнијем се пословима испоредила с Угарском, прем да јој је припадала као област, и како јој угарски краљеви не сметаше, по томе би човјек рекао да је у њој било много унутрашње силе и јединства; али што је поставши краљевство и јавно тежећи за самосталношћу, опет једнако остајала под врховном влашћу угарскога краљевства, то једино доказује најбоље да јој није у томе помагала снага њезина унутрашња него околности саме Угарске и лична врсноћа Твртка I. Још једном кажем, што јој је државни живот без боје и што се у свима спољашњим пословима показивала слаба, то свједочи да јој је било на погибао што се различна начела увукоше у њезину владу.

С друге стране, што није било државне самосталности, с тога се босански владаоци колебаше у пословима за вјеру. И ту се сукобише три различна начела, која раздијелише народ на три стране и тако узеше Босни једну између нај јачих духовнијех свеза, а тај се недостатак показиваше и у грађанском јединству. Најстарија и нај јача вјера бијаше православна; за њом по броју својих вјернијех стајаше патаренска јерес; по том римокатолицизам. Православна вјера и патаренска јерес представљаше собом народну страну и једнако их потпомагаше владаоци. Они у њима виђаху потпору самосталности и с љубављу пристајаху за једном или за другом. Први домаћи бани, Кулин и Нинослав држаше се особито јереси; српски владаоци подизаше православну вјеру; а пошљедњи краљеви јавно показиваше да им је милији римокатолицизам. Властели или управо највише њих једнако се држаше јереси, чега ради често

подиза на њих тужбу латинско свештенство. Што Угарска једнако имаше врховну власт, што Босна сама бијаше слаба, што јој у сусједству бијаше римокатолички народ у Далмацији и Хрватској, и најпослије што се требаше бојати од Турака, с тога Босна не могаше бити без свезе с Римом, и Рим преко Угарске показиваше много заповиједања у својим пословима с Босном. С тога владаоци босански почевши од Кулина дужни бијаху претварати се да су добре слуге римокатолицизму и кад што јаким наредбама потпомагати му. Али како су се таке наредбе за римокатолицизам чиниле без воље и силом, за то нијесу могле врло стезати народ, и за то се у Босни римокатолицизам развијао много слабије него што би се могло надати по важности папиних заповијести и по жестини његовијех легата, који их извршиваху; још се много спорије распрострањавао него патаренска јерес. Али опет што не бјеше једна вјера него више, за које се може казати да су биле једнако јаке, јер свака имаше подоста народа и свакој се чињаше помоћ или добровољно али тајно, или јавно али на силу, то бијаше од велике штете јединству босанске државе и подржаваше у народу раздор, у коме стране једна другој на супрот радише и једна другу слабише.

Али највећу неслогу видимо Босни у унутрашњем животу. Ту се нај јаче показа недостатак што мисао о власти не бјеше одређена. Докле Босна бијаше банство и стајаше под врховном влашћу сад ове сад оне државе, дотле власт њезину подупираше и заклањаше врховна власт стране државе; али кад јо се бан Твртко закраљи и у својим писмима јавно показа да је рад владати самостално, од тога се часа Босна нађе са својим правијем владаоцима и у радњи њиховој чекаше нов и самосталан државни живот. Њојзи владаоци већ не бише под другима, који би их могли постављати и мијењати по својој вољи, него вјенчане и независне главе државне. Кад се бан закраљи и вјенча, онда народ бијаше дужан друкчије мислити о својим владаоцима: нови се краљ подиже пред очима својега народа према пређашњему бану; тако и дружина властеоска остаде од њега много даље него што бјеше прије стајала. На тај начин врховна власт уклони од себе у први мах сваку сметњу и поста слободна у својој радњи. Али за мало бјеше таки ред,

од кога се могаше Босна надати љепшем напредку. Што не бјеше законитијех нашљедника, с тога насташе у Босни страшни унутрашњи раздори. Властеоство, од старине силна дружина, на ново се подиже у свом значењу и поста не мала сметња власти. Незаконити синови или властели ступајући на пријесто и видећи на својој страни само један дио народа и властела а други са својим супарником, не могаху него тек у пола радити што би радити требало а у спољашњим пословима по староме подвргавати се Угарској и умиљавати се Дубровнику: јер Босни не бјеше још ни једна страна држава признала независности, које јасно показа цар Сигисмундо, а с друге стране вјешти богати Дубровчани могаху им сваки час наћи противника међу властелима као што видимо на Остоји, којему на супрот оставише Дубровчани Павла Радиновића. Све им је то везало руке у спољашњим пословима а још већма у самој земљи њиховој, гдје не могаху почети ништа важно знајући како су им слаба права. С тога радња најбољега и највјештијега краља оста без плода за унутрашњи државни живот. Тражећи потпоре, дужни бијаху владаоци босански угађати свима и свакоме у својој држави и изван ње. Та им је несрећа долазила отуда што није било довољно права за пријестолно нашљедство. Незаконити син владаше послије такога оца, и треће — четврто кољено незаконито долажаше на пријесто. У том је Босна жалостан и готово једини примјер у историји. Истина било је таких примјера у сусједству, у Грчкој и у Србији, али су били рећи, а не тако један иза другога. Али опет ваља признати да је тај морални квар дошао Босни из оне двије државе, аособ то из прве, из које је дошао и другој.

Потпору, која бјеше само на очи а од слабе помоћи, налазише босански владаоци у томе, што говорише да су од дома Немањина, који бјеше замрьо. Знајући како су Срби поштовали племе Немањино, које им државу утврди, и с народом заједно признајући многе из њега за свеце, краљеви босански у писмима својим казиваше за себе да су прави потомци Немањини и законити нашљедници његова достојања, српске земље. Први к тој мисли притече Твртко Владиславић и вјенча се у Милешеви, гдје почиваху кости св. Саве, првог архиепископа српског, који и првога краља српског Стефана, својега брата, вјенча

на краљевство. Ово је назови сродство с Немањићима требало и за државне послове Твртку и онима који послије њега владаше; јер кад Србија паде од мача турског, Босна оста једина представница српске независности, која присвајаше српске земље, које бијаху потпале под турску власт. Најпослије то је било корисно и по томе, што православноме народу у Србији и у Босни показиваше владаоце да су православни и чињаше да је законито што присвајаху Србију, прем да њом одавно владаше Турци. По томе није чудо што се не зна управо које су вјере били босански краљеви нити се то може дознати отуда што су коју вјеру јавно потпомагали. Што су на њих често подизали тужбе папински легати, а с друге стране што је народ босански био миран у вјери па се на један пут усколеба кад пошљедњи краљ превећ јавно а може бити и од срца показа вјерност своју латинској вјери, то показује да су краљеви настајавали да се вјере трпе и сами веома крили своју вјеру, да би могли привлачити к себи једнако све три вјере.

Властеоство је било у Босни врло важна дружина. Расло је од искона на домаћој земљи, није примало у се никаквих преврата који би га разметнули, него је понављало силу своју брзо мијењајући владаоце и све јаче утврђујући своје дружинске свезе. Јако се мијешало у све државне догађаје и њима докучивало своје користи и намјере. Помагало је онима који тражише пријесто; и њима је супарнике на супрот стављало; у њему самоме бијаху супарници. С временом и са згодом тако се утврди да из њега изиђе неколико племена полу независнијех. Старосједиоство, чим се словенски живот од старине врло разликује, учини те насташе онако силна племена као н. пр. Санковићи, Јаблановићи, Хранићи, који држаше цијеле области и њима нарећиваше по својој вољи, тако да краљевима остајаше само потврдити врховном влашћу својом њихове наредбе. Што се старе области Хум и Травунија нешто одвојише од Босне, то много поможе неким племенима по областима те осилише. У самој Босни не видимо ни једнога силнијега властеоскога племена, које би се знатно подизало над другима; него у Травунији и у Хуму налазимо така племена, под којима стоје друга кнежевска и знатна властеоска. У Травунији се из почетка појави Санко са својим синовима, послије којих нестаје овога пле-

мена, и на његово мјесто долазе Јаблановићи. Павао је Радиновић Јаблановић био негда супарник Остоји. Радослав Павловић и Иваниш Радославић подржаваше славу и прво мјесто своједему племену. На њиховијем се писмима потписиваше свједоци властели из њихова подручја и око њих се сабираше гомилама властели њихова племена и друга властеоска племена. Још се силније развило властеоство у Хуму, који нигда не бјеше са свијем сједињен ни с којом државом, и прем да свагда стајаше само на другом мјесту, опет сачува у себи нешто самосталности. У њему је сједјело знаменито племе Хранића са многим сроднијем кућама и властелима у свом подручју. Најзнатнији у њему бијаше Стефан Косача. Тај властелин нај јасније показа мисао своје области, и као што се Босна одвоји од Угарске, тако се и он са својом облашћу одвоји од Босне. Како је Босна стајала према Угарској по што се закраљи Твртко I, са свијем је тако стајао Хум према Босни кад Косача доби својој области име војводство св. Саве, а себи достојанство њемачкога војводе или херцега, чувара гроба св. Саве. Прем да се Хум дуже него Босна држао против Турака, опет ваља признати да је с тога, што властели осилише па се за њима и области раздијелише, ослабила Босни државна сила и да је то било један од најглавнијих узрока те Босна онако лако потпаде под Турке. У опште, прем да је цијелости и сили властеоске дружине Босна дужна захвалити што је боље сачувала старински живот, опет како краљевска власт бјеше слаба што не бјеше законитијех нашљедника, сила властеоска поремети уредна и добра правила међу поданицима и врховном влашћу и ствари тако замрси да се унутрашњи и спољашњи послови покварише, и најпослије Босна пропаде.

III

ДУБРОВНИК

Ево како Санковићи уступајући Дубровнику Конавље и Витаљину 1391 године пишу у својем писму (С. бр. 78) да је постао Дубровник: ѣ жꙋпань Бѣлъѣкь и воєвода Радичь брать ми Санковићи поꙁнасмо ва истинꙋ по старѣхь писмѣхь и по старѣхь паметарѣхь добрѣхь лꙋдехь кои сꙋ чꙋли ѡдь єдиога колѣна до дрꙋгога и по вѣдꙋщѣхь бѣлѣꙁѣхь и ꙁламеньиехь на Цаптатѣ при мори єсть биль градь стари Дꙋбровникь полагь жꙋпє конавальскє коємꙋ градꙋ пристоѣшє жꙋпа конавоска и бѣшє мꙋ племенито та жꙋпа и дрꙋгє ꙁемьлє и мѣста и када сє онь стари градь расꙋ и опꙋстѣ тьда господа рашька и хꙋмьска ꙋ тєи дни кривиномь посѣдошє и по сили ꙋꙁєшє конавальскꙋ жꙋпꙋ и дрꙋга мѣста тогаи града и тада граѣне поидошє ꙋ тврдо мѣсто и ꙁидашє градь Дꙋбровникь кои єсть и данась божьомь милостию почтєнь и слободань, ѡдь коихь лꙋди старога града єсꙋ сє родили и наслѣдили властєлє града Дꙋбровника. Биљеге, који се спомињу овдје, потврђују учени људи казујући да се у долини Ободу, која као што се види из писама припадаше к жупи конаваоској, налазе зидине од Епидавра с гробом Долабелиним.[1] И Цавтат се подигао на зидинама старога Епидавра и по том припао ка Конављу. Бандури[2] доводи свједочанство Туберово, који вели да је у његово вријеме био велики канал у Конављу, olim ager Epidaurius. Дакле је у Епидавру био Обод и Цавтат. У писму се зове стари Дубровник (Ragusa vecchia), и припада му Конавље и Витаљина. Даље каже писмо да се тај стари град расуо и опустио. Тијем писмо напомиње да се град мало по мало расуо и опустио, а то се доиста почело од половине III вијека а довршише га VII вијека Словени. Прије Словена

[1] Appedini, дио I, стр. 44, 49.

[2] Animadv. in l. Const. Porphyrog., de Adm. Imp. Corp. Script. Hist. Byz. Const. Porphyrog., v. III, p. 356.

удараше Авари:[1] али по свједочанству Константина Порфирогенита Словени с помоћу сарацинском довршише граду пропаст освојивши га.[2] То потврђује и писмо говорећи да су узели Конавље и Витаљину владаоци рашки и хумски. Тада грађани, који утекоше, населише на мору на згодном мјесту други нови Дубровник, који стоји и данас. Тако казују сви љетописци. Само се не зна поуздано година кад се населио нови Дубровник. Бандури право каже[3] да је у годинама погријешио Константин Порфирогенит. Апендини[4] обарарајући мисли других људи мисли да се Дубровник населио 656 године. Енгел се слаже с њим.[5] Сам Епидавар негда сазидаше Грци, по том га узеше Римљани око времена Јулија Цесара. Држава му је пређе била знатна: припадаху му земље крај мора више и ниже њега, и неколико градова, међу којима бијаше и Требиње и Молунат; али Дубровник већ није имао околине под собом: све то узеше Словени. За то и Константин Порфирогенит каже да Дубровник лежи између Травуније и Хума и у обје земље има грађана и винограда својих.[6] Дубровник поста знатнији кад паде Солин 692 године и Дукља 980; из оба се града доселише у Дубровник многи грађани и знатно свештенство, и дубровачка црква поста архиепископство.[7] Али је приличније што се узима

[1] Apendini, дио I, рзд. I, кн. II. гл. VIII и IX.

[2] *Οἱ δὲ αὐτοὶ Ῥαουσαῖοι τὸ παλαίον ἐκράτουν τὸ κάστρον τὸ ἐπιλεγόμενον Πίταυρα· καὶ ἐπειδή, ἡνίκα τὰ λοιπὰ ἐκρατήθησαν κάστρα παρὰ τῶν Σκλάβων τῶν ὄντων ἐν τῷ θέματι.* Corp. Script. Hist. Byzant., Const. Povphyrog., de Adm. Imp., v. III, c. 29, p. 137. — Stritter, II, 17. — Engel, Geschichte des Freistaates Ragusa. Wien 1807, стр. 45.

[3] Animadv. in libr. Const. Porphyrog. de Adm. Imp. Corp. Script. Hist. Byz. Const. Porphyrog., v. III. p. 344.

[4] Д. I, стр. 84 и 238.

[5] Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 48.

[6] *Τὸ δὲ κάστρον τὸ Ῥαούσιον μέσον τῶν δύω χωρῶν πρόσκειται, τῶν τε Ζαχλούμων καὶ τῆς Τερβουνίας, ἔχουσι δὲ καὶ τοὺς ἀμπελῶνας αὐτῶν εἰς ἀμφοτέρας τὰς χώρας.* Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III, de Adm. Imp., c. 30, p. 147. — Stritter, II, 407, 409.

[7] Апендини (д. I. разд. I, кн. III. гл. I—III) вели да се дубровачко архиепископство почело кад је пао Солин, а Бандури по

да је дубровачко архиепископство постало између године 1076 и 1121.[1] Што се тиче земље дубровачке, свједочанство Константина Порфирогенита, писца X вијека, потврђује да је била мала. Али се опет по времену Дубровчани пружише подобро на сјевер, кад их с југа притијесни Травунија. За Уроша I у уговору с Михаилом Асеном царем бугарским (С. бр. 16, Ш. бр. XVI) казују границу која је ишла до Затона; а како се у том уговору и у другим истога времена опиру на старе правице, које су биле између Дубровника и Србије за Немање и Стефана Првовјенчанога, може се мислити да је још за Немање област њихова допирала до Затона (близу стонске превлаке). Ради мноштва грађана и велике трговине требаше и више хране. Жито је било на цијени у цијелој Далмацији. Што је Дубровник имао мало земље и што је оно мало било каменито и сухо, с тога Дубровчани на својој земљи нијесу могли имати жита колико им је требало, и за то је у законима различнијех далматинских градова било забрањено извозити жито. По свједочанству Лукаријеву[2] на свој земљи од Кумана крај мора до залива рисанскога, које има заједно с островима око 34 кв. миље, не роди жита више него на 4 мјесеца, те градваља да добавља себи жито са стране. Врло је важно тако свједочанство писца из друге половине XVI вијека. За то се Дубровчани једнако стараше да имају више градске земље. Двојако је Дубровник текао земље: или је јавно преко својих посланика молио да му се продаду за новце сусједне земље, или је кришом садио оближње винограде и сијао по оближњим пољима надајући се да ће их присвојити по времену. Што су српски владаоци често опомињали Дубровчане да не прелазе преко својих мјеђа и што се често судило за земље и за људе које држаше Дубровчани, то показује да Дубровчани нијесу мрзили

Рацију кад је пала Дукља. Ево шта каже: Dioclea autem urbe a Bulgaris eversa, Ioannes archiepiscopus Diocleensis Ragusium archiepiscopalem dignitatem accepit a Benedicto V, Pontifice Maximo, ut scribit Seraphinus Razzius in Historia archiepiscoporum Ragusinorum. Animadv. in l. Const. Porphyr. de Adm. Imp., Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyr., v. III, p. 357.

[1] Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 90.

[2] Annali di Rausa, I. 4, p. 143.

на други начин којим се текоше земље. Још Константин Порфирогенит каже да је Дубровник IX вијека плаћао данак за земљу хумским и травунским владаоцима.[1] Немања учинивши с Дубровником уговор за мир опрости им данак, који даваше за винограде и паше на стонском полуострву (Punta).[2] Радослав у тјескоби од околности опрости Дубровнику све данке, које је давао за Ријеку, за затонске, пољичке и жрновничке винограде[3] и за све земље засађене лозом, али тако да у напредак Дубровчани ни једне педи краљеве земље не покрију ни лозом ни житом ни воћем којим (1234 године, Фебр. 4. С. бр. 2, Шаф. бр. IX). Владислав утврђујући с њима да стоје у пређашњим међама (С. бр. 3, Ш. бр. X) опрости им жрновничке „могорише“ и данке (С. бр. 6, Ш. бр. 11). На тај начин одричући се краљеви данка даваху дубровчанима право да опирући се на писма држе да су поменуте земље њихове. Вриједно је видјети колико је имао земље Дубровник у половини XIII вијека и како су му се земље по мало умножавале. На истоку је с њим граничила поповска општина. Зовући Дубровчане на састанак у Затону, гдје бијаше „властеоска потреба“, и јављајући да не ће ићи преко ријеке на другу страну, поповска општина као да показа тијем да је Затон и Ријека[4] била међа између

[1] *Καὶ τελοῦσι πρὸς μὲν τὸν ἄρχοντα τῶν Ζαχλούμων νομίσματα λζ, πρὸς δὲ τὸν ἄρχοντα Τερβουνίας νομίσματα λζ.* Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III, de Adm. Imp., c. 30, p. 147. — Stritter II. 407, 409.

[2] Appendini, д. I, разд. II, к. II, стр. 270. — Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 86.

[3] Пољица има много у Далмацији: једно је на истоку иза Требиње, друго у Конављу на југ од Цавтата; треће у Боци Которској у Кривошијама православној парохији (в. Серб.-Далм. Маг., 1850, стр. 32), четврто, које прије бијаше слободна општина, лежаше између Цетине и Жрновнице (в. Срб.-Далм. Маг., 1847, стр. 57), пето на Крци итд. Овдје се разумије најближе Дубровнику Пољице и Жрновница, јер та мјеста с још другим мјесташцима, као што ћемо одмах видјети, бијаху на међи дубровачкој.

[4] Каква је то ријека? Не могу казати је ли Требињштица а по другима Захума, која је текла преко поповске долине, или друга каква под Затоном. Ријека се као граница налази у писму С. бр. 16. Што писмо Стефана Првовјенчанога (С. бр. 51)

ње и дубровачких земаља (С. бр. 11, Ш. I). На југ су земље дубровачке ишле до Цавтата, као што се види из ријечи кнеза Црномира (С. бр. 18) да иза Цавтата не сједе дубровачки људи. Потанко је описао своје међе сам Дубровник у уговору с царем бугарским Михаилом Асеном 1253 године (С. бр. 16, Ш. XVI). Ево како су онда казане међе: **а прѣписание дединѣ наше ꙁемле и села и дрьжавѣ начинають ѡдь цркве светого Георьгиѣ врхь стари градь Єпитаврь иже идуть до цркве светого Петра**[1] **а ѡдь цркве светого Петра идуть до цркви светого Пократа,**[2] **а ѡдь цркви светого Пократа како дрьже горьре врьхь Белома и слеꙁуть до Млинехь а ѡдь Млинехь како дрьжуть горьре кое гредуть врьхь Жьрьновьнице дери до Влащице а ѡдь Влащице како дрьжеть горьре кое суть врьхь Шуметь**[3] **и гредуть до Ѡка а ѡдь ѡне стране Ѡка како дрьжеть горьре кое су врхь Рѣке**[4] **и сьтетьгьнуть се дери до горьре кое су врьхь Корила**[5] **а ѡдь Корила како дрьже горьре кое су врьхь Ꙁатонь**[6] **и врьхь Полице и врьхь Орашьць**[7] **и сьтегьнуть се до цркви свете Тькь-**

каже да се у Ријеци и Жрновници налазе цркве, по томе ваља мислити да је у околини дубровачкој било мало мјесто Ријека и за њега је по свој прилици Радослав опростио данак Дуровчанима. Сад се то мјесто зове Ombla: туда тече поток истог имена (Arion, Ombla), који се састаје с Требињштицом испод земље.

[1] Мошти св. Петра убијенога у Котору пренесене у Дубровник године 1026, како свједочи Мелетије најстарији дубровачки пojета и историк. В. Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 89.

[2] Мошти су св. Панкратија биле у Дубровнику: *ἐν δὲ τῷ αὐτῷ κάστρῳ κεῖται ὁ ἅγιος Παγκράτιος ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Στεφάνου* — пише Порфирогенит (de Adm. Imp., Corp. Script. Hist. Byz., v. III. p. 137). За њих међу другим моштима спомиње и Тубер у Schwandtneri Script. Rer. Hungar., t. II, p. 191. Испореди Бандурија, Animadv. in l. Const. P. de Adm. Imp., Corp. Script. Hist. Byz., Const. P., v. III, p. 345. Обје ове цркве показују да су границе биле близу града.

[3] Сада Gioncheta, близу Ријеке.

[4] Сада Ombla.

[5] Или Курила, сада Рожато, село и парохија у Ријеци.

[6] Сада Malfi, између Орашца и Ријеке. Други је Затон на стонској превлаци.

[7] Сада Valdinoce. Како се сада зову сва та мјеста јавио нам је гроф Орсат Почић Загорски, који је оданде, и познаје свој за-

зе. и ксе меде ѡдь прѣписанехь ꙁемле и села и дрьжавѣ ѡдь крьхе ѡдь ксе прѣписанѣ горьре слеꙁуть до мора ксе су наше дединѣ. Одатле видимо да су сви данци, које им опростише Радослав и Владислав били од земаља на граници. Тако је Дубровник ширио своју околину. Од овијех места на граници нека добише Дубровчани од српских владалаца не много прије Немање. О томе говоре многи дубровачки љетописци, као: Черва (Тубер), Рањина, Раци, Лукари, Дандул и Рести; али су у њих године и имена искварена. Апендини вели да је то било 1050 године.[1] Енгел пристајући на ту годину вели да је земље дао Војислав и син му Михаило (1040—1080). Дубровчани добише од првога Жупу (Брено), Ријеку (Омблу), Груж (Гравозу), Затон (Малфи), и сву обалу до Орашца (Valdinoce); а од другога добише острва Колочеп (Каламоту), Лопуд (Мецо) и Жупану (Шипан).[2] Ослањајући се на старину и поштујући спомен својих старијех, српски владаоци остављаше Дубровниху земље, које у њега бијаху за њиховијех родитеља и дједова. Тако Урош I пише у писму (С. бр. 21): **ако ꙁемле и винограде що сте дрьжали до хмрьтиꙗ господина ми ѡтьца, да си ю држите**; али додаје: **а потола что се наиде послѣено виноградми или ꙁемле приємьше, да се судомь исьправи.** Тако и Милутин потврди Дубровчанима **що су дрьжали ꙁемле и виноградь и ораниꙗ у господина ми светопочившега ѡтьца ми** (С. бр. 33), које потвди и мати краљева Јелена (С. бр. 32). Године 1333 писмом од 22 Јануара (С. бр. 37) Стефан Дечански прода Дубровчанима **Рать стонски са всѣми мећами своими и са ꙁаселки и с людми и да су ѡбластии ꙁидати га на Прѣвлаци[3] и на другомь мѣстие гдѣ нмь**

вичај. Испореди Срб.-Далм. Магазин, 1839, стр. 121; 1851, стр. 14. — Јукића Zemljopis i povjestnica Bosne, стр. 86. Готово су сва ова мјеста на доброј карти приложеној путовању Вилкинсонову (Dalmatien und Montenegro mit einem Ausfluge nach der Hercegovina und einer geschichtlichen Uebersicht der Schicksale Dalmatiens und Ragusa's nach Sir J. Gardner Wilkinson bearbeitet v. Wilh. Ad. Lindau. Leipzig 1849, 2 B.).

[1] Дио I, разд. II, к. II, стр. 252.

[2] Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 9.

[3] Прем да Превлака има врло много у српском приморју тако да их само по которском заливу има неколико, опет се овдје не мисли друга него она међу Пељешцем (Sabioncello) и тврдом земљом. То је уска земља којој је с обје стране море.

бѹде хтѣние. и ѡще нимь придахь ѡдь Прѣвлаке ѹскрай мора до дѹброваѵке меѥ и селища коѣ сѹ тѹизи била и Посрѣдницѹ како ѡтеѵе Неретва до мора. Шта је био тај рать стонски, који се зове у другом писму (С. бр. 39) редь и р'ть? Миклошић[1] каже; „punta di Stagno, apex, collis“ и пореди са српским ријечима *ртањ*, *ртеница*, *ртењача*. У писму је Милутинову, које он наштампа, ријеч о манастиру богородичину иже ѥсть оу рьтьѵка, по чему се и зове манастир богородице ретьѵскыѥ.[2] В. С. Караџић у своме речнику преводи ријечи *ртеница*, *ртењача*, — der Rückgrat, spina dorsi а ***Ртањ*** је по његовијем ријечима „grosser kegelförmiger Berg (saltus) in der Црна ријека.“ Саставивши све ово ваља мислити да ријеч рьть значи управо висина, али да је у писму употребљена у пренесеном смислу. Као што је свако брдо преграда, тако и каква год трговачка или политичка уредба може бити такова преграда. По свој прилици Стонски Рт није био ништа друго него насеље одређено да узима царину. Само се тако може разумјети што писмо вели да Дубровчани могу зидати рт на превлаци или на другом мјесту и што каже друго писмо С. бр. 39 да у Рту имају цркве и да ондје живе краљеви људи. Али у правом смислу као висина, Рт се звало полуострово Пељешац, које се стонском Превлаком саставља с тврдом земљом. Апендини[3] каже: ora pai Ragusei e Dalmatini dicesi Pelisaz o Peljasaz, Rat e Art, che significa punta, acume e dagli Italijani Sabbioncello o Punta di Stagno. Тако се име добро подударало с пјесковитом земљом која се дизала изнад мора. Апендини вели да је Пељешац дан за то што Дечанском помогоше Дубровчани давши му најамнике у рату његову с Михаилом бугарским и што наста око тога један Дубровчанин, који бијаше на двору Стефана Котромановића.[4] На скоро

[1] Homilia, praefatio.

[2] Он је у Зети и зидала га је краљица Јелена мати Милутинова (Фарлати, Illyricum sacrum VII, 43). На карти од Црне Горе грофа Карачаја (de Khraczay) пише S. Maria de Rotaz; а у Фарлата се (Il. S., VII, 13, 58) види да је манастир био на високом брду близу Бара. У Врбничком се статуту 1443 године на Крку спомиње Рт св. Петра (в. Arkiv. za povjestn. Jugosl. II, стр. 295).

[3] I, стр. 288.

[4] I, разд. II, к. II, стр. 288, 289, 230. Исп. Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 122.

се између Дубровника и краља заметну распра за Стон; по свој прилици многи краљеви људи неправедно бијаху прибројени к Стону те почеше припадати Дубровнику. Видећи гњев краљев Дубровник посла посланике и доби од краља писмо 1334 године 19 Маја (С. бр. 39), у ком би речено да они не могу присвајати краљевијех људи осим онијех које засташе у Стону и Рту; ако ли се нађу људи који су послије дошли, они да се врате краљу. Тако је писао и цар Душан у писму свом од 1349 године 20 Септембра, додајући да врате све земље, које бијаху заузели или засадили лозом преко међе постављене за његова родитеља и прародитеља (С. бр. 43). Види се да Дубровчани нијесу престајали присвајати сусједне земље мирно и кришом; али и српски краљеви добро пазише. Дубровчанима не бјеше мило што близу њихова града неки господари узимају различне данке од трговаца и тијем сметају њиховој трговини: то опет бијаше други узрок прибављању земље. Још Стефан Душан у писму 1349 године 20 Септембра (С. бр. 43) писа: **и ꙁа Млѣть да не имають печали ни ꙁа що, тькмо да ѥсть царства ми како ѥсть и ѡть прѣжде било.** Раић[1] по Орбину свједочи да је Душан даровао Дубровнику полуострво Ратани, којему припадаху острва Мљет, Корчула и Хвар (Лијезина). Што се тиче Мљета, не ће бити тако, јер 1357 године 10 Априла цар Урош V даде Мљет својим милим властелима Басету Баринчелу Биволичићу и Трипету Миховићу Бућићу, које назива „вјернијем, угоднијем, љубазнијем и кућнијем властелима и кнезовима својега царства“ (С. бр. 46, 48; С. Д. М. 1851). А послије двије недјеље Дубровчани се тужише како им се чине сметње, јамачно што им се узимаше царина кад иђаху из Мљета, говорећи: **господине царꙋ Млѣть есть царства ти а ми имамо ꙁабавꙋ иꙁ нѥга**, чега ради цар нареди да за Мљет нико нема посла с Дубровником, ни цар ни његови властели, него само два поменута господара (С. бр. 48). Не знам по чему Миклошић[2] каже да је овијем писмом Урош даровао Мљет Дубровнику. Ако ће се у ријечима **„ѡдь дьньсь на прѣде никто да не има посла ꙁа властеле и ꙁа градь Дꙋбровникь рекше ꙁа Млѣть“** пошљедње ријечи саставити са градом и с властелима, онда

[1] II, стр. 769.

[2] Homilia, praefatio.

нема смисла: за Дубровник се не може казати да је Мљет; него их ваља саставити с ријечима: **да не има посла** — с Дубровником то јест за Мљет. И тако знамо да је Стефан Првовјенчани владао Мљетом (С. бр. 51), да је њим владао Урош V, прем да га обојица устављајући себи врховну власт над њим даваше на ужитак и то први Бенедиктинцима, које потврди Милутин (С. бр. 52), а други двојици властела; по томе не вјерујемо што каже Апендини да је још Тјехомил отац Немањин дао Мљет на ужитак локрумским Бенедиктинцима а само острво подвргао Дубровнику под врховну власт[1]. Али послије 5 година, 1362 године, 22 Августа (С. бр. 55), Урош V (помиње старе дохотке и међу њима и мљетски: **а що сѹ доходци царства ми стари и ꙁаконити да ихь давaю царствѹ ми како ихь сѹ давали и родителю царства ми. а ꙁа Млѣть ꙁа доходькь царства ми . . . како ѥсть по старомь ꙁаконѹ такоꙁи и напрѣдь да ѥсть. а ѕа ꙁемлю жрьновинѹкѹ како имь ѥсть дало и ꙁаписало царство ми такоꙁи да имаю и дрьже а ꙁа нихь ꙁа тѹꙁи ꙁемлю да не има посла никтω ωд властель царства ми до вѣки.** У то је вријеме Мљет по свој прилици већ припадао Дубровнику. Орбини није добро разумио ријечи Туберовијех, по којима говори о Ратану. Ево шта каже Тубер: qui (Stephanus Nemagna) non mediocrem his (Ragusanis) Stali agri partem dono dederit cum tota Chersoneso a Rhataneo castello denominata . . . latere septentrioni obiecto Naresium efficit (Rhatana Chersonesus) sinum, cuius os Phariam excipit insulam, seu, ut nunc dicitur, Lesinam; qua austrum spectat, et Melite et Corcyra nigra adiacent.[2] Прво, из овијех се ријечи не види да је Стефан Немањић доиста дао Ратану с оближњим острвима; а друго, сваки се краљ и цар српски може звати Стефан Немања. По Туберу је у његово вријеме живио Лудовик велики, Ludovicus Hungarorum rex, Caroli filius, који је „у то вријеме изагнао Млечиће из Далмације;“ а то је било године 1358: дакле под Немањом Тубер није мислио Душана него сина његова Уроша, које се и с нашим писмима подудара. Енгел држећи се Пејачевића[3] вели да

[1] I, разд.II, кн.II, стр. 262. Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 80.

[2] Ludov. Tuber., Commentar. de temporib. suis. Schwandtneri Scriptor. rer. Hungar., t. II, p. 196. Ратана је Рт.

[3] Жао ми је што пишући ово не могох добити важне књиге Пејачевиће: Historia Serviae.

је Ратану дао Дубровнику Душан а не други ко.[1] Али како ће се ријечи што рекоше Дубровчани Урошу V: **господине царꙋ Млѣть ѥсть цѧрствѧ ти**, сложити с неким члaнцима мљетскога статута, који доказују да је Мљет припадао Дубровнику још 1345 године кад је писан тај статут? Ево шта кажу ти чланци: послије пресуде мљетских судија може се правда тражити у кнеза дубровачкога; за продају племенскога непокретног имања рок од три мјесеца, за који родбина продавчева има право прекупити имање од странога купца, не тиче се онијех, који су у државној служби у Дубровнику, нити се вријеме докле су у служби броји у поменути рок; ко би на мору или у околини мљетскога (Бенедиктинског) манастира нашао што па затајно, плаћа Дубровнику глобе 25 перпера; за продају сира изван острва Мљета половина глобе од 5 перпера припада ономе ко јави а друга половинаДубровнику.[2] К овоме још ваља додати да статут не помиње ни за какву врховну власт на Мљету, које се истом онда може разумјети кад се узме да Мљет није имао својега кнеза нити био под царевима српским него над собом признавао власт кнеза дубровачкога. Све ово свједочи да је Мљет доиста припадао Дубровнику, али стоји на супрот свему ономе што казасмо напријед по свједочанствима исто тако вјернијем. Како ће се то расправити? Да кажемо да је у статуту у години погрјешка, на то немамо права. Остаје нам нагађати и допустити да сад не разумијемо добро како су у старо вријеме мањи далматински градови и острва стајала под својим главнијем градом. Дати коме земљу да је ужива, то још не значи одрећи се врховнога права над њом. Стефан се Првовјенчани дајући Мљет Бенедиктинцима није одрекао врховнога права на њ. Управо тако и Душан и Урош без икакве сумње држаше себе за врховне господаре од тога острва. А Дубровчани уживаше то острво или управо хранише се с њега, па по свој прилици и плаћаше за то данак српским владаоцима. С тога је онако замршено што љетописци говоре кад су Дубровчани за-

[1] Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 282.

[2] Dubrovnik cvět narodnoga knjižtva, za godinu MDCCCLI. Urednik Matija Ban. U Zagrebu 1852. Statut oli Zakoni od universitati Otoka od Mljeta. Гл. 19, 32, 55, 68.

добили Млет. Дубровчани нијесу могли бити без њега, који им бијаше најближе острво, даваше им жито и могаше им трговини и помагати и сметати. И за то им врло важно бијаше имати га у својим рукама. А како је на њему био онаки народ какав у Дубровнику и онака управа, могао је припадајући Дубровнику лако у главнијем стварима бити под његовијем кнезом и владом. Још једном кажем, до смрти Уроша V нијесу могли Дубровчани владати Мљетом, него су га само уживали узимајући с њега корист и управљајући њим; а врховна власт свагда је била у царева српских, ако ће бити и само по имену. Иначе не би било смисла у ријечима дубровачких посланика: **господине царꙋ Млѣть ѥсть царства ти а ми имамо ꙁабавꙋ иꙁ нѥга.** А оне се разумију са свијем кад се у нашем смислу овако изреку: „Господине царе! Мљет је твојега царства, и ти си нам га уступио, а ми имамо неприлике кад излазимо из њега“ (ради царине). Сврх тога Урош V године 1357 Априла 25 дарова Дубровчанима **ꙁемлю како сє камн кали долꙋ к виноградомь дꙋбровьчкимь и к морꙋ ѡдь Лютє**[1] **до Кꙋрила** (С. бр. 49). Године 1391 дадоше Санковићи Дубровнику сву жупу Конавље с Доњом Гором и с градом Соколом и жупу Витаљину с острвом Молунтом. Границе су именоване ове: Требиње, Врсиње, Драчевица, предграђе дубровачко, морска обала, на којој бијаше Цавтат, и молунатско[2] пристаниште (С. бр. 79). Године 1399 Остоја по-

[1] „Та је вода текла испод Епидавра мало даље на југ од њега. Говориште да се састаје с Требињом. Она је текла у море под именом Добра Вода“ (Appendini, I стр. 50). Из тијех се ријечи види да Апендини није добро знао мјесто које је описивао. Љута се није могла састајати с Требињом ни с Добром Водом. Помијешао је двије Љуте. За једну добро каже да је близу Епидавра, гдје је и по ријечима нашега писма треба тражити; за другу називајући јој доњи крај Добром Водом мисли да је у Доброти (у Боци Которској), којој сјевјерном границом доиста данас тече. Ту има и мјестанце истога имена, које припада православној парохији ораховачкој (Срб.-Дал. Маг., 1851, стр. 33). Али та Љута није што је Добра Вода, која тече низ Жупу (Грбаљ), и наше се писмо не може ње тицати.

[2] „Градић је Молунат лежао код пристаништа истога имена и био нај јужнији крај области епидаварске. То је био дубровачки градић на југу близу Котора.“ Тако каже Апендини (I, стр. 52, 53). Дакле су била два Молунта: један градић с пристаништем

мачe Дубровинку границе даље на сјевер. Видјели смо да су допирале до Курила[1] (С. бр. 16, 49). Остоја даде Дубровнику цијело Приморје од Курила до Стона, гдје бијаху ова села: Курило, Осалник, Љубач, Громача, Орашац, Трстено, Мрчево, Брсечево, Мравинац, Дулго, два Малкова, Слано, Трнова, Подгора, Чепикуће, Подимоч, Котези, Затон, Височани, Точилник, Смоковљани, Ошље и Топола (С. бр. 84).[2] Апендини каже да је тога приморја, и то од Орашца до Стона и Имотице било у дужину 30 италијанских миља, а у ширину 6.[3] Стон су већ имали Дубровчани. Радич Санковић, који је у том послу радио за Дубровчане, даде им село Лисац, које бијаше у том приморју; по његовијем ријечима приморје се простираше од Курила преко Имотице до села Дужи (С. бр. 86).[4] Године 1405 казаше Дубровчани Твртку Твртковићу да им је у запису краља Остоје дано цијело приморје од Курила до Стона са свима селима и засеоцима и међама, али да су у запису изостављена села: Лисац, Имотица и Трновица, и за то га молише да им потврди и та села. Твртко договоривши се с херцегом Хрвојем, војводом Сандаљем и другим властелима потврди

на тврдој земљи, а други острво према првоме или оном мјесту гдје Витаљина граничи с Конављем. На старој карти которскога залива, коју је начини° отац Коронели 1685 године, стоји на тврдо земљи punto Melonte picolo. Сада на бријегу лежи село Molonti.

[1] Апендини (I, стр. 270) увјерава да је Курило што и Петрово Село, које је Немања у уговору с Дубровником уставио себи. Енгел исто каже разликујући Курило од Рожата (Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 86). Али ми волимо вјеровати домороцу и држимо да је Курило садашње Рожато.

[2] Готово се сва ова села налазе и данас на граници дубровачкој и стонској. В. Срб.-Далм. Магаз. 1851, стр. 14, 15.

[3] Д. I, разд. II, кн. II, стр. 297. В. Енгел, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 150.

[4] Кад се узму ријечи у писму од слова до слова, онда излази да је Имотица лежала даље на југ него на Стон, т. ј. ближе Дубровнику; али она лежи, као што се зна, даље на сјевер него на Стон на тврдој земљи, а Стон је на полуострву. Ево за што исту међу једно писмо доводи до Стона а друго до села Дужи: прво води међу на полуострво Пељешац а друго тврдом земљом мимо Пељешац преко Имотице до Дужи.

Дубровнику све приморје с три поменута села (С. бр. 89). Не знамо на који је начин дошла Сандаљу и Павлу Јаблановићу жупа конаваоска, која припадаше Санковићима и они је дадоше Дубровнику. У писмима својим (С. бр. 96, 98) Сандаљ јасно говори да су они владали у тој жупи. Али опет Дубровчани измолише у Сандаља најприје његов дио, половину конаваоске жупе с Витаљином и Доњом Гором (С. бр. 96), а послије и други дио, који бијаше допао Сандаљу послије Петра Павловића, којега убише Турци, половину Сокола (другу већ бијаше дао Сандаљ, само је не спомену у писму), половину конаваоске жупе с Ободом[1] и Цавтатом и половину Доње Горе и Витаљине (С. бр. 98). Прво је писмо писмо потврдио Стефан Остојић (С. 97), а друго Твртко (С. бр. 99). Тако Дубровчани од године 1419 до 1420 добише на ново сву жупу Коњавље или боље да речемо цијело Конавље с Витаљином, Доњом Гором, Соколом, Ободом, Цавтатом и са свијем што је томе припадало (за Молунат се нигдје не спомиње, али је он по свој прилици једнако припадао Дубровнику).[2] Радослав Павловић добивши право на очевину и на братинство и држећи половину Конавља за свој дио, потврди и њу и град Соко Дубровнику године 1411—1423, као што их већ бјеше дао Сандаљ (С. бр. 101, 104).[3] Од године 1408 до 1413 добише Дубровчани од Хрвоја и цара Сигисмунда три прекрасна острва Корчулу, Хвар и Брач.[4] Они нијесу пропуштали прилике молити краљеве и друге господаре да им потврде записе, којима им бијаху земље дане. Такове потврде налазимо у писмима: Твртка 1421 године (С. бр. 103) за приморје, Радослава Павловића 1423, 1427 и 1432 године (С. бр. 104, 107, 114) за његов дио половине Конавља, Стефана Вукчића 1435 године (С. бр. 120) за

[1] Градић је Обод лежао у долини истога имена и с Цавтатом био дио старога Епидавра. Ту је био гроб Долабелин. Appendini, стр. 44, 49.

[2] По свједочанству Луцијеву (кн. V, гл. V) Дубровчани су купили осим тога још од Сандаља године 1411 градић Острвицу за 5000 дуката.

[3] Испореди у Енгела Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 159.

[4] Engel Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 154 и даље.

другу половину Конавља. Али исти Стефан Вукчић Косача око године 1441 свадивши се с Дубровником узе жупу Конавље, а за то син му Владислав држећи се с Дубровчанима, обећа употребити све силе да поврати жупу (С. бр. 132). Друге године син Радосављев Иваниш на ново потврди Дубровнику своју половину конаваоске жупе (С. бр. 133). Помиривши се с Дубровником Стефан Косача даде му натраг Конавље. Године 1444 Тома Христић потврди записе за приморје и Конавље (С. бр. 136), а 1451 године још му даде све Врсиње и сву жупу Драчевицу[1] са Суторином[2], Морињем[3], и градовима Новим и Рисном[4] све до которске међе: — и то, по нашим писмима, би пошљедње што Дубровник задоби (С. бр. 140). Године 1454 Петар и Никола Радосављевићи дадоше му писмо, у коме му између осталога потврдише Конавље (С. бр. 145), а године 1461 Стефан Томашевић потврди му Приморје и Конавље (С. бр. 150). А ни старога својега обичаја не заборавише Дубровчани, него кришом начинише на Неретви градић од древета. Султан Мухамед II, може бити на тужбу Влатка који владаше онијем крајем Херцеговине, одмах заповједи херцеговачком санџакбегу Хамзи да поквари тај градић, био начињен ту или на другом мјесту (С. бр. 164, II).[5] На тај начин саставивши сва свједочанства из писама можемо судити да су се земље дубровачке простирале по обали морској од Драчевице на которском заливу на сјевер преко Цавтата и самога Дубровника до Стона с њим заједно, и преко Имотице до села Дужи, а у тврду земљу до међе требињске. Сврх тога припадаше му неколико оближњих острва. Прем да писма врло слабо говоре с каквим

[1] До то је доба ту била граница дубровачких земаља.

[2] Узак комад земље, на сјевер иза Конавља и Витаљине између дубровачке земље и Боке Которске: допире до обале которскога залива и припадајући сад Турској саставља турске земље у Херцеговини са заливом. Величина је $^2/_3$ кв. м.; има 10 села с 558 душа. Срб.-Далм. Магаз., 1838, стр. 34.

[3] Сад су мала мјеста, горњи и доњи Морињ између Новога и Рисна — православна парохија. Срб.-Далм. Магаз. 1850, стр. 8.

[4] Нови и Рисан леже на которском заливу.

[5] Испореди чланак: Сербско Обштество у Дубровнику, у Срб. Далм. Магазину, 1839 стр. 121.

су погодбама даване земље, и још кажу да су дароване, опет су Дубровчани плаћали за те земље годишњи данак, као што ћемо видјети ниже.

Земље се даваше Дубровнику са свјема селима, засеоцима и људма што бијаху на њима (С. бр. 37). У познијим се писмима још више на по се казивало шта се са земљом даје. Обично се давало све а и људи, који живјеше на земљи. У писмима се готово свјема каже о томе овако: **са вьсѣми сели и ӡасельци и с лꙋдми и са вьсѣми правними медꙗми и вьсакоими правинами и с водами, пашами, дрьвьми, дꙋбравами, грьмиѥмь, планинами, страннами, горами, лꙋӡьми, сенокоси, поли, ликадами, ӡемлами и що ѥ на покрьши и са вьсакимь иними достоꙗниѥмь и са вьсѣми правними котари.**[1]

Не може се поуздано казати јесу ли пређашњи господари уступивши земље остајали на својим мјестима. Краљ као врховни господар од свијех српских земаља, био српски или босански краљ, даваше нешто својих земаља Дубровнику, који добијаше у тијем земљама власт какву пређе имаше краљ; али поред тога као да су властели по пређашњему остајали на својим земљама, т. ј. власт дубровачка није им узимала имања. То се може мало видјети из писма Уроша V (С. бр. 48), у којем препоручује цар Дубровнику под окриље властеле своје Басета и Трипета, којима даде Мљет; и из писма (С. бр. 94), које показује да је под Стоном са стране дубровачке, дакле на дубровачкој земљи сједио некакав властелин Гргур Вукосалић који постави царину пред Стоном на путу у Дубровник, и послије је укиде кад га Дубровчани примише за свога грађанина.

Стечене земље бијаху Дубровчанима баштина и остајаше дјеци и унучадма (С. бр. 37). Урош V дарујући Дубровчанима земљу (С. бр. 49) писа: **а да имь не имать по сема сего ӡабавити ӡа тꙋӡи ӡемлю ни властелинь царства ми ни кепалиꙗ ни нимь никто кто нимь бꙋдꙋ ꙋ сꙋсѣдьствѣ на вьсако врѣме.** Често се у писмима говори да се земља даје „у државу, и у област, и у господство, у баштину и уплеменито (да остаје у племену) оцевима и дјеци и унучадма и свему потомству, да буду области земљама до вијека“.[2] Огледа ради ево ријечи из писма које писаше Сан-

[1] С. бр. 37, 46, 84, 86, 96, 97, 98, 99, 107, 140 и др.

[2] С. бр. 78, 84, 86, 96, 97, 98, 99, 107, 140, 145 и др.

ковићи (С. бр. 78): **ѡбећасмо се . . . поставити є ꙋ държавꙋ и ꙋ ѡбласть и ꙋ господство каконо ꙋ нихь баштиньих племенитꙋ ѡпћинꙋ и властели града Дꙋбровьника и нимь изьдати ꙋ нихь рꙋке и ꙋ область и стражꙋ града Сокола и вьсꙋ више ꙋписанꙋ жꙋпꙋ конавальскꙋ и виталиньскꙋ да сꙋ вольни властеле и опћина дꙋбровачька ꙋчинити и створити господовати градь и жꙋпꙋ и мѣста више писана како своє праве и власте баштиние каконо могꙋ ꙋчинити ѡдь своега старога владанѣ и държаве.**

Важне су и друге неке погодбе, с којима се даваше земље. Тако Стефан Дечански дајући Стон уговори да у Стону и Рту остане по староме и службу божију служи „српски поп", и да људи из Стона и Рта не иду на краља кад би се отворио рат. А краљ са своје стране обећа да не ће искати из Стона и Рта људи, који му нијесу поданици; али за то да му Дубровник врати све оне људе, који би се населили и сакрили у Стону и Рту, по што му се даду та мјеста (С. бр. 39). Године 1253 уговарајући с бугарским царем Михајилом Асеном уговор ради заједничке обране и којевања (С. бр. 16) Дубровчани потанко казаше своје međe да не би цар освојивши Србију захватио и њихове земље; а они се обећаше дати му све приморске градове и цркве које узму, али тако да њихова црква, мати свима њиховијем црквама, има и у напредак све што је имала дотле по старим књигама: епископства, манастире, цркве, попове, итд. Санковићи дајући Дубровнику Конавље и Витаљину писаше у своjем писму (С. бр. 78): 1) да се поглавити људи и властели од тијех жупа закуну вјером и душом да ће бити вјерни општини и властелима дубровачким; 2) ако не би хтјели Конављани и Витаљињани бити послушни Дубровнику, да их Санковићи свом силом својом обрате и подбију под власт дубровачку; 3) да Санковићи чувају и бране речене жупе од сваке силе и крађе; 4) да се људи могу слободно пресељавати из тијех жупа у земље Санковића а из њиховијех земаља у поменуте жупе под власт дубровачку. Сандаљ дајући Дубровнику обје половине Конавља обећа да ће чувати и бранити те земље од свакога зла и насиља и да их никад не ће себи присвајати (С. бр. 96, 98). Исто обрече и Радослав Павловић потврђујући што бјеше дао Сандаљ (С. бр. 107), а још прије потврђујући запис за свој дио у Конављу, уговори да не прими

у своје земље ниједнога човјека с дубровачкога дијела у Конављу (С. бр. 104). Тома Остојић допусти Дубровчанима да могу у свако доба градити градове у жупи драчевичкој коју им дарова, и ако би та сва жупа или дио од ње кад год допао или њему или његову поданику, да ће он вратити Дубровнику најдаље за три мјесеца (С. бр. 140).

Али је главно у оваком давању била плаћа за дате земље. За њу је говорио Дубровчанима још краљ Радослав (С. бр. 2) да су оци и дједови њихови плаћали за земље које су држали. По томе као да није без истине што каже Апендини а по њему и Енгел[1] да су Дубровчани у уговору с Немањом уговорили да буду слободни од данка, који плаћаше за винограде и поља на српској земљи (Стону). Али како споменици не помињу, тешко је казати за што је управо Дубровник плаћао српским краљевима онолике новце. О томе ћу годишњем данку говорити послије; овдје ћу споменути колико се плаћало за дате земље. Тако Стефан Дечански продаде стонски Рт за 500 перпера на годину, које се даваше „на велик дан“ (на Ускрс), али тако да Дубровчани плате двојином, ако не даду новце на вријеме (С. бр. 37). Бан Твртко писа Дубровчанима да му пошљу 500 перпера за Стон (С. бр. 59). За стонски доходак помиње и Остоја говорећи да чини 500 перпера, који се плаћаше на дан св. Власија 3 Фебруара (по нашем календару 11 Фебруара. С. бр. 83). Сандаљ је добијао од Дубровника на годину по 500 перпера за сваку половину Конавља; и тај данак 1000 перпера припадаше свему потомству његову по мушком кољену, а послије браћи му Вукцу са сином и Вуку и њихову мушком потомству, само да се не даје за оно вријеме кад им рат с босанским или с угарским краљем или с турским султаном не би дао држати ту жупу (С. бр. 96, 98). Једну половину Конавља доби Радослав Павловић, али видећи да је већ даде Дубровнику Сандаљ, потврди је и он Дубровнику; али уговори за њу да му се даје по 600 перпера на годину, и то послије њега да припадне сину му Иванишу и даљему потомству најприје по мушком кољену, послије по женском и на пошљедак најближој родбини како крьвь подае; али ако би се отворио рат

[1] Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 86.

с којим год између сусједнијех владалаца или са самијем Јаблановићима, онда да се данак прекине док се не поврати мир (С. бр. 107). Доиста мирећи се с Дубровчанима Радослав Павловић у своме писму опрости им данак за вријеме колико трајаше рат (С. бр. 114).

Начином спољашње радње врло се Дубровник разликовао од сусједнијех држава. Имао је велику трговину не само са земљама на тракијском полуострву него и с другим странама као с Италијом, Сицилијом, Шпањолском, Грчком, Александријом, Левантом итд.; сврх тога једнако је имао посла с Млецима, који веома присвајаше Далмацију. Такова је трговина развила Дубровнику спољашњу радњу и изједначила је с радњом млетачке републике и других у том послу вјештих држава. Што се тиче сусједнијех градова по Далмацији, Дубровник је стајао изнад њих и умио утврдити своју самосталност а они прелазише час к Млецима час к Угарској; а и од српских и босанских владалаца стајао је много више учинивши да га поштују и виде да је за њих саме врло потребан; тако га цијенише и угарски и турски владаоци нити се усудише дирати му у самосталност. Кад преговорима и новцима, а кад и оружјем, Дубровник се знао опростити босанских владалаца и још више турских паша кад долазише на њ. На тај начин оста до најновијих времена не зависећи ни од кога.

Знајући за своје достојанство Дубровник свагда се стараше учинити уговоре, који ће му бити корисни и подударати се с његовијем значењем. Стари су уговори били по њега пробитачнији од познијих, јер у старо вријеме нијесу били у сусједнијем државама развијени спољашњи послови и трговина, па с тога сва корист припадаше њему. За то са сваким новијем владаоцем Дубровник понављаше стари уговор, које му доношаше двојаку корист: прво потврђиваше се стари пробитачни уговори, а друго чува се мир, који му врло требаше за трговину. Што се у таким уговорима често спомиње „стари закон“, уговор „оца и дједа“ или „родитеља и прародитеља“, уредбе „пређашње господе српске и босанске“ итд., то све свједочи да су Дубровчани понављали старе корисне уговоре, а чували се новијех. Доцније видимо гдје само преписују старо писмо и дају га на потврду новом владаоцу. Тако н. пр. писмо Милу-

тиново 1281 године (С. бр. 31) понавља уговор, који бјеше учињен с Дубровником прије пет година (С. бр. 24); писмо Уроша V, 1357 године 25 Априла (С. бр. 50), није ништа друго него пријепис с писма Душанова 1349 године 20 Септембра (С. бр. 43). Тако у писмима Вука Бранковића 1387, 20 Јануара (С. бр. 73), деспота Стефана Лазаревића 1405 године 2 Декембра (С. бр. 90), Гргура, Ђурђа и Лазара Вуковића 1405 године 29 Декембра (С. бр. 91), Ђурђа Бранковића 1428, 13 Декембра (С. бр. 111) и 1445 године, 17 Септембра (С. бр. 137), готово су од ријечи до ријечи преписана иста правила за суђење с Дубровчанима. Има писама, у којима владаоци не казујући никакве погодбе кад што само помињући колики је данак и за које земље, потврђују само пређашње уговоре (**оукѣте**), записе и права својих старијех. Знало се какви су били први уговори између српских владалаца и Дубровника пак се у оваким потврдама није мислило да их треба на ново казивати. У таким су пословима ово биле обичне ријечи, под којима се знало шта треба разумјети: **како да бисмо ми по обичаю речене господе нимь потврьдили и зстановили крѣпко прьвихь нашихь слободьщине и ҁаконе и зкѣте и повелѣние и писание.** Те ријечи показују какав је био обичај у свију српских владалаца у почетку владе. Таке су потврде писма великога кнеза хумског Андрије 1248 године (С. бр. 15), краља Вукашина 1370 г. 5 Апр. (С. бр. 62), Вука Бранковића (С. бр. 69), краљева: Дабише и жене му Јелене 1392 г. 17 Јулија (С. бр. 81), Остоје Христића 1399 г. 5 Фебруара (С. бр. 85) и 1409 г. 4 Дек. (С. бр. 92), Стефана Остојића 1419 г. 5 Марта (С. бр. 95), Тврткa Твртковића 1421 год. 18 Августа (С. бр. 103), Томе Остојића 1444 год. 3. Септ. (С. бр. 136), Стефана Томашевића 1461 г. 23 Новембра (С. бр. 150). У некима се између њих (С. бр. 81, 85, 95, 103) изријеком напомиње и потврђује повеља првога краља босанског Твртка од године 1378 Априла 10 (С. бр. 66). Особита политика босанских краљева, који се ради бијаху привезати к племену правијех српских владалаца да би тако утврдили себи пријесто и неке српске земље, много помагаше Дубровнику одржати с Босном уговоре, које прије имаше са српским краљевима и царевима. Признајући босанске краљеве за законите нашљеднике босанскога и српскога пријестола, Дубровник их заду-

живаше да понове уредбе својих старијех а на име пређашњих српских владалаца. С тога у повељама босанских краљева не налазимо ништа у главноме ново ни за трговину ни за суд. У највише њих говори се за посланике: **и принєсошє ꙁаписанїа родитєль и прародитєль кралєвства ми**, или: **ȣспомєнȣшє ꙁа ꙁаконє и ȣвѣтє коє сȣ имали** итд. Знатније су многе погодбе за државне послове о којима ћу говорити послије. Али и у особитијем уговорима ради каквога државнога догађаја и за неко вријеме, често између осталога долазе оваке ријечи: **поткрьпљаю и подкрѣпљаю свє повєлє и слободє и ꙁаконє о ѡбѣтє коє сȣ билє сь прѣгномь господомь босньскомь и срьпьскомь.**[1] Како су Дубровчани цијенили старе пробитачне уговоре, види се из тога што су у уговору с Михаилом Асеном уговорили да могу остати са Србијом у пређашњим уговорима, ако би Србија и била освојена: **да стоимо с ȣсєми ꙁємли и гради срьпскє и поморьскє вь ѡнєхь ꙁаконєхь коє смо имєли сь ними прѣждє годищь пєт иа дєсєтє кои сȣ исьшьли до сєга . . . и ѡньꙁи ꙁаконь кои єсть ѡдь кȣмєрєкь сольски мєдȣ краль срьпски и градь дюбровьчки да дрьжи свєто ти царство** (С. бр. 16). Писмо босанскога бана Кулина 1189 године и друго Нинослава 1236 године, у ком се спомиње уговор с Кулином, и у писмима Владислава и Уроша I спомени о уговорима с њиховијем „оцем“ и „дједом“ (С. бр. 3, 7, 21, 26) и о „старом закону“ (С. бр. 4, 15, 16, 19, 20) свједоче да су Дубровчани још за великога жупана Немање чинили уговоре с различнијем српским владаоцима. А што се писма Уроша I држе само писма оца његова, одатле се може мислити да је највише уговора учињено и да су јаснија правила за трговину и суд постављена за Стефана Првовјенчанога. Из других се извора зна да је још IX вијека Дубровник почео уговоре своје с жупанима травунским и хумским. Кад узмемо на ум колико се до сад сачувало писама и по томе помислимо колико је пропало онијех, која се спомињу у првима, колико ли онијех, за која ни спомена нема, онда можемо ласно разумјети како су се Дубровчани старали сачувати мир са сусједнијем владаоцима и турским султанима, и како су често понављали с њима уговоре да би заклонили

[1] С. бр. 55, 57, 66, 71, 76, 89, 107, 114, 120, 132, 133, 140, 144, 145 и др.

своју трговину и независност. Дубровачка писма иду од најстаријих времена преко свега самосталнога живота Србије и Босне све до пропасти њихове. Нијесу само с вјенчанијем владаоцима чинили Дубровчани уговоре, него и са знатнијим властелима и господарима од сусједнијех земаља. Међу тијем писмима има и турских — у којима се почињу послови између Дубровника и Турске; али по несрећи осташе нам непозната

Послове са српским владаоцима радише Дубровчани као једнаки с једнакима. Називаше се „пријатељи, сродници и браћа, вјерни, љубазни и поштовани“ итд. У својим писмима српски владаоци једнако спомињу „љубав, пријатељство, вјерност, послугу, почасти и даре“, што бијаше између Дубровника и њих и њиховијех старијех. Са своје стране Дубровчани свагда обрицаше чинити владаоцу „господску почаст“, коју чинише и његовијем старијем.

Као трговачко мјесто стараше се Дубровник свагда да је у миру са свјема и да се не мијеша у послове другим државама. С тога је у пословима својим са српским владаоцима уговарао да има право примити њихове непријатеље, али тако да им они више не чине зла (С. бр. 3, 12, 26). Као силно, богато и од свијех поштовано мјесто бијаше Дубровник отворен свјема и уговараше са свјема; нити му то противници за зло примаху: кога би год нашла несрећа, он би у Дубровнику имао заклон. Радослав, жена краља Владислава и Владислав син Косачин живјеше у њему (С. бр. 2, 12, 132). Краљеви Владислав и Урош I, босански бан Стефан, хумски жупан Радослав, краљ Твртко I, Вук Бранковић и многи други бојећи се несреће за рана уговараше да могу доћи у Дубровник да живе (С. бр. 3, 14, 19, 26, 76, 77). Са своје стране обећаваше Дубровчани да ће их примати с почастима које им пристоје и чувати не само њих него и жене и дјецу и властеле и све имање, и испратити их кад пођу (С. бр. 3, 76, 77).[1] У историји има много знатнијех изгнаника, који у Дубровнику нађоше миран заклон, али ми овдје спомињемо само оно, што се налази у нашим споменицима.[2]

[1] У том је особито знатно писмо С. бр. 76.

[2] Двојином или тројином било би више онијех, који у Дубровнику тражише и налазише заклон, кад би се к нашим писмима додали и други извори.

Тако је било у Дубровнику правило за изгнанике. Али се кад кад томе правилу додавало још којешта на по се. Тако Урошу I обећаше, ако дође с људима својим у њихов град, да му се не ће жито и вино продавати скупље него што се продаје грађанима (С. бр. 26). Тако и Радослав Павловић уговори, ако би или он или син му Иваниш дошао у њихов град, онда, као што доноси право грађанско, да бѹдє ѹ мнѣ ѹ воєводи Радославѹ и ѹ синѹ ми кнєзѹ Иванишѹ властєлинь и кнєзь и вѣкникь и сѹдьꙗ како ѹ коємь годѣ властєѡ дѹбровачцихь дрѹгоѡ на дєсєтє (С. бр. 197). Али као да се Дубровник кад кад мијешао и у туђе ствари. Тако у уговорима с Владиславом (С. бр. 3) и с Михаилом Асеном (С. бр. 16) обећава да ће имати заједничке пријатеље а посљедњему још обећава да не ће примити у се ни Уроша ни брата му Владислава ни родбине њихове ни пријатеља ни властела и да их не ће слушати. С краљем Твртком I учинише доста чудан уговор, који показује да њихово немијешање није свагда могло одољети државним бурама. У то вријеме признаваше врховну власт Угарској, и то краљици Марији, против које бијаше Твртко с баном Хорватом и другим незадовољницима: по томе у уговору с Твртком рекоше да Твртко може слободно доћи и на миру сједјети у њихову граду с породицом, људма и имањем; али ако се Марија опрости ропства и стане га гонити а он се деси у Дубровнику, онда они да га не држе ни бране него да му даду рок докле може мирно изаћи из њихова града или ако се не деси у граду, онда да га не пусте к себи (С. бр. 77). Али поред свега тога опет обећаше да ће Твртка имати и држати „за свога срчанога и навлашнога пријатеља," од кога „немају већега пријатеља," и да не ће прекинути пријатељства с њим „ни за какво благо овога свијета" нити „за какав страх или обрицање." Примивши међу се Вука Бранковића с породицом, Дубровчани му допустише начинити у њихову граду православну цркву (С. бр. 76). За Дубровник је било од велике користи што долазише знатни бјегунци, који обично доношаше са собом све своје имање, и много новаца и ствари, и довођаше своје људе: отуда се потребе умножаваше, а с њима се подизаше Дубровнику радња и богатство.

Од државних ствари обично су уговаране ове: обје стране да ће до вијека хранити мир, братство и пријатељство,

да ће бити у срдачниј вјери и правди без сваке зле помисли и пријеваре до вијека (С. бр. 1, 9, 14, 27, 60, 64, 69, 77, 82, 89, 104, 107, 132, 166); да ће бити једне мисли и да ће бити једна кућа (С. бр. 3, 57, 58, 61, 79, 104); ни од страха, ни по наговору ни на молбу нити и за какво благо да не ће раскинути пријатељства (С. бр. 77). Дубровник је гледао да уговори више за себе него да обећа другоме: то долази отуда што је био врло на опазу и држао се мирне политике. Господарима се сусједнијех земаља није било толико чувати од њега, колико се њему ваљало бојати различнијех унутрашњих потреса и ратова у сусједству, који често бијаху на штету његовој трговини. По томе чинећи уговоре с оба супарника у исто вријеме, стараше се уговорити с њима што му ни у каквом случају не би пореметило мира. Као град особито миран и трговачки није трпио преврата и уговори бијаху потребни њему а не другима. У уговорима Дубровник утврђиваше да му уговорници помажу и буду добру ради, да чувају и бране град, људе и земљу (С. бр. 1, 14, 20, 60, 64, 66, 77, 104, 107, 141, 168): особито дужни бијаху то чинити они које Дубровник узе за своје грађане; — ни људима ни војсци да не допуштају досађивати Дубровнику и његовијем људима који ходе по туђој земљи (С. бр. 20, 21); ни од страха ни за благо ни по наговору злијех људи да га не одуставе нити чине штете њему, његовијем људима и земљама (С. бр. 2, 16, 57, 96, 98, 104, 107, 132); да слободно и без штете Дубровчани ходе с тргом и без трга и ради преговора како по њиховијем земљама тако и преко њиховијех земаља из Дубровника и у Дубровник (С. бр. 5, 14, 15, 20, 22, 72, 80, 100, 101, 102, 111, 132, 137); да се не удруже с непријатељем нити иду с њим на Дубровник (С. бр. 4, 15, 20, 60); да јављају ако се какво зло спрема одакле Дубровнику (С. бр. 20, 37, 60), и ако би се отворио рат, да му јаве напријед да би се људи његови могли с имањем вратити из непријатељске земље у свој град (С. бр. 17, 24, 31, 43, 50, 55, 72, 73, 91, 111, 137, 144, 145). Рок је томе био различан: Милутин је давао 3 мјесеца (С. бр. 24, 31), Стефан Душан, Урош V и деспоти 6 мјесеци (С. бр. 43, 50, 73, 91, 111, 137), толико и Јаблановићи (С. бр. 145), Стефан Вукчић Косача 3 мјесеца (С. бр. 144), Ђурађ Балшић само недјељу дана (С. бр. 72). Који с Дубровником имаху уговор, не

могаху учинити мира с његовијем непријатељем без његова знања и договора, и кад би се мирили, дужни бијаху и Дубровник помирити с њим (С. бр. 16, 132, 140, 141); што би се уз рат учинило крви, увреде и зла, све се праштало и у забораву метало (С. бр. 89, 100, 101, 102, 114, 144). Ријетко Дубровчани са своје стране што обрицаше, него се много разумије и од себе. Тако н. пр. обећаше да ће град њихов бити отворен кнезу и људима из Хума (С. бр. 19); али је таково обећање било свагда и за свакога осим особитијех догађаја, јер тијем јачаше њихова трговина. Исто тако по праву које иде трговини и немијешању а још већма по томе што жељеше да им се свак повјерава, Дубровчани пазише и бранише странце који долазише у њихов град и на њихову земљу трговином или за што друго, прем да је то само један пут казано (С. бр. 19). Што се тиче ствари, које се не подударају с немијешањем, Дубровчани их не обрицаше ни једноме свом уговорнику нити се мијешаше у туђе распре: у томе су били веома на опазу. Тако н. пр. уговарајући дружбу с Радославом хумским, не обећаше војевати за њега а он обећа војевати за њих с Урошем I (С. бр. 19, 20). Од тога се одступало онда кад би распра међу сусједима била њима од штете или кад се њих самијех дохватала: тада они пристајаше на једну или на другу страну и објављиваше рат већ као увријеђени стојећи на првом мјесту и тражећи себи пријатеље. Тада се уговарао уговор за обрану и нападање, и Дубровчани обећаваше дати помоћ својим уговорницима на мору и на суху (С. бр. 3, 16, 88). Од себе се разумије да су обећавали бранити и оне владаоце, који бијаху грађани њихова града, као н. пр. Јаблановиће (С. бр. 107). Још се уговарало да Дубровчани уговорницима својим на зло нити уче непријатеља њиховијех нити носе непријатељских писама (С. бр. 8, 12).

Није само са српским и босанским владаоцима имао Дубровник уговоре него и с другим сусједним владаоцима. Наша писма показују да је био у тијесној свези с Ђурђем Кастриотом Скендербегом, који имаше у њих благо на остави (С. бр. 148) и јављаше им куда иде турска војска. „Цар иде на нас“ — писа им из Леша (С. бр. 149). Тако су и турске паше имале често посла с Дубровником. Али-бег Павловић писа Дубровчанима: ꙗ ћꙋ к вамь право а ви ка мнѣ како вамь є ꙋгодно госпоцтвꙋ

(С. бр. 75). Особито учесташе ти послови кад турске земље допријеше до дубровачких. Султан је слао своје паше да развале древен градић, што Дубровчани начинише на Неретви и да ишту од њих свједочанства да су вратили Хранићима Влатку и Стефану поклад који бјеше оставио отац њихов Стефан Косача (С. бр. 164). Дубровачки су посланици ишли на Порту, као што се види из писама С. бр. 113, 114, и султани слаше писма своја у Дубровник за различне послове. У једном писму (С. бр. 113) Мурат обећа Дубровнику да ће га бранити од сусједа и допусти његовијем трговцима трговати по турским земљама 1430 године 6 Декембра; у другоме (С. бр. 168) султан Мухамед 1480 године 7 Маја потврди писмо Муратово и одреди годишњи данак који ће Дубровник плаћати; у трећем (С. Д. М. 1851) замоли султан Бајазит Дубровчане да даду његову посланику посланом у Млетке лађу да га превезе преко мора тамо и амо 1492 године 13 Декембра; у четвртом (С. бр. 173) исти султан препоручи Дубровнику да по староме шаље доходак српским манастирима у Светој Гори око године 1500. Царица Мара, кћи Ђурђа деспота, жена Мурата II, једнако имаше посла с Дубровником, а то бијаше у вријеме Мухамеда II, који уклони Мару у Јежево (близу Атона). Имамо од тога времена четири писма Марина. У једноме јавља Дубровнику да су посланици његови били код ње и да је потврдила граду старо пријатељство својих старијех, а за остале послове да је поручила по посланицима (С. бр. 166); у другом се жали на дубровачке посланике што по обичају не свратише к њој идући на Порту. То је писмо с другим усменим порукама предала посланицима, који управо к њој дођоше тога ради с особитијем писмом, у коме се изговараше Дубровчани (С. бр. 167).

За земље које добише од Хранића и од Јаблановића, Дубровчани дадоше тима племенима дворе у својем граду. Још прије имаше Сандаљ Хранић у Дубровнику двор, како се види из његова писма (С. бр. 96), али давши Дубровнику своју половину у Конављу доби још један двор близу првога (С. бр. 96); најпослије кад даде Дубровнику и осталу половину конаваоске жупе, онда му Дубровчани дадоше и трећи двор, који је прије био, као што говори Сандаљ, **нашѣхь властеѡ Вукасовићь а по томь калюдерицѣ свете Марие ѡдь анделовь**, поред тога ма-

настира С. (бр. 98). Те ријечи Сандаљеве свједоче између осталога да су у Дубровнику имали дворове хумски властели. Дубровчани обећаше оправити лијепо сва три двора и оставити их Хранићима до вијека тако да се од тога племена не узму ни ради рата нити и за што друго на свијету. И Радич Павловић Јаблановић давши свој дио Конавља доби од Дубровчана двор, који прије бијаше протовистијара Жорете, и то да се двор оправи и украси као што треба, да есть на виджние ерь есть господцка полата, и да га једнако држи племе Јаблановића, најприје по мушком кољену, па онда и по женском, а најпослије да пријеђе најближој родбини, како кръвь подає. Ни рат нити ишта друго не може бити узрок да се тај двор узме од племена Јаблановића, који су од њега прави господари и могу га коме хоће или продати или заложити или поклонити (С. бр. 107). С дворима добише и Хранићи и Јаблановићи по нешто земље у дубровачкој области онако као и дворове. Сандаљ са својим племеном за сваки свој дио Конавља, који даде Дубровнику, доби у дубровачкој жупи баштине кое се кꙋпи ꙃа три тисꙋће перперь, т. ј. двије баштине, обје за 6000 перпера. Што у писмима (С. бр. 96, 98) стоји: даше и дароваше намь, по томе би се могло мислити да је Дубровник доиста поклонио Сандаљу речене баштине, које вриједе по 3000 перпера, али мислим да те ријечи ваља разумјети мало друкчије. Дубровник није поклонио него само допустио Сандаљу да може купити у градској жупи баштине, од којих ни једна не би могла вриједити више од 3000 перпера. Тако се разумију ријечи кое се кꙋпи. Цијена се дару не би могла тако одредити или не би била ни спомепута као ни цијена дворовима; али ријечи кое се кꙋпи управо показују право да се може купити и то не за више него за 3000 перпера. Дубровник је имао за што не допуштати да ко у жупи његовој купи много земље: тако богати властели као што бијаху Хранићи и Јаблановићи, лако би могли покуповати све дубровачке земље да би имали куда утећи од Турака, као што српски деспоти куповаше уточишта у Угарској; али би онда страна стихија била јача од дубровачке и градско би властеоство било стијешњено на своjему дому. Ето за што Дубровчани не могавши са свијем забранити да не купи земље Сандаљ, који бијаше њихов грађанин и који поклони

граду цијелу жупу конаваоску, опет одредише да не може купити више него за 6000 перпера. Тако и Радославу Павловићу бише дане земље али не у жупи дубровачкој него у Конављу дѣлоѡке ꙁемле и петоѡга дѣла три чести (С. бр. 107). Као што се зна, Радослав је дао Дубровнику исту половину Конавља, коју већ бјеше дао Дубровнику Сандаљ добивши је по смрти Радослављева брата Петра; али Радослав добивши је као племенско нашљедство могаше је и узети и не узети натраг од Дубровника. Дубровачки га посланици привољеше на пошљедње и он потврди и „благослови“ што бјеше Сандаљ учинио. Прем да Сандаљ већ бијаше добио за ту земљу 500 перпера на годину и други двор и другу баштину, опет и Радослав имаше право искати да му се што за њу да, и доби 600 перпера на годину, двор и нешто земље у Конављу. Ово пошљедње у писму разумијем овако: Радослав није добио $^{3}/_{5}$ цијеле земље у Конављу него само три дијела од једне петине земље, које је много мање према цијеломе. И Хранићи и Јаблановићи добише земљу с тијем правом с којим и дворове. Баштине бијаху вјечно имање племенско, којим могаху наређивати по вољи, продати га, заложити, поклонити итд.

Радослав Павловић и Сандаљ држаше дворе и земље као дубровачки грађани. Нијесу само у Млецима били уписани за грађане многи српски и босански владаоци и властели[1] него и у Дубровнику тражише грађанство. Част бијаше звати се грађанин млетачке или дубровачке републике. Цар је Душан, кад бијаше на врху своје силе, тражио грађанство у Млетцима.

[1] У Arkivu za povjest. jugosl. кн. I има наштампан на италијанском језику рукопис, у коме су имена странијех владалаца, који су били млетачки грађани: Tutte le casate dei Signori e Forestieri aggiunti nel numero del Maggior consiglio doppo il serrarsi di guello con tempo e coi Dogi sotto de quieli furono creati. Међу њима налазимо имена краљева босанских: Стефана Твртка (1386), Дабише (1391), Твртка Тврտковића (1404), војводе Сандаља Хранића (1410), Вукца и Вука браће његове и Стефана Вукчића (1422), деспота Ђурђа (1425), Томе краља босанскога, и Иваниша сина Радослава Павловића (1444), Стефана војводе св. Саве и сина му Владислава (1455), Стефана Томашевића (1461), Ивана Кастриота Скендербега (1463), Ивана Црнојевића господара од горње Зете (1470), и др.

Александар господар од Канине и Авлона молио је дубровачку општину да јој буде грађанин и слао тијем послом свога властелина. **И би них хѡтѣние и любовь и скршише ми моѥ питаниѥ що поискахь и ȣчинише ми книгȣ вѣрнȣ и ꙁапечатише печатиѡм комȣньском и даше ю моѥмȣ властелинȣ Днмȣ и досла ми ю и ѡ томь благодарихь бога и ꙁахвалихь. и тогѡ ради се ꙁговорих с моими властели и присегѡх на светоѥ и божьствьноѥ ѥвангелиѥ ꙗ и с моими властели како ме поиска Никола Кабужикь, како да бȣдȣ ꙗ вѣрнь дȣброчанинь и приꙗтель и с моими властели и да смь дрьжань дȣброчанинȣ всакомȣ кȣдѣ бȣде моꙗ владаниꙗ и бȣдѣ бȣдȣ ꙗ** (С. бр. 61). У такој се форми давало и примало грађанство. У грађанству је требала обрана и помоћ узајмице. Тако се Санко (С. бр. 79) жали што му Дубровчани чине криво кад купују код њега: **тои добрѣ вѣите да сьмь ѣ ималь к вамь веће г. пȣти вамь говоре: ма драга братиѥ не вашите мнѣ цѣне чинити како влахȣ вола приморанинȣ вола хльмлнинȣ, ѥре сьмь ѣ ѥдань ѡдь вась а ви сте ȣ момь владании колико ꙗ; тога ми нѣсте ȣчиниль нека ѥ мне цѣна вола нере иномȣ, ѥре сьмь вашь, а нека є моемȣ чловѣкȣ вола цѣна нере инога чловѣка ѥре сȣ ваши; тога ми нѣсте ȣчинили; да ма драга братиѥ ако ће тои бити да ви не ћете ниьдѣ трьжити нерели ȣ момь владании да и ꙗ тои ȣчинȣ.** Као грађанин имао је Санко право жалити се што Дубровчани не подижу цијене ономе што продаје он и његови људи према цијени других продаваца и запријетити ако они не ће куповати само у њега, да не ће ни он продавати само њима. Павао Радиновић Јаблановић добивши грађанство у Дубровнику обећа за то вјерност, пријатељство и сваку помоћ граду и његовијем трговцима (С. бр. 82). Исто је обећао и син његов Радослав Павловић (С. бр. 104). Властелин Гргур Вукосалић постави пред Стоном царину на путу који иде у Дубровник, али кад доби грађанство, укиде царину и отиде у Дубровник захваљујући и изговарајући се (С. бр. 94). Влатковићи противници Стефана Косаче, уговарајући против њега уговор с Дубровчанима и добивши право грађанско, обећаше да ће бранити свом силом Дубровник, његова кнеза и земље, ако ли не дођу граду у помоћ, онда да их стигне гњев његов као и друге властеле (С. бр. 141). А са своје стране Дубровник је обећавао чувати и бранити своје грађане на суху и на мору. О томе праву говори Радослав Павловић у својему писму (С. бр. 107):

и ако би се ꙋ кое врѣме ꙁгодило терь ꙗ господинь воевода Радославь или мои синь кнеꙁь Иванишь нашли се на мори, ѡбѣтоваше ми кнеꙁь властеле и вса ѡпкина града Дꙋбровника ꙋꙁети нась ꙋ нихь дрьвенехь (лађама) **гдѣ се нимь бꙋде мођи и наше натражье на нихь травенье и спенꙁꙋ и привести нась к себѣ ꙋ Дꙋбровникь и да нась не дадꙋ ни моега сина кнеꙁа Иваниша ни нашега натрашка ни едномꙋ нашемꙋ неприꙗтелю ни ꙁа страхь ни ꙁа благо ни ꙁа ни еднога чловѣка волю сьегаи свѣта пачие гдѣ годѣ ꙋ господина кралевь ꙋгрьсцихь или ꙋ кмети ꙋгрьсцихь да ꙁа нась стое собомь и своими поклисари како ꙁа коега годѣ нихь.** Друго је знатно право грађанима било имати у Дубровнику непокретна добра, куће и земље, као што се види да су имали Хранићи и Јаблановићи. Најпослије судећи по ријечи „вијећник“, која у писмима стоји с ријечима „властелин“ и „грађанин,“[1] имамо пуно право рећи да су уписани грађани — а то су могли бити само знатни странци — имали сва права, која су имали прави дубровачки племићи или властела, и између осталога да су имали право давати глас у „вијећу“ (савјету). Стефана Косачу називају Дубровчани својим „најпрвим и најпоглавитијим“ грађанином (С. бр. 157). Тешко је докучити шта је хтио Радослав Павловић рекавши: **и ако би ми се по коѡмь временꙋ ꙁгодилѡ доити ꙋ Дꙋбровникь менѣ воеводи Радосавꙋ или ми синꙋ кнеꙁꙋ Иванишꙋ да бꙋде ꙋ мнѣ ꙋ воеводи Радосавꙋ и ꙋ синꙋ ми кнеꙁꙋ Иванишꙋ властелинь и кнеꙁь и вѣкникь и сꙋдьꙗ како ꙋ коемь годѣ властеѡ дꙋбровачцихь дрꙋгоѡ на десете** (С. бр. 107). Апендини наводи много племена, која добише у Дубровнику грађанство; сва су знатна. Међу осталима налазимо: Христића, Јаблановића (оба краља), Котромане, Павловића (т. ј. Радослава), Санковиће, Босиновиће, Хранића (Сандаља, грофа благајскога и имотскога), Косаче (војводе св. Саве), Влатковиће (хумске властеле, в. С. бр. 141) и Вуковиће.

У духу овијех уговора има нешто знатно што показује у опште како је Дубровник стајао са Србијом и с Босном. Српска су краљевска и царска писма писана на брзу руку, у кратко, без великога ласкања, а често без икакве титуле, само „кнезу, властелима и општини“ итд. То показује да је Србија у оно вријеме била силна сама собом и да није гледала на

[1] Испореди С. бр. 104, 107, 114, 141.

Дубровник другчије него као на град с којим је у свези и пријатељству не дајући му особите важности и не вежући себе за његову срећу. Није тако на њ гледала Босна. Босанским је краљевима Дрбровник био град, који је много могао учинити у њиховој срећи. Будући понајвише незаконити владаоци, и поред тога величајући се да су прави нашљедници пријестола поштенијех родитеља својих владалаца босанских и српских, и једнако присвајајући Србију, краљеви босански виђаху да им треба служба и помоћ од Дубровника, који могаше или их признати за такове или подићи на њих многе охоле и силне властеле. Сврх тога сусједство, сила и богатство дубровачко подизаше поштовање к Дубровнику а страх с истока једнако показиваши да је само у њему заклон; за то се у босанским писмима Дубровник свагда с поштовањем назива „владушти, славни , поштени, узможни“ град; веома се радо напомиње његова „срчана пријазан, дружба, безмјерна љубав, поштовање, послуга, дари“ итд., и за потврду свијех права и уговора показује се напријед угодба.

Дубровник се свагда старао чинити уговоре до смрти. „До конца живота,“ „до вијека“ и друге таке ријечи и страшне клетве да се неће кварити мир и уговори, показују са свијем да је ишла за миром независна општина, којој је мир био пријеко потребан за трговачку радњу. А мир је с њом био потребан и противној страни.

Дубровник се свагда држао мисли да је бољи рђав мир него добра распра. Док друге европске државе мислише за неколико стотина година да ће од рата бити силне и богате, Дубровник дође до више и срећније мисли да су грађани срећни кад су у миру и слози са сусједима и кад се у држави развија индустрија и трговина. Та је општина особито љубила мир. У њезиним се писмима види како јако жели мир; сви њезини уговори и сва радња иђаху на корист трговини и индустрији, које бијаху главна основа њезину животу.

Само кад не би могло бити другчије, кад би ваљало сачувати да се што не отме, и кад би сви преговори били залудни, онда би Дубровник устајао на оружје и ратовао до прве згоде за мир. Али као да га је судбина гонила ратовима. С тога је и основан што наиђе рат и пустош. У IX се вијеку

неколико пута бранио од Сарацина; у X досађиваше му Млечићи и Неретљани, бугарски цар Самуило и њемачки цар Отон; у XI дружба с Гвискаром апулијским и калабријским ували га у рат с Алексијем Комнином и с Млечићима; буне се у Хрватској дохватише и њега; у XII вијека има рат с Борисом баном босанским и великим жупаном Немањом.[1] Али се сви ратови свршиваху срећно по Дубровник, и он добијаше од њих част и пробитачне уговоре. Од ратова ваља разликовати неке непријатељске послове, које Дубровник кад кад имаше с малијем господарима и општинама. Узрок томе ваља тражити у потребама градским, а непријатељство по свој прилици постајаше од узајмичне неслоге. У знатним су ратовима Дубровчани свагда тражили помоћника. У споменицима XIII, XIV и XV вијека налазимо неке трагове од непријатељства њихова са сусједима. По ријечима приморскога кнеза Ђурђа њихове лађе заједно с млетачким иђаху на његов град (С. бр. 10). Други се приморски кнез Црномир жали што хватају и продају његове људе (С. бр. 18). Доста често налазимо да су се овако хватали туђи поданици. Општина се Поповска жали што преко заклетве везаше њезина властелина Радослава (С. бр. 11); сам краљ Владислав предаје их суду божијему што не држе ријечи него му плијене села, хватају и сијеку властеле (С. бр. 9). Знатнију неслогу видимо за Уроша I. Против њега удружише се Дубровчани с босанским баном Стефаном 1249 године (С. бр. 14), с бугарским царем Михаилом Асеном 1253 године за кнештва Ђорђа Марцела (С. бр. 16), и с Радославом жупаном хумским 1254 године (С. бр. 19). Сва се тројица обећавају бранити Дубровник од краља рашког. Двојином су знатни таки уговори, у којима Дубровчани показују да се не надају рату, јер осим трговине, за коју је Дубровник свагда по што год уговарао, у њима се уговара и за друге државне ствари. Тако је био с Владиславом уговор да му Дубровчани кад заиште даду помоћ на мору а он да им за то опрости сав данак оне године и

[1] Види у Апендинија, д. I, разд. II, књ. II. Напомињем само Апендинија за то што је он употребио све пређашње историке и употребио их врло добро. Извори му бијаху Тубер, Раци, Лукари, Орбини, Бандури, Рести, Долчи, Фарлати (Колети) и мн. др. Енгел је послије њега само компилатор.

трговцима парину (С. бр. 3): да ни Владимир ни други који непријатељ не плијени земље његове по њихову наговору (С. бр. 8). Урошу I обећаше да жена Владисављева не ће с њиховијем знањем и договором слати из њихова града на његово зло писма ни посланика ни по мору ни по суху (С. бр. 12). Бан је Стефан обећао, ако се зарате с Урошем I. да не ће дати непријатељу ни њих самијех ни њихова имања (С. бр. 14). А с Михаилом Асеном уговорише ово: 1) да су им заједнички непријатељи и пријатељи: 2) да Дубровник не прими краља српског ни његове родбине ни пријатеља: 3) Михаил кад учини мир с Урошем да не остави Дубровника не помиривши га с њим: 4) Дубровник да помогне Михаилу колико год може на мору, у приморју и на суху: 5) да се спреми за двије недјеље кад чује да је он ударио у Србију: 6) да у граду остане страже само колико треба: 7) да преда Михаилу све приморске градове и цркве које узме: 8) да Михаило брани Дубровник ако непријатељ удари на њ (С. бр. 16). Радослав обећа: 1) да ће ратовати на Уроша I. кад Дубровник отвори рат: 2) да ће гдје год може бранити људе и имање дубровачко: 3) да ће бити у миру и пријатељству с Михаилом Асеном докле и Дубровник: 4) да не ће ићи на Дубровник с његовијем непријатељима и да ће јављати ако дозна да се гдје год спрема какво зло Дубровнику и његовијем трговцима (С. бр. 20). Апендини[1] каже да се рат отворио за то што се Урош I лакомио на туђе земље и хтио смести Дубровник да не јача: а Енгел[2] вели за то што је архиепископ млетачки Јован хтио раширити своју власт не само на Бар него и на све римокатоличке цркве у Србији. Али до рата и не дође, него се само с обје стране зароби по неколико људи, јер исте 1254 године кнез Андрија Злат учини с Урошем уговор (С. бр. 26), којим му између осталога поврати заробљену чељад, а Урош са своје стране обећа да бјегунци из Дубровника, који бијаху његовој земљи, не ће чинити зла Дубровнику (С. бр. 21). Апедини вели да је Дубровник обрекао плаћати Уро-

[1] I, стр. 281. Али Апендини рђаво каже да је било године 1259 мјесто 1253.

[2] Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 107. У Енгела стоји и да је та *распра била* између 1249 и 1252 године.

шу I по 2000 перпера на годину за право да могу трговати и уживати земљу. У писмима се тај данак спомиње доцније за Милутина. Краљица Јелена, удовица Уроша I, обећа јављати Дубровнику за свако зло које дозна да краљ Милутин мисли чинити Дубровнику (С. бр. 27). Доиста 1289 године Милутин из различнијех узрока опусти земље дубровачке и опколи град, намучи га глађу, али га не може узети.[1] Из писма Уроша V (С. бр. 55) дознајемо да је око године 1362 Дубровник имао рат с управитељем которским Војиславом (ваља да за со). Цар их помири и уреди: 1) да се крв опрости; 2) да не буде освете ономе ко је помагао Дубровнику у том рату; 3) да се врати све робље и с једне и с друге стране и которске баштине; 4) цару да се плаћају сви пређашњи данци. Апендини зна за тај рат, али Војислава растavља од Котора и за њ каже да је држао Ужице мјесто брата Алтомана. По његовијем ријечима Војислав, кнез ужички, с братом својим Алтоманом имаше несрећан рат с Дубровником 1359 године, и на ново га поче кад се Которани свадише с пошљедњим за со и трговину. Балшићи присташе с Дубровчанима и Војислав се изгубивши со помири с Дубровчанима.[2] Али из писма Уроша V (С. бр. 55) поуздано знамо да је Војислав владао Котором: по томе ваља мало измијенити ствар и казати да је Војислав са својим градом Котором имао рат с Дубровчанима за со, као што свједоче писма С. бр. 41 и 56, а брат му је Алтоман могао помагати из Ужица. За тога Војислава свједочи Орбини[3] да је био син Воихне, којега Душан учини ћесарем. Под годином 1371 приповиједа Апендини да су Млечићи завладавши готово цијелом Истром опколили Дубровник али да су били одбијени с помоћу Твртка краља босанскога. Краљ Остоја љуто увриједи Дубровчане продавши им приморје па послије га опет узевши да би га на

[1] Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 115.

[2] I, стр. 294 и 295.

[3] Стр. 233, 234 и 241. Не имајући оригинала држим се рускога пријевода Теофана Прокоповића под именом: Кніга Історіографіа итд. С. Петербург 1722. По истом је свједочанству Урош V имао са жену кћер Војисављеву. — Испореди Дифрена, Famil. Dalm. et Slavon., гл. III, § LIX.

ново наплатио. Године 1404 Јануара 15 удружише се с Хрвојем против краља Остоје да га сметну и изагнају из краљевства; Хрвоје обећа послати своју војску преко Неретве у хумску земљу и ондје прогласити Павла Радишића за краља, а Дубровник са своје стране обрече радити заједно с Хрвојем што се год може и на мору и на суху против краља Остоје а за Павла Радишића (С. бр. 88). Али Остоја побјеже а Твртко потврди Дубровнику приморје (С. бр. 89). Кад се Остоја 1408 године врати с турском војском, онда Дубровчани по своме обичају желећи бити у миру са свјема особито с првијем сусједима, учинише с Остојом уговор, по коме им се на ново потврди приморје (С. бр. 92). Така писма даде и Стефан Остојић 1419 године (С. бр. 95, 97). Радослав Павловић, који искаше од Сандаља своје законито племенско нашљедство, половину конаваоске жупе, коју бјеше узео Сандаљ с допуштењем султановим послије смрти Петра Павловића, имаше распру с Дубровником за то што Сандаљ већ бјеше продао ту половину Дубровнику. На Божић 1420 године учини се погодба: Дубровчани признаше Радослава за правога нашљедника оца Павла и старијега брата Петра; а Радослав им потврди сва пређашња права и свој дио у Конављу и метну у заборав сваку увреду и крв, што се учини по смрти Петровој до првога Божића (С. бр. 100, 101, 102). Око године 1432 на ново се Дубровник свади с Радославом „по наговору злијех људи“, како стоји у писму, а особито за то што Радослав искаше да му се по други пут плати за његов дио у Конављу. Прем да Дубровчани бише разбијени на Љутој,[1] опет Твртко и султан учинише те се помирише врло пробитачно године 1432, 25 Октобра. Између осталога Радослав им потврди половину Конавља и обрече: 1) да неће прије двије године, од дана кад је учињен мир, узимати натраг својих новаца остављених у Дубровнику по 5%, а прије их је могао узети у свако доба јавивши само напријед на два мјесеца; 2) од дохода од земаља и двора, што му дадоше Дубровчани, ни од новаца што му Дубровчани даваше на годину за половину Конавља, ни од интереса на новце положене у Дубровнику не ће искати оно што долази за вријеме док је трајао рат; 3) да не ће присвајати људи, који уз рат пријеђоше на дубровачку

[1] Appendini, I, стр. 302, 303.

страну, него да ће их опростити поданства и допустити им да ходе по његовијем земљама; 4) да ће пустити без откупа робље што бјеше заробио у рату; 5) да ће измолити у краља Твртка потврду за све што је уговорено у овом уговору и да ће јавити султану да се помирио с Дубровником. Са своје стране Дубровник даде Радославу сва пређашња права: 1) грађанство и двор, 2) да даје новце под интерес у њихову хазну, и 3) да ужива све дохотке који му припадају од њихова града (С. бр. 114). Кад се Стефан Косача свади са сином својим Владиславом, Дубровчани примише Владислава и с њим учинише уговор 1441 године 15 Августа, из којега се види да је Косача палио и харао Дубровнику добра и узео Конавље. Владислав обећа: 1) да ће се свом силом старати да се поврати конаваоска жупа и кад завлада својим земљама да ће од њих дати Дубровнику крајину која с њим граничи; 2) да не ће учинити мира с оцем без њихова знања и договора; 3) да се не ће размирити с Дубровником; 4) да ће оставити по староме све што је уређено за трговину и за со, итд. (С. бр. 132). Послије десет година Косача на ново објави рат Дубровнику ради сина и жене, који побјегоше у њ. Краљ се Тома удружи с Дубровчанима обрекавши ратовати на Косачу и не помирити се с њим без знања и договора њихова и ако нађе још кога пријатеља да ће примити и Дубровник у дружбу с њим итд. (С. бр. 140). Силно хумско племе Влатковићи такођер присташе с Дубровчанима против Косаче уговоривши да се не ће с њим помирити без њих (С. бр. 141). Године 1454 Априла 10 Стефан се Косача помири с градом, потврди му сва пређашња права и земље, за распре постави суд да их расправља, и метну у заборав све увреде и крв, што се учини уз рат (С. бр. 144).

Напоменувши све што је бивало Дубровнику у животу, видимо да та општина није грамзила за оном коришћу, која је Млетке непрестано увлачила у ратове не само за обрану него и за нападање. Докле се год могло, Дубровник је чувао мир са свима оближњим и далеким владаоцима. Ради користи напријед добро прорачуњених ваљало му се особито тврдо држати најближих сусједа, којима су земље граничиле с његовијем и од којих је он прибављао земље. Али је за те земље морао ратовати с пређашњим њиховијем господарима и то свагда бранећи

се и на правди. Даље никуда није продирало његово оружје. Умио је свагда наћи пријатеље и показати своју ствар да је праведна. С тога ратови, на вријеме прекидани његовом љубављу к миру и смјерном погодбом, не могоше му нигда поколебати силе, него му задобијаше још више поштовања.

Негда је Дубровник заједно с осталом Далмацијом признавао власт византијску; али у IX вијеку обоје отпадоше од Византије и пођоше за самосталношћу. Константин Порфирогенит именујући грчко-далматинске градове и острва што плаћаше годишњи данак хрватском жупану не помиње за Дубровник.[1] До то доба бијаше Дубровник главни град у Далмацији; Константин Порфирогенит и Кедрин приповиједајући о рату са Сарацинима не зову га друкчије него главним мјестом. Први каже: „за владе Михаила сина Теофилова дође из Африке 36 лађа, . . . које покорише различне далматинске градове, и Будву и Рисан и Котор, па дођоше и на њихов главни град, који се зове Дубровник“.[2] А други: „срећно војујући Агарени ударише и на главни град свега народа, који се зове Дубровник“.[3] Али од то доба настаје друга срећа Далмацији а друга Дубровнику. Петар Медвјед, дужд млетачки, освоји Далмацију године 995, али не мишљаше освојити Дубровника.[4] Далмација пође различним државним животом и дочека да јој се у послове умијеша сад Хрватска, сад Млеци, сад Византија, докле

[1] Corp. Script. Hist. Byz. Const. Porphyrog. de Adm. Imp., c. 30, p. 147. — Stritter, II, 399.

[2] *Ἐπὶ δὲ τῆς βασιλείας Μιχαὴλ τοῦ υἱοῦ Θεοφίλου ἀνῆλθεν ἀπὸ Ἀφρικῆς στόλος λς' κομπαρίων . . . καὶ ἐχειρώσαντο διαφόρους πόλεις τῆς Δαλματίας καὶ τήν τε Βούτοβαν καὶ τὴν Ῥῶσαν καὶ τὰ κάτω Δεκάτερα. ἦλθον δὲ καὶ πρὸς τὴν τούτων μητρόπολιν, ἥ Ῥαούσιον λέγεται, καὶ ταύτην ἐπὶ χρόνον ἐπολιόρκουν ἱκανόν.* Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III. De Thematibus, I. II, th. 11. — Stritter, II, 91.

[3] *Προχωρούντων δὲ κατὰ νοῦν τῶν πραγμάτων τοῖς Ἀγαρηνοῖς, ἦλθον καὶ ὑπὸ τὴν τοῦ ὅλου ἔθνους μητρόπολιν, ἥ Ῥαωύσιον λέγεται.* Corp. Script. Hist. Byz. Georg. Cedrenus, tom. II, p. 219. Испореди Bandurii Animadv. in l. Const. Porphyrog. de Adm. Imp. Corp. Script. Hist, Byz. Const. Porphyrog., v. III, p. 334.

[4] Лучић је (Lucius de regno Dalm. et Croat. кн. 2, гл. IV) то нашао у Сабелика и Дандула.

страну, него да ће их опростити поданства и допустити им да ходе по његовијем земљама; 4) да ће пустити без откупа робље што бјеше заробио у рату; 5) да ће измолити у краља Твртка потврду за све што је уговорено у овом уговору и да ће јавити султану да се помирио с Дубровником. Са своје стране Дубровник даде Радославу сва пређашња права: 1) грађанство и двор, 2) да даје новце под интерес у њихову хазну, и 3) да ужива све дохотке који му припадају од њихова града (С. бр. 114). Кад се Стефан Косача свади са сином својим Владиславом, Дубровчани примише Владислава и с њим учинише уговор 1441 године 15 Августа, из којега се види да је Косача палио и харао Дубровнику добра и узео Конавље. Владислав обећа: 1) да ће се свом силом старати да се поврати конаваоска жупа и кад завлада својим земљама да ће од њих дати Дубровнику крајину која с њим граничи; 2) да не ће учинити мира с оцем без њихова знања и договора; 3) да се не ће размирити с Дубровником; 4) да ће оставити по староме све што је уређено за трговину и за со, итд. (С. бр. 132). Послије десет година Косача на ново објави рат Дубровнику ради сина и жене, који побјегоше у њ. Краљ се Тома удружи с Дубровчанима обрекавши ратовати на Косачу и не помирити се с њим без знања и договора њихова и ако нађе још кога пријатеља да ће примити и Дубровник у дружбу с њим итд. (С. бр. 140). Силно хумско племе Влатковићи такођер присташе с Дубровчанима против Косаче уговоривши да се не ће с њим помирити без њих (С. бр. 141). Године 1454 Априла 10 Стефан се Косача помири с градом, потврди му сва пређашња права и земље, за распре постави суд да их расправља, и метну у заборав све увреде и крв, што се учини уз рат (С. бр. 144).

Напоменувши све што је бивало Дубровнику у животу, видимо да та општина није грамзила за оном коришћу, која је Млетке непрестано увлачила у ратове не само за обрану него и за нападање. Докле се год могло, Дубровник је чувао мир са свима ближњим и далеким владаоцима. Ради користи напријед добро прорачуњених ваљало му се особито тврдо држати најближих сусједа, којима су земље граничиле с његовијем и од којих је он прибављао земље. Али је за те земље морао ратовати с пређашњим њиховијем господарима и то свагда бранећи

на ны подꙋ дрѣва ꙁамѡрьска и бьнєтьчьска на нашь градь, тьда ваша дрѣва польгь инхь грєдꙋ на ны и мы ꙋ томь нѣмамо гнѣва на вы. Одатле се види да је Дубровник ако је и био независан опет стојећи под врховном влашћу млетачком био дужан слати лађе своје с млетачким на своје сусједе, који не бијаху с њим у рату: само се тога ради не срдише на њ. Ту је Дубровник савезник преко своје воље. У уговору с Михаилом Асеном пише се Ђорђе Марцел: повелєньємь славьнога дꙋжа бєнєтьчкога кнєꙁь града Дꙋбровника. Општина се куне и за остале кнезове: ки бꙋдꙋть по врѣмєнєхь вь Дꙋбровьникь по хьтєню славьнога дꙋжа бєнєтєчькога, куну се овако: и мн и дѣтьца наша . . . ꙋсє снє приписаньє да нмамо и хокємо дрьжати спасающє клєтьвѣ и почєть и слꙋжбє коє смо држани чинити господинꙋ дꙋжꙋ и ѡпкинѣ бєнєтꙋкон (С. бр. 16). О истој клетви дужду и општини млетачкој говоре судије дубровачке чинећи уговор с Радославом из Хума (С. бр. 19). Душан давши Дубровнику хрисовуљу године 1349 (С. бр. 43) заповједи да се начине три пријеписа: један устави себи, други остави у Млецима код дужда а трећи даде Дубровнику; али од тога ништа већ не налазимо у хрисовуљи Уроша V 1357 године (С. бр. 50) преписаној с хрисовуље Душанове: види се да није било потребно. Доиста по једнима исте године (1357) а по другима године 1370 Дубровник пријеђе под врховну власт угарским краљевима. Највише се може вјеровати да је то било на скоро послије године 1358. Ево шта говори о томе Тубер: „кад краљ Лудовик истјера Млечиће из неких приморских далматинских градова, на Дубровчане само наметне 500 дуката на годину да плаћају а у осталоме им допусти да остану слободни и по својим законима да живе до вијека у дружби с Угарском, у којој дружби осташе вјерни до овога дана.“[1] Као што се зна, Лудовик је освојио далматинске градове 1358 године, које је учињен и знаменити мир с Млечи-

[1] Etenim Ludovicus rex, ex quibusdam maritimae Dalmatiae urbibus Venetos expulisset, quingentos duntaxat aureos, annui census nomine, Ragusanos pendere jussit, caetera liberos et suis legibus in perpetua tum Hungarorum societate, in qua ad hanc diem integerrima fide parmanserunt, aetatem agere permisit. Schwandtn. Script. rer. Hungar., t. II, p. 96.

њима. Енгел пристаје да је то било године 1358.[1] У уговору с краљем Твртком године 1387 (С. бр. 77) Дубровчани јасно показаше своју покорност угарској краљици Марији и кад бијаше у ропству. **Ѡстанкнкьше и сьхранѣкше вѣрꙋ и чьсть племенѣте наше госпоге кралице Марѣе ꙋгрьске**: — ето с каквом погодбом обећаше пријатељство непријатељу њезину Твртку и рекоше му ако се краљица Марија опрости ропства па га стане тражити, да га не ће сакрити у своме граду а да га не ће ни пустити у град **свпротикь чьсть и вѣре госпоге наше племенѣте кралице Марѣе ꙋгрьске**. А што послије Дубровчани плаћаше данак турским султанима, то чинише само за то да би ублажили Турке и да би добили право трговати по њиховијем земљама. А у самој ствари осташе једнако под врховним окриљем угарским све до мухачкога боја (1526).

Неки млетачки историци, међу њима и Лучић (Луције), хоће да докажу да је Дубровник био под Млецима. Али за то би требало да су га Млеци ратом узели, а то није било нигда. А драге воље није се могао покорити Млецима, кад им се ни слабији далматински градови не хтјеше покорити без многога противљења: знамо како је Задар био јако опкољен 1345 и како се Задрани жестоко бранише. Дубровник се само заклињао да ће бити с Млецима у пријатељству и бирајући себи кнезове између млетачких грофова заклањаше се од Млетака. У Угарској нађе Млецима достојну супарницу, а кад Турци потресоше Угарској силу а одмах за тијем и аустриској држави, притече Турској под окриље.

Дубровник није био у власти ни српским ни босанским краљевима, него им је плаћао на годину данак по свој прилици на земље које је имао. Доцније се могло саставити с тијем и друго н. пр. право за трговину, капитали, залоге итд. Данак није био свагда једнак. Владиславу обећаше Дубровчани плаћати на годину по 1000 перпера и 50 лаката скерлета **чистога** (правога) и црвеног који он сам избере; половину, т. ј. 500 перпера, платити одмах, по том 50 лаката скерлета и најпослије **до божика** осталих 500 перпера (С. бр. 3). Милутину плаћаше 2000 перпера на Митров дан (С. бр. 14, 31). По свједочанству Апен-

[1] Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 128 и даље.

и дадоше нова права за трговину не само по азијатској Турској него и по турским земљама у Европи. Године 1445 данак се подиже на 1000 а 1451 на 1500, 1454 на 5000, 1471 на 8000, а 1474 на 10000 дуката.[1] Године 1480 султан Мухамед II рече у своме писму (С. бр. 168) да су му Дубровчани за земљу, државу и баштину, за све људе на суху и по острвима, за град и градиће плаћали до тада 10000 дуката харача и царине 2500 дуката, свега 12500 дуката; али да су у напредак дужни плаћати још 2500 дуката, свега 15000 дуката, а више од тога да не смије искати од њих ни санџак-бег, ни субаша, ни кадија, ни други који слуга султанов. Војводама св. Саве и знатнијим хумским властелима Дубровник је давао не мало новаца на ужитак (прокнижнюнь) као што се види из различнијех писама, у којима се то признаје (С. бр. 162, 166, 170, 171). Деспоти већ нијесу добијали данка од Дубровника; иначе би га споменули у својим писмима. Само је стонски доходак 1000 перпера једнако плаћао Дубровник јерусалимској цркви св. арханђела по завјету српских царева. Још је имао Дубровник особиту погодбу с босанским краљевима, царем Лазарем и деспотима српским, која нам је непозната, али по којој је Дубровник давао за Стон 500 перпера Босни и 1000 перпера слао у Јерусалим. О пошљедњем данку одмах ћу говорити.

Желећи утврдити дохотке неким црквама или манастирима или својој родбини, српски владаоци одређиваше им по нешто од дубровачкога данка. Што Дубровник бијаше богат и самосталан, с тога му капитали бијаху поуздани и за залоге се не требаше бојати. Тако још Душан од свога дохотка, који добијаше од Дубровника, одреди 500 перпера да се даје на ускрс јерусалимској цркви св. арханђела Михаила и Гаврила (С. бр. 35), и још 500 перпера стонскога данка одреди цркви богородице синајске, као што се види из потврде Уроша V 1357 године (С. бр. 47). Сам Урош V к поменутом дохотку јерусалимске цркве св. Михаила додаде 1358 године још 500 перпера, које добијаше од Дубровника, тако да се дају сваке године на Митров дан. На тај начин бијаше Дубровник дужан плаћати на годину у два рока 1000 перпера докле год влада

[1] Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 141, 150, 156, 171, 174, 175, 185.

Стоном. Ако ли би опустела црква св. Михаила, онда дужан бијаше давати те новце светогорским манастирима, који стоје под манастиром пресвете богородице хиландарске, и манастиру св. Ђурђа, који се зове св. Павла (Г. А.). Послије је тај доходак добијала султанија Мара, као што се види из њезина писма 1470 године 4 Новембра, у којем признаје да је примила од Дубровника 500 перпера у дубровачком новцу или 147 дуката, као што су онда ишли дукати, по 41 динар у дукат (С. бр. 165), па је онда она сама слала новце у Јерусалим. Кад црква св. арханђела опусти, године 1479, 15 Априла, по завјету Уроша V пренесе царица Мара дубровачки доходак на речене манастире у Светој Гори. Тога ради посла из Хиландара и од св. Павла два поштена калуђера к Дубровчапима, с којима учинише белегь ꙁаради вѣрованиа, и то би дукат расјечен на троје (Г. Б.). Око године 1500 дођоше на Порту посланици светогорских српских манастира с тужбом да су Дубровчани плативши им неколико година доходак по наредби царице Маре на један пут престали плаћати, и већ неколико година не платише за то што „една ꙁла жена нѣконмь вꙋховьстомь“ укиде тај обичај. Везир султана Бајазита саслушавши њихову тужбу писа писмо Дубровчанима свјетујући плаћају по пређашњему данак светогорским манастирима и пријетећи да ће посланике светогорске пустити пред султана ако још један пут дођу на Порту (С. бр. 173).

Осим обичнога уговореног данка Дубровчани даваше и даре знаменитијем гостима који им долазише. У честијем ријечима „почаст и служба,“ што Дубровчани чинише својим гостима, треба разумјети и даре. Тако Стефану Дечанском дадоше 8000 перпера и инє многиє потреби бесꙋисльниє (С. бр. 37). Жупан се Санко жали што га не дариваше: и то добрѣ кѣитє да смь приходил прѣдь вашь градь кеѣ двацѣь, нѣстє ми до єдиє сꙋкиє поꙋтєиѣ ꙋчинили (С. бр. 79). Остоја спомиње даре којима га почастише Дубровчани кад дође к њима (С. бр. 84). Осим тога у Дубровчана бијаше обичај слати своје посланике с дарима особито кад би молили да им се потврде права и слободе. Такове даре владаоци свагда спомињу с хвалом и називају их „многоцјени и поштени“.[1]

[1] С. бр. 49, 50, 95, 97, 100, 103, 120, 133, 150 и мн. др.

Трговина бијаше Дубровнику главни посао; њом је стекао и држао своју силу, богатство и независност; њом се подигао изнад далматинских градова и задобио свуда поштовање. За то се веома поштоваше трговина, коју радише не само грађани него и племићи. Нијесу нам сачувани сви његови уговори; али из онијех које имамо можемо видјети како су му драге биле трговачке слободе; и у политичким је свима уговорима стављао по штогод за трговину и са згодом уговоре понављао.

Главно је свима трговачким уговорима било право за трговину слободну и без штете. У том је писмо бана Кулина од године 1186, 29 Августа (И. С. I.) као углед за све друге погодбе: **вьси дꙋбровьчане** — писа Кулин — **кирє ходє по моємꙋ владанию трьгꙋюке годѣ си кто хоћє крѣвати годѣ си кто минє правовь вѣровь правымь срьдьцемь дрьжати є везь вьсакоє ѕледи развѣ що ми кто да своєвь воловь поклонь и да имь нє вꙋдє ѡдь моѥхь чєсть-никовь силє и доколѣ ꙋ мнѣ вꙋдꙋ дати имь сьвѣть и помоћь какорє и себѣ коликорє могє везь вьсєга ѕьлога примысла.** Овдје су у мало ријечи казане готово све погодбе, које налазимо у другим трговачким уговорима; и то: друге су земље отворене Дубровчанима: њихови трговци могу слободно и без штете стајати и ходити по земљама, панађурима, градовима, селима и путовима уговорника и пријатеља, и прелазити преко њиховијех земаља, продавати и куповати гдје хоће и шта хоће (С. бр. 1, 2, 4, 5, 14, 19, 20, 23, 24, 25, 28, 29, 36, 42, 44, 45, 50, 54, 55, 60, 66, 67, 70, 71, 73, 80, 82, 90, 91, 100, 111, 113, 129, 132, 144, 145, 168).[1] Ова се погодба кад што и на Дубровник обраћала, али врло ријетко, а на име у уговору с Михаилом Асеном 1253 године 15 Јунија (С. бр. 16) и с хумским жупаном Радославом 1254 године 22 Маја (С. бр. 19). По свој прилици српски владаоци не знајући трговини важности и не видећи је у својим земљама, не држаше да је та погодба потребна, али је опет Дубровник био свагда отворен њиховијем поданицима. У два пошљедња уговора Дубровчани стежу мало куповање. Бугарски трговци могу куповати сваку робу која им треба: злато, сребро, златно посуђе, хаљине и све друго осим пшенице, које не могу извозити из града без допуштења кнежева. У Дубро-

[1] Бр. 113 и 168 од турских су султана.

внику је било за раскош свашта доста, особито драгих метала, које добављаху највише из Босне. Али је жита било мало и у Дубровнику и у другим далматинским градовима. Својега су жита једва имали на врло мало времена, него су га довозили из других земаља не ради трговине него за своју потребу: с тога је у статутима различнијех приморских градова запријећено извозити жито; градови се препиру о праву да купују жито, и подвргавајући се Млецима године 1420 уговарају да имају право слободно куповати жито за своју потребу.[1] Тако и Дубровчани, ако по ријечима Рацијевијем и имаху изобила довезеног жита, опет се бојаше да не поскупи и забрањиваше га извозити. У уговору с Радославом Дубровчани отворају град свој његовијем људима по старом закону; он и људи његови могу куповати у њих сваку робу, али не могу продати ни поклонити купљене робе непријатељу. У то су вријеме били у размирици с Урошем I.

У неколико се писама спомиње роба, за коју се на по се нешто наређује. У писму Уроша I (С. бр. 22) стоји да се дубровачким трговцима **не намѣтвѥ безь колѥ месо квпити или бравє или свинине или кралѥко или чие годѣ ни малв ни келикв квплю**; него кад се **хокє кралѥко месо продати**, онда **да сє ҁарвчи** (огласи) **по всемв трьгв да не продаю ни квпвю меса доколѣ се кралѥко прода**. Милутин им допушта продавати у Брскову на краљевском **трьгв** вино без воде и мед одређеном цијеном (**в цѣнь**, С. бр. 30); Душан као да потврђује то исто говорећи **и крьчьмв да носє** (С. бр. 42), т. ј. да могу крчмити пиће по његовијем земљама, и наређује да не буде силе ономе ко им продаје (С. 29). Балшићи им такођер допуштају куповати жито у Зети пак да плаћају одређену царину (С. бр. 67, 71). Деспот је Ђурађ потврдио пређашње законе да могу куповати сребро у Србији и износити га у Дубровник, само је Смедерево изузео испод тога закона (С. бр. 138). Каљ је босански Стефан Томашевић допустио износити из Босне сребро **що є колано** (не чисто, гламу?) наредивши да се одузима сребро **нєколано** (чисто?) које

[1] Рајц, Политическое устройство и права прибрежныхъ островов и городовъ Далмаціи. Историческій и сатистическій сборникъ изданый Д. А. Волуевымъ. Москва 1846 стр. 69, 86.

није било слободно износити (С. бр. 150). У опште било је Дубровчанима слободно бирати чим ће трговати; могли су куповати свашта и трговати свачим. У Босни и у Србији није им био забрањен никакав трг: осим осталога жито и со бијаше им остављено на вољу—разумије се с неком границом. Међу трговачким уредбама имамо једну, која управо показује да је дубровачким трговцима било нешто грече него српским. Али се то налази само у писмима деспотским. У њима стоји: **и гдѣ стане двбровьчанинь на станоу, ако боудє онь прьво сталь на ѡномꙁи станоу, да нѣ кольнь срьбинь стоıати беꙁь нѥгова хотѣнїа доклє ѡнь стои оньдєꙁи** (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137). Али није додано: ако Србин стане први, шта ће бити онда? Под „станом“ ваља разумјети мјесто гдје стоје трговци с робом на панађурима. Ко прије дође, он и боље мјесто узме, а ко дође послије, он не може стати на исто мјесто, ако му не да први.

За пријевоз робе с једнога мјеста на друго, Стефан је Косача потврдио да кад Дубровчанин погоди с ким да му превезе робу или шта му драго друго, онда већ не може нико други ни Влах ни Србин збацити тога товара, него треба да чека док се товар однесе гдје је уговорено. Ако ли би какав хумски носилац (**поносникь**) или слуга понио товар силом, т. ј. отео дубровачком носиоцу, он плаћа глобе 50 дуката (С. бр. 144).

Дубровачки су трговци могли куповати робу код својих уговорника и носити је у туђе земље слободно и без штете (С. бр. 17, 43, 70, 144, 145). Душан је према околностима забранио извозити оружје у Бугарску, Бесарабију, Угарску, Босну, и Грчку (С. бр. 43). Исто су тако босански краљеви, владаоци травунски, хумски и зетски допуштали преко својих земаља слободно преносити робу.

Уговорници дужни бијаху бранити у својим земљама дубровачке трговце, бити им у помоћи и свјетовати их. Трговцима је и тијело и имање било заклоњено од свакога насиља. Часницима, властелима, кефалијама, земљанима, и осталим управитељима, великим и малим, војсци, људма, кметовима, отроцима и другим људма, као ни султановијем поданицима није било слободно досађивати им нити им узети шта му драго силом и не плативши, ни скерлета, ни меда, ни брашна, нити и каквога трга (С. бр. 1, 14, 16, 17, 20, 21, 22, 28, 29, 42, 43,

44, 50, 53, 60, 64, 73, 82, 90, 91, 101, 102, 104, 111, 129, 137, 153, 168). Ни сам владалац ни његова родбина нијесу могли узети робе без новаца, него су плаћали као и други (С. бр. 28, 43, 44, 45), осим што трговци сами поклоне (С. бр. 1, 43), и тада се то прима за част и дар. Јамачно о таким дарима говори Урош I: **и да гредꙋ сь всѣмь трьгомь на трьге кралевьства ми вьше ѡдь каваль дори до свиль а що е мала кꙋпла да си ю продаю по ȥемли кралевьства ми ходеке свободьно** (С. бр. 21). Душан а послије њега и Урош V у писмима својим (С. бр. 43, 50) говорише да им трговци дају даре: **а кьда царство ми приходи ꙋ трьгь, да ме поүчтꙋю и дарꙋю своѡм волѡм како ѥ подобно цара поүчтати**; али забранише силом узети дар: **а посилнога дара и ꙋȥети да нимь нѣсть**. Дубровачки су се трговци свагда ослобођавали од насилнога дара (С. бр. 22, 28, 71, 91, 137, 145).

Сврх тога били су у држави слободни од свијех земаљских и градских терета. Урош I пише у своме писму (С. бр. 22) да они **не ходе на конскꙋ**, и коњи њихови да се не узимају ни под ризницу нити на другу какву работу; да не зидају градова (**града да не работаю**) нити их чувају; а куће им да не може запечатити ни краљ ни властелин. У писму Милутинову (С. бр. 28) стоји да се од њих не узима ништа **на панагюри** (на панађуру), ваља да за мјесто. Душан у своме писму (С. бр. 42) каже да **прѣвѣгарь** нема власти над њима. Деспоти српски нарећиваше: **и кои се сꙋ доүбровүане ȥабащинили по нашихь градовехь тиȥи да ȥидю градове и да чювају, тко ли соү гостие и нѣсоү се ȥабащинили да нимь на воли како нимь годѣ** (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137).

Кад би се у каквој расприи суд показао да није довољан, те би дошло до рата, онда би се трговцима дубровачким давао рок да могу с цијелијем имањем својим на миру отићи из непријатељске земље (С. бр. 17, 24, 31, 43, 50, 55, 72, 73, 91, 111, 137, 144, 145). За Милутина је рок био 3 мјесеца, за Душана, Уроша V и за деспота 6 мјесеци; у уговору са Стефаном Косачом рок је одређен 3 мјесеца; Јаблановићи даваше рока 6 мјесеци, Балшићи зетски недјељу дана. Ако би се који трговац послије рока показао у краљевској области или у туђој земљи, онда би се њему за Уроша I узела роба (С. бр. 17), и тако се свагда радило. Нијесу само за свој рат с Дубровником

ављали владаоци дубровачким трговцима него и за свако друго зло (С. бр. 5, 20).

За то дубровачки трговци бијаху дужни за трговину плаћати владаоцима царину. По свима су се панађурима узимали новци за трговину. Они се зваше царина, а плаћаше их и дубровачки трговци. То је био главни доходак онијех земаља, гдје трговаше; и владаоци тврдо држаше то право. Како је важна била царина, види се из онога што је често наређивано за њу. Али је тешко од тијех наредаба саставити што цијело; расијане су по писмима и врло различне. Мијењале су се непрестано према околностима; и како је царина била важна ствар и за једну и за другу страну, свака је страна бијаше рада обратити на своју корист. Државни догађаји много могаху учинити и за царину; Дубровчани их вјешто употребљаваше да би умалили или са свијем укинули царину за увоз, продају и провоз робе. Примивши међу се изгнаника Радослава Дубровчани измолише у њега писмо (С. бр. 2), у коме између осталога трговци њихови бише ослобођени од сваке царине. Али се за Владислава царина на ново постави. У писму своме обећаше Дубровчани плаћати му све што иде по закону, само кад би му у рату помагали онда да се оне године не узима царина од трговаца који прелазе по његовој земљи. Царинник је краљев сједио у Дубровнику (С. бр. 3). За Уроша I видимо наредбу: гдје трговци дубровачки продају робу ондје и царину да плаћају: **и кꙋпци що несꙋ кꙋплю ако растокари ꙋ Брьскове да плати царинꙋ, ако ли мимо несе да где прода тꙋ и царинꙋ да плати;** то им је закон и у Руднику (С. бр. 22). За трговце, који пролазе у туђе земље, Урош је I наредио (С. бр. 17) да такови трговци буду дужни најприје ићи на српске трге и ондје дати царину, **доходькь господьски**, а послије да могу ићи и по српским земљама и трговати; ако ли не мисле стајати на тргу, могу стати гдје им драго близу, али свакојако треба да плате царину. Као да је још Милутин потврдио (С. бр. 23) да трговци пролазећи мимо Брсково не стају ондје нити што плаћају. Дубровчани су гледали да плаћају само стару царину на пређашњим трговима, и за то се тужише владаоцима кад би им се узимала нова царина на новом тргу. Тако се Душану жалише што је Дабижив поставио трг на Требињу па узима **динарь ѡдь**

токара (100 ока) од трговаца који иду у Дубровник и из Дубровника, **а тази царина не ȣзимана ѡдь века ѡдколе свѣть сталь**, по чему Душан опоменувши се да те царине није било ни за његова дједа ни прадједа ни родитеља, заповједи: **да не ѡногази трьга на Трѣбини, како га и прѣжде не било, и да не ȣзима Давижинь дȣбровьчаномь ни царине да никоега доходка ни трьговцȣ дȣбровьчкомȣ ни влахȣ ни срьбинȣ да никомȣ и кто греде ȣ Дȣбровникь** (и) **изь Дȣбровника, и всаци властели кои те стоıати по Давижинȣ да не ȣзима царине тези до века** (С. бр. 40). Али у другом писму (С. бр. 43), потврђујући своју наредбу за Требиње заповједи: **да плакıа всаки царинȣ по законȣ како сȣ давали ȣ родитель и прародитель царства ми.** Исто понови и син његов Урош V године 1357, 25 Априла (С. бр. 50). Године 1361, 29 Септембра, Урош писа да Дубровчани не плаћају царина, којих није било у дједа његова ни у родитеља ни у старијех његовијех (С. бр. 54). Таке су слободе имали Дубровчани за Немањића. Балшићи им опростише царину на Дању (С. бр. 63);[1] али да су у Зети биле и друге царине, то показује друго писмо Балшића (С. бр. 64), у коме се опраштају само оне царине, којих није било пређе за Балшића ни за цара Стефана.[2] Још јасније говори Балша Балшић и Ђурађ Страшимировић; први каже: **и трьговци кои минȣю ȣ срьблıе на Данию да не плате нища ни да плакıю царине ни бродове кое нѣсȣ имали законь ȣ цара Стефана и ȣ Гюргıа** (Балшића); а други: **да имь нѣ на Данию царине ни едне ни нидѣ нигдѣ ȣ мѡои земли тькмо да е ѡнакои како е било ȣ цара ȣ Стѣпана** (С. бр. 70, 71). Види се да су у Зети дубровачки трговци плаћали само старе царине, т. ј. на старим трговима, а од новијех да су били слободни. За жито су обично плаћали царине два динара од **мантие** (С. бр. 71). Деспот је Ђурађ Бранковић поновио општу наредбу за царине: гдје их није било за деспота Стефана, ондје да их не буде ни за њега (С. бр. 138). Дакле царине бијаху у Србији за деспота онако као од старине за краљева и царева. По томе деспоти писаше

[1] Град је Дањ био негдје у Дукљи. Њега спомиње Стефан Првовјенчани у Животу свога оца Немање. Шафарика Památky drevniho pisemnictvi Jihoslovanuv, стр. 8.

[2] Одатле се осим осталога види да су Балшићи освојили нешто српских земаља на зетској међи кад Србија бијаше безглавна (1373).

у својим писмима: **коудє соу били трьгокє и єланицє оу прьвє господє и оу цара Стєфана тоуꙁи да боудоу и сьди а нидє да нє боудоу нигдє** (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137). Исто тако што нема уредбе за царину краљева у Босни и што је Стефан Томашевић укратко наредио: **да сє ȣꙁима на нихь по ꙁаконȣ прака царина како є било и ꙁа прьвє господє кралєвь босанскихь** (С. бр. 153), то свједочи да је у Босни царина остајала по пређашњим уговорима без промјене. Прем да је бан Твртко тражећи самосталност и по томе гледајући да добије Дубровник на своју страну, учинио „милост“ дубровачким трговцима (С. бр. 65): **гдѣ сє годє ȣꙁима царина ȣ кладани господина бана Тврьтка да сє нигдѣрь нє ȣꙁимє ни ѥдна царина на дȣброкаукомь ни на уємьрє, да ѥ ксє скободно ѡда ксакє царинє и ѡдь ꙁабакє колико кои годѣ дȣброкуанинь толико дȣброкауки коиь толико трьгь, що ѥ годѣ дȣброкауко да є скободно ȣ кладани господина бана Тврьтка**, опет је послије закраљивши се по свој прилици поставио царину по староме. У истом писму (С. бр. 65), укинувши царину за дубровачке трговце, удари 2 динара царине на робу коју у Дубровник из Босне и у Босну из Дубровника возе људи банови, т. ј. Бошњаци. Стефан Косача, војвода хумски (С. бр. 144). Радослав Павловић и дјеца му, господари требињски (С. бр. 129, 145), потврдише само старе царине. Султани турски допуштајући у отетијем земљама слободну трговину искаше да се плаћа по закону царина (С. бр. 113, 168). Из горњих писама Уроша I (С. бр. 17) и Балше (С. бр. 70) види се да се царина узимала и онда кад су трговци само пролазили с робом у туђе земље: ријечју, узимала се и на провозну робу. За то је трговац плативши царину за право да може пренијети робу у туђе земље, могао, ако је хтио, продавати исту робу и на домаћим панађурима.

Осим царине за трговину, у српским су земљама биле и друге, н. пр. десеци, плаћање за путове, бродове, мостове, на вратима, пријевозима, по градовима, на састанцима итд., што се све зваше царина или данак. Од таковијех данака као да нијесу били слободни дубровачки трговци, али се опет може мислити и противно по томе што споменици не спомињу шта се плаћало и што често долазе ријечи: **да ходе скободно бєꙁь ꙁабакє итд.** Душан, који није имао за што праштати оно што је било за његовијех старијех, и који је потврдио све старе царине, у истом

писму (С. бр. 43) писа: **да нимь се не ѹѕима царина на Трѣбинии да ни на юдномь пѹти ни на бродѹ, тькмо ксаки да ходи скободно безь ксаке ѕакаве.** Тешко је казати како су стајали Дубровчани с Михаилом Асеном, кад с њим учинише уговор (С. бр. 16) против Уроша I, него рекао бих на једнако, као што се може мислити по томе што су обећања њихова њему и његова њима једнака. По уговору трговци њихови бијаху слободни од свакога данка: **да нимь се не кеѕметь кѹмерекь ни никире ни кь граде ни на сьборе ни кь селѣхь ни на мосте ни на рѣкахь ни на пѹтехь.** Прем да је то уговорено и за Бугаре у Дубровнику, који могоше продавати и куповати **безь кьсакое даньє и да нимь се не кеѕьметь никоре даньє ни на кратехь ни на мосте ни на броде ни на пѹти**, опет је очевидно корист била у Дубровчана. Исто их тако и Стефан бан босански у уговору с њима 1249 године (С. бр. 14) ослободи од свакога другога данка. Али што се такови данци спомињу у писмима, ако се и праштају Дубровчанима, то већ показује да су се могли узимати од Дубровчана. И доиста се трагови томе налазе у споменицима. Балша господар зетски ослобођава дубровачке трговце само од онијех „царина и бродова“, којих није било за цара Стефана (Уроша V) и брата Балшина Ђурђа (С. бр. 70), дакле је других царина било како у Зети тако и по другим земљама српских царева. Султан је Мухамед II наредио да дубровачки трговци плаћају стару закониту царину и „бродовштину“, т. ј. што је било за царева и деспота. Бродовштина је као плаћа за пријевоз и мостове била најважнији данак и за то се у писмима спомиње само она; али што је ријеч „царина“ врло пространа значења, с тога је у тами ко разбира ову ствар. Што нема података, с тога је тешко казати како су стајали дубровачки трговци према данцима који су били у српским земљама. Као да се не би погријешило кад би се казало да су Дубровчани, гдје се год из државнијех догађаја нијесу могле извести особите олакшице, плаћали за право што су могли трговати, и то не само све царине за трговину него и намет на путове као и домороци. А да ништа не би било противно писму Душанову (С. бр. 43), ваља узети да се у томе писму намет на пут и бродове тиче само Требиња и да су само од требињске царине и бродовштине били ослобођени дубровачки трговци, јер је није било у стара времена. По томе о-

нице само на старијем мјестима како је било за Душана (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137). Владислав син Стефана Косаче приставши с Дубровчанима против својега оца, допусти својим људима да иду у Дубровник трговати сољу и другом робом, т. ј. куповати со и другу робу, и обећа да не ће постављати новијех сланица: **да нѣсамь коланъ** — вели — **ни да могѫ ѹчинити габелѫ ѿ прѡдае соли нигдирь ѹ всемь нашемѫ котарѫ разьма ѡдь онихь гди сѫ наредила господа стара прьва босанска и срьбска а тои есть едно на Дрнивхь а дрѹго ѹ Дѹбровникоѵ, третие ѹ Котарѹ** (у Котору), **четврьто ѹ Зети ѵ светога Срьђа на Бояни** (С. бр. 132). Одатле се види да су Дубровчани радили да продаја соли буде све већа и колико се може да остане само у њиховијем рукама. У опште од соли је био знатан доходак и Дубровчани имаше од ње велику корист. За продају на мало требаше више вештине и више трошка на чиновнике: с тога бијаше пробитачније дати је у закуп људима вјештим, а то су били Дубровчани. Али као да је тешка била за народ погодба, с којом им Војислав даде закуп, јер на скоро из писма Уроша V (С. бр. 55) видимо да је Дубровник имао рат с Котором и помиривши се Војислав потврди да је доиста дао у закуп Дубровчанима за 900 перпера (С. бр. 56). Народ је у приморским градовима веома пазио на со. У познијим статутима брачким видимо да се неколико продавало народу по мању цијену него што је била обична. Тако се у Котору још док бијаше самосталан (до 1420 године) од старине 608 модија соли раздавало народу (без новаца), а ко је имао право продавати со па није радио по закону, он је плаћао 500 перпера глобе.[1]

Али осим трговине обичнијем стварима за потребу Дубровчани су трговали и робљем. Важно свједочанство имамо у жалби кнеза Црномира (С. бр. 18): **придоше ваши люди и еше моега чловѣка Лѹкана и добитькь ѹзеше и послахь кь вамь вратите ми и не дасте нишаре нь паче га продасте, и пакь есте дрѹге люди три чловѣке тере женѹ и пакь послахь вамь и не дасте ми ихь нь е продасте едьне за море а дрѹге камо ви хтѣни. и пакь ми есте моега чловѣка Рѹхотѹ и продасте га.** У далматинским је градовима било робова: по њиховијем је законима дужник, који се није могао

[1] Рајц, у Зборнику Валујева, стр. 48.

одужити постајао роб. Прем да су по њиховијем земљама живјели тежаци које слободни које под господарима, опет нијесу били робови него су само дужни били служити у нечему господарима.[1] Али кад се умножише племићи и други знатни људи, не би доста поданика, те куповаше робље. Из Босне су добијали робља изобила, па кад се стеже та трговина, опет на Корчули би остављено кнезу право да може купити двије или три servas patarinas de Boxna.[2] Отуда се може разумјети за што је у Босни онако дуго трајала трговина с робљем. Разлика у вјери и јерес патаренска подржаваше је. Ратовима и четовањем добијаше се робље. Рајц наводи о Радославу:

Јер им не да робити Котаре
Ни свлачити цркве ни олтаре
Ни продават' сужње у Латине.

У неким је градовима било слободно куповати себи робље, али је било забрањено трговати њим; а у другим је било слободно обоје. Особито је у Котору било силно робље, као што се види из многих закона његовијех о ропству.[3]

Дубровник је, као што виђесмо, имао свуда повјерење ради богатства и независности и ради тврђе својих уговора. У томе Турци разбивши и погубивши на Косову пољу пошљедњега српског цара Лазара покорише Србију под своју власт оставивши деспотима њезинијем једва сјенку од независности; пак задаше страх и босанском краљевству, које истом бјеше постало. Бојећи се себи деспоти и владаоци босански даваше у Дубровник на оставу своје благо, и скупоцјене ствари и новце. Има много писама о таким оставама. Деспоти и родбина њихова, Вук Бранковић с дјецом, деспот Ђурађ Бранковић, војводе хумске Сандаљ са женом Јеленом и Стефан Косача, владаоци требињски Радослав Павловић и син му Иваниш и властелин њихов Браило Тезаловић, сви имаху у Дубровнику оставе за себе и за своје потомство. Нешто су и сами узели натраг, али су највише добијали нашљедници њихови. Како су и стари поклади све више требали па се натраг узимали,

[1] Рајц, у истој књизи 94, 131.
[2] Рајц, у истој књизи, стр. 32.
[3] Рајц, у истој књизи, стр. 128 , 129.

тако је и новијех бивало све мање; најпослије видимо гдје нашљедници само примају благо у Дубровнику сачувано, а сами већ не дају ништа на оставу — жалост која је долазила од јарма турскога. Обично су господари или сами или по највише по својим посланицима давали благо Дубровчанима на оставу и од њих узимали потврду да су примили. А узимати натраг могли су или сами својимь випомь или пославши по коме писмо са својим печатом и потписом. Дубровчани су добијали потврду да је поклад враћен потпуно. Из писама се види да су Дубровчани у том послу поступали врло поштено нити је кад било тужбе да су што затајили. Примајући поклад клели су се да ни на који начин не ће погинути, него да ће се вратити као што треба. Тако кад умрије Стефан Косача, а синови се његови не јавише за очину оставу, Дубровчани писаше: **тьда ми кнеꙁь ѡбраии и кластеле дꙋброкачци хотѣе по нашихь прѣкѣхь поутеномь ѡбичаю скакомꙋ нашꙋ правь покаꙁати на примлѥнию реченѡга поклада ꙋ нашь комꙋнь примисмѡ га ꙁбројисмѡ и иꙁмѣрисмѡ прѣдь богѡмь поутеннемь господиномь митрополитѡмь господиномь Давидѡмь прѣдь кишенименованиемь китеꙁѡмъ и кѡморникѡмь кнеꙁомь Прибисавѡмь прѣдь крстианиномь Чрѣпкѡмь и прѣдь поутениемь кѡморникѡмь кнеꙁомь Радоѥмь Краичиновићемь. и на тѡ на све више реченѡ и ꙋписанѡ ми кнеꙁь и кластеле дꙋброкачии ротисмо се и ꙁаклесмѡ на светѡмь евангелию божиѥмь и на часиѡмь крстꙋ да нами не ће на манѥ прити синокѡмь реченѡга господина херцега Стѣпана ни инѣмь комꙋ се що ꙋспристои по тестаментꙋ више писаномь и ꙁа кѣрованьѥ овога листа повелѣсмо и печатити нашомь печатю вѣровиомь висꙋћомь** (С. бр. 157). Тако се обично примала остава. Али и кад се враћала остава, врло су били Дубровчани на опазу. Тражили су највјернија 'свједочанства да је писмо истинито и да има право онај који хоће оставу да узме. Особито су пазили кад би замрла права нашљедна лоза. Сандаљ по именце назначи ко ће и колико ће примити остављеногa блага ако он умре без дјеце (С. бр. 108, 112, 115). Кад умрије Браило Тезаловић, иначе Михојевић, па синовац његов Ђурађ Богишић заиска да му даду поклад, онда Дубровчани заповједише својим посланицима те распиташе за родбину Браилову. Девет се свједока заклеше да су служили и дворили с Браилом и његовијем братом на двору Радослава Павловића и да знаду

сав род његов. По њиховијем ријечима, сва браћа, синови и кћери Браилове помријеше; осташе само три синовца од млађега брата Богише подријетлом Хвала, али двојица умријеше, и само Ђурађ Богишић иначе Хваловић оста једини законити нашљедник племенскога поклада (С. бр. 156). Тако се доказивало да се по закону иште.

Кад човјек погледа какве су се ствари давале на оставу, зачудиће се како су скупоцјене и лијепе. Међу њима су вијенци, појаси, посуђе, чаше, тањири, ожице, светњаци, и сила других ствари, између којих су једне биле од сухога злата, друге од чистога сребра па позлаћене и искићене бисером и драгим камењем свакојаке боје итд. Има се за што мислити да су ако не све а оно највише тијех ствари куповане у Дубровнику. По свједочанству Апендинову[1] још је много прије Кулина бана Дубровник добијао драге метале из Србије а особито из Босне. Босански су и српски рудници били богати металима; много се добијало сребра помијешанога са златом и тако се сребро звало *глама*. Око године 1400 тако се у Дубровнику умножише златари да се и по селима раселише. Особито су богати били српски рудници у Новом Брду, Јанову и Кратову, које Дубровнику даде деспот Ђурађ за 200.000 дуката на годину. Дубровачки златари веома вјешти бијаху вадити из гламе зрна чистога злата, и који у оно вријеме живјеше, Bertrandon de la Broquière, Filelfus и Philippus de Diversis, диве се богатству драгих метала, које онда бијаше у Дубровнику.[2] У нашим се споменицима XV вијека сребро помијешано са златом једнако зове „гламско“ према „бијеломе“ или простоме чистом сребру: али осим два познија писма Стефана Томашевића и деспота Ђурђа немамо нигдје више спомена о праву, по коме се трговало драгим металима. Први је допуштао износити из Босне сребро **колано** (нечисто?), а забрањивао износити сребро **неколано** (чисто?) : **да ѡдь сада на прѣда що би годи нихь трьговци или нихь слуге сребра носили из нашега русага у Дубровникь или ниуде куде нимь драго що би се годи нашло у кога нихь трьговаць или слуга сребра неколана да му се не море нио узети**

[1] Д. I. разд. II, к. 1, гл. X.

[2] Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 163.

сребро него ѡнолико само колико се иꙁиде сребра неболана а ѡнои що є болано да понесе на слободнꙋ или мꙋ ꙋ Дꙋбровникь или нигда кꙋда мꙋ драго беꙁ инедне ꙁабаве кралевьства ми ни властеѡ моихь и ни власника ни цариника нашихь (С. бр. 150). А други је потрдио ꙁа кꙋпованїє сребра и трьгованїє по ꙁемли господства ми, ѡсвѣнь Смедерева, и иꙁносити слободно ꙋ Дꙋбровникь (С. бр. 138).

Нијесу се давале уДубровник на оставу само драгоцјене ствари, него и новци, шипке злата и сребра, кесе бисера. Не може се из писама са свијем поуздано дознати је ли Дубровник све новце узимао с погодбом да их врати с интересом. Како се један пут спомиње интерес а други пут не, може се казати да су Дубровчани према околностима узимали новце само да чувају а да не плате интереса. Али се у писмима спомиње и да су Дубровчани узимали новце под интерес (на добитиѥ). Тако су узимали у Сандаља и Радослава Павловића (С. бр. 107, 114, 127, 128, 139). Обични је интерес био пет на сто (петь по клитинарь). Радослав Павловић, давши Дубровчанима свој дио у Конављу, доби допуштење да може оставити у њиховој општини 10.000 дуката по 5% тако да кад му буде воља натраг их узети на два месеца прије јави. Види се да је то било пробитачно за Дубровник по томе што су Дубровчани у другом уговору с Радославом јачи будући задужили Радослава да не узима тијех новаца из њихове општине прије двије године; и ли су може бити хтјели тијем смести га у његовој непријатељској намјери. Али су му опет допустили да може и у напредак тако давати новце на оставу.

Дубровчани су давали новаца у зајам босанским (и другим) владаоцима. Тако Остоја оставља 500 перпера дохотка стонскога да се измири дуг Твртка I, 2550 дуката (С. бр. 83). Стефан је Томашевић платио дуг Твртка II, 209 литара и 4 унче сребра од 2500 перпера обичнога српског дохотка (С. бр. 152). Дуг оца својега Томе обећао је платити од својих новаца (С. бр. 151). Владислав Стефановић (С. бр. 74) и син му Балша (С. бр. 171), војводе св. Саве, узимали су у зајам новаца од Дубровника, први да би имао боље јемство за поклад Сандаљев, а други — за свој годишњи ужитак.

Најпослије још треба што казати о новцима. На жалост у споменицима имамо врло мало о њима. Само знамо да су

Дубровчани у трговини са сусједним српским земљама рачунали на дубровачке перпере, које су вриједиле колико и млетачке. Да су дубровачке и млетачке перпере биле једне цијене, то се види отуда што се у писмима једна сума каз іе дубровачким и млетачким перперама једнако. Тако је н. пр. Душан одредио јерусалимској цркви св. арханђела на годину по 500 перпера млетачких (С. бр. 35), а Урош V за исти доходак каже да је 500 перпера дубровачких. На овијех 500 перпера још додаје 500 перпера дубровачких, који долажаху за Стон (Г. А.), а Стефан је Дечански продао Стон за 500 перпера млетачких на годину (С. бр. 37). Дакле је 1000 перпера млетачких било једнако с 1000 перпера дубровачких. И царица је Мара примала од Дубровника данак јерусалимској цркви, који је послије пренесен на атонске манастире, у перперама дубровачким (С. бр. 165; Г. Б.). У другом писму (С. бр. 47) Урош V броји доходак од Стона 500 перпера млетачких; али на истом мјесту назива тијех 500 перпера и дубровачким и млетачким: **петь сьть перперь двбровьчкихь бенетьчкихь ѡть Стона**, које још боље доказује да су се иста имена често мијешала једно с другим што је вриједност била једна. Кад кад су се перпере казивале дукатима, кад кад динарима дубровачким. Ево како се у нашим писмима показује да су стајали једни према другима. Дукат није био свагда једне цијене, него му се као крупном златном новцу мијењала цијена. Перпере су и динари као новци сребрни, а особито пошљедњи, ситни будући, имали свагда једну цијену. Око године 1362 продао је Војислав Которанин Дубровчанима сони закуп, као што сам каже, за 900 перпера (С. бр. 56), а по ријечьма дубровачких посланика за 500 дуката (С. бр. 41). Отуда видимо да је перпера стајала према дукату као 9 према 5, т. ј. у дукату је било 1 и $^4/_5$ перпере. Године 1470 добила је царица Мара од Дубровчана јерусалимскога данка 500 перпера и у свом их запису обратила у дукате, те је изашло 147 дуката, а „тада је — вели — дукат ишао по 41 динар.“ Одатле видимо да је послије сто година перпера стајала према дукату као 5 према $3^{59}/_{147}$; т. ј. у једном је дукату било скоро 1 и $^1/_{11}$ перпере, дакле је цијена злату мало пала. Одатле још дознајемо да је у 1 перпери било око $12^1/_{20}$

динара.[1] Дубровачки су новци ишли у Србији и у Босни. Стефан их Томашевић хотје забранити у Босни; али одмах на молбу посланика дубровачких допусти да иду као што је било од старине за првијех краљева босанских (С. бр. 154). У XIII а понајвише и у XIV вијеку Дубровчани су у уговорима својим са сусједнијем земљама бројили новце на перпере помињући само ту једну ријеч а смисао јој са свијем разумијући. Нема сумње да је смисао те ријечи био јасан; јер се њом казивало само колики је новац. Али од друге половине XIV вијека, а на име први пут у писму Дабишину (С. бр. 81), перпера већ долази заједно с ријечима „динар“ или „динар дубровачки,“ као да би се боље знало колики је; у цијеломе XV вијеку већ је врло ријетко, не више од два три пута, употребљена та ријеч сама, не одређена друкчије;[2] али и ту треба разумјети као да је одређена, као што се види из писма С. бр. 165, гдје се један пут говори о перперама дубровачким а други пут стоји за исте перпере колико чине другога новца. Тако је и динар значио, као и данас што значи,[3] новац одређене величине и вриједности, и више пута у нашим писмима[4] употребљен сам за себе, само му је кад кад додана ријеч „дубровачки.“ Сад треба казати како су се могла два позната новца употребљавати у једном рачуну за једну множину новаца? Не може се мислити да је то доиста тако било, и по томе ваља признати да се једном од двије ријечи показивало само какви су новци, којима је друга ријеч показивала величину и вриједност. Ево како обично стоји у писмима: толико и толико „перпера динара дубровачких“. Иза броја одмах иде ријеч „перпер“, које показује да су се бројиле перпере; иза тога иде ријеч „динар,“ која без икакве сумње овдје значи уопште новац, а по том је у оно вријеме још требало и њега изближе одредити, и то речју „дубровачки“.[5] Било како му драго, ради

[1] О перпери (ὑπέρπυρον) в. Ducange, Glossarium; његово De Imperatorum Constantinop numismatibus, стр. 123. У Венелина, по Ленклавију, у молдаво-влашким споменицима, стр. 8.

[2] В. н. пр. С. бр. 152, 165, 169.

[3] В. Рјечник В. С. Караџића, друго изд.

[4] В. н. пр. С. бр. 40, 71, 124, 125, 128, 136.

[5] В. н. пр. С. бр. 81, 85, 95, 96, 98, 103, 107, 126, 127, 150, 165.

реда у коме стоје ријечи дужни смо их тако разумјети. Дакле горње се ријечи могу другима овако казати: толико и толико перпера дубровачкога новца. Да тако ваља разумјети то ће потврдити други ред, у ком стоје ријечи неколико пута у нашим писмима: динара дуброваукихь четири тисуке и двести и шесдесеть и шесть перпера (С. бр. 112); динара дуброваучинехъ четири тисуке и с. ҁ. ѕ. перпера (С. бр. 12); динари четири тисуће и двиестѣе и шесть десеть и шесть перперь; динара р. и ѕ. перпер. и ҁ. динара (С. бр. 124); динари р. и ѕ. перперь ҁ. динари (С. бр. 125). Обично се име новцу ставља иза броја; дакле ће и перпера овдје бити одређен новац, а динар или управо динари само ће значити да су се те перпере примале у дубровачком новцу, и по томе треба превести: „дубровачкога новца толико и толико перпера“. Да овдје динар значи у опште новац, то се види још и отуда што је у писму С. бр. 125 одмах за бројем перпера стављен још и број динара (ҁ), гдје динар већ није у опште новац него има за себе цијену: иначе се не би један број истијех новаца разбијао на два: 4266 и 7. Тако је у опште употребљен динар за сребрне новце у писму С. бр. 127, гдје се за цијелу оставу каже „дукате и динаре“, па се онда за те „дукате и динаре“ изближе каже да чине к. тисуке и є. цлать дукать ҁлатѣхь и ѳ. тисукь перперь динара. Најпослије можемо се о томе увјерити и тијем што ријеч „динар“ долази свагда у множини динари, у којој и данас значи само новац уопште. Тек у познијим писмима из свршетка XV вијека долазе у поремећеном значењу ријечи перпера и динар. У једном стоји: приминхь перперь ҁ. сать и ҁ. и ѕ. перперь и динарь (С. бр. 162), а у другом: приминхь перперь рҁѕ и динара и. дуброваукихь (С. бр. 171). Види се да се у оба броје перпере и динари као и у два пређашња (С. бр. 124, 125); а с тога треба у првом читати овако: 766 перпера и 1 динар. А у чисму С. бр. 170 као да су само премјештене ријечи: перьпера шесть сать динара дуброваучинхь мјесто: шесть сать перпера динара дуброваучинхь; или може бити овдје ријеч перпера да значи новце у опште мјесто динара, а динар да је већ новац одређене цијене. Било како му драго, може се слободно казати да су до краја XV вијека перпере још ишле и да се на њих рачунало и у Дубровнику и по сусједнијем српским земљама. А и острва су далматинска знала за перпере и

употребљавала их као што се види из њиховијех закона. Значећи сребрн новац често динар у нашим писмима стоји поред дуката, за који се онда понајвише још каже да је „златан", као за разлику од сребрнога динара. Кад кад се дукат употребљава и без тога додатка само за то што му није од потребе, јер је свагда био златан. Боље свједочанство томе имамо у писму нашљедника Сандаљевијех (С. бр. 163), у коме кажу да су примили поклад у дукатима не називајући их златнима; а исти су дукати названи златнима у писму, којим их је Сандаљ дао на оставу (С. бр. 112). Дубровчани су примајући новце на оставу бројили и на аспре. Сандаљ хумски писа им да је примио натраг све аспре, које су биле у њих на остави (С. бр. 105), гдје аспре као да значе у опште новце, били какви му драго. По свој прилици у том су их смислу употребили Лазар и Стефан Ђурђевићи Бранковићи (С. бр. 146, 147). Али се у писму, којим Дубровчани признају да су примили поклад од деспота Ђурђа Бранковића, аспре броје управо као и новци одређене цијене: **и аспрь тридесети и два сакула а ѡдь нихь к. сакуль, в всакомь по тридесети хиляда аспри, ѕ. сакуль, в всакомь по четиридесети хиляда аспри . . . . сыха аспрамь тисука тисукь аспри** (С. бр. 130). Из свега се види да су се аспре као византијски новци употребљавали највише у православној Србији.[1]

Кад је ријеч о новцима, ваља још казати и за драге метале колико се спомињу у уговорима између Дубровника и сусједнијех земаља. „Кова" (метала) златнога и сребрног осим новаца још је било и у шипкама и различно урађена у домаћим стварима и накитима. Шипке су се драгога метала обично мјериле или им се вриједност казивала у новцу. Од деспота Ђурђа Бранковића примише Дубровчани злата у „вергама" пунијех неколико кеса. С тијем је било послано и сребро у кесама и измјерено (С. бр. 130). Метали су се и израђени мјерили. За злато се не говори у нашим споменицма какво је; него је сребра било од више руку. Сребро „фино", т. ј. најбоље; сребро „бијело" или чисто без злата или друге какве руде; сребро „гламско" или чисто смијешано са златом од руде „гламе"; сребро „плико", сребро „болано", сребро „неболано": — од толико је

[1] О аспрама види у Венелина у молдаво-влашким писмима стр. 96.

руку било сребра, пошљедња три не разумијем. Мислим да прво од ова три (**плико**) значи сребро у шипкама, а пошљедња два да значе исто што и нечисто (**болано**) и чисто (**неболано**).

Највећа је мјера за драге метале била „литра“; за литрама су ишле „унче“, а за њима „аксаге“. Колико је литара прије ишло у оку, то не знамо, али сад у једној оци имају четири литре. Унча је била $^1/_{12}$ литре, али, рекао бих, не свагда, јер у статуту острва Мљета једна литра има сад 13, сад 18, сад 12 унача.[1] Не знам ни акскага колико је ишло у унчу: него у писмима уз унче нема више од 5 аксага, а уз литре без унача стоји на једном мјесту 19 аксага (С. бр. 126). Мјеру за тежину осталијех ствари, којима се трговало имамо у дубровачким уговорима „товар“, у коме сад има 100 ока. За ствари, које се могу сипати, налазимо један пут у уговору Балшића Зетскога с Дубровником (С. бр. 71) мјеру, која је особито била у обичају у Србији и звала се „мантија“: **да кꙋпꙋю трьговци дꙋбровьчьци по моѡи ꙁемли и по моихь рѣкахь жито, и да га могꙋ иꙁнети свободно платише к. динара ѡдь мантие.**

Прегледавши по споменицима што има за трговину, ваља нам казати да су се погодбе између Дубровника и српских земаља ради трговине свршиле за српских краљева и царева. За босанских краљева не видимо да је што ново уговарано за трговину, а деспоти српски само потврђиваше старе уговоре. На тај начин Дубровчани са свијем докучиваше за чим иђаху остајући једнако на старијем пробитачнијем уредбама. Али овдје долази питање: како је стајала трговина дубровачка према домаћој? Ни у писмима ни у законику Душанову нема ништа особито наређено за трговачку дружину, по чему се може мислити или да је није ни било у данашњем смислу, или ако је и била, да је била врло слаба и без јединства. Споменици свједоче да је у Србији било и домаћих трговаца; али за њих није било никаквих олакшица; у свему бијаху претежнији странци, Дубровчани. Отуда се види да српски трговци нијесу били јак и знатан дио народа и да својом радњом нијесу могли помагати држави да развије индустрију и да се обогати; они су

[1] Statut oli zakoni od universitati otoka od Mljeta. Dubrovnik, za godinu MDCCCLI, svez. III, 1852; види гл. 63, 66, 68.

били једини људи, и с те их је стране сматрала влада. Слаба трговина с једне стране а с друге срећни ратови не могоше показати влади да је трговина с индустријом народу једна између најглавнијих грана државнога живота, један између најглавнијих извора који чине да се народ богати и развија. Она је видјела гдје само ратовима Србија расте и јача; али је ли било напредно тако растење и је ли се било добру надати од такога јачања? — о томе није мислила. Дубровник јој бјеше засјенио очи раскошем и красотом својих рукотворина; бијаше јој потребан као миран сусјед и пријатељ, који плаћаше знатан данак за земље; и по томе сви уговори с Дубровником иђаху њему на корист. Узимајући сам све користи од трговине и индустрије, Дубровник упропасти све домаће трговце и занатлије. Србији остајаше само да ради о сировој роби; па ни у томе не видимо ничим да је влада особито помагала. Само је један пут писао Милутин да поданику његову, кад продаје Дубровчанима жито, не буде ни од кога ни какве силе (С. бр. 29). Највише се извозило жито, стока и метали. Влада је само допуштала да се слободно продаје, па и то онда кад стадоше молити Дубровчани, којима је требало да без сметње могу куповати и посла давати својим занатлијама. А како ова главна извозна роба пријеко требаше Дубровчанима, колико би користи могла учинити српска влада своме народу да је друкчије уговарала с Дубровником за трговину! Имамо ријечи Санкове (С. бр. 97), гдје се жали што Дубровчани не ће по одређену цијену да купују његову робу, него му је ваља слати у друго мјесто да се прода. „Људи моји — пише — продају которско жито по 10 перпера товар, а толико ми ви не бисте дали; и ја послах 200 оваца и оне ће ми донијети 200 дуката, а ви ми толико не бисте дали.“ Из ове се жалбе Санкове добро види како су били лукави у трговини Дубровчани, који гледаше само на своју корист и кад бјеше згода чинише криво сусједнијем продавцима. Што се тиче жита, соли, стоке и метала, ако су Дубровчани и били са свијем у руку сусједима, опет су умјели трговачке користи навити на своју страну.

Суд је између Срба и Дубровчана врло знатна ствар у историји просвјете српскога народа. Нема сумње да законик цара Душана није био само плод мудрости његова времена,

него се он радио за цијеле вијекове, за које се развијао живот српског народа и рађале се нове државне потребе. Али опет не имајући споменика не можемо са свијем знати какве је законе имала Србија прије Душана сама за себе без Дубровника. Што год имамо из тијех времена у споменицима, све се тиче колико Србије толико и Дубровника, и по томе у уредбама за суђење какве бише међу њима не може се поуздано казати шта припада управо Србији шта ли Дубровнику. Како међу собом имаше посла, ваља мислити да су по штогод и примали једно од другога. Нити је могао Дубровник Србији ни Србија Дубровнику наметнути своје законе, него им је ваљало изабрати средину згодну за обоје. Једно другоме не уступаше у развијању судства, прем да то развијање не иђаше једнијем путем. У Србији је преобладала државна радња а у Дубровнику трговина: обоје у својој радњи стајаше високо у савршенству. Ето за што су заједничке уредбе њихове самосталне и за што их треба разматрати као нешто особито, одвојено од закона чисто дубровачких и законика Душанова. Статути су Дубровачки по најстаријим споменицима написани године 1272 а „књига од реформација“ између 1315 и 1335; осим тога још су два законика била написана године 1358 и 1462. Још су били Parti de' Pregati, т. ј. сенатске наредбе, које су се чиниле већином гласова.[1] Сви се ти статути у главноме подударају са статутима других далматинских општина и не иду међу споменике, које сам изабрао за свој посао. По томе остављајући другима да их претресу, и прегледавши законик Душанов на другом мјесту, овдје ћу само показати шта у нашим писмима има за суђење између Дубровника и Србије.

Трговачко мјесто будући Дубровник се већма него и ко други бојао рата, који му јако сметаше трговини. С тога налазимо у уговорима једнако уговорено: **да нѣ ꙁледи никоєрє, нь то да сє исьправла сꙋдомь**; или: **и ако сє коѣ крамола ꙋчини мегꙋ нами, да сє сꙋдомь исправла**; или: **и да коѣ сє кривйна ꙋчини да сє исьправи правиномь а мирь да сє нє рꙋши**; или: **да сє сꙋдомь исправламо**; или: **да нѣ ꙋдавє ꙋ комь годѣ дльгꙋ лишє сꙋдомь да сє ищє.**[2] итд.

[1] Appendini, д. I, разд. II, књ. I, гл. V.

[2] С. бр. 2, 3, 14, 15, 19, 20, 21, 24, 25, 111, 137.

Краљ је Владислав још обећао да не ће чинити Дубровнику зла докле се не суди с њим на три суда (С. бр. 7). Ту ваља да мисли суд од три реда у независној дубровачкој општини. Лакше је било судити се него водити рат. За суд се свагда мислило да ће бити праведан; за то се и зове „прав“ и „божији“: **ꙗкоре да є право и беꙁьгрѣшьно** (С. бр. 2, 14). Бан Стефан говори: **и ꙗ да имь свѣȣ прави сȣдь, и ꙗко ви ꙗ правинȣ не чинȣ то тȣ ꙗ кривь** (С. бр. 14), а Урош V: **да имь царство ми исправи по правдѣ и по ꙁаконȣ** (С. бр. 55). С тога се свако суђење и праведна пресуда назива „правина“ или „правда“. Владислав оставља Дубровчанима за зло дјело њихово Бог да суди: **ȣ томь богь да расȣди** (С. бр. 9).

Двије су се општине судиле саставши се на рочишту. Таки састанак иште од Дубровника Поповска општина у Затону и рок даје Ђурђев дан: **да ви ни сте рекли да се станемо на нои странѣ рѣке: не вемо (и)ти кь вамь на онȣ странȣ дѣ ни нѣ ꙁаконь: дѣ ви Радославȣ давьше рȣкȣ тере га веꙁасте, да хокемо правомȣ станкȣ** (С. бр. 11). Ту се види остатак најстаријега и најпростијега суђења, кад се сам народ не носећи распре судијама састајао и на уста расправљао ствар. Штета што на писму нема године; али се таки обичај могао сачувати само у малој Поповској општини далеко од мора, а без сумње су се друкчије судили приморски, трговачки и више просвијећени градови. Између Дубровчана и српских поданика судили су или сами владаоци и људи којима се даваше врховна власт или и поротници и судије. Бан Нинослав понављајући уговор Кулинов додаде: **ако вѣроуе србьлинь влаха, да се при прѣдь кнеꙁемь, ако вѣроуе влахь србьлина, да се при прѣдь баномь** (С. бр. 5), т. ј. Србин, коме је криво, да се тужи на Влаха кнезу дубровачком а Влах на Србина бану босанском. Овдје настаје питање: ко ваља мислити да је Влах, ко ли Србин? По казаним судијама и кад се ово испореди с другим писмима, ваља мислити да је Влах дубровачки поданик и по свој прилици сваки Дубровчанин; исто у писму Душанову значи Латинин а у писму Уроша I Дубровчанин. А Србин је православни и сваки поданик босански. Ту је наредбу Ниносављеву поновио и бан Стефан (С. бр. 14). У њој се види да је право једнако у обје стране. За велике ствари Дубровчанима је судио сам краљ: **а прѣдь краљевьство ми да идȣ**

ѕа невѣрȣ, ѕа враждȣ, ѕа челꙗдина, ѕа конь, ȣ томь да ѥ сȣдь дȣбровчанинȣ прѣдь кралѥвьствомь ми. А даље на истом мјесту још стоји: и ако кто пакости виноградомь дȣбровьчкимь да га поѕовȣ прѣдь кралѥвьство ми (С. бр. 22). Дакле је Дубровчанин у краљевој земљи стајао под краљевијем судом. А Србин је у Дубровнику стајао под заједничким судом, у коме су биле и краљеве судије: и бе соуда обвега да не ȣчинимо никоєгаре бесьправьꙗ чловѣкȣ ѕемлє твоє, и бе сȣдьцє (без судца) кралєвьства ти да не сȣдимо чловѣкȣ ѕемлє твоє (С. бр. 26). Душан је око године 134› доста јасно наредио: и сь срьблиномь ȣ коємь годѣ сȣдѣ нигдѣ ниьдѣ да се не при да греде прѣдь кралєвьство ми (С. бр. 42); али је године 1350 већ измијенио на старо: трьговци дȣбровчане кои се ѡбрѣтаю по трьговехь царства ми що ни се слȣча кои любо сȣдь да се сȣде прѣдь царинникомь и кнеѕемь а или прѣдь кепалиѡмь кои бȣде града тогаѕи ѕакономь родителѣ и прародителѣ царства ми и ѕа снюѕи да гредȣ предь царство ми на сȣдь ѕа крьвь и ѕа ѕемлю и ѕа проводь и ѕа чловѣка и ѕа сводь, а ѕа ино ни ѕа що (С. бр. 43). То је поновио и Урош V (С. бр. 50), наредивши да за сваку свађу између Дубровника и царскога властелина суди сам цар. Ту Урош V разумије важну распру или рат, који је доиста и био међу Дубровником и Котором; за таку распру наређује: да не ратȣю ни нищȣ сь ѕлѡмь Котора тькмо каконо ѥсть било ȣ родителꙗ царства ми такоѕи да гредȣ с властели царства ми прѣдь царство ми ȣ ѡчи. Дакле су на суд краљев или царев ишли Дубровчани за велике криминалне ствари. Душан у своме законику каже три кривице за које суди својим поданицима сам цар: ѕа три работе, ѕа невѣроу и ѕа крьвь и ѕа разбои владичьскыи да идоу прѣдь цара (чл. 188). Испоредивши овај чланак с горњим мјестом из писма Уроша I (С. бр. 22), видимо како је старо обичајно право за сто година прешло у законе Душанове. А поред тога видимо да Душан и који прије њега владаше нијесу много попуштали трговачком народу него да су му за важније пријеступе судили као и својим поданицима. „Невјера“ је издајство, и као да се не разликује много од „провода“, а то је кад ко пусти непријатеља у своју земљу. Дубровчани су путујући као трговци могли добро знати сва мјеста по Србији и кад би хтјели могли би помагати непријатељу који би ударио у Србију. „Вражда“ и „крв“ то је обоје име за убијство. „Чељадин“ и „човјек“ значи

отимање људи, које је било у обичају код Далматинаца и Срба. „Свод“ је исто што и „коњ“, јер се за коња, кад би се доказало да је краден, одређивао свод или суочавање. „Земља“ овдје значи присвајање туђе земље, које су Дубровчани често чинили Србији.

За Душанове су владе судили Дубровчанима за мање ствари српски чиновници, као што се види из писма С. бр. 43, гдје стоји: **щo имь слꙋчa кои любо сꙋдь дa сє сꙋдє прѣдь цapиникwмь и кнєꙁємь a или прѣдь кєпaлиwмь кои бꙋдє грaдa тoгaꙁи**, а судили су према правилима: **ꙁaкoнoмь poдитєлѣ и прapoдитєлѣ цapствa ми.** Овдје се без сумње мисле цивилне парнице. За трговачке је распре судио цариник, као што се види из истога писма. А како је он судио показује исто писмо: **и кои трьговьць кꙋпи коня нa трьгꙋ и плaти ꙁa нь цapинꙋ, дa рєчє цapиникь дꙋшwмь єрє єсть тoгaꙁи коня кꙋпиль и ꙁa нєгa плaтиль цapинꙋ a тaти нє ꙁнa, дa мꙋ ꙁa тoꙁи свoдa нѣсть. aкo ли гa тaкoꙁи нє wпрaви цapиникь, дa дa свoдь ꙋ кoгa єсть кꙋпиль.** Јесу ли Дубровчанима судили чиновници прије Душана? на то се по писму Уроша I (С. бр. 17) може одговорити да јесу: **и прикрьжє имь** (дубровачким трговцима) **клєтьвꙋ мoи влaстєлинь кои хwкє бити нa сꙋдѣ.** Али се може поуздано казати да чиновници све ређе суде што се дубље иде у старину, него је све чешћа порота, која је више личила на најстарији суд, којим су супарници сами расправљали своју ствар на састанку. У Душанову законику још има порота, али је већ много којешта узето од ње и предано чиновницима или царским судијама. У законима приморских градова далматинских порота већ нема ни мало своје силе, него долази само као заклетва свједока, који су само могли што посвједочити али никако свршити ствари: њу свршује сам кнез или државне судије, а кад кад и кметови (изабране судије). Исто је тако било и у Дубровнику, али је порота могла судити људма, који нијесу били из града, и странијем трговцима, као што ћемо одмах видјети. Судити се поротом значило је оставити своју ствар да пресуди неколико људи управо за њу изабранијех, који су се напријед заклињали да ће судити право. Поротници су се разликовали од обичнијех државнијех судија тијем што су се бирали само за једну распру и за њу се једну заклињали. А државне су се судије бирале на неко вријеме и један пут за свагда са за-

клетвом обећавале да ће право судити. Осим тога поротници су се бирали по један или по више њих са сваке стране из онога реда кога су били супарници, и расправивши распру престајали су бити поротници. У нашим се споменицима порота јавља од половине XIII вијека; али нема сумње да је била у Србији од искона, као стари обичај. Што Урош I помиње закон својега оца и што се у свима уредбама каже „по закону родитеља и прародитеља“, а нема ништа по чему би се могло мислити да је порота нова ствар, то су довољна свједочанства да је за Уроша I порота била већ стари обичај. Душан у своме законику у чл. 130 за ту ствар помиње својега дједа „светога краља“, т. ј. Милутина. За српских краљева, колико показују извори, видимо само по једнога поротника са сваке стране у распри између Срба и Дубровчана и Нијемаца. Урош I уређује: **и аке се ѡбрете кои дльгь междȣ срьблиномь сь дȣбровчаниномь да нимь ѥ сȣдь прѣдь сȣдиѡмь срьбскимь и прѣдь ѥдинѣмь дȣбровчаниномь и що сȣдита тоѕи да ѥ свршено** (С. бр. 22). Отуда се види да су двије судије пресудом својом ствар свршивале; а да су овдје судије поротници, то показује јасно друго писмо истога краља гдје стоји **сȣдьце ѡбое да се кльнȣ ѩко да право сȣдѣ** (С. бр. 21). У овом је пошљедњем писму остављена поротницима власт и да изврше пресуду, јер даље стоји: **и ако се ѡбрѣте члокѣкь ѕемле кралевьства ми ѡсȣгѥнь вашемȣ чловекȣ, да мȣ мое сȣдьце изѕдаю добитьке** (узимају имање), **ако ли мȣ добитька не стече, а ѡни да подаю чрнивьца самога до ѵрока доколе сȣдьце ѵрекȣ. ако ли га сȣдьце не исьдаде, да где ми правьда ѵкаже ѵѕети те дьльгь да га ѵѕме кралевство ми и да га постави где га бȣде право поставити.** Овдје поротници одређују рок, узимају накнаду од осуђенога или предају самога њега. Само кад не би могли то учинити, онда краљ сам узима на себе да изврши. Тако је и Милутин поновио наредбу оца својега **да нимь нѣ ѵдаве ѵ комь годѣ дльгȣ лише сȣдомь да се ищȣ да ѥ ѥдинь срьблинь а дрȣги дȣбровчанинь. аке бȣде пра сь сасиномь, да бȣде ѥдинь сасинь а дрȣги дȣбровчанинь прѣдь тѣми да се расправлаю** (С. бр. 25). У том је писму остао пређашњи број поротника, него је разлика између супарника по племену још боље одржана у поротника. И прије је још Урош I наредио да у распри између Дубровчана и Срба буде по један поротник с обје стране, а сад је то пренесено и на распру између Ни-

јемаца и Срба. То се слаже с Душановијем закоником, гдје се одређује из кога ће се реда бирати поротници у расприи између Срба самијех. У чл. 130 стоји: **да соу келїнимь кластеломь келїи кластелѣ пороть-цы, а срѣдинимь людемь противоу ихь дроужина а про-тїнимь ихь дроужина да соу поротьци**, — и то је било по староме праву, које се још држало за Милутина. А у чланку је 155 опет поновљено што је казано у поменутом писму Милутинову: **иновѣрьцемь трьговцемь да соу поротци половина срьбли, а половина инна дроужина.** Истина, у свима се из писама наведенијем мјестима поротници називају судије; али нигдје нијесу названи својим правијем именом, као што није употребљена ни та ријеч порота; али нам то не може сметати. Прво, поротници су доиста судије; друго, судије које се заклињу да ће право судити, које се избирају а не поставља их врховна власт, и бирају се подједнако с обје стране, и којих пресуда свршује ствар, — зар те судије нијесу исто што су **поротьци**, а суд њихов зар није исто што је **порота** у Душанову законику? Ако ли им то име треба и из писама, имају га у познијим деспотским. А најприје ћу напоменути да се за Дечанскога, Душана и Уроша V о пороти не говори у нашим писмима, и да је за Душана, као што се може мислити по мјесту горе наведеном, порота ослабила и често се замјењивала судом државнијех судија, а то је отуда што се грађански живот подвргао под оштрија правила и законитост, за чим је Душан тежио. А послије њега то је тежење ослабило од жалоснијех државнијех преврата, те се за деспота повратила старина. У њиховијем писмима читамо: **ако се ѕчини коа пра мегю доубровчани и срьбли, да се постави половина соудии доубровчанѣхь а половина срьбьль и да се прѣдь ними пре и да ѥсть порота доубровчанинноу нѥгова дроужина доубровчане, кои соу ондеѕи, или кои се доубровчане нагю оу найближнѥмь мѣстоу, ако ли оусхоте ѡбои свѣдоубоу, кои се пре, да поставе половинноу доубровчань а половинноу срьбль, а ѡдь ѡнѣхѕи свѣдокь да нѣ вольнь ни ѥдьнь побѣги, ако ли оуѕимаю коюю прѣ саси сь доубровчанин** (у другоме **доубровчане с саси**), **такогере да се соуде како и срьблю половина сасьсоудии а половина доубровчань. и да не позива срьбинь доубровчанина на соудь никамо, тькмо прѣдь ѡнеѕи соудїе. такогере и саси да се проу прѣдь ѡмѣмиѕи соудїами, а да се не моуче прѣдь господство ми** (у другоме **нась**) **ни предь кефалию** (у другом **нашега**) (С. бр. 73,

90, 91, 111, 137). Овдје се јасно разликују поротници од свједока, кад се први одређују парцима а пошљедњи им се остављају на вољу; судије су и поротници једно, јер кад не би били једно, онда би и у чланку о Нијемцима и Сасима били поменути поротници, а овамо говорећи о пороти само се изближе каже за судије какве су; ту се поротници добро разликују од државних судија, које су биле кефалије, а и од самијех деспота: кефалије су и деспоти овдје и што су царске судије и сам цар у законику Душанову, или властелин, којему требаше бити на суду, и сам краљ у писмима краљевскијем; ту се већ не бира по један поротник него по више њих са сваке стране и то који су најближи парцима. У законику је Душанову одређено поротника више од два, и то до 24 за важну ствар, до 12 за ствар средње важности, и до 6 за малу ствар; порота је судила већином гласова (чл. 129). И тако су Дубровчани у земљама српских владалаца стајали као и домороци под поротом. То је врло важно, јер пороте, као што споменусмо, није било по другим далматинским општинама; и то свједочи како се према словенском праву мијењало дубровачко, које се развило под влашћу градскога народа и на основи римској. А није могло ни бити друкчије, јер је Дубровник владао словенским земљама и у народу његову и у обичајима његовијем словенско начело није било на пошљедњем мјесту. У сриједи XV вијека Дубровчани су унијели пороту и у свој законик, који је познат под именом „*Зелени*": али нијесу узели за град него само за земље, у којима је била и прије као старо обичајно право, па је тада постала законита и пред градском управом. Почетак чланка гдје се признаје порота: perché i conti nostri di Stagno, Canali e terre nouve ed il capitano di Tersteniza per diversi modi amministrano la ragione, итд.,[1] сам собом показује да је порота била утврђена за нове области; и у том је лако опазити како су Дубровчани ради били сачувати словенски начин суђења за словенске поданике. У чланку је одређен број поротника према величини парнице, чему је по свој прилици био углед Душанов законик; али се не говори о разлици између

[1] Dubrovnik, 1851, чланак М. Бана: Zrcalo povjestnice Dubrovačke, стр. 84.

казало: „клети се душом“. Ево неколико примера: **и врьхь вьсе ѡво писанье Марьтоль Гꙋлерикикь бань . . . врьхь дꙋше своє и вьсе ѡньвние дюбровьчьке си ѡбьть потврьдиль дрьжати и клель се** (С. бр. 16); **да рече цариникь дꙋшѡмь** (С. бр. 43); **и ми се на той ꙁаклесмо нашѣми вѣрами и дꙋшами да смо той право свѣдочили** (С. бр. 156) итд. По том је у старијех Срба казати по души вриједило колико и заклети се. а отуда су душници значили што и поротници као свједоци, разликујући се од обичнијех свједока тијем што су свједочанства своја потврђивали заклетвом. То се најбоље види из чланка 136 закопика Душанова, гдје стоји: **ако ли се слоучи что иꙁгоубити да имь** (трговцима и гостима) **юсть порота вѣрокани человѣци что рекоу доушомь своїѡмь ере соу иꙁгоубили, сь ѡнеми поротци, то имь да плате кефалїе и страже.** Као што се види, овдје се за „пороту“ и „поротце“ изближе каже **вѣрокани человѣци что рекоу доушомь своїѡмь**, које се опет може замијенити једном ријечју **доушници** или **доушевници**, као што доиста стоји та ријеч у другим чланцима. Свједоци а не судије треба да кажу са заклетвом колики је губитак: по томе су душници заклети свједоци а не судије. Тако и у другим чланцима, гдје стоји ријеч душници, она значи свједоке а не судије;[1] и суд не изричу они него сам закон у истијем чланцима. Њихова се дужност може још боље видјети кад се писмо Душаново (С. бр. 43), које је поновио Урош V (С. бр. 50), испореди са 193 чланком законика. У првом је казано: **ако кои любо трьговьць доведе коне кꙋпивь не тꙋге ꙁемле а поꙁнаю се, да се кльне тьꙁи трьговьць самьдрꙋги, ере га юсть кꙋпиль ꙋ тꙋген ꙁемли и не ꙁнатати ни гꙋсара, да не даю свода ꙁа тоꙁи, да ако си ꙋꙁлюби сиꙁи кои си га поꙁнака ꙋꙁети конꙗ, да си га ꙋꙁме а ѡномꙋꙁи трьговцꙋ да пода цѣнꙋ що бꙋде подаль ꙁа нега.** А у другом: **и сводь коньскыи и иныихь добытькь или кои годѣ правьда что се гоуси или оукраде. комоу дaа сводьдника, да плати вьсако самоседьмо, ако ли рече: коупихь оу того (тоугю) ꙁемьли, да ѡправе доушевници ѡть глобе, ако ли га не ѡправе доушевьници, да плати ꙁь глобомь.** Испоредимо та два мјеста још са 151 чланком: **що ко коупи ѡдь плѣна не тоужде ꙁемьлю что бꙋде плѣнюно по царевои ꙁемьли, да юсть волюнь коупити ѡть тога плѣна колико оу чюждеи. ако ли га кто потвори и рели: то є мое, да га**

[1] Чл. 95, 190, 191, 193.

ѡправи порота по ꙁаконоу, ѥре ѥсть коупиль оу тоуждои ꙁемьли, а не моу ни тать ни продавьць ни вѣстникь, тако има своѥ. Испоредивши сва три мјеста видимо да је ријеч о једној ствари: о куповању коња или другога чега украденога у Србији и дотјеранога из туђе земље у Србију на продају. Ко га купи, ако се нађе пређашњи господар, дужан је извести заклете свједоке да посвједоче да он за ствар, коју је купио и која се показала крадена, не зна ни ко је украо ни ко је продао из царске земље у туђу нити ко је у тај посао умијешан; послије тога он постаје слободан од свода и држи куповину као господар; али ако је пређашњи господар рад узети натраг своју ствар, онда је купац не може задржати, него је враћа добивши натраг што је за њу дао; глобе за то што је купио крадену ствар он не плаћа, јер су га душници оправдали; ако ли не оправдају, онда враћа купљену ствар „с глобом“. Овдје се може додати још једно мјесто из истога писма Душанова: **и кои трьговьць коупи коня на трьгоу и плати ꙁа нь цариноу, да рече цариникь доушомь ѥре ѥсть тогаꙁи коня коупиль и ꙁа нега платиль цариноу, а тати не ꙁна, да ꙁа тоꙁи свода нѣсть. ако ли га такоꙁи не ѡправи цариникь, да да сводь оу кога ѥсть коупиль.** Овдје нема куповине у туђој земљи, него је у осталом иста ствар: цариник, прем да је чиновник, замјењује душника и правда купца. На тај начин у свима је наведенијем мјестима једнака наредба за куповање ствари украдене у туђу земљу; само се за заклете свједоке различно каже: у писму само стоји „да се куне сам други“; у законику је тај други свједок, који се заклиње с купцем, замијењен „душевницима“ и „поротом“, а за куповање, које није било у туђој земљи, могао је таки свједок бити сам цариник. У том смислу долази порота још у два чланка у законику. Чл. 144: **дворане властельсціи, ако оучини кое ꙁло ѡть нихь, кто боуде проніарекикь, да га ѡправе ѡчина дроужина поротомь. ако ли ѥсть себрь, да хвати оу котьль;** чл. 163: **ако ли се слоучи** (гостима и трговцима) **что иꙁгоубити да нимь ѥсть порота вѣровани чловѣци. что рекоу доушомь своїѡмь, ѥре соу иꙁгоубили сь ѡнеми поротци, то нимь да плате.** Суд поротни није могао бити без поротника с обје стране: то и јест главно у томе знаменитом суду. А овдје поротници, по смислу саме ствари, стоје само с једне стране, јер друге и нема. Прем да **оправити** може значити пресудити да је ко прав; али овдје значи опрати се

од кривице заклетвом свједока, и само се у том смислу може ставити на супрот доказивању остављеном за себра. Други чланак још јасније потврђује смисао првога: у њему су поротници очевидно заклети свједоци, с којима се заклињао и онај на кога се сумњало. Заклетва се овога пошљеднјега потврђивала заклетвом њиховом. Ту нема ништа од суда. По томе мислимо да у законику порота значи двоје: суд поротни и свједочанство са заклетвом: и те разлике не треба сметати с ума ни у ком случају. И тако су у српском суђењу поротници, као свједоци, и душници били заклети свједоци; а како на њихове ријечи није више требало ни какво друго истраживање, н. пр. свод, и оне се држале за нај јачу потврду, по којој се већ изрицала сама пресуда, остављена царским судијама или цару или напријед изречена у самом законику, с тога се за њихове ријечи не може казати да су само „очишћале“ нити за њих саме да су били „очисници“, ocistníci, или помоћници, pomocnící, какови су били у старијех Чеха, у којих су само могли оправдати онога на кога се сумња, или „сакраментари“, sacramentarii, у истом смислу у далматинским општинама: него су ријечи њихове могле и окривити, и они сами могли свједочити и за кога и на њега. Јесу ли они и свршивали ствар, т. ј. јесу ли имали право изрицати пресуду? то не видимо ни од куда. Душници нијесу поротници судије. Кад законик чланком 126 и 156 и кад пријепис његов од године 1701, у ком је ријеч **поротьци** замијењена ријечју **соудїє**, поуздано свједоче да су поротници били заклете судије, које су ствар свршивале, и кад су душници били заклети свједоци, који су могли свједочити за туженога и на њега, онда можемо мислити да се варају Шафарик и Палацки узимајући душнике за судије. Први их преводи ријечју judices, Richter,[1] а други каже „да су поротци у стварима већим исто што су душници, душевници и свједоци у стварима мањим“, и доказује своју мисао 69-им чланком законика. Уз то још додаје „да су душници одговарали за пресуду својом душом, и по томе да се нијесу заклињали“.[2] Прво, ду-

[1] У Кухарскога, Древнѣйшія памятники Словянскаго законодательства, стр. 218.

[2] Сравненіе законовъ царя Стефана Душана Сербскаго съ древ-

шници нијесу били судије, јер ни један чланак у законику не говори о томе. У 69-ом чл. само стоји: **а ꙁа мєгѥ сєлскыє . . . да коүдє рѣкоүть свѣдоци, тако да ѥсть.** Овдје је пресуда изречена у самом чланку, а свједочанство је узето да се њим докаже: дакле и није ништа више него свједочанство. Приличнији би били чл. 65 и 193, јер у првоме стоји: **ащє кто попасєть жито или виноградь или ликадоү грѣхомь, тоүꙁи попашоү да плати що рєкоүть доүшьници, кои цѣнє**; а у другом: **да ѡпраке доүшєвници ѡть глобє.** А и овдје на првом мјесту душници само цијене штету, а на другом су прости свједоци, који се десе при куповању; а пресуда или свршетак ствари стоји у самијем чланцима или у вољи онога који је писао закон. Да су се душници заклињали, то смо довољно доказали напријед; а да нијесу расправљали и мале ствари, то потврђује чланак 129, гдје управо стоји: **а ꙁа мало дѣло .ѕ. поротьць** — а не душника. Уопште порота својим пространим значењем не треба никога да збуњује. Што су се душници заклињали и по томе били поротници, отуда још не долази да су чинили дужност поротника судија. Пошљедњи су били само један ред поротника уопште. Али да не бисмо од душника начинили поротнике судије, за то не треба доказивати да се они нијесу заклињали. Како би се друкчије ако не заклетвом јемчили својом душом да право говоре? „Порота" или „рота" значи у Словена уопште заклетва и осим суда, а по томе и „поротник" или „ротник" значи уопште заклет, био судија или свједок. У статутима далматинских општина често налазимо те ријечи, али нигдје (осим поменутога чланка дубровачке зелене књиге) не значе суд поротни ни заклете судије, него свуда значе само обичну заклетву и заклете свједоке.[1] Па ни ријечи винодолског закона § 41: *„ротници за осудити кривце"* не треба узети за што друго него за свједочанство

нѣйшими земскими постановленіями Чеховъ. Чтенія И. О. И. и Д. Р. 1846. бр. 2, стр. 24.

[1] Винодолски закон (Kolo, III) §§. 10, 41, 56, 61, 68, 69, 72, 73. — Крчки статут (Arkiv za povjestn. jugosl. II, 1852) године 1388, гл. 14; 1476 гл. 2. Овдје су главе назначене по нашем броју; у загребачком издању нијесу главе изброjене. — Рајц, у Зборн. Валуева, стр. 151. Штета што Рајц није гледао на разлику у зако-

против туженога, не за праву осуду; јер смисао даље у чланку показује да су овдје ротници свједоци, којима се може и не вјеровати, ако нема још нешто што треба.

Осим заклетијех свједока, душника и ротника, било је на српском суду и других свједока, незаклетијех, којима се вјеровало ради самога поштења њихова. У статутима далматинских општина не зову их друкчије него „добри људи“, „добри мужи“,[1] „вјеровани“, „подобни“, „добри“[2] свједоци, „људи доброга гласа“,[3] а свједочанство њихово „вјеровано“ или „од доброга гласа“.[4]

Да се најприје забавимо код „добријех људи“. Што се ти људи зову добри, отуда се већ види како их је држава гледала. То бијаху људи поштени, који заслуживаху да им свак вјерује. Они нијесу били из једнога реда у народу, него су могли припадати у различне; јер им значење није долазило од дружине какве, као н. пр. племићима или властелима, него од њихова поштења. Али опет право има Рајц, који узима добре људе у дружину људи који нијесу били племићи.[5] Он овдје разумије само оне добре људе, који су извршивали какве год општинске дужности. Доиста и сад видимо гдје су неке грађанске дужности на људима, који се по дужности коју извршују не могу назвати чиновници, али који раде послове, за које се хоће особито поштење. У Дубровнику је као и по другим далматинским општинама било дужности, које су се чиниле ниске знатној и богатој властели, али које се по своме значењу нијесу могле предати каквоме год сиромашном незнатном властелину, којега нико није поштовао; дужности, као н. пр. оцјењивање имања, прегледање рачуна, постављање

нима далматинских општина између свједока заклетијех и незаклетијех. С тога нам је посао његов овдје без користи.

[1] Винод. зак. §. 27. — Крчки ст. 1388, гл. 19, 20, 26; 1470, гл. 3.

[2] Винод. зак. §§. 7, 23, 27, 28, 30, 42, 51. — Крчки ст. 1388, гл. 1. — Рајц у Зборн. Вал. стр. 184. 187, 192. — Мљетски ст. гл. 21, 29, 33, 41, 43, 52.

[3] Винод. зак. § 66. — Крчки ст. 1388, гл. 14.

[4] Винод. зак. § 59.

[5] Зборник Валуева, стр. 74.

међа итд., које треба да извршују људи добре савјести и који не гледају на своју корист, такове се дужности даваху бољим грађанима, људима, који ако и не бијаху племићи родом, опет бијаху у граду добро на гласу и свак им вјероваше. Њима се даваху и неке дужности које требаху само за неко вријеме — а требаше да их изврше људи поуздани. Уопште грађани, који не добијаху плаће као чиновници, а извршиваху неке дужности свагдашње или за неко вријеме, основане не толико на знању закона колико на поштеном извршивању, бираху се између добријех људи. Довде Рајц има право; он има право само за неке случаје, али нема право за све службе добријех људи; јер, још једном кажем, основа, на којој узе да одреди њихово значење, није права: она није дружинска него морална. Како ће се н. пр. казати да су из које му драго дружине они добри људи, који су по његовијем ријечима у Истри расправљали породичне распре по наредби самога подесте?[1] Зар је само грађански ред имао право судити и расправљати домаће распре, које су могле бити и у властеоском и тежачком реду? Најприје се може казати да се ред добријех људи подударао с редом самијех супарника. Писма ће нам показати да су добри људи били и из властеоске дружине. Она ће показати неке дужности добријех људи. Дубровчани моле српске владаоце да пошљу к њима добре, поуздане људе да приме оставе (С. бр. 87, 108, 112, 115, 157). А из писама видимо да ради полагања и примања оставе долазе од српских владалаца скоро свагда људи знатнога рода, кнезови и властели, између којих неки, као н. пр. Браило Тезаловић, бијаху најзнатнији властели. За другога, који је полагао оставу, за витеза и кнеза Прибислава Похвалића кажу Дубровчани да је племенитъ члокѣкь, т. ј. племенит човјек (С. бр. 106, 108, 109, 112, 115, 119, 123, 126, 127, 135, 139, 157, 158). У неколико се писама помиње за неке да су оставе полагали који нијесу били властеоскога реда, али се то не може са свијем поуздано потврдити. Такови су старац Димитрије, Радоња Припчић и ђак Брајан (С. бр. 87), кршћанин (т. ј. члан јереси патаренске) Радашин (С. бр. 127), ђак Радивоје Шиглица (С. бр. 134), и др. За савјесне послове, који

[1] На истом мјесту стр. 151.

се тицаху племићима личности, поштења и имања, требаше изабрати племиће за добре људе. Добри су људи посредници у распрама. Сандаљ у распри са својом матером помиње добре људе од Босне, Хрватске, Млетака и Дубровника, којих пресуду узима себи за закон. Обриче да не ће оставити матере ни у лако ни у тешко вријеме, само ако се с њене стране не учини против њега ништа, за што би по суду реченијех добријех људи из четири земље могао син оставити матер (С. бр. 93). Никако се не може мислити да би тако знатан човјек, као што је Сандаљ, таку породичну ствар могао оставити да му расправе не властели него грађани. Људи, које изабра, без сумње бијаху најзнатнији властели четири сусједне области. Исто тако Ђурађ, синовац Хрвојев, оставља францишканском викару с браћом, себи и својим добрим људима право судити за кривице, за које би могао племић изгубити главу или баштину (С. бр. 118). Најпослије између свјетских људи племићима су могли судити најприје племићи. Не може се вјеровати да би Ђурађ хтио судити властелима само с грађанима. Радослав Павловић желећи се помирити с Дубровчанима посла к њима добре људе, који и учинише с општином уговор у његово име (С. бр. 114). За то су требали људи вјешти у државнијем пословима: таки су били ти посланици. Дворски знатни властели најприје су могли извршити таки налог. Имена им стоје у писму: кршћанин и поштени „муж“ Радин, кнез Санко Богавчић, кнез Иваниш Гребељановић и ђак Остоја, Радосављев дворанин. Први се још спомиње у писму Стефана Косаче (С. бр. 142): мирећи се са женом и синовима Косача обриче не чинити им зла дотле докле узрок непријатељству не нађу за законит „дјед“ босанске цркве, 12 „стројника“ и међу њима гост Радин, и 12 најглавнијих властела. У другом писму (С. бр. 143) исти Косача изводи свједоке: дједа босанске цркве и с њим 12 најглавнијих кршћана, уредника или „средитеља наше — као што стоји у писму — вјере“, и 12 најзнатнијих властела. „Дјед“, „стројник“ и „хришћанин“ — тосу биле часне службе у патаренској јереси: по томе и гост Радин, ако и не бјеше племић, опет је праведно назван у писму (С. бр. 114) „поштени муж“. Дјед, стројници и кршћани, т. ј. изабрани чланови јереси,

стоје у писму прије властела, као људи који се највећма поштоваху и којима за једно с племенитијем властелима сам војвода св. Саве даје своју ствар на суд. Други и трећи од поменутијех добријех људи долазе међу свједоцима у другим писмима Радосављевим и сина му Иваниша; а зна се да су свједоци бивали свагда најзнатнији властели, који се у писмима зову поштени властели, сродници и браћа самога владаоца. Међу таким свједоцима стоје имена Савка Богавчића (иначе Боровчића, Гаочића, Раочића) у писмима С. бр. 104, 114, 133, и Иваниша Гребељановића у писмима С. бр. 114, 127. Одатле је јасно да су и властели и племићи могли бити добри људи. Синовац Хрвојев Ђурађ Војисаљић, у своме писму, доводећи свједоке кнезове, војводе и сроднике своје назива их све добријем људма (С. бр. 118). И тако нема више сумње да је „добар муж“ могао бити сваки и прост човјек и човјек средњега реда и властелин. Значење добријех људи није било дружинско него морално. Неке грађанске дужности и важне налоге доиста извршиваше људи средњега реда, а гдје се тицало личности, савјести, и дружинских ствари итд., ондје су се добри људи бирали према роду онијех, којих бијаше дјело. Тако н. пр. да би се расправила породична распра у дому знатнога властелина, да би се уредиле ствари између независне општине и полунезависнијех властела, да би се освједочило писмо владаочево итд., бираху се добри људи из вишега или властеоског реда; а да би се н. пр. потврдиле међе или да би се доказало право на земљу итд., добри су се људи могли изабрати и између грађана. Тако се Санковићи говорећи о зидању Дубровника држе ријечи старосједјелаца, добријех људи, који чуше од отаца и дједова како је разорен Епидавар, и на ријечи тијех добријех људи дадоше Дубровнику Конавље и Витаљину (С. бр. 78). Управо је тако за међе у једном писму Душанову(?) одређено дванаест стараца, добријех људи *да отешу куде међа* (Гр. стр. 54, бр. 38). Да се отешу међе, за то није било потребно бирати добре људе из властеоскога реда. За то су требали само људи поштени, којима би се могло ослонити на ријеч. И у далматинским су општинама, као и у Србији, били добри људи; али се о њима мање говори у нашим изворима. Само их у једном писму налазимо, и то у писму Уроша V (С.

бр. 45), гдје цар заповиједа Дубровнику да пошље своје добре људе да дозову кривца Жарка. Овдје је дужност њихова налик на дужност приставову, премда се и разлика види. На пристава се није могло ослонити толико колико на добре људе. У крчком статуту видимо да је проведитор Хугон прегледајући Врбник имао са собом све вијећнике и остале добре људе и с њима чинио различне уредбе (1477 године Фебр. 3).[1] Овдје се разумију поштени и поуздани људи, на којих је пресуду општина дужна била пристати.

К овоме општем значењу добријех људи, који се бираше из различнијех редова за све што је требало да расправи или изврши човјек, који није у државној служби, него је поштен и у општини чувен и поуздан, треба још додати на по се како су добри људи били свједоци незаклети. Није требала заклетва за свако свједочанство, коме се вјеровало. С тога се у писмима и у законику Душанову и у законима далматинских општина разликују прости свједоци од заклетијех. Дакле је српско право имало двојаке свједоке, душнике и поротнике свједоке и праве свједоке или добре људе. Да су прости свједоци били и добри људи, то смо већ показали напријед напоменувши различна имена, којима су се звала свједочанства. Сад да видимо има ли поменута разлика међу свједоцима у нашим писмима, која се тичу послова између Дубровника и Србије. Што се говори о заклетијем свједоцима, то смо већ разгледали. Да видимо просте свједоке. **И кьди при латининь срьблина** — каже писмо Душаново (С. бр. 43) — **да да латининь срьблину половину латинь а половину срьбль свѣдоке. такожде и срьблинь кьди при латинина да му даю свѣдоке половину срьбль а половину латинь по ꙁакону како су имале у родителѣ и у прародителѣ царства ми и у светаго краля.** Овдје писмо говори о свједоцима а не о поротницима или судијама, јер одмах напријед говори о суду и одређује ко ће судити, иза чега прелази на свједоке, заклетву, душнике итд. Одатле се види да је у Србији био од старине обичај давати свједоке, и да нијесу оба супарника била дужна дати свједоке, него је само онај који тужи био дужан дати половину свједока између својих земљака а по-

[1] Arkiv za povjestn. jugosl. 1852, II, стр. 293.

ловину између земљака својега супарника. Ово је пошљедње нова разлика између заклетијех судија и свједока: видјели смо да се поротници узимају подједнако на број с једне и с друге стране, не само од онога који се тужи него и од онога на кога се тужи. Али није свагда свједоке давала само једна страна. Правије је било саслушати свједоке с обје стране, и по томе у чланку 69-ом законика Душан нареди да у распри око међа дају свједоке обје стране подједнако на број. По њиховијем се ријечима изрицала пресуда. Али је ствар у главноме била друкчија од оне горње: али се опет у деспотским писмима и за трговачке распре одређује подједнако свједока с обје стране: **ако ли оусхоте ѡбои свѣдоувѣ кои се пре, да поставе половиноу доубровчань а половинꙋ србль а ѡдь ѡнѣхꙁи свѣдокь да нѣ вольнь ни ѥдьнь побѣкы** (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137). Овдје се још јасније него у Душанову писму разликују свједоци од поротника, који се зову судије. Уз поротни се суд одређују и свједоци, за које је остављено супарницима на вољу да их изведу. Свједоке дају обје стране; они не смију побјећи. Али колико је јасна разлика коју видимо између заклетијех судија и свједока, опет не знамо за цијело јесу ли се пошљедњи заклињали да ће право казати или не; у писмима нема ништа о заклетви таковијех свједока. Тијем се једнијем већ може потзрђивати да је српско право примало свједоке незаклете. Али добри људи, како се у статутима далматинских општина често зову свједоци, поуздано доказују ту мисао; јер се иначе ти свједоци не би имали за што звати добри људи: истина би њиховијех ријечи била потврђена заклетвом а не добријем именом. С тијем се подударају и друга имена, којима се зову свједоци, као: поштени, вјеровани, итд.; јер кад свједоци не би били такови, не би ни свједоци били. По том заклетва код њихова поштења није била потребна. За цијело се може казати да су такови свједоци свједочили само својим ријечима. Али Рајц наводи што је у которском статуту наређено да се сви свједоци заклињу.[1] Може бити да је у Котору доиста тако било; али имајући пред собом оригинале винодолског, крчког и мљетског статута не можемо пристати на ријечи Рајчеве за остале општине. Ни у

[1] Зборн. Вал., стр. 179.

једном статуту не налазимо ријечи, које би показивале да се свједоци заклињу. У њима се једнако каже: „показати“, „приказати“, „сказати“, „провати“,[1] у чему нико не ће наћи клетвене потврде, која се ондје гдје доиста јест казује друкчије, и то: „присећи“, „отприсећи“, „ротом, заклетвом потврдити“, „ротити“ итд.;[2] а заклети се свједоци тада већ не зову „свједоци“ него „ротници“. Ево знаменитога мјеста из винодолског закона, гдје се „свједоци“ разликују од „поротника“: *и ошће од убојства, ако нису сведоци освајени од њега има се очистити само .н. десет најдуќ својих поротники како најбоље ви и море; ако поротники нима, присези он сам толико крат вола за оних ки му мањкају* (§ 68). Кад нема свједочанства, онда иде заклетва. Ево неколико чланака из винодолског закона: *ако буде пред двором од сили пра, вола од татби . . . и парац нима сведочаства сврху кривца и пусти се на роту од рубање* (§ 9); — *ако сведоци онде нису, има присеќи ки таи само .ві.* (§ 11); — *ако убо онде нису сведоци добри, присези, ки таи* (§ 27); — *ако од речене сили нима сведоки, верована је, нишќе мање има присеќи положивши руки зврху книг* (§ 56); — *ништар мање има с роту потврдити, ако нису онде свједоци* (§ 61). Из статута крчког године 1388: *и ошќе ако не би имела све доки, да онда има присеќи само 12.* (гл. 1); — *ошќе по сведоцих али по ином рачуни, ако господар не буде моќи видити своју шкоду, тере би се сумнил на никога тата, мози га ротити само 12.* (гл. 14); — *он ки буде се тужити, тере провати едним добрим чловиком . . . ако би не могал провати, ки би бијен, буди верован самотрет присег* (гл. 19); — *он ки би удрен, тер би се тужил и провал једним добрим чловиком.., ако би не могал провати, буди верован присег самотрет* (гл. 20); — *а вазда провајуќи 2. али једним добрим чловиком, а не могуќи провати, имеј се отприсеќи самошест* (гл. 26). Така је разлика и у статуту године 1470,

[1] Винод. закон. § 7, 23. 27, 28, 30, 51, 52, 59, 76. — крчки стат. 1388. гл. 1, 14, 19, 20, 26, 28: 1470, гл. 3; 1476, гл. 1. — Мљетски стат., гл. 1, 52.

[2] Винод. закон. § 9, 10, 11, 27, 42, 43, 44, 45, 56, 61, 68, 69, 73, 76. — Крчки стат. 1388, гл. 1, 14, 19, 20, 26; 1470, гл. 2. — Мљетски стат., гл. 9, 30, 34, 39, 45.

гл. 2: *имеј присеħи али показати.* У неким случајима није доста што би свједоци само казали, него се иште заклетва. Кад што вриједи више од одређенога новца, онда заклетва замјењује свједочанство. Тако је у винодолском закону:... *мимо ча би вридно било солдини .к. невеħе толико ако би имел (кључар) сведоки верованих*; *и такое сврху .к. сол. ча би вридно, има присеħи такнуħ у свето евањелје* (§ 42); — *ошħе ниједан товернар ниј верован през сведочаства од ни једне крдсенче ку би он учинил од свога вина навлашнога невеħе солдини .і., а подружник, то је ки тује вино продаје, солдини .н. и ошħе имају срвх тога присеħи* (§ 43). Сва ова мјеста јасно показују разлику између свједока простих, који се зову *свједоци*, и свједока заклетијех, који се зову *ротници.* Првима се вјеровало на ријеч а другима на заклетву. Јамачно је прве, као људе добре, теже било наħи него друге, и с тога се у крчком статуту 1388 године иште више ротника него свједока. Потврде ради поменуħу 1-ву главу, гдје се мјесто три добра свједока иште дванаест поротника; 19-ту и 20-ту главу, гдје један добар човјек вриједи за три заклета свједока; и 26-ту гл., гдје се мјесто два или једнога добра човјека наређује шест заклетијех свједока. На тај начин закони далматинских општина потврђујуħи доказују исто што писма наша доказују поричуħи, и нема више сумње да је српско право примало двојаке свједоке. Међу добријем људима, који се бираше за свједочанство, биле су и добре жене. Оне се наређују само за онда кад би се ствар тицала жене, била увреда, или свађа с мужем, или сила: § 18, 27, 28 винодолског закона и гл. 1-ва и 3-ħа крчког статута 1388 године пуштају такове „добре и подобне“ жене на свједоџбу. Жена је могла бити и заклет свједок о сили, као што се види из § 56 винодолског закона. Не ħу помињати друге даље законе о свједоцима. Све је то врло добро и потанко одређено у различним статутима далматинских општина и показује да су свједоци имали знатно мјесто у суђењу.

По себи се разумије да су и писма у различним пословима и распрама била као свједочанства. Уговори отаца и дједова, који се тако често спомињу у писмима, која Дубровчани добијаше од српских владалаца; писма за оставе да су примљене

и писма с којима су посланици долазили да их узму натраг, итд., њима се доказивало као и живијем свједочанством. Писма су се давала Дубровчанима за свједочбу да је учињена каква погодба, н. пр. за земље, за мир, за уговор, за новце, за трговину итд. Кад је требало, и Дубровчани су одговарали на такове погодбе својим писмима. У српским су се земљама давала писма особито на право за земље, и ко би имао таково писмо и у парници га изнио, он би добио парницу (З. чл. 68). Само у распрама за црквену земљу није вриједило писмо, него се расправљало судом по закону црквеном и царском по наредби самога цара (З. чл. 67). Држању земаља за Душана било је правило: ко је шта држао за Милутина: али је од два писма дана за једну земљу вриједило само пошљедње, које је било ближе времену кад је издан законик (З, чл. 68, 141). Бјегунцима се из туђих земаља давало царско писмо, с којим су се могли станити у царевој земљи; иначе су се тјерали натраг (З. чл. 101). Ни цар ни царица ни црква ни властелин нити и ко други није могао држати код себе туђега човјека без царскога писма (З. чл. 120). Без писма с потписом царевијем никаква власт није могла никога затворити у тамницу, иначе би платила глобе 500 перпера (З. чл. 178). Нијесу само посебни људи добијали писма на држање баштина, него су и цијели градови како српски тако и освојени грчки чували писма, која бијаху нај јача свједочанства за њихова права и против којих не могаше ништа чинити ни врховна власт (З. чл. 39, 117, 148). Свако царско писмо, било за што му драго и изнијело се пред кога му драго, требало је извршити: оглушити га се није било слободно. Али ако се наредба у царском писму доиста није могла извршити, требало га је опет изнијети пред цара, и онај кога се тиче требало је сам да одговара пред царем (З. чл. 116). Ако би се у писму доказало да је што потворено, таково се писмо уништавало и укидало се држање баштине на њему утврђено (З. чл 118). Писмо поречено закоником царским и судом, износио је судија цару да га види (З. чл. 93). Желећи да судије чине своју дужност поштено и право, Душан се старао што се више може да писмо као свједочанство буде праведно и истинито. По том је сам заповједио у чл. 184-том свога законика: *аще пише* книгоу царь или по срьдьцоу или по любьви или по

милости ѕа нєкога, а ѡна книга раѕораєть ѕаконникь, нє по правдє и по ѕаконоу, како пишє ѕаконь, соудїє тоу книгоу да нє вѣроують, тькьмо да соудє сьврьшє по правьди. Како овдје царско писмо и закон стоје једно према другоме, то се разумије отуда што законик није дао цар сам него с најзнатнијим свештеничким и свјетским редовима у Србији. Кад се давало писмо на баштину, узимало се по 30 перпера за свако село логотету и 6 перпера ђаку за писање (З. чл. 114). Осим царских писама, и судије су од себе давале писма, у којима су стављале своје пресуде и по којима су пристави и глобари извршивали пресуде (З. чл. 165). Писмима су се позивала на суд велика властела (З. чл. 51). Сваку је пресуду судија записивао у два писма, од којих је једно давао приставу да изврши а друго остављао код себе за потврду радње приставове (З. чл. 165, 166). Судијиним је писмима свак био дужан покоравати се; ко би се противио, био је једнак с царским противником (З. чл. 128). Тако су државно, грађанско и судно значење имала писма у старој Србији. Писму је важност и спољашња форма била различна према важности саме ствари. Та се разлика показивала и у самим именима. У старој се српској књижевности овака писма свагда зову „књига.“ Књига је најважнија по своме значењу и писана у потпуној форми „хрисовуљ“ или „златопечатно слово“ са златнијем печатом. Али се то име налази само у правим српским писмима послије Милутина. Може се мислити да је тек од овога краља и само у правој Србији ушло у обичај најважнија писма печатити златнијем печатом. Овамо иду особито писма, којима су Дубровчанима свечано потврђивана права и слободе, или се црквама и манастирима потврђивали прилози. У опште свако се писмо, које је владалац давао, у правој Србији звало „слово“ које се осим имена „златопечатно“ још и друкчије звало, као: „обично“, „всенастојеште“ „извјесно“, „печатно“. У другим случајима књига се по ономе што је у њој звала „милост“, „повеља“, „запис“, или „записаније“. Овдје се смисао онога што је у писму преносио на оно у чему је. Ова се имена налазе и у српским и у босанским и у дубровачким и другим писмима. Милост се звало писмо, у коме су давана нова или потврђивана стара права. У повељи је била воља владаочева коју је требало извршити. Записи су се по највише звала пи-

сма, којима су Дубровчани признавали да су примили оставу и с којима су посланици долазили к њима да приме натраг оставу. У опште запис је и „записаније“ било незнатно писмо писано на брзу руку без потпуне форме. У пословима између Босне и Дубровника књига се често зове „лист“, којему се имену још додаје: „вјеровани“, „отворени“. Пошљедње је било писмо, које се у распри могло показати и прочитати свакоме. Још се и друга имена налазе у босанским и дубровачким писмима: „писаније“, „подписаније“ и „експедиторија“. Пошљедње је ријетко, и то само за записе о оставама. Поменусмо и форму у писмима. У хрисовуљи је и у сваком свечаном важном писму био приступ, у којем су свагда биле побожне мисли и који се звао „благословеније“. Обично се дуги приступи, богати богословским мислима и ријечима св. писма, налазе у правим српским писмима почевши још од Немање и ојачавши особито за Милутина и Душана. Они су по православном закону и постојбина им је права или источна православна Србија. Приступи су послије прешли и у писма босанских краљева, који се тијем ради бијаху изједначити с царевима српским пред народом. Зна се да су босански краљеви доказивали да њима по праву припада источна Србија, кад је већ била под Турцима, и свакојако се старали да се утврди та мисао у народу православном у Србији: сад се величаше да су прави потомци царева и краљева српских, сад се опираху на власт која на њих пријеђе, сад искаху српски доходак. И тога ради писаше приступе у писмима по православном закону, а сами бијаху или католици или патарени, а да су им приступи били залудни, види се лако. Једни су преписани из правих српских писама;[1] други написани један пут преписиваше се из писма једнога краља у писмо другога.[2] Али су се и у правој Србији од пропасти силе њезине почели преписивати приступи. И у њој нека познија писма имају приступе из старијих.[3] Ђурађ Страшимировић Зећанин чим науми учинити се самосталан и огласи да су на њега прешла права српских царева, одмах стави приступ у

[1] Испореди С. бр. 37 с С. бр. 103, 137; С. бр. 71 с С. бр. 84, 97, С. бр. 49, 50, 62, 90, 91, 111, 137, с бр. 99.
[2] Испореди С. бр. 81, 85, 95, 150, З. А.; С. бр. 114, 144.
[3] Испореди С. бр. 49. 50, 62, 90, 91, 111, 137; А. бр. 18, 19.

писму које даде Дубровчанима (С. бр. 71). Хумски и травунски властели немајући прилике клонише се приступа, а Дубровчани католици никад их не писаше. Само један пут паде на ум логотету њихову Руску, те из краљевских босанских писама пренесе приступ у једно које он писа, и сувише се држећи писма одакле је преписивао учини погрјешке против смисла.[1] Највише се писама без приступа почиње ријечима: **вь (ва, оу) имє ѡтьца и сина и свєтога доуха.** Али почеци у писмима колико су кратки опет су врло различни; тењу њима су обичнији: **пишє кралєвьство ми** или **царьство ми да ѥ вѣдомо**; или: **да ѥ вѣдомо створи милость кралєвьство ми** или **царьство ми**; тај је почетак у правим српским писмима; **милостїю божїєю азь (ꙗ) . . . ; сь помощїю божїєю ꙗ (азь)** итд. Гдје које се писмо почине управо именом онога ко га пише. У опште ваља знати да што су писма старија то им се мање на форму гледало, то су хитније писана. Особито су писма краља Владислава, Уроша и Милутина кратка и без особите форме, може бити за то што су краљеви мислили да им се не треба држати форме у својим пословима с Дубровником, или је то долазило отуда што се још не бјеху утврдиле спољашње форме у писмима. Из почетка је долазило име и титула онога ко је писмо давао, ако то није било сам почетак. По том се казивала сама ствар. Овај је дио у свима писмима које прегледамо знатан што је језик чисти народњи. За њим иде заклетва да ће се писмо држати и проклетство онима који би од писма одступили. Кад кад заклетва стоји прије саме ствари. По том иду свједоци, ако су који били и заклињали се с онијем који је писмо дао. Гдјешто су имена свједока стављена послије заклетве. У правим српским и зетским писмима мјесто свједока стоје „милосници,“ којих се имена стављају на крај писма послије имена ђакова. Година, дан месеца и име ђака завршују писмо. Кад кад се каже и дан по себи у који је дан писмо писано, особито кад је празник, сврх тога и индикт, често погрјешно, круг сунца и мјесеца. Писмо се потврђује потписом и печатом онога ко га даје. Кад писмо дају два или три чељадета, н. пр. муж и жена, отац или мати са синовима, опет се потписује само једно између њих главније; али не свагда.

[1] Испореди С. бр 100 с С. бр. 81, 85, 89, 95.

Тако се с Дабишом потписала и жена му Јелена (С., бр. 81). Тако се Анђелина потписала с два сина своја, Ђурђем и Јованом (С. бр. 178). Једнаки, т. ј. браћа, потписују се заједно (С. бр. 141, 168; А. бр. 19). Разумије се да се није свагда држало све ово што се тиче спољашњих ствари у писму. У много писама нема једнога или другога; али има писама у којима је сачувано све ово; она припадају у хрисовуље, милости и листове. Помињући ово хтио сам показати у писмима потпуну форму. Обично су писма писали писари или ђаци, али како се види из законика чл. 114, она су од ђака ишла царском логотету, који их је по свој прилици износио цару да потпише. Овдје је логотет особити чиновник, који је управљао писањем. Био је и велики логотет. Али се у нашим писмима и ђаци или прости писари често зову логотети. Прем да у Србији није био обичај да писмо пише својом руком онај који га даје, опет има и таких писама. Није сваки, коме је какав посао био повјерен, могао имати уза се ђака, за то је и сам писао писмо. Имамо неколико таковијех писама, које својом руком писаше они који их дадоше (С. бр. 155, 170). А сврх тога имамо два писма Владислава сина Косачина, које сам он писа кад бјеше у завади с оцем (С. бр. 74, 132). Она су још знатнија тијем, што их је писао човјек знатан, који би могао имати свога ђака. Тако је писмо Анђелинино писао син њезин Ђурађ, који се и потписао с матером и братом Јованом (С. бр. 178). Нека су писма, у којима су уговори, писана по двапут, па је једно чувала једна страна а друго друга. Такова су писма С. бр. 62, 106, 108, 112, 128. Прво је Вукашиново, гдје су Дубровчанима потврђена права; а у осталима Дубровчани признају да су примили оставе. У Душановој сехрисовуљи (С. бр. 43) каже да је написана три пута, да се један пријепис чува у Србији, други у Дубровнику а трећи у млетачкога дужда. Писмо, у којем су постављене границе Црној Гори за Ивана Црнојевића, писано је у два пријеписа, од којих је један остављен у цетињску канцеларију а други у которску (Мл.). Да се писмо држи, то је долазило од самога начина како је писано. Заклетва, свједоци, потпис онога, који писмо даје, и печат, то су била јемства да ће се држати. Кадшто се заклетва стављала из почетка прије *саме ствари*; али јој је обично мјесто на крају. За њом иде

страшна клетва ономе ко би погазио писмо. Није се заклињао само онај у чије се име писмо писало него и сви свједоци. Тога ради су метали руке на јеванђеље, на часни крст и на свете мошти,[1] и свечано призивали св. тројицу, матер божију, јеванђеље, часни крст и свеце, да би потврдили да је истина што говоре обећавајући да ће до вијека и без промјене држати све што је у писму писано. Заклињало се у цркви, ако се могло (С. бр. 66). Ко је писмо давао, он се јемчио и за своје потомство. Ко не би послушао, он се предавао гњеву божијему на овом и на оном свијету, поражао се силом животворнога крста, бројио се к Јуди и који предадоше Христа итд. У правим се српским и зетским писмима не спомиње управо заклетва; али с једне стране заклетве није ни могло бити кад ствари самој није требала; а с друге стране има гдје што што показује да је била заклетва. Краљ Радослав држи своје писмо да је утврђено заклетвом: **свѣне мене клетва понеkаре ки ѡстаnете оу прѣклетьствѣ** (С. бр. 2); Урош I каже дубровачким посланицима: **да стою к нимь ꙋ томь ѡвѣтѣ коимь нимь се клель прегнемꙋ кнеꙁꙋ** (С. бр. 17); тако се и у деспотским писмима ријечи: **сїа вьса више писанна вѣрою и повелѣнїемь ꙋтврьждаеть господство ми** (С. бр. 111, 137) могу мислити за заклетву. У осталом знатно је у духу свију правих српских писама достојанство: српски краљеви и цареви мишљаху о себи да су изнад општине дубровачке и може бити с тога у уговорима својим с њом држаху заклетву за сувишњу. У другим писмима, у којима се дају црквама прилози, опет нема заклетве него има проклетство. Заклетва се по највише налази у босанским писмима. Још се у писму Кулинову и Нинослављеву говори о заклетви. Дубровник је од старине заклетвом потврђивао своја писма. У његово се име клео кнез, властела и цијела влада. Уговоре, које су чинили посланици изван Дубровника на двору српских владалаца, општина потврђиваше саклетвом у граду (С. бр. 3, 100). У два се писма дубровачка из средине XIII вијека види да се нисјеу заклињали сви људи у Дубровнику у којих је била државна управа, него се за њих све заклињао само један, и то бан: **и врьхь вьсе ѡво писанье Марьтоль Гꙋлерикикь бань ѡдь кнеꙁа дюв-**

[1] С. бр. 57, 85, 95, 103, 136, 150.

ровьчкога и ѡдь вьсе ѡпьчине града дюбровьчкога с хотеньемь господина кнеꙁа дюбровьчкога и вьсехь властель дюбровь . . . . врьхь дѹше своѥ и вьсе ѡпьчине дюбровьчьке си ѡбьть потврьдиль дрьжати и клель се (С. бр. 16). Кад се чинила ова заклетва, по закону је општинском звонило звоно. Тако се и у другом писму заклео бан Мартоло Врсајковић за сву властелу (С. бр. 19). У хумском се писму, којим је одговорено на ово пошљедње, заклео сам сатник имотски за сву хумску властелу (С. бр. 20). У једном од познијих травунских писама (С. бр. 133) видимо гдје се двојица заклињу мјесто друге двојице, која су стављена међу свједоцима. Недораслима се није давало да се закуну, За то Радослав травунски обриче у једноме свом писму (С. бр 117) да ће син његов Иваниш, који се младости ради не закле посланицима дубровачким, поновити заклетву очину кад му се наврши четрнаест година. Свједоци нијесу били само властели него и ближа родбина. Тако је Јелена мати Милутинова особитијем писмом (С. бр. 32) потврдила писмо својега сина. Тако се друга Јелена мати Твртка I и Доротија жена његова подјемчише с клетвом за писмо краљево (С. бр. 66). Јелена је жена Дабишина потписала име своје уз име мужевље (С. бр. 81). Остоја се заклео са женом Кујавом и сином Стефаном (С. бр. 92). Кујава је као мати свједочила у писму сина својега Стефана Остојића (С. бр. 95) итд. У писмима се хумских и травунских владалаца међу свједоцима спомињу многи из родбине њихове. У правим српским и зетским писмима не налазимо свједока; него се на крају стављају имена неколико „милосника“, ријетко само једнога. Из законика се Душанова види да „милосници“ нијесу били добровољни свједоци, него прије људи, коима је дужност била посвједочити да је писмо истинито (чл. 67). Прем да су „милосници“ били још за Душана, опет се у нашим писмима јављају тек за деспота и Балшића. За царева у Србији није било свједока; а још прије за краљева ако су и били свједоци, нијесу се заклињали него су само били кад се писмо давало. Тако у писму Уроша I на крају стоји: **ѹтврьждено би сие мое ѡбетание прѣдь арьхискѹпомь и прѣдь кнеꙁомь Гюрьгемь и прѣдь жѹпань Стефань** (С. бр. 21); или у писму Милутинову: **и тоѵ бише сь кралюевьствомь ми властелѥ архиѥкпь барьски Маринь и казньць Мирославь... и ѥпкпь ꙁетьскы Михаиль**

чєлникь Бранко . дѣдь Мирославь. жоупань Владиславь кнѣь которски Доумвина и двѣ свѣдокѣ Драго и Павьль (Мк.). Пошљедњи су овдје што и „милосници“.[1] У Хуму су и у Травунији и у Босни свједоци били са свијем друкчији. Заклетвом којом се заклињаху, с онијем који писмо даваше постајаху и они одговорници за писмо. У највише се српских писама не помињу свједоци; ваља да нијесу били од потребе. „Милосници“ су само свједочили да је писмо истинито и нијесу се могли јемчити да ће се држати; јер по реченом чланку законика у неким случајима и они и писмо губише сву силу и не вриједише ништа. Њихово значење није било толико да би могли својом ријечју потврдити ријеч својега господара и јемчити се да ће се одржати. Тако су значење могли добити само у Босни у околностима које томе помагаху. Зна се да су у Босни послије Твртка I једнако настајале свађе међу онима који се отимаше о пријестол. Што не беше правијех законитих нашљедника, за то се јављаше по два и по три отимача, који тражише помоћи у силне властеоске дружине а кад што и у Дубровчана, као н. пр. Павао Радишић (С. бр. 88). Видећи гдје се у таком нереду често мијењају владаоци, Дубровчани тражише потпору у свједоцима знатнијем властелима, који као старосједиоци и добро познајући државне послове могоше радити код краља да се држе дубровачки уговори, као н. пр. Радич Санковић (С. бр. 86), а и сами их извршивати у размирицама и кад би држава била безглавна. Ето за што Дубровчани, кад би год завладао нов краљ, настајаваше да се понове с њим стари уговори и за сваки уговор добијаше много потписа најзнатнијих властела, који се јемчише с клетвом да ће се писмо држати и да ће сами одговарати за то. А и својим поданицима дајући земље босански владаоци узимаше свједоке да им потврде ријечи. Тога су се обичаја држале и знатне властеоске куће. Санковићи, Хранићи, Јаблановићи и др., потрђиваше своја писма свједоцима. С тога се у босанским писмима свједоци зову и „ротници“, „ручници“, „парци“ и „одговорници“, а та имена довољно показују колика им је важност. Дубровчанима нијесу требали свједоци: у њих су свједоци били сви грађани, који управљаше

[1] Види још С. бр. 32, 33, 36.

градом. Њихова је писма даваше свагда у име кнеза, властеле и цијеле општине. Свједоци се нигда нијесу сами потписивали него им је имена писао ђак. Писмо се завршивало потписом и печатом онога ко га је давао. То је обоје било потврда да је писмо истинито. Није се свагда потписивало; хоће ли се потписивати или не, то је стајало до важности, коју је имало писмо. Али се у штампаним писмима ласно може опазити да су се и српски краљеви, цареви и деспоти, као и краљеви босански највише потписивали на својим писмима; али се други господари, као Балшићи, Санковићи, Хранићи, Јаблановићи, султани и њихови везири нигда нијесу потписивали. Дубровчани такође. Само су се један пут потписали на писму, које би дано у име дванаест судија кад не би кнеза (С. бр. 19). А потписа има ту само десет. Али ако се узме да те потписе нијесу писали сами они чији су, него да је писао ђак, које ће по свој прилици и бити, онда ће бити још једно писмо (С. бр. 16), на ком је потписано много људи, који бише кад се уговарало; ту је готово цијела управа општинска. Али ријечи: **а сиѣ сѹть имєна ѡнєхь ки сє сѹ клєли** не даду сумњати да је имена писао ђак. Што на многим писмима нема потписа, томе су узрок печати, на које сад прелазимо, будући да се и њима доказивало.

Печати се налазе заједно с писмима. Њима се доказује као и писмима. По томе у писму Дечанскога (С. бр. 176) стоји: **послоухь** (свједочанство): **роука** (,) **печать** (,) **.д. динари**. Може бити да су се у Србији за то печати више употребљавали него потписи што у старо вријеме многи нијесу знали писати. Ко није знао књиге није се могао ни потписати: с тога имамо у писмима више печата него потписа. У једном је хумском писму мјесто потписа и печата крст и покрај њега ријечи: **крсть кнєѕа Андрѣꙗ** (С. бр. 15). Ово напомиње писмо Немањино (А. бр. 1.), на коме такође у дну стоји крст и покрај њега: **крьсть симоновь и подьписание**. Нијесу се свагда писма писала: кадшто је доста било само показати печат. Тако су се властеличићи и нижега реда људи звали на суд само печатом (З. чл. 51). На највише наших писама имају печати; потписи су много ређи. И ко се није потписао, он је ударио свој печат. Печати су били различни по величини,

по лицу, по мјесту гдје су стајали и по ономе ода шта су били начињени. По првоме су били велики, средњи и мали; по другоме од једнога лица и од два; по трећем или привјешени или прилијепљени на ономе на чему је писмо писано по четвртом златни и обични од воска. Знатно је што је на писмима Твртка II (С. бр. 116) и Стефана Томашевића (С. бр. 151, 152, 153, 154) печат средњи. Писмо првога, у ком се потврђује, има потпис и обичну потпуну форму; а писма другога немају потписа ни потпуне форме, у њима су ствари мање важности. Али писмо истога краља, којим се потврђују права, има титулу, свједоке, годину, дан, мјесто гдје је писано, име ђака који га је писао, и потпис краљев, дакле потпуну форму, и запечаћено је печатима великим, од два лица, привјешеним (С. бр. 150). На тај се начин види да се величина печата подударала с важношћу писма. Дубровчани су свагда печатили своја писма великим печатом; на њихову су уговору с Асеном (С. бр. 16) два печата : један општински а други кнеза Марсилија. У осталим писмима није казано колики је печат. Кад се помињу печати од два лица, онда су били и од једног лица; од себе се разумије да су били од једног лица они који су се прилепљивали на писма. Не може се казати шта је било обичније: привјесити печат или прилијепити. У босанским, травунским, хумским и дубровачким писмима обично се помиње привјешен печат; исто видимо и у писмима синова Ђурђа Бранковића, Лазара и Стефана (С. бр. 146, 147). У осталијем се не спомиње какав је печат. На атонским су писмима, као што се види из ријечи Аврамовићевих, били печати на једнима привјешени а на другима прилијепљени. У писму Јелене, матере Милутинове, долазе ријечи: **и ꙗ поставлꙗю мою печать на сиѥи книзѣ** (С. бр. 27).

Међу печате иду и други знаци којима се доказивало. О тијем знацима имамо у писмима ове спомене. Дечански је у своме писму одредио четири динара да буду биљег, којим ће се посвједочити (С. бр. 176). Царица је Мара наредила да атонски калуђери покажу дукат расјечен на троје кад им треба доказати да имају право примити од Дубровчана јерусалимски данак (Г. Б.). Краљ се Твртко Твртковић дого-

ворио с Дубровником да посланик има право примити оставу његову кад покаже запис краљев с уговореним печатом и краљев прстен (С. бр. 135). И Ђурађ Кастриотић помиње прстен којим је писмо запечатио (С. бр. 148). Ови су и други знаци били у обичају.

Између осталога чим се доказивало имамо у старијем писмима још „свод“ и „лице“. Свод је био у суду радња, којом се ствар, која је била под сумњом, враћала од једнога господара к другоме дотле док није остала на оном који није могао показати од кога му бјеше. Он је био кривац. По закону Душанову није било свода за коња купљена на тргу кад је за њ плаћена царина; јер је цариник заклетвом свједочио купцу да је купио по закону и да се не зна ко је украо (С. бр. 43). Свагда се одређивао свод за ствар која је била под сумњом. Ко се није могао оправдати сводом, он је враћао украдену ствар с глобом, т. ј. самоседмо (З. чл. 143, 193). Цариник и душници заклетвом су свједочили за купца да није крив и тако га опраштали глобе (С. бр. 43; З. чл. 193); али се ствар враћала пређашњему господару, ако је хтио натраг узети и дати купцу онолико новаца за колико он бјеше купио ствар (С. бр. 73, 91, 111, 137). Свод је могао бити само онда кад се украдена ствар нашла. Нашавши ствар могао је човјек дознати и онога ко је бјеше украо. Таково се освједочавање звало у српском праву лице. По томе ријечи у 79-том чланку законика: **аще кто познасть лице подь человѣкомь** треба разумјети овако: ко позна у кога своју ствар; а чл. 143 ријечима: **и ако ли кто що оукати оудаклюно или оукрадено лицемь, или силомь оузето коуде** — каже: ко нађе своје што убијено или украдено или силом узето. По томе „лични коњ“ у деспотским писмима (С. бр. 73, 91, 111, 173) није ништа друго него коњ, којега је господару нестало па га он опет нашао; а **тать и хоусарь обличны** (З. чл. 126) што је лупеж и хајдук ухваћен, који се већ не може оправдати. Али што знамо о лицу, то је тако мало, да се може мислити и друго да значи. Под лицем се може разумјети тајна крађа на супрот јавном насиљу или отимању. Тада би *наћи под ким лице* значило кривити кога да је што украо, а ријечи **оудаклюно или оукрадено лицемь** стајаће на супрот ријечима: **силомь оузето**. Шафа-

рик као да ово друго мисли говорећи да **лицемь** значи heimlich, али је **лице** у њега преведено ријечју Wesenheit,[1] као по оној првој мисли. У руској се правди лице узима за ухваћену ствар, а по том се и нама ваља већма држати оне прве мисли.

Кад се није могла наћи ствар сама, онда се тражила помоћ у савјести. У споменицама има двоје чим се доказивало ослањајући се на савјест: „рука“ и заклетва. Под ријечју рука мислило се у старој Србији што се сад каже поштена ријеч. Што у најстаријим српским законима нема руке, него се налази у писмима још старијим, то показује да се само у најстарија времена вјеровало руци. Заиста тако прост и лак начин увјеравања као што је руковање могао се држати само у народу исто тако простом и без лукавства, гдје је светиња дане ријечи, прекрасна црта словенскога народног својства, још замјењивала сва формална јемства. Лијепо је видјети поповску општину, чисту словенску, далеко од мора, која је мало трговала и по томе сачувала у бољој чистоти своје поштење, како се жали на Дубровчане што раде у наточ ономе што су обећали давши руку (С. бр. 11): **не кемо (и)ти кь камь на оны стрлиы, дѣ ни нѣ ѕаконь: дѣ ви Радославы давьше рыкы тере га веѕасте.** Дубровчани одавно не вјероваше руци, те је замијенише заклетвом. Краљ их Владислав жестоко кара што раде и против заклетве и против руке (С. бр. 9): **да вы како си се сте навучили по клетьвѣ наша села и наше болары ємати: такоѕи сте и мнѣ вучинили давше свою рыкы и свою вѣры тере моѣ села плѣнили и боларе єли а дрыге исѣкьли.** Око тога ја времена приморски кнез Ђурађ, по свој прилици такође представник старога живота словенског, молио Дубровчане да кнез њихов да руку његовијем жупанима да могу сједјети у граду без страха (С. бр. 10): **да молите кнеѕа вашега како вимь (ви нимь** т. ј. жупанима Ђурђевим) **рыкы даль и сь вами да би сѣдѣли не боеке се.** Узрок је тој молби што су Дубровчани ишли на Ђурђа преко своје воље уз Млечиће, а жупани Ђурђеви ишли на Дубровник преко своје воље уз Уроша: за то и иште Ђурађ да се опросте увреде између њега и Дубровника учињене од невоље.

[1] У Кухарскога, Древнѣйш. памятн. славян. законодат., стр. 187, 199, 216.

Најпослије, заклетва се држала за нај јачу ствар којом може човјек што доказати. Послије заклетве ишао још само суд божји, али у њему није свагда тражило помоћи српско право. Распре се свршаваше заклетвом. Видјели смо како се заклињало кад су се давала писма. Поротнике је заклињао у цркви свештеник обучен као кад служи у цркви (З. чл. 129). У Винодолу су се заклињали метнувши руку на свето писмо: *положивши руку сврху книг тичућ; има присећи такнућ у свето еванјелје.*[1] Знатно је питање: ко се у суду заклињао: или онај који се тужио или онај на кога је тужба? Из наших се извора види гдје се према парници заклиње кад један кад други; али нигдје не можемо наћи да се у једној парници куну обојица. Тако у своме писму (С. бр. 43) Душан држећи се обичаја отаца и прадједова заповиједа да кад Дубровчанин да своје имање каквоме трговцу (Србину?) па му у њега пропадне, онда Дубровчанин треба да се закуне колико му је пропало па ће му се вјеровати: **и гдє комȣ дає дȣбровьчанинь свои добитькь комȣ годь трьговцȣ тере мȣ од нєга ȣ бьхь ȣдарить, да сє кльнє латининь ѕа тоѕи да бȣдє вѣровань.** Као што се види, овдје се заклиње онај коме се чини криво, дакле који се тужи. С тијем се подудара 163-ћи чланак Душанова законика, гдје се наређује да ако се трговцу у путу што украде, онда он и с њим поуздани људи треба с клетвом да кажу колика му је штета, па ће се према томе накнадити трговцу. Таке заклетве налазимо и у мљетском статуту, гдје господар од живинчета, којега му нестане, или од оштећене баштине или од побјегла чељадета треба с клетвом да докаже колика му је штета.[2] У крчком статуту старјешина од стана доказује клетвом колико је коме домаћину пропало оваца.[3] Али даље стоји: **а кои любо трьговьць доведе коне кȣпивь ис тȣге ѕемлє а поѕнаю се, да се кльне тьѕи трьговьць самьдрȣги....** Овдје се опет заклиње тужени, а не који се тужи, или онај који иште свога коња. Али кад се у првом случају Дубровчанину, коме нестане имања, чини криво; и кад је у другом случају ономе, коме нестане коња па га опет нађе, била крађом учињена

[1] Винод. зак. §. 42. 56.
[2] Гл. 9, 34, 39.
[3] Статут. 1388, чл. 14.

штета прије, па се онда чини криво ономе који је купио коња из туђе земље не мислећи да је краден па треба да га изгуби; отуда долази да се у оба случаја заклиње онај коме се чини криво или који се тужи. Управо се тако у деспотским писмима (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137) куне онај коме узимају коња, којега је купио. За њега се заклињу и цариник и душници (С. бр. 43, 50; З. чл. 144, 151, 193). У Душанову се законику помиње заклетва само за душевнике, а о заклетви за друге случаје нема ништа, а и од осталога што би још требало има врло мало. Тако се Рајц тужи да је и у далматинским општинама било врло мало наређено за доказивање у стварима грађанским и криминалним. Саставивши оно што је он дознао с онијем што сами знамо из статута, који су нам познати, опет не можемо као што треба потпуно знати како се ова ствар свршивала у старој Србији. У обичајном се праву то добро знало, а што ми не знамо, томе није узрок оно него писмо што нам га није сачувало. Само видимо да је у неким случајима заклетва одговарала заклетви: на заклетву онога који се тужи, заклињао се с душевницима онај на кога је тужба, и ако се заклетва његова показала довољна, њега више није закон гонио.[1] Али се у највише случајева говори на по се или о заклетви онога који се тужи, или о заклетви туженога. И један је и други могао извести за себе свједоке један да потврди тужбу, а други да се оправда. Тужени је не имајући свједока могао наћи душевнике и с њима се заклети да није крив. Ако ли није имао ни душевника, онда се заклињао сам. А свагда је послије заклетве бивао чист од кривице која се на њега износила. Који се тужио, онај је могао мјесто своје заклетве извести свједоке или душевнике и така је тужба била најобичнија. По себи се разумије да се онај није заклињао на кога се „лицем“ што доказало, него је одмах био осуђен. Кад тужилац није имао свједока као што треба, онда је бивао прав тужени.[2] Али главно питање још остаје без одговора: је ли се свагда туженоме давало да се закуне или само онда кад тужилац осим заклетве своје и својих ду-

[1] Рајц, Зборн. Вал., стр. 151, 177, 192. — Винод. зак. §. 9.
[2] Крчки стат. 1388. гл. 1. — Винод. зак. §. 53.

шевника ничим другим није могао доказати? Као да је врло много вриједила заклетва онога, који се тужио, тако да се у највише случаја могао послије ње одмах гонити тужени. Барем излази из неких чланака винодолскога и крчког статута, као што и Рајц каже.[1] За то је опет заклетва била пошљедње чим се доказивало, и кад се год могло, стављала се тужењу и правдању граница добријем свједоцима, од којих се као и од ротника искала потврда да истину говоре и који су се с великим опазом пуштали да свједоче.[2] У крчком статуту има наредба: кад се жени учини сила па она то потврди с три добра свједока, онда тужени ако не призна да се стави на муке. И за крађу се тако радило: кад се закуне домаћин коме је нестало оваца, ставља се на муку тужени.[3] Овдје иза тужбе иду одмах муке, а нема заклетве којом би се тужени могао правдати, а то ће рећи да се ономе, коме се криво чини, потпуно вјеровало што по закону каже. Тако ваља разумјети и друге наредбе истога статута за криминалне ствари. Из свега се реченога види да је српско право допуштало да се може заклети и тужилац и тужени кад нема „лица“. И један и други могоше са собом имати свједоке заклете или незаклете. У неким се случајима ставља заклетва према заклетви и тако се могао тужени оправдати; али је у другим случајима заклетва онога, који се тужи, била тако јака да је тужени одмах долазио на муке или бивао осуђен.[4]

Одговорност је на суду, какову налазимо у уговорима с Дубровником, била двојака: лична и општа. У првом је случају одговарао само један, био сам кривац или мјесто њега други ко; а у другом је случају осим кривца одговарала и сва околина и сав град. Влада је српска у својим пословима с Дубровником показивала да је рада без оклијевања задовољити Дубровчане, и то толико да се остављало и опште јемство па је сам краљ или цар намиривао онога коме се чинило криво.

[1] У истој књизи, стр. 177, 192.

[2] Винод. зак §§. 19, 41, 52. — Крчки стат. 1388, гл. 14.

[3] 1388. гл. 1, 14, 16.

[4] Испореди Винод. зак. §§. 9, 10, 11, 27, 41, 56, 61, 68, 72, 76. — Крчки стат. 1388. гл. 1, 14, 16, 19, 20, 26.

За чудо је како за сто и више година српски владаоци за ствари дубровачке обилазише кад кад обични ред и као да би се брже и лакше свршивало сами узимаше на себе одговор. Одатле се види колико су цијенили своју трговину с Дубровником. Тако Радослав Хумски пише, ако он или његови људи узму што дубровачким трговцима, да ће све потпуно вратити или он сам или његов човјек, ако ли човјек његов не би вратио за што му драго, онда да одговара он сам Радослав (С. бр. 20). Урош је I уредио да ако у распри између Дубровчанина и Србина судије не даду самога кривца или му не узму одређене глобе на вријеме, онда ће сам краљ узети накнаду и дати коме је криво учињено (С. бр. 21). Јелена, жена Уроша I, обећава да ће сама платити све што би на њезину двору Дубровчанима отео или властелин њезин или ко други њезиним писмом или на њезино пријатељство, т. ј. ко би њезино име на зло употребио (С. бр. 27). Дечански поставља напријед накнаду општим јемством, а кад се тако не би могло накнадити, намирује својим новцем ономе коме се криво чини (С. бр. 36). Исто послије наређују и деспоти (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137). Душан даје одмах накнаду сам па се послије намирује с кривцем. То је син његов поновио (С. бр. 40, 50) Балшићи намирују дубровачке трговце својим новцем, кад не могу да нађу кривца и њега самога да им даду (С. бр. 64, 70). Осим те необичне одговорности самијех владалаца у усуђењу уређеном између Дубровника и Србије, видимо, као што је поменуто, двојаку одговорност, личну и општу. Нема сумње да је управо под одговор падао сам кривац. Здрави разум каже да за кривицу одговара ко је скривио или ко му је помагао. То је разлог личној одговорности. Душан пише у писму (С. бр. 43), које послије и Урош V понови (С. бр. 50): **а тогаѕи кривца да ище царство ми и да ȣѕме на немь кто бȣде ȣѕель и ȣчиниль ѕло коѥ.** Ђурађ Балшић разумијући да је одговоран сам кривац узима на се одговор само за онда кад би кривац утекао (С. бр. 64). Наредба, коју је учинио Душан исте године кад је дао законик, има своје значење. Али као што се у пошљедњем још држи опште јемство, овдје се већ јавља лична одговорност. Кривца тражи сам цар; ако ли га не нађе, онда за њега одговара он сам а не околина. Овдје се види да се умијешало дубровачко право. Без сумње што се

не могаше брзо намирити и што опште јемство не бјеше правило, с тога цар измијени за Дубровчане стари обичај своје земље. У далматинским општинским законима нема ништа налик на опште јемство: ондје одговара само кривац. Што се човјек могао заклетвом оправдати и готово у свакој кривици откупити новцем платривши глобу, то није мало олакшавало личну одговорност, те опште јемство не бјеше потребно. Поред тога, и то је главно, у законима далматинских општина бијаше личност човјечија већма за себе стављена него у Србији у законику. Племенскога живота бијаше нестало на римској земљи, а у Србији он бијаше главна основа општем јемству. У Словена је био обичај држати племена за једно нараздјелно тијело, којему глава бијаше најстарији у племену. А кад се послије распадоше племена на породице, а од породица опет на ново посташе племена, одговорност не могаше више падати на цијело пређашње племе, и по томе у вријеме Душаново видимо, гдје јој границе не иду даље од куће, т.ј. од једне породице или више породица, које живе под управом једнога старјешине. Кућа је била — као у старо вријеме племе — једно цијело тијело, којему чланови уједнињени мишљу о племенском животу требаше да добијају, да се хране, да се користују и одговарају сви заједно или преко старјешине, који се никако не одвајаше од родбине представљајући собом цијелу кућу. Ово је природни почетак општега јемства: оно је изашло из основе словенскога живота, и по том је само у њему и само се по њему може разумјети. Иза тога је ласно докучити за што се у старо вријеме у Србији, у којој и данас има много словенских мисли, вјеровања и обичаја боље сачуванијех него у другим словенским земљама, опште јемство тако живо показало у праву; а у далматинским општинама, гдје је право имало своје особите судбине, гдје се римско начело увукло у основу народнога живота, личност се одвојила од породице и од племена и остала за себе. Ондје је налазимо свуда одвојену у свему што припада у општински и породични живот. По томе је ондје и под одговор падао само онај који је крив и само је с њим закон имао посла. Најпослије још ћу и то споменути, да лична одговорност и опште јемство, ако и јесу казни ради, опет не докучују њом обоје једно. Личном се одговорношћу у неким казнима

не враћа само зло него се још гледа да се зло и не учини; јер кад кривац одговара лично, може се учинити да у напредак не може чинити зла. А опште јемство иде само да врати за зло, у кривца оно не дира. Оно не гледа је ли се нашао кривац или не, одговара ли он сам за себе или други ко одговара за њега: њему треба само да се намири онај коме се чини криво и тако да се учини крај расприи. Али што се одговорношћу једном и другом докучује може бити тако различно само у неким казнима. Лична одговорност само онда може смести да се у напредак не чини зло, кад нађе начин како ће стати на пут кривцу да не учини зло; за то је мало глоба, коју кад кривац плати остане као и прије слободан у својој радњи. А и далматински статути скоро сваку кривицу мјере новцем, и мало ће се наћи у њима кривица, за које би биле одређене тјелесне казни. У ономе што се казнима докучивало, они нијесу стајали ни мало више од законика Душанова, и по томе њихове мисли о одговорности бијаху на другом начелу и то на личности. Ту су се, као што рекосмо, наредбе српских владалаца мало подвргле мислима дубровачким и лична се одговорност вољела него опште јемство. Ево шта је Дубровник наредио за своје грађане, који би били криви у расприи са Србима: **и аке кога грагианина ѡтьсꙋди ѡбьвы сꙋдь, да подаемо еговь добыткь; аке ли мꙋ добытка не стече, а мы самога кривца да даемо своѡвь главовь доколѣ сꙋдьце ꙋговоре да се плати; не плати ли се до ꙋрока, да потола да є остало на волы кралевьства ти** (С. бр. 26). Прво се кривац откупљивао, ако се имао чим откупити; ако ли није имао, онда се давао главом, и судије му остављале рок до кога је дужан био платити глобу; па ако се ни тада није имао чим откупити, онда се давао на вољу супарнику, који је овдје сам краљ. Овдје се види обичајно у далматинскем оштинама право, по коме се кривац могаше откупити и само се онај предавао главом, који се није имао чим откупити.[1] Урош је I видио да овдје нема општега јемства а може бити да је видио и то да се кад што од кривца није имало шта узети те је остајао ненамирен онај коме је криво учињено; осим тога држао се и српскога обичаја, обративши се — кад није било кривца — општему јем-

[1] Рајц, Зборник Валујева, тр. 175.

ству, које је свакојако требало да да накнаду. Тако је писао: **ако се ѡбрѣте члов ѣкь ӡемлє кралєвьства ми ѡсꙋгюнь вашемꙋ чловѣкꙋ, да мꙋ моє сꙋдьцє иӡдаю добитькє; ако ли мꙋ добитька нє стєчє, а они да подаю кривца самога до ꙋрока доколє сꙋдьцє ꙋрєкꙋ.** Дотле је одговорност као и у Дубровчана; али то није било доста, него се у писму додаје: **ако ли га сꙋдьцє нє исьдадє, да гдє ми правьда ꙋкажє ꙋӡєти тє дльгь, да га ꙋӡмє кралєвство ми и да га постави гдє га бꙋдє право поставити** (С. бр. 21). Ако и није овдје споменуто опште јемство, али се јасно наговјешћује. Од кога би, ако не од околине, по словенском обпчају требало узети накнаду, кад се крије кривац? Корист је очевидно била у Дубровчана. С том се наредбом Уроша I слаже друго српско писмо, за које се не зна ко га је дао и кад, али је за цијело краљевско, гдје стоји: **оу коієи ли сѣ жоупѣ що испакости, таӡи жоупа волꙗ да да кривцє волꙗ да платн** (С. бр. 38). А Стефан Дечански заповиједа: **акє ли нмь се коꙗ чтєта ꙋчини ѡньдєӡи, да нмь сплатє околна села волꙗ градь кои бꙋдє; нє сплатє ли нмь, да нмь кралєвство ми плати иӡ моє коꙋкиє** (С. бр. 36). Из ове три веома важне наредбе, које имамо од времена прије Душана, видимо да се опште јемство држало у то вријеме у Србији и да је било примијењено пословима између Срба и Дубровчана. Прем да у писму Душанову (С. бр. 43) не видимо општега јемства, јер је ондје само казано да ће се цар сам намиривати с кривцем, опет се у законику његову налази опште јемство још у пуној сили. Тај се обичај није могао истријебити, ако је и рад био владалац увести личну одговорност; јер је, као што рекосмо, изашао из самога народног живота словенског, био је у основи словенског живота. Начело му се може видјети у самом законику. Има чланака, који као вјеран пријепис старога народног права, мећу под одговор цијелу кућу. Ти су чланци врло знатни; да се Душан није држао обичајнога народнога права, него да је поставио само своја смишљена правила, законик му се не би тако примио, не би се толико преписивао. Пријеписи најбоље свједоче како је био примљен у старој Србији; а то доказује и да је у њему само поновљено оно, што се од старине држало у народу као пошљедак духовнога самосталног развијања. Народне мисли о праву тада се написаше. Видимо како је мисао *о одговорности* текла из мисли о племенском животу. Кад се

прећашња племена распадоше тако да у њима неста сродне свезе, онда главна мисао о племенском животу, мисао о заједници, тражаше да се на ново грађански одреде границе племену. Прећашње племе би остављено; него мисао о његовој цјелини пренесена би на његове огранке, којима и границе бише породице или куће. У кући се могло мислити неколико породица, само кад се нијесу раздијелиле него имале над собом једну главу. Кад кућа бијаше у цијелости, по себи долажаше и општа одговорност. По томе и стоји у неколико знатнијех чланака у законику да отац одговара за сина, брат за брата, род за род, само ако живе у једној кући, и да особито одговарају кућне старјешине; што би год зло учинио који од домаћијех, старјешина би платио или бар дао кривца (чл. 48, 55, 60). Свак ће казати да се у овијем чланцима показује дубока старина, која бјеше сачувана до времена Душанова и која се гдјешто и сад држи по неким српским земљама. Али то још није опште јемство, као што га ми разумијемо, то је тек домаће опште јемство; него се из њега развило и грађанско опште јемство или оно по којему је за кривца одговарала цијела околина или цио град. Основа му се види одмах. Као што се кућа мишљаше да је једно цијело тијело, тако се мишљаше и околина да је цио нераздјелан завичај; мисао о заједници би с куће пренесена и на њих. Јест истина да је било нешто што не бива само од себе; али да је могло бити, учињено је тијем што се памтило за стара племена, која живјеше у општинама и собом представљаше народ једнога краја. Разлика је само то што унутрашња свеза старијем племенима бјеше у роду, а сад свеза околинама или градовима бјеше грађанска или јуридичка. Опште јемство бијаше у том што сав град или сва околина, т.ј. једно или више села, одговараше за кривицу учињену на њиховој земљи или од њихова човјека; они дужни бијаху или дати самога кривца или ако се сакрио платити за њега глобу. Опште је јемство било само за криминалне кривице, као: убијство, пожег, похару, врачање итд. Мисао од кога је настало опште јемство, остављала је самој околини или граду да суди. Влада иштући од њих кривца није се даље мијешала у суд него им је остављала на вољу да се намире с кривцем и да га траже. Ако су тајили кривца

за што му драго или га нијесу могли наћи, онда су сами плаћали за њега. Овдје се с једне стране живо показује домаће јемство, по коме се или кривац давао главом или је за њ плаћала цијела кућа, и плативши сама се намиривали с њим; а с друге стране излази мисао да треба вратити зло за зло, а то се по ондашњим мислима свагда мјерило новцем. Гдје је откуп могао бити мјесто тјелесне казни, ондје је могло бити и опште јемство. Тако су се међу собом везале различне ствари у суђењу. Али ако се општим јемством и гледало свакојако да се штета накнади, опет је у њему био и велики недостатак. Оно је чинило те кривца није гонила злада, која је сама могла употребити све што треба да се ухвати кривац. Околина или град плативши за њега глобу нити имаше кад нити могоше тражити га, јер не бјеше довољно страже, народа бјеше мало а пусте земље много; па кад би га и нашли, опет се нијесу могли с њим намирити онако као што би могла сама влада. Поред тога, ако је кривица била такова, да се није њом заслужила смрт, онда је готово свагда остајала без казни. Проскитавши се неко вријеме и знајући да је глоба већ плаћена, кривац се на миру враћао кући и могао је чинити зла као и прије. Тако је опште јемство опраштало владу дужности да разгледа ствар и тражи кривца; али је тијем ред земаљски остајао у назатку. Тако је једно зло вукло за собом друго. Истина, у законику се у неким чланцима наређује да се најприје да кривац, али се не настоји око тога; а околини је или граду било лакше платити глобу него тражити кривца. С тога други чланци не ишту ни то, него им је доста сама глоба па се са свијем остављају кривца.[1] Најпослије, опште јемство није противно здравоме разуму, који иште да за кривицу одговара сам кривац. Прва је радња суду била обраћена на кривца; он је глобом или тјелесно казнио кривца, и кад се кривац налазио лицем, може се казати да онда није било општега јемства; кад се кривац имао лицем, опште је јемство могло бити само онда кад се показало да је крива и сама околина или град, а онда они управо и нијесу одговарали за кривца него за саме себе. Иштући самога кривца, влада показиваше да с њим има посла. Али гдје се далматин-

[1] О општем јемству в. зак. чл. 20, 52, 79, 88, 97, 108, 181, 182, 194.

ско право устављаше нашавши да не може бити накнаде ни казни кад кривац побјегне, ондје српско право иђаше даље не остављајући увреде без накнаде на који год начин. Душан уредивши земаљску управу, предавши градове и околине главарима (кефалијама), први је кренуо право од општега јемства к личној одговорности. У његову законику видимо личну одговорност државнијех чиновника ондје гдје прије бијаше опште јемство. Кад би трговац био у путу похаран, већ није плаћала жупа, као што је уредио Дечански, него главари и стражари (з. чл. 159, 162, 193). Али та новина није постављена да јој није постављено и противно: по чланку 194 за штету, коју учине хајдуци из туђе земље, плаћаше околина која их пропусти у царску земљу, а по чл. 137 ту штету накнађаху крајишници, т. ј. властели који управљаху крајевима. Види се да се одговорност почињала колебати и од општине прелазити на човјека. Али је то остало само код чиновника у служби. Кад је послије Душана ослабио унутрашњи ред у Србији, морала се уклонити та одговорност а опште јемство осилити. Барем у Деспотскијем писмима не видимо ни главара ни стражара ни крајишника, него под одговор пада околина: **гдє га** (Дубровчанина) **оубию гоуса или покрадоу га оу селоу, да имь плати околина що имь оуӡме гоуса или що би имь покради** (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137). На тај се начин опште јемство држаше у Србији све до њезине пропасти. Напријед рекосмо да у далматинским општинским законима нема ништа налик на опште јемство. Доиста има цијелијех статута у којима нема ни трага од овога обичаја; али опет што се неке општине мијешаху са земљама чистијем словенским, с тога се могоше и оне навести на пут општега јемства. Ево шта је Рајц опазио у различнијем далматинским статутима. На Корчули је био обичај да плати цијело село за убијенога коња или бика, кад не би било кривца; али је и тада остављано селу 15 дана рока да може тражити кривца. У Шибенику је сав народ плаћао штету и глобу кад на помагању не би истрчао или кад би се на његовој земљи учинило убијство а кривац се не би нашао.[1] Лако се може опазити да се таково право као стари обичај држало само по селима

[1] Рајц, у Зборнику Валујева, стр. 110, 158.

гдје је јачи био словенски народ; а у градовима га није било: у градовима је само кривац имао посла са законом а други нијесу одговарали за њега. У Винодолу ко би убио намјесника, дворанина или слугу кнежева, ко би убио кмета или кога од кметскога рода, па би се сакрио, његово је племе плаћало половину вражде; али само половину, јер се племе, или дом у таком случају бројило у половину, а друга је половина био сам крвник.[1] Што се гледало шта је убијени и што се само половина вражде узимала од родбине крвникове, у томе се показује слабост општега јемства, које може бити да су онамо однијели Словени, који готово сами бијаху у Винодолу, о чему свједочи језик у закону. У самом Дубровнику како му се умножаваху земље са словенским народом и како узимаше мах словенско начело, од прве четврти XV вијека, тако настајаше закони, који уводише у обичај опште јемство. Нема сумње да су ту Дубровчани пристајали уза словенски живот. Под тијем се уредбама давао околини рок да нађе кривца, а послије рока била је дужна сама платити глобу. У зеленој књизи стоји у једном члaнку: Ma se pure non scoprendosi il reo, allora passato esso termine di quattro mesi, il rettore ed il minor consiglio abbia libertà di stimare tal incendio e per esso condannar la kaznacina secondo a loro parerà il danno. Као да се сви чланци тичу права за земље и парница изван града. Особити чланак има за Конавље, гдје је „собтина“ била дужна за два мјесеца од дана кад се учини пријеступ или дати кривца или платити за њ глобу.[2] Али су све ово у далматинским општинама само изузеци а дух њиховијех закона остаје код личности. Тај је дух по свој прилици од старине радио у различнијем пословима, које је имао Дубровник са Србијом, кад још у половини XIII вијека банови босански Нинослав и Стефан за суд између Срба и Влаха уредише: **а ниомꙋ влахꙋ и ниомꙋ серблинꙋ да не бꙋде изьма** (штете) (С. бр. 5, 14). Исто наредише и деспоти, који писаше: **ако ѥ кои доубровчанинь комоу дльжьнь или чинь кривь, да се ище истьць, а да на ономь доубровчанинноу нѣволѥнь питати, тькмо тко ѥ дльжань или чинь кривь, ѡнь да плати и пати, а за ѥдинога на дроу-**

[1] Винод. закон. §§. 29, 31.

[2] *Dubrovnik*, 1851. sv. II; Zrcalo povjestnice Dubrovačke, стр. 85, 86.

томь да нѣ прѣоуꙁма (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137). Кад напоменемо да је у истијем писмима наређено опште јемство кад треба Дубровчане намирити, онда ћемо видјети како су се јако показивале обје стихије у уговорима између Србије и Дубровника. И у Босни у једно вријеме с пошљедњим деспотом краљ Томашевић потврди: **да ѡдь сада напрѣда не бꙋде никадарь веће ꙋ нашемь рꙋсагꙋ ни едномꙋ дꙋброкꙋчанинꙋ ни слꙋгамь нихь ни едногa прѣꙋꙁма ни ꙁа едно тꙋће прѣдꙋжне, него да се нанде по ꙁаконꙋ тко бꙋде дꙋжань онаи истаць да нꙑа платити а да се правомꙋ не може ꙋꙁети ꙁа кривога ни едно имание правога** (С. бр. 150). Јамачно су Бошњаци по мислима о општем јемству искали да накнаду дају земљаци кривчеви; али и за то Дубровчани умјеше наћи себи олакшицу. Најпослије цијела ова ствар баца неку сјенку на поступе њиховијех трговаца: може бити да су многи од њих одлазили из Босне не измиривши дугова па се више не враћали. Ђурађ Војисаљић, писавши у својем писму 1434 године између осталога за какву се кривицу могу погубити властели које он дарива, нађе за добро додати: **главе ѡдсећи ѡномꙋ кои є сагришиѡ а ѡстали да живꙋ и пребивлю** (С. бр. 118). Тијем је додатком скинуо сву одговорност с куће кривчеве, само ако није помијешана у кривицу. Послије овога могу изрећи општу мисао о праву по ком се одговарало. Српски владаоци, кад не бјеше кривца, сами или општим јемством даваше накнаду оштећеном Дубровчанину. У оба се случаја накнада свагда даваше. Али Дубровчани са своје стране даваше накнаду оштећеном Србину само давши кривца главом или му узевши имање; а друге одговорности нијесу допуштали. Оштега јемства није било у њих; сваки је трговац одговарао сам за себе не гледајући је ли сам могао накнадити штету Србину. Очевидно је на чијој је страни била већа корист. У нашим писмима има још једно јемство, које се може назвати господско. Господар је одговарао за својега поданика или роба, ако га није хтио дати главом. Прво се искало од њега да да кривца, он га је могао и не дати, па је онда плаћао глобу. То јемство наговјешћује једно мјесто у писму Уроша I (С. бр. 22): **и ꙋ кога се обрѣте лꙋдь ѡтрокь тере що комꙋ испакости, да ꙋ томь господара не ищꙋ, нь да си ищꙋ кривца; ако ли кревь ꙋчини дѣтикь, да га пода господарь, ако ли га не пода да**

платн господарь кражды. Та је уредба била и у неким далматинским општинама.[1]

Чим се год по суду намирује оно се у нашим писмима зове „правина". Тако се зове по истом разлогу по ком се и сам суд зове „прав и божји". У уговорима обје стране уговарају за себе правину држећи да свакоме треба да се учини што је право. Имамо у споменицима неколико пута наређено како се у имање не може дирати. У уговору с Михаилом Асеном уговорише Дубровчани: кад би дубровачки трговац умрьо у Бугарској или бугарски у Дубровнику, с дружином или без дружине, „с језиком или без језика", онда имање покојниково да се попише и да се у њ не дира него да се преда особитијем људима, који дођу из земље покојникове с писаним за то допуштењем од своје владе (С. бр. 16). И деспоти су српски чували имање умрлога дубровачког трговца и предавали га по завјету покојникову (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137). Већ смо видјели како су се српски владаоци старали да се дубровачким трговцима не оштети имање кад иду по њиховијем земљама, и како су Дубровчани били на опазу враћајући оставе које у њих бијаху. На том је начелу стајало и бријежно право. По томе праву није се смјело дирати у лађу дубровачку или млетачку која би се разбила крај српских обала, ни у товар њезин. Ако ли би чега нестало, одговарала је околина (С. бр. 36, 43, 50, 70, 71, 73, 90, 91, 111, 137). Таке наредбе за бријежно право имамо и у далматинским општинама, него је за чудо како је мало писано за то право, тако важно за трговачке и приморске општине. Главно је у свима тијем наредбама да се у туђе не дира.[2] Што се тиче залога, Дубровчане је у Србији заклањао закон. Свагда се гледало да се у залоге не дира. У различнијем пословима између Дубровника и сусједнијех српских земаља није могло бити без дуговања, која су утврђивана залозима. Гледајући на различно поданство и уздајући се у силу својега цара Душана Срби су могли каткад искати своје залоге натраг без откупа особито у земљама отетим; али видећи напријед од колике штете може бити тако помијерање узај-

[1] Рајц, Зборн. Вал., стр. 130.

[2] Рајц у истој књизи, стр. 151. — Мљетски стат., гл. 55, 56, 61.

мичне вјере, Душан и у своме писму (С. бр. 43), које послије понови и син његов (С. бр. 50), и у законику (чл. 77) постави правило да се залози откупљују, били гдје му драго. Украден коњ, којега позна пређашњи господар, ако би га и прекупио други не знајући да је краден и држећи се у куповању законитога реда, опет се враћа пређашњему господару (С. бр. 43, 50, 73, 90, 91, 111, 137). У суду за земљу Дубровчани враћају земљу, коју суд нађе да је краљева, и ако буду на њој виногради, краљу припада вино исте године (С. бр. 26). Пребјези се враћају својим господарима (С. бр. 144); у рату заробљени отпуштају се (С. број 45, 114); ко је коме дужан тај му и плаћа (С. бр. 144); земље и имање, уз рат узето, враћа се (С. бр. 55, 89). Правина је могла бити и без суда или по уговору, који је био међу супарницима, или по новој погодби. У споменицима често налазимо гдје Дубровчани желе да се њиховијем људима чини правда. Тако и од њих српски господари гдјегдје ишту правду. Најбоље је Дубровчанима жеља изречена у писму великога кнеза хумскога Андрије ријечима: **да ви ѥ ѡтворена ꙁемлꙗ моѣ ꙋ всѣхь вашихь печалехь а правина да єсть** (С. бр. 4, 15). Из иста два писма видимо да је у Хуму а може бити и по свој Србији био обичај да кривац кад дође преко своје воље у земљу, гдје се тражила од њега накнада, ондје и под суд потпадне и изврши правину; али кад дође од своје воље, а још није искана од њега правина, онда се, ако се потражи правина, може вратити кући и ондје учинити правину. Али не могући се подјемчити да сам добро разумио то мјесто, додаћу га у оригиналу. Ево га: **а вашь чловѣкь ки приде ꙋ нашꙋ ꙁемлю неволовь, комꙋ є искана правина а не испльнена мꙋ бꙋде, да стане и да ꙋчини правинꙋ. ако ли приде вѣкь чловекь комꙋ нѣ искана правина, да мꙋ се не ꙋꙁьме ни тьнькь коньць, докꙋ поиде ꙋ своє мѣсто и тамо да ꙋчини правинꙋ по томь.** Дубровчани молише Михаила Асена да међу њима и Бугарима буде правина без суда и плаће (С. бр. 16): **и ако людье светого ти царства или Петрови високого севастократора имꙋть искати некою правинꙋ врьхь кога годе чловѣка кнежьства дюбровьчькога, да ми бꙋдемо дрьжани ѡ немь чинити правинꙋ беꙁь сꙋтьбина и беꙁь даньє по ꙁаконꙋ нашемꙋ сьврьшенꙋ правьдꙋ и такоде правьда да бꙋде нашимь людьмь вь ꙁемахь светого ти царства и Петровехь севастократора . . . беꙁь никире даньє и беꙁь сꙋть-**

бине. Доиста се у далматинским општинама могла правина учинити и без суда самом погодбом с кривцем; али ако се заметнула парница, кривац је плаћао трошкове за суд.[1] У неким случајима није било доста само вратити ствар, него се још нешто узимало од кривца. То не треба помијешати с глобом. Глоба је свагда била у новцу; а оно су понајвише биле опаке ствари као што је била она око које је била распра. Глоба је имала значење и силу казни; а оно је друго било само намира. Обично се ствар, око које је била распра, враћала самдруга (двојином) или самоседма (седмином). Толики су пути врло чести у законику Душанову. Кад не би властелин на вријеме дао царскога дохотка, дужан га је био дати двојином (чл. 200); ко би учинио насиље калуђеру без суда и правде, ко би узео мито, одвео човјека у туђу земљу, пропустио лупежа, узео приселицу, имао крадена коња, дужан је био платити самоседмо (чл. 30, 80, 90, 122, 193, 203). Урош је V заповједио својему властелину Жарку да плати Дубровчанима седмином за то што им је узео робу без новаца (С. бр. 45). Ова је плаћа у далматинским општинама била различна. У Винодолу је за украдено живинче, жито и мед, осим глобе кривац плаћао штету двојином; ако би преко правде узео имање остало без господара или не би дао кнезу дохотка од земаља, у којима је кнез имао свој дио, он је осим глобе у новцу још био дужан платити дохотке седмином за сваку годину; за покрађу крупне стоке кнез је узимао од кривца двојином а осим тога још и двор кнежев седмином.[2] На Крку се за сваку покрађу узимала глоба у новцу или се кривац тјелесно казнио а оштећени добијао

[1] Рајц, Зборн. Вал., стр. 179.

[2] Винод. зак. §§ 8, 33, 34, 50. *)

*) Овај посљедњи § гласи овако: Ошће од говед великих, ка су за татбу јета, да пристав има имати од свакога говеда солдини 5, вољ буди живо воља мртво, и од ричи, ке су вридне солдини 40, ниже ке би вридне (биле), има имити 2 солдини, и више тога солдини 5. Нишће мање та исти пристав има се взети од двора и ш њега прошћењем. *И има се видити да кмет вазме за татбу од једнога 2, а двор кнеж или служабници више писани од једнога 7.*

Прев.

накнаду двојином.[1] На Мљету се украдена рогата стока накнађала десеторо ако је била ситна стока, четворо ако је била крава, и двоје ако је био во. За другу се крађу штета накнађала четворо.[2] У другим се далматинским општинама свака похара или покрађа наплаћивала четворо; а ко не би платио дуга, плаћао је двојином и тројином.[3]

Кад човјек, за кога се судом доказало да је крив, не би дао накнаде или што није имао од куда или за што му драго, онда би се метнуо у затвор или се предао главом супарнику. О томе имамо нешто у споменицима. Нај јасније се показује у писму које Дубровчани писаше Урошу I (С. бр. 26): **и аке кога граѓанина ѡсуди ѡнькы суд, да подаемо еговь добытькь, аке ли му добытка не стече, а мы самога кривца да даемо своѡмь главомь.** Дакле је у правима далматинских општина било да се кривац изда главом. Али тога издавања не треба мијешати са затвором. Затвор је био тако обична ствар да се о њему нема шта говорити: кривац се затворао свагда кад је год требало суду за грађанске распре или кад је у криминалном пријеступу затвор могао помоћи да се докаже лицем. Тако н. пр. у далматинским општинама затвораше се у тамницу дужници који би хтјели побјећи, који би били под сумњом и који не би могли платити.[4] У неким се општинама за убијство затворао кривац, а за друге кривице само се онда затворао кривац кад није имао за себе јемства да ће до рока платити глобу,[5] итд. По законику Душанову затворали су се властели, који не би платили царскога дохотка или би сакрили лупежа и хајдука (чл. 123, 124, 125, 200) ит.д. По себи се разумије да је затвор био главна ствар у криминалном а каткад и у грађанском суђењу. Кад се допуштало јемство, онда је био и затвор. Са затвором, којим је кривац падао власти у руке и по суду долазио под различне казни, не треба помијешати издају, којом је кривац би-

[1] Крчк. стат. 1388, гл. 17, 18, 27.

[2] Мљет. стат., гл. 8, 9, 10, 11.

[3] Рајц, Сборн. Вал., стр. 164, 187, 188.

[4] Рајц, у истој књизи, стр. 173, 174, 175, 176. — Испореди С. бр. 73, 99, 91, 111, 137.

[5] Рајц у истој књизи, стр. 192.

вао предан у руке своме супарнику. Већ смо видјели уредбу која је била у Дубровнику за кривца који није могао платити. То је уређено у половини XIII вијека. У првој је четврти истога вијека, по свједочанству Лучићеву, било уговорено између Трогира, Клиса и Шибеника да се дужник, који не може платити, главом преда ономе коме дугује. Али наводећи ово свједочанство Рајц вели да се давно укинуло издавање дужника супарнику по старом словенском праву. Само је у Трогиру још била уредба, по којој се грађанин главом издавао странцу коме је дуговао па није могао платити. Понајвише је издавање главом замијењено тамницом.[1] У Шибенику се издавао главом роб, који би учинио коме штету па господар не би хтио за њега платити; њему би одсјекли који уд или га жигосали.[2] Овдје издавање није ништа друго него затворање. По винодолском се закону само у два случаја кривац давао главом: кад би учинио невјеру кнезу или не би имао чим платити глобу: у оба је случаја кнез имао право радити с њим и његовијем имањем шта хоће (§§ 70, 74). Како све ове наредбе припадају међу најстарије, лако може бити да је послије издавање главом мало по мало укинуто у далматинским општинама. У Србији само један пут јасно показују наши споменици гдје се издаје кривац главом: који би се Србин показао крив Дубровчанину за што му драго, њега је по заповиjести Уроша I требало издати главом: **ако ли мꙋ добитька не стєче а ѡни (сѫдьцє) да подаю кривьца самога** (С. бр. 21). Прем да овдје није изријеком казано издавање главом, опет, прво, по смислу ништа друго није ни могло бити, а друго, овдје издавање главом одговара истој такој уредби дубровачкој, коју напоменусмо горе (С. бр. 26), и осталим далматинским уредбама о дужницима који не могу платити. Што се још у нашим споменицима наговјешћује издавање кривца али не тако јасно, то не ћу спомињати, јер може бити да је затвор. Тако издавање, које се помиње у краљевском писму (С. бр. 38) и у закону Душанову, као радња која бива прије општега јемства, није ништа друго него предавање кривца да се затвори. Што се за предавање кривца главом и у Далма-

[1] Рајц, у истој књизи стр. 175.

[2] Рајц, у истој књизи, стр. 130.

цији и у Србији мало помиње, и што се помиње у старо вријеме, с тога ваља мислити да је тај обичај, ако је и стари словенски, не подударајући се с развијањем и уређивањем суда, изишао по времену из обичаја и у једној и у другој земљи. Доиста је у основи својој имао мисао, по којој је човјек сам себи судија, а постанак му пада у она времена кад је освета и самовласна расправа замјењивала свако судно од владе наређено тражење кривца. Лако се може видјети да се мало подударало с мишљу и правцем Душановијех закона стојећи на супрот затвору и расправи на суду. Ево за што ни у законик није ушао него је као чилећи остао само у опомињању народном. Затвор се у Душанову законику зове јемство. Њим се ишло на то да кривац или на кога је била сумња не би побјегао док се распра не расправи и суд не изврши. Властелин није потпадао под овако јемство, него је давао за себе јемце, који су били таоци да ће се кривац покорити пресуди; ако ли би он побјегао, онда је на њих падала сва његова кривица (чл. 75, 83, 119). Али није свагда јемство било тако. У пословима између Дубровчана и Срба каткад би оштећени не чекајући свршетка суду или и не почевши парнице судом, сам силом ухватио кривца. Тада кривац већ не би био издан главом него би се по сили нашао у руку супарнику. Дубровчани, будући мирни људи и трговци, бојаше се такога насилног јемства, па у уговорима својим свагда уговараше да им се без суда не учини никакво зло. У уговору с Асеном рекоше: **никоре емьство да не меѓѹ светомѹ царствѹ и нас до кьде се не сѹди кь правьдѹ** (С. бр. 16). Али су кадшто и сами узимали тако јемство хватајући туђе људе особито слабијим сусједима. Напријед смо видјели како се сусједи, а на име Поповљани, кнез Црномир и краљ Владислав[1] тужише на њих за така насиља. За то има једно писмо (С. бр. 34) које показује да и краљеви српски, не чекајући да их намири Дубровник, сами расправљаше ствар и силом. Један од њих писа жупану Твртку како су Дубровчани узели Урсету лађу и имање па не даду одговора на многа писма која су им тога ради писана, за то да жупан може узети накнаду од њиховијех људи како зна: **ѕнаши како е ѹѕето Ѹрьсетеви дрѣво и ѕ**

[1] С. бр. 9, 11, 18.

добиткомь да много писа кралевство ми кнеѕу дубровчкому и всѣмь дубровчамь . . . кто ти иѕлаѕе тудѣѕи по работахь по своихь си како можь ωноѕи узми на нихь и подаи Урсетеви . . . и да види кралевство ми како ми скрьшити хокеши сиѕи посьль ере се смо ωгрешили у семьѕи чловѣцѣ да ωсвети га. Знатне су ријечи **ωсвети га.** Освета је у Срба самовласна расправа, одакле је постала и пословица: ко се не освети, он се не посвети.[1] Тај је смисао гој ријечи у Срба; и сад је такога значења освета у обичајном народном праву. Али право писано, које се започе још за првијех краљева и онако сјајно изађе у законику Душанову, веħ није употребило освете у првом смислу њезину него у смислу даљем, који боље приличи уређеној држави. Грађанско право бјеше корачило напријед оставивши самој влади да гони кривца и уклонивши стару освету. У њему је освета насилно јемство, које употреби човјек у државној служи.

Како се казнило у Далмацији и у Србији, мимогред смо напријед споменули. Ни извори ни мјесто не даду нам потанко говорити о казнима — свршетку судне радње. Али нам опет ваља прегледати казни и главну мисао, која се у њима показивала и у Србији и у далматинским општинама. Читајући Рајца и учећи далматинске статуте видимо да је освете у општинама нестало са свијем: у томе се корачило напријед у грађанском животу. Али је за осветом, која нема грађанскога значења него је само приватна расправа, ишла глоба. На њој су остале далматинске општине. Тргујући и имајући посла с новчаним користима, те општине по свој прилици нађоше да се с главним правцем њихове радње подудара начин казни који примише. Сваку кривицу мјерише новцем и мјесто казни узимаше новце, од којих један дио припадаше у општинску ризницу, други се раздаваше чиновницима, и тек трећи мали дио припадаше оштећеном. Главни је недостатак њиховој казни био што нигда није била једнако тешка него према имању које је имао кривац да може платити глобу сад тежа сад лакша. Тако н. пр. у Винодолу по његову закону није било кривице, за коју се човјек не би смио откупити. У другим су општинама, за које

[1] *Види В. С.* Караџића, Српске народне пословице. У Бечу 1849, *стр. 154. Види* и стр. 8.

знамо, биле границе за неке пријеступе. Од смрти се није могао кривац откупити: на Крку који би осрамотио женско, који би трећи пут украо, који би украо из куће више од 50 литара, и који би кога отровао;[1] у Сењу који би осрамотио женско или украо више од 100 литара;[2] на Корчули који би убио кога или учинио насиље; у Трогиру јеретици, издајници, кад би се вратили на постојбину, и крвници; у Шибенику, у Котору, на Лијезини и Мљету крвници.[3] У свима се другим случајима могао кривац откупити и само у мало њих поред глобе још је требало да трпи тамницу. И тако плативши глобу био је слободан. А што је био богатији то је мање осјећао казни тежину. У овој се казни живо показује да је властеоство владало у тијем општинама. Богато будући постарало се за себе да му казни буду лаке, поред свега што је и глоба била већа за њега; глоба, која за њега често бијаше као ништа, за други сиромашнији ред у народу бијаше изједначена са смрћу; јер за које се кривице плаћаше глоба, за исте се и живот узимаше. Који није могао за своју кривицу платити новцем, он је плаћао животом. Још се јаче показује како је рђав овај начин казни у онијем случајима кад је глоба према пријеступу била слабија од смртне казни. Ту се питало: с чим ће се она изједначити? Јест истина да су је неке општине замијениле у многим случајима прогоном или тамницом; али ни ту у највише случаја нијесу далматинске општине оставиле своје главне мисли него су цијенећи кривицу новцем морале и тјелесну казан изједначити с глобом. Наређено би да кад већој глоби одговара смрт, онда треба мјесто мање да се одсијече кривцу који уд. И ту је за кривицом одмах ишла глоба, а тјелесна је казан већ стајала иза глобе па се није мјерила по кривици него по глоби. С тога је у мислима о казни и могло бити да се човјек осакати. Често се у глобу узимало кривцу све имање; а често се с њом састављао и затвор и тјелесна казан. У опште мјера је казни била новчана глоба, а с тога се опет тежина казни мјери стањем кривчевим. За један пријеступ једноме није било ништа платити глобу, други

[1] Крчк. стат. 1388 гл. 1, 14, 24.
[2] Arkiv za povjestn. jugoslav., 1852, II, str. 278.
[3] Рајц, Зборн. Вал., стр. 183, 184, 186. Мљет. стат., гл. 1.

је плаћао цијелијем имањем својим, а трећи губио живот или уд, без којега се не може радити, којим се хранио. Како зликовац, који се откупио, тако и осакаћен неваљалац остајаше као и прије општини рђави чланови. Сакаћење и врло честе глобе свједоче да мисао о казнима још није била зрела у далматинским општинама. Казни су остајале без онога на што највише треба да иду, а то је да се поправи рђав човек и да се у напредак не може зло учинити. Не знамо добро како се уз казни гледало кога је ко реда; јер у статутима не налазимо о томе колико би требало. Разлика се између редова могла пазити двојако: према кривцу и према оштећеном. У првом случају, кад се пазило на ред онога који је зло учинио, можемо за главно навести ријечи Рацција, који каже за племиће да „нијесу жалили један другога у стварима криминалним", а то ће рећи да се богатијим племићима ударала већа глоба. На смрт осуђеним племићима сјекли су главу а простаке су вјешали.[1] У опште како је у општинској влади јача била властеоска дружина, не треба мислити да та дружина није умјела за себе боље што наредити него за друге. У другом случају као да криминално право у општинама није гледало кога је реда онај коме се чинило криво, — и то му је било најбоље; јер је гледало само на пријеступ и у оштећеном видјело само човјека а не члана општине. Тако је на Корчули живот губио племић, који би учинио силу женскоме чељадету, било племенито или не. Штета што више о томе немамо ништа. Али се разлика само уз тјелесне казни није гледала, а како је ствар остајала на глоби или на затвору, одмах се гледало кога је увријеђени реда. На Корчули за насиље учињено дјевојци племенитој племић је плаћао 100 дуката и бацао се у тамницу на 6 мјесеци, а за насиље учињено простој девојци плаћао је племић само половину, 50 дуката, и био затворен само 3 мјесеца.[2] У Котору кад би роб ударио слободнога, шибали би га бичем, а кад би увриједио племића, жигосали би га по лицу, шибали га бичем и водили по граду; а кад би увриједио другога роба, платио би 6 перпера.[3] За чудо је како у другим статутима, а на име у

[1] Рајц, Зборн. Вал., стр. 72.
[2] Рајц, у истој књизи, стр. 186.
[3] Рајц, у истој књизи, стр. 129.

онима које знамо, у винодолском, крчком и мљетском, нема наредбе у којој би се гледало кога је ко реда: у њима колико има много чланака о казнима, опет се ништа не помиње за ред којега је кривац или увријеђени. Истина да су нека зла чешће чинили прости људи, као што је крађа, пожег, похара, потра итд.; али је било и таковијех, која су могли чинити и племићи: свакојако је то ћутање веома чудно и узрок ће му тешко бити што друго осим што у писаним законима није било цијело обичајно право, које се по општинама држало. Кад се пореди законик Душанов са законима далматинских општина, долази човјеку да се диви како су казни различније и на боље намијењене у Србији. На том је путу Србија ишла мимо општине далматинске, и у законима се њезинијем види исти поглед, иста грађанска мисао, која се више пута показала у радњи цара Душана, правога уредника своје земље. Новчана је глоба врло ограничена и дано јој је најприличније мјесто у судном праву. Она је у оваквом реду: 6, 50, 100, 300, 500, 1000 перпера. Узимала се кад би свјетски човјек судио у црквеним дјелима (З. чл. 11), за псовку (З. чл. 45, 46), за потру (З. чл. 66), за врачање (З. чл. 72), за убијство (З. чл. 73, 81), кад би ко опсовао свештеника (З. чл. 82), кад би себар себру оскубао браду (З. чл. 86), кад би ко у пороти неправо судио, за које се осим 1000 перпера глобе још и морално казнило: није се таким поротницима више вјеровало, није слободно било **да се кто ѡть нихь ни моужи ни жени** (З. чл. 156). Још се глоба узимала: кад би ко без царева писма затворио кога у тамницу (З. чл. 178); кад би ко силом оштетио дубровачког а и другог трговца (С. бр. 23, 25, 36; З. чл. 103, 106), ко би сметао куповати и продавати жито (С. бр. 29), ко би радио против уговора учињеног с Дубровчанима за Стон и Рт (С. бр. 37), ко би узимао незакониту царину (С. бр. 40, 50), ко би радио против уговора с Дубровником (С. бр. 70) и најпослије кад се Дубровчани са Сасима не би судили онако како је наређено у краљевом писму, т. ј. не поротом (С. бр. 25). Од себра се узимала мања глоба него од властелина; али се за то глоби још додавала тјелесна казан (З. чл. 72, 81); исто смо видјели и у далматинским општинама. Ту се гледало кривцу на стање: сиромах себар није имао откуда дати онолику глобу колику

богат властелин. Каткад се глоба није узимала у новцу него су се узимали волови: кад властелин не би дошао на суд, узимало му се 6 волова (З. чл. 49), а толико се плаћало и за потру учињену нахвалице (З. чл. 65). За све су друге кривице биле казни моралне и тјелесне. Ко би учинио што против црквенога права, казнио се понајвише морално: свештеницима се узимао чин, а за мито и чин им се узимао и метала се на њих клетва (З. чл. 10, 20, 28, 196); свјетски су људи могли изгубити благослов, могли су бити растављени са женом, одлучени од цркве и изгнани (З. чл. 2, 3, 4, 30). Кадшто се пресуда изрицала по закону св. отаца (З. чл. 5, 7, 89, 131). Оштро су се казнили калуђери који би учинили што против манастирског устава: који би се калуђер свукао, допадао је тамнице (З. чл. 19); који би узео мито, бивао је изгнан из калуђерства и бијен (З. чл. 196). Али су најоштрији закони били за јеретике. Зна се да је Душан много радио за православну вјеру и преносио је у отете земље, у којима би нашао другу вјеру. Тако је н. пр. у Босни укинуо многе римокатоличке парохије и мјесто њих поставио православне. Отуда се с једне стране разумије за што је у законику споменуто за „јеретике“, под којима ваља разумјети римске католике према „хришћанима“ или православним; а с друге за што су онаке границе постављене јеретицима који би ступали у свезе с православнима. Православни који би прешао у латинску вјеру, ваљало је да се врати у православну: иначе му се судило по закону св. отаца (З. чл. 5.) А тако је бивало и римокатоличком свештенику који би обратио у своју вјеру православнога (З. чл. 7). Који би се римокатолик оженио православном, ваљало је и сам да пријеђе у православну вјеру: иначе му се узимала и жена и дјеца и имање и он био изагнан (З. чл. 8). Који би се јеретик крио код православних, њега би жигосали по образу и прогнали, тако би жегли и онога који би га тајио (З. чл. 9). Ко би продао православнога иновјерцу, одсјекли би му руке и језик (З. чл. 21). У једну руку и требаше тако оштри закони; јер у Босни, која се особито овдје мисли, католицизам јако напредоваше обраћајући народ, а у томе му помагаху судбине те земље. Будући близу приморске Далмације, гдје владаше *латинска* вјера, и стојећи готово без прекида под врховном

влашћу римокатоличке Угарске, Босна и њезини бани тако се везаше с Италијом и Угарском да се већ не могоше откинути од вјере, коју утврди западно свештенство; пријетње папинске бановима, које се опираху на многи народ латинске вјере, и ударање јачих угарских краљева, тако стегоше банове у радњи да преко своје воље мораше ставити латинску вјеру пред православну и пред јерес патаренску, којима у срцу многи од њих бијаху добру ради. Душан побједу своју употреби да унесе и утврди православну вјеру у Босни: за то потребна бијаше брза и оштра радња и отуда се разумију они чланци у законику, које казасмо. У грађанским су пословима казни ишле од накнаде од онога који би пропустио зле људе да плијене (З. чл. 137, 152, 159, 161, 162, 163) до тога да се са свијем затирала кућа ономе, који би узео мито или стерао црквена човјека у неропшину или под државне дужности (З. чл. 24, 35, 196). Који би управитељ учинио коме штету на приселици и власт на зло употребио, узимала би му се област или држава (З. чл. 139, 152). Који би неропси побјегли од својих господара, жигосали би се, распорио би им се нос и бацили би се тамницу (З. чл. 205). За криминалне кривице, осим глобе, којом се узимало све имање ономе који би опсовао судију (З. чл. 27), и не само се све имање узимало него се и у затвор метао онај који би учинио силу приставу (З. чл. 94), још су биле и тјелесне казни, као: бој и тамница за онога који би пијан ударио кога не окрвавивши га (З. чл. 168), рука би се одсјекла ономе који би оскубао браду властелину или добру човјеку (З. чл. 85), обје би се руке одсјекле ономе који би нахвалице убио кога (З. чл. 73); одсјекле би се и руке и нос ономе властелину и себру који би се на силу оженио од свога реда, а тако и кад властеока **блоудь оучини своимь члокѣкомь** (З. чл. 47, 189); за збор себров сјекле су се уши и жигосало се (З. чл. 61); руке су се сјекле и језик приставу који би пресуду извршио другчије него што треба (З. чл. 165); рука се сјекла и око се узимало ономе који би пијан окрвавио кога (З. чл. 168); сјекао се језик и уши приставу кад се нађе крив (З. чл. 190); лупежу се узимао вид а хајдук се вјешао стрмоглав, тако и злочинац и опадник и јатак (З. чл. 123, 124, 125, 126, 167, 171); вјешао се себар кад би се на силу оженио властеоком и сваки

који би убио свештеника (З. чл. 47, 83), најпослије спаљен је био ко би убио оца или матер или брата или дијете своје (З. чл. 84. 87). Села су се палила и расељавала, у којима би се нашли златари, који су у оно вријеме и новце ковали па је била заповијест да само по градовима могу сједјети (З. чл. 181). Ово су све казни у законику. Међу њима не налазимо да се кривцу глава сјекла; али зар тога није било? У Босни је било, као што се јасно види из писма Ђурђа Војисаљића (С. бр. 118); а јамачно је било и у Србији. Ваља још додати да смо довдје видјели како се казнило кад се нашао кривац; а кад би се сакрио, онда по себи се разумије да је за њега одговарало опште јемство и тада је мјесто тјелесне казни долазила глоба. Одавде се види и разлика између далматинског суда и српског. Душану на похвалу ваља признати да је радећи у овом послу самостално отишао даље од својих приморских сусједа. Његове су наредбе за казни биле правилније и пробитачније: у њима је било све што је требало да би се послије достигло оно за чим казни иду, а то је да се зло не чини. Кад одређујући казни треба гледати да се чување општинскога мира подудара с човјечношћу, онда новчана глоба најмање одговара и једном и другом. Душан је умио боље сложити то двоје: што су се кривци затворали, изгонили и живот им се узимао, тијем се држава чувала да се зла не понављају, а друго уз моралне се казни гледао у кривцу човјек, те се њима радило управо око савјести његове. Што се тиче човјечности, ваља признати да је Душан истина дао мјесто моралној казни држећи се црквенога права, које стари Срби чуваше особито у Властарову правилнику, али се опет није могао са свијем отргнути од свога времена и стати изнад ондашњих доста грубијех мисли. У њега још није било оне мисли која се и у других народа подигла много позније напредовањем рода човјечијега; у своме законику, који је пошљедак — ако и не сав — свега онога, што је народ за правду израдио у своме животу, није умио сложити важност која је у кривици с благошћу која треба да је у казни. Што су се кривци сакатили и на различне им се начине живот узимао, то не говори добро за њега; али — још једном кажем — за то није крив он него дух времена који по мало умекшава људе. Осим тога, као што рекосмо, било

је и за државу штета што су се људи сакатили, и то је законику један од најглавнијих недостатака за грађански живот. Али се и то накнађа другим достојанствима, међу која ваља узети ону правилну мисао о пријеступу, по којој главно лице бијаше онај коме се чини криво а не који чини криво. С тога је и кривица, учинио је ко му драго и коме му драго, била једнака пред законом, и само се мијењала казан а није слабила према реду у који припадаше кривац. Дакле се у пријеступу гледало на онога ко је учинио пријеступ. Ово ћу потрдити 45. и 46-тим чланком законика, у којима је за личну увреду наређено: **властелинь, кои ѡпсоүе и ѡсрамоти властелинүнца, да плати .р. перперь, и властелинүнць, аще ѡпсоүеть властелина, да платить .р. перперь и да се біеть стапи. и аще властелинь или властелинүнць ѡпсоүе себра, да плати .р. перперь. аще ли себрь ѡпсоүе властелина или властелинүнца, да платить .р. перьперь и да се ѡсмоүдить.** Овдје је као што се види глоба једнака и за властелина и за властеличића и за себра, дакле је и једнака мјера за пријеступ. Само кад се одређују казни, властелин се не казни тјелесно као властеличић, нити се жигоше као себар. Тијем пријеступ ни мало не бива слабији у свом значењу, него је оцијењен једнако, био учињен коме му драго; а што се властели лакше казне, то је само ради њихове дружине. Још ћу напоменути чл. 81: **аще оүбіе властелинь себра оү градоү или оү жоупѣ или оү катоүноү, да плати тысоүщоү перьперь. аще ли себрь властелина оүбіеть, да моү се ѡбѣ роүцѣ ѡтсѣкоүть и да плати .т. перьперь.** Овдје је глоба за властелина још мања него за себра; али је кривици мјера потпуњена тјелесном казни мјесто новчане које себар не би имао да да. Чим се дакле пријеступ дотицао дружинских права, одмах му је значење долазило и од дружине, којој чињаше моралну штету, а мјера се казни одређивала према дружини увријеђенога. Чланак 47 одређује да се казни за насиље: **аще кои властелинь въꙁьметь владикоү по силѣ, да моү се ѡбѣ роүцѣ отсѣкоүть и нось ѡтрѣжеть. аще ли себрь въꙁметь владикоү по силѣ, да се обѣсить. аще ли своюю дроүгоү въꙁметь по силѣ, да моү се ѡбѣ роүцѣ ѡтсѣкоүть и нось оүрѣжеть.** Кад себар увриједи властеоску дружину, већа је казан него кад властелин или себар увриједи своју дружину: у пошљедњем је случају казан једнака и за властелина и за себра. Узрок је разлици у казни очевидан; кривица је била такова

да је вријеђала цијелу дружину, те је требало чувати вишу дружину од нижих. А и овдје се гледа на дружину онога који вријеђа, и само се по томе казан увеличава или умањава; а како нема разлике између онога који вријеђа и онога који се вријеђа, нема разлике ни у казни: властелин се казни као и себар. Дакле пријеступ као пријеступ остајао свагда једнак и свагда имао једнако значење пред законом. Тако су и чланци 85 и 86 основани на дружинским правима. У њима се одређује да се одсијече рука ономе који оскубе браду властелину или добру човјеку и да буде глоба 6 перпера кад браду оскубе себар себру. Ту се види бистар поглед, који је распознавао у пријеступу ону страну, којом је највећма вријеђао општину; ту ваља Душану на похвалу казати да је умио сложити права човјечија с правима дружинским, и знао гдје управо треба поставити границу између казни за човјека и казни за дружину. Тијем закони његови долазе згоднији и разумнији од закона далматинских општина. Друго је достојанство у погледу Душанову на казни што се у њему јавља мисао нова са свијем супротна новчаној глоби и општем јемству и много приличнија државним начелима, а то је мисао да се у напредак не чини зло. Ова је мисао највећма изречена у наредбама за гусу и крађу, зла, којих је у оно вријеме било највише ради стања у ком је онда био народ и градска и земаљска обрана. Душан нареди како хајдук и крадљивац не ће понављати свога зла: по вьсѣхь ꙁємлıахь и по градовѡхь и по жоулахь и по краиꙑѣхь хоусара и тата да нѣсть ни оу ҹıємь прѣдѣлоу. и сїнмь ѡбраꙁѡмь да оумалить се татьба и хоусарьство. оу коємь се селѣ ѡбрѣщєть тать или хоусарь, тоꙁи село да се расиє, а хоусарь да се ѡбѣсить стрьмоглавь, а тать да се ѡслѣпить... (З. чл. 123). Знамените у том чланку ријечи да нѣсть и да оумалить се и оштре казни, послије којих кривци нијесу могли више чинити пређашњега зла, показују у владаоца силну вољу и нов поглед на чување народнога мира. Ласно је видјети на што је ишло старање владаоцу: није мислио само да се врати зло за зло него се старао да се у напредак не чини зло. У опште ваља казати да је српско право било боље од далматинскога у начину којим је казнило и у ономе што је казнима докучивало. И једно се и друго бијаше развило на својој земљи и према начелима, од којих се бијаше сложио живот и једнога

и другога народа. Трговачка општина бијаше саставила себи мисао како треба казнити и шта треба казнима докучити и може бити да је била њом задовољна, јер се подудараше с тежењем за добитком, које је главно трговачкој приморској држави. Али је Србија под управом самодржавном и у времена Душанова силно тежећи к напредном грађанском и државном животу добила од својега владаоца боље јемство за грађанске свезе и државни мир и народно добро. Прем да још нијесу све казни које подупираше старина у то доба одговарале потребама новога реда: али се опет сила власти већ јасно показала у оштром и правилном разређивању казни и у дужностима које се дадоше чиновницима. Ријечју, Србија бијаше претекла Далмацију; и док Далмација, као што се види из статута, стајаше на једном мјесту, Србија створи себи ново начело, у коме бијаше сјеме свему напредовању у грађанским и државним стварима.

Видјели смо различне судове постављене за распре које би имали Срби с Дубровчанима; видјели смо суд на самом састанку: даље суд саме врховне власти, суд државнијех судија и других људи који имаху право на то и најпослије суд поротни. За тијем смо видјели како се даље расуђивало по законима између Далмације и Србије и по уговорима између њих. За друге се судове не спомиње у наредбама које су биле по тијем уговорима; али је било случајева, кад су обје стране мимо одређени суд избирале себи судије па на њихов суд пристајале. Изабрани је суд био у обичају и у Далмацији и у Босни, а без сумње и у другим крајевима српскога народа. У далматинским се општинама кад што и влада мијешала у бирање судија; изабрани је суд изрицао пресуду по већини гласова, ако је било неколико судија, и пресудом се његовом свршивала ствар.[1] У законику Душанову нема тога суда само за то што је био приватан суд, којему основа бијаше воља обију страна да ће пристати на суд једнога човјека или више људи које избраше саме. Он је стајао даље од сваке званичне судне радње, па није ишао у законик. У Босни смо видјели тај суд у расправа домаћим, грађанским и државнијем. Како је требало

[1] Рајц, Зборн. Вал., 151, 180 181.

избране судије да буду људи поштени, тако су оне биле и „добри мужи“. У расправама Сандаља с матером (С. бр. 93); Косаче са женом и синовима (бр. 142); у суду о важности дјела, које би учинили властели против свога владаоца (С. бр. 118, З. А.); у суду између Твртка II и Дубровника (С. бр. 8) радња добријех људи није ништа друго него изабрани суд. За примјер избранога суда напоменућу онај што га је поставио Твртко II: знатан је тога ради што је у писму наређено много што треба. Кад Остоја ратовавши с Дубровником побјеже, земље његове узе Твртко и нађе да су војводе Остојине Сандаљ и Павао Радиновић и неки други Бошњаци притисли имање дубровачко: тога ради одреди изабрани суд: од Босне да буду двије судије: Вукац Храпић брат Сандаљев и други властелин кога пошље краљ; а од Дубровника такође двије судије које одреди општина између своје властеле; а састанак да буде или у Конављу или у Требињу или у Попову, гдје се Вукцу свиди; на рочиште да дођу судије до шест мјесеци од дана кад је писано писмо, ако ли кнез Вукац или други босански судија или дубровачке судије не би дошле до тога рока, онда да су дужни гледати да дођу послије рока што прије. За што све четири судије једногласно или више њих кажу да је узето Дубровнику пријеваром а не по правди, оно треба вратити и платити Дубровнику; и што реку судије, на оном да остане и да му се нико не противи. Ево какав је био избрани суд за државне послове. Овдје судије не поставља врховна власт као државне судије, нити се таке судије заклињу да ће право судити, као што се заклињу државне судије и поротници; него их по својој вољи бирају стране које су пру; њихов суд изречен по савјести вриједи колико и суд државнијех судија или поротника. Тужбе на избрани суд нема.

Довде разгледасмо како се судило између Србије и Дубровника: али још треба додати двоје: како се у Србији судило између Дубровчана и Нијемаца, и између самијех Дубровчана и између самијех Нијемаца. Распре странијех трговаца намјерише српске владаоце да поставе и за њих законе. За Уроша I по свој прилици још је мало било Нијемаца у Србији, чега ради и не спомиње за њих у својим писмима; али Милутин понављајући уредбе оца својега нађе за потребно додати

да се Нијемци у распри са Дубровчанима суде поротом (С. бр. 25); исто потврдише деспоти (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137). Ријечи у Милутинову писму: **прѣдь тѣми да се распраклаю** додане да би смисао био јачи, тако и ријечи деспотскијех писама: **да се не моуче прѣдь господство ми** (или **нась**) **ни прѣдь кефалию нашега** свједоче да за Нијемце, који су се прели с Дубровчанима, у Србији није било другога суда осим пороте. Исто су уредили деспоти за саме Нијемце, који по истијем писмима дужни бијаху судити се између себе поротом. А деспоти су наредили и између самијех Дубровчана како ће се судити. У њиховијем писмима стоји: **и що се пре мегю собомь доубровчане, или се боуде оучинило в срьблюхь или оу Доубровникоу, да се пре прѣдь коунсоуломь** (у другима **коунсвли**) **доубровьчкымь** (у другима **двбровьчкыми**) **и прѣдь ниxь соудіами. и що соуди коунсоуль и нѥгове соудіе на томь да стою. ако ли би не хотель доубровчанинь стоꙗти на томзи соудв, да ѥ волꙗнь коунсоуль и нѥгове соудіе оногаи свезати и држати докле плати што ѥ осоугѥнь** (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137). Из те наредбе видимо да су се Дубровчани судили са свијем друкчије него Нијемци. Нијемци у својим распрама потпадаху под пороту, а Дубровчани за своје тужбе имаше свој особити суд пред својим консулом и судијама. На таки су суд дужни били пристати, а нијесу га могли смести ни главари ни друге власти, ни сами деспоти ни њихова родбина. Отуда још видимо да су Дубровчани имали у Србији свога консула, о којему ништа више не знамо. А што се тиче судија, могле су бити и заклете и државне, јер им наша писма не разликују имена. Ријечи **в срьблехь или оу Доубровникоу** показују да су се Дубровчани за своје ствари судили у Србији са свијем онако као да су у своме граду.

За првијех краљева српских још је којегдје бивало самовласнога расправљања с кривцем, и Дубровчани га сами чинише, али у то вријеме већ молише да се не расправља друкчије него судом и по правди. Већ не вјероваше руковању и против њега радише не један пут; за то требаше заклетва и свједоци. Стари се састанци оставише. За распре са Србима судише или сами владаоци или државне судије или порота или изабране судије. Готово у једно вријеме налазимо судове у кратко уговорене с баном босанским Нинославом, који се опире на писмо Кулиново од свршетка XII вијека, с кнезом хумским

Андријом, и с краљем српским Урошем I. Али уговоре, у којима се само каже да се суди по правди а нијесу постављена ни каква правила за суд, налазимо и пре Уроша, за краља Радослава, који пише у своме писму: **то да се исьправлна соудомь правымь божьствьнымимь ꙗкоре да є право и безьгрѣшьно кралевьствоу ми и вамь вѣрьнимь ми приꙗтелемь.** Много су пуније постале наредбе за суд за Душана. Тај је славни владалац како у свему тако и у овоме претекао своје вријеме давши нов правац, нов живот пословима својим са сусједним државама. Наредбе његове за суд у уговорима с Дубровником поредећи с пређашњима човјек се диви с каквом пунином долазе у први мах мјесто пређашњих кратких и испрекиданих. А поредећи их са закоником његовијем видимо гдје се многе с њим лијепо слажу; али још видимо да нијесу све ушле у законик него су им требала особита писма, које показује да су важни и многи послови између Србије и Дубровника имали особити раздјел у државној радњи, у којем је мудри владалац радио мудро као и у унутрашњем уређивању своје државе. Што у уговорима његовијем за суд гдјечега нема што је требало, то је за то што су се онда највише држали старога обичајног права, које будући познато није требало да се пише; него се писало само оно о чему се могло сумњати. Али што су нека питања разложена са свијем потанко, с тога и у наредбама Душановима ваља признати већи ум и вјештину у суђењу тако да је сину његову остајало само поновити ријечи очине од слова до слова.[1] Тако и деспоти с родбином својом преписујући један другога писма немаше у главноме казати ништа ново. Све су се њихове наредбе развиле из наредаба Душановијех добивши само бољу округлост. Узрок је томе с једне стране што је Душановијем наредбама у свези с обичајним правом гдјешто недостајало, а с друге што судбине државне нијесу дале деспотима боље пазити на унутрашње послове. Више смо пута казали па и сад кажемо да је за деспота српских унутрашњи ред остао ондје докле се за Душана бјеше развио, а у многоме којечему ударио и натраг ради злијех околности. Ни толико правила за суђење не налазимо у пословима између Дубровника и Босне. А била су ја-

[1] Испореди С. бр. 43 с С. бр. 50.

мачно, јер иначе не би било ни послова међу њима. Али како је власт српских царева прешла нешто на босанске краљеве, који се издаваше за потомке дома Немањина и за представнике остатка српске самосталности, то су се и све уредбе, које су вриједиле у Србији, морале држати и у Босни, разумије се према мјесту: а с тога босански владаоци немаше их за што понављати. Отуда се само може разумјети за што је у босанским писмима врло мало наређивано за трговину а још мање за суд. Осим што се нешто само уопште каже и што се описује избрани суд, који је поставио Твртко II, не налазимо у њима ништа што би било ново или колико му драго даље развијено. По свој прилици Дубровчани бијаху задовољни обичајним правом и само износише новијем краљевима старе уговоре на потврду. Једна важна црта разликује право дубровачко од сусједнога српског, а то је развитак личности, у чему приморске општине претекоше Србе. Али опет новчана глоба, која тако честа бијаше у општинама, нити је чувала општине од зла нити поправљала самога кривца, и што се ње тиче, општине стајаху ниже Србије, гдје се са свијем друкчије мислило о казнима. Пред нама су два права: једно пола словенско а пола римско, које се одвоји и узе особити правац према општинском животу; а друго чисто словенско, српско, као право народа самосталнога, које имаше у себи самом живот и развитак. Не може се казати за ова два права да је само једно за собом занијело друго; али се не може казати ни да нијесу једно друго према себи дотјеривала, које се највише показивало у уговорима а најмање у законима дубровачким и српским.

Изнутра је Дубровник као и остали приморски далматински градови и острва био уређен са старјешинством влавластеоским. Негда се Далмација по свједочанству Константина Порфирогенита[1] звала сва земља између Драча или Бара и Истре и Дунава. Али је још Лучић[2] напоменуо да ту Константин разумије под Далмацијом сав Илирик осим Норика, и да је права Далмација приморје од ријеке Дрина до ријеке

[1] Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III. De Adm. Imp. c. 30, p. 141.

[2] De regno Dalm. et Croat., l. I, c. VI. — Bandurii Animadv. in l. de Adm. Imp., apud Stritterum, II, 18.

Арсије у Истри. Ту су у старо вријеме владали и по приморским градовима и острвима живјели Римљани.[1] Авари VI и VII вијека, а за њима и Словени почеше обарати градове и истребљавати Римљане: „побише све грађане и освојише цијелу Далмацију и ондје се населише, осим неколико малијех мјеста на мору, која им се не предадоше него осташе под римском влашћу, јер живљаху од мора; видећи дакле Авари ону земљу да је врло лијепа, ондје се настанише".[2] ..... „А кад их пустише, све Римљане изагнаше (Словени) из мјеста, па и славни град Солин узеше; и ондје се утврдивши стадоше плијенити и по брдима и равницама Римљане истријебише и њихова мјеста узеше, а Римљани у приморју осташе па се онуда и сад држе; *ἅτινά εἰσι τάδε κάστρα, τὸ Ῥαοῦσιν, τό Ἀσπάλαθον, τὸ Τετραγγούριν, τὰ Διάδωρα, ἡ Ἄρβη, ἡ Βέκλα καὶ τα Οψαρα*, а људи који у њима живе и сад се зову Римљани".[3] Из овога се свједочанства Константинова види да су се још онда, кад Авари и Словени ударише у Илирик, одвојили неки приморски градови од остале Далмације оставши једнако под влашћу византијском. Сјеверни дио Далмације узеше Хрвати а Срби јужни. Римски градови осташе: Дубровник, Сплет, Трогир, Задар, Раб, Крк и Осор, и народ се једнако у њима зваше Римљани. Константин говори још за неколико малијех које насељенијех које пустијех острва и градова, који се с поменутим насељеним градовима и острвима зваху римска Далмација. Они по његовијем ријечима кад их Словени освојише осташе без својега народа и опустјеше: *τὰ δὲ λοιπά (νησία) εἰσιν ἀοίκητα, ἔχοντα ἐρημόκαστρα.,. τὰ δὲ λοιπὰ κάστρα τὰ ὄντα εἰς*

[1] Romanorum colonias in Dalmatiam ante Diocletianum reipublicae Romanae tempore deductas patet tum ex scriptoribus tum ex inscriptionibus antiquis ac aliis monumentis, quae in Dalmatia adhuc supersunt. Vide Lucium de regno Dalm. et Croat., l. I. Banduri Animadv. in l. de Adm. Imp., Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III, p. 335.

[2] Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III, de Adm. Imp., c. 30, p. 143. — Stritter, II, 21. — Шафарик, Slow. Starožit., II, IV, 634.

[3] Corp. Script. Hist, Byz., Const. Porphyrog., v. III. do Adm. Imp., c. 29, p. 127. — Stritter II. 17, 20. — Шафарик. Slow. Starož., II, IV, 636.

τὴν ξηρὰν τοῦ θέματος καὶ κρατηθέντα παρὰ τῶν εἰρημένων Σκλάβον ἀοίκητα καὶ ἔρημα ἵστανται μηδενὸς κατοικοῦντος ἐν αὐτοῖς.[1] Али као да није баш са свијем тако. Истина Бандурије каже за градове Дубровник, Спљет, Трогир и Задар „да су се људи у онијем мјестима звали Римљани, што се из Рима онамо доселише, како пише Константин Порфирогенит, и што латински језик дуго чуваше, како пише В. Тирије";[2] опет судећи по општем духу властеоске дружине у приморским општинама и по једнакој њиховој унутрашњој уредби и законима може се слободно казати да се римски народ сачувао од Словена не само по градовима и острвима које помиње Константин, него и по неким другим, или се барем у пошљедњим помијешао са Словенима. Истина је и то да је цар Никифор учинивши мир с Карлом Великим године 810 уговорио да остану његови исти градови и острва: Задар, Трогир, Спљет, Дубровник, Осор, Раб и Крк,[3] и да је Василије Македоњанин заповједио истијем градовима и острвима свима оспм Дубровника да плаћају сваке године данак великоме жупану хрватском;[4] опет то показује само да је Далмација једнако била под Византијом, а томе узрок бијаше колико народ толико и значење градова Задра, Спљета и Трогира. Доиста сва познија историја далматинска до године 1420 показује да су ти градови свагда били глава другим градовима и да је њихова судбина прекидала судбину осталима. Млечићи се особито отимаше за те градове. У Задру и Спљету бијаху архиепископске столице; особито Задар, ако се и није по закону држао за главни град Далмацији, опет је то био у ствари. Ето за што Византијнци присвајаше те градове као кључ од све Далмације, као најбољи дио њезин, прем да

[1] Corp. Script. Hist. Byz.. Const. Porphyrog., v. III. de Adn. Imp., c. 29. p. 140.

[2] Incolae illarum urbium Romani appellati sunt, quod Roma illuc commigraverint, ut scribit Constantinus initio hujus (XXIX) capitis et quod Latinam linguam diu servaverint, ut tradit Wilh. Tyrius. l. 2, c. 27. Animadv. in l. Const. Porphyrog. de Adm. Imp., Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III, p. 336. — Stritter, II, 23.

[3] Шафарик, Slow. Starož., II, V, 667.

[4] Corp. Script. Hist. Byz., Constant. Porphyrog., de Adm, v. III. c. 30, p. 147. — Stritter II, 399.

нема сумње да им је и народ био чист римски. Али од XII вијека губе ти градови државну особину и с осталим приморским градовима Шибеником, Нином, Скрадином, Омишем, Клисом и др. и с острвима прелазе под власт угарску. Име Далмација пада на цијело приморје византијско или римско и словенско. Једнак живот и судбина укиде разлику између три римска града и осталијех приморских општина: не би за што разликовати римску Далмацију од хрватске, јер обје живјеше једнако и стајаше под једном влашћу, под угарском. Нема се за што казати да по другим приморским градовима и острвима није било Римљана кад су дошли Словени. Дубровник се и острва пословенише у X вијеку; Сплет, Трогир и Задар доцније.[1] По Лукарију Дубровник је XI вијека већ почео употребљавати словенски језик.[2] Басна или приповијетка о Павлимиру, како је побјегао у Дубровник од немира у Србији, које каже Мелетије и Дукљанин,[3] а за њима Трубер,[4] Апендини[5] и Енгел,[6] само показује да се словенско начело веома рано угнијездило у Дубровнику а послије овладало римским. Статути су крчки и мљетски од XIV вијека писани словенским језиком. Али су се опет грађани далматински сјећали римскога својега подријетла, као што и видимо доцније гдје истискују словенски језик. У Трогиру се до XV вијека употребљавао словенски језик; али од тога времена би наређено да се на скупштинама великога вијећа говори или латински или италијански; у Задру су се огласи читали латинским и словенским језиком.[7] У Дубровнику је године 1472 био забрањен у великом вијећу словенски језик и мјесто њега примљен латино-дубровачки, тј. искварени италијански.[8] Кад узмемо на ум каквим су се особинама разликовали у Далмацији при-

[1] Шафарик, Slow. Starož., II. V. § 34, 3.
[2] Annali de Rausa, стр. 15. — Рајц, Зборн. Вал. стр. 3 и даље.
[3] Schwandtn. Script. rer. Hungarn. t. III, c. XX, p 487.
[4] Schwandtn. Script. rer. Hungarn. t. II, c. 191.
[5] Дио I, разд. II, кн. II, стр. 238.
[6] Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 55.
[7] Рајц, Зборн. Вал., стр. 5.
[8] *Appendini*, I, стр. 205.

морски градови од осталијех градова, како су љубили самосталност, како су живо радили и трговали, какав им је био унутрашњи ред и начин живљења, какав им је био дух у властеоства, како им је био развијен суд и личност, онда ћемо признати да ако су се и пословенили ти градови, опет се словенска стихија подвргла страној, којој с једне стране помагаше непостојана срећа, које за дуго бијаше Далмација колебавши се сад између Хрватске, Млетака и Византије, сад између Млетака и Угарске, а с друге стране њихова трговина, нова знања, нова радња. На сјеверу је исто било с трговачким градовима. Не може се казати да Дубровник, Сплет, Трогир и Задар нијесу били растило римском изображењу; али се не може допустити да је само у њима и на њиховијем острвима била римска стихија. Многе су околности, као што видјесмо, брисале разлику између њих и приморских сусједа њиховијех У пошљедњим је словенска стихија била много јача.[1]

Али једнаки унутрашњи ред у далматинским општинама (а не само у правој или византијској Далмацији) изводи питање: како су стајале једна према другој римска и словенска стихија? Најприје ћемо напоменути да је једнак живот и једнака судбина свијех њих, осим Дубровника, помагала да се сложе обје стихије. Овдје је важно што свједочи Константин Порфирогенит да се римски народ сачувао у Дубровнику, Сплету, Трогиру и Задру а остали градови да су опустјели: дакле кад се у пошљедњима населила нова словенска општина с новијем начином живљења и новијем мислима, онда је у првима стари живот остао у пређашњој сили с пређашњом општином. Тај је живот трајао од кад се појавише у историји градови: а знамо да су били познати још првијех вијекова по Христу.[2] Епидавар основаше Грци, те се у њему морао показати исти општински правац, који је био у Грчкој; под римском је владом остао општина. Прем да се за друге праве далматинске градове не зна кад су основани, опет се може казати да су основани били прије римскога царства[3] и по томе да су били онаке општине

[1] Рајц, Зборн. Вал., стр. 4 — 8.
[2] Шафарик, Über die Abkunft der Slaven. Ofen 1828, стр. 158—180.
[3] За Задар спомиње Гиртије који је живио у првом вијеку прије Христа. Види у Шафарика на истом мјесту.

какав је био и сам Рим. С њима ваља саставити и четири насељена права далматинска острва. Живот је тијех градова и острва био римски а унутрашња им уредба бијаше општинска с властеоством које бијаше најпретежније. Остали се далматински градови и острва, у којима бијаше јаче или само словенско начело, слагаху с њима у унутрашњем реду и у опште у свему животу свом. По томе ваља мислити да су оба начела, римско и словенско, допуштала општински ред с неком само разликом у управи. Што је слабије у свима овијем општинама начело словенско, то више над народом стоје племићи: а то показује с једне стране да је римско начело најглавнијих или правијех далматинских градова прелазило на остале далматинске словенске градове, гдје се могао наћи остатак начела с њим сроднога; а с друге стране што су се приморске далматинске општине више мијешале с Млецима и уопште с Италијом, гдје владаше племићи усред општинскога реда, то је у њима све већма слабила народна влада а јачала власт племићима. Док се особина живота у приморских градова још не бјеше са свијем утврдила, дотле како словенство бијаше јаче тај живот бијаше народни, које је доказао још Лучић, а види се и из неких домаћих споменика;[2] али још XII—XIII вијека завладаше са свијем племићи. Угледање на знатне римске патриције, као што се поносито називаше племићи дубровачки, задарски, спљетски и трогирски, обузе и друга сва богата племена, те по свима далматинским општинама богата и силна племена стадоше доказивати да су од старине Римљани и у лаж угонити историју. Тако нпр. Брачани измислише да су племићи солински пребјегавши на острво Брач с простијем народом сачували сва пређашња права своја и да прости народ, plebs, populares, ваља према њима да стоји исто онако како је стајао у Солину.[3] Па то је још мало, властела по мањим

[1] De regno Dalm. et Croat. I, II, c. 16, I, IV, c. 2.

[2] Види писмо од године 1184 писано на острву Брачу у Чикарела: Osservazioni sull' isola della Brazza, стр. 106. — Рајц, Зборн. Вал., стр. 13.

[3] *Ciccarelli*, Osservazioni sull' isola della Brazza, стр. 38. — Рајц *у поменутој* књизи, стр. 62.

градовима не хтјеше стајати под владом главнога града, који имаше своју властеоску дружину: назови-римско подријетло изједначи властелу свакога града, те се градови мањи ослобођаваше према своме развитку Ни један град, који је год имао своју општину и своју властеоску дружину, није могао стајати поред другога ако му није раван.

И тако видимо да је унутрашњи ред по далматинским општинама био једнак: по томе какогод сам народ тако и влада мораше у њима бити једнака. И доиста, у том се Дубровник не може одвојити од осталијех општина: што главно видимо у њему то је и у њима, а што је у њима то је и у њему. Диоба између редова у народу, живот и сама влада, закони и обичаји у главном су једнаки у Дубровнику и у другим далматинским општинама. Статути дубровачки могу онолико помоћи кад се разгледају закони других општина колико статути задарски, спљетски, трогирски, крчки, мљетски, шибенички, нински, корчулански, брачки, лиjезински, осорски, рапски, которски, истарски итд. могу помоћи да се разумију статути дубровачки. Напријед су разложене наредбе за судове, које су биле између Дубровника и српских земаља: сад треба разложити унутрашњи ред дубровачке општине. У томе најбољи извори могу бити Раци и Лукари, писци XVI вијека. Апендини је у првој књизи својих Notizie показао каква је била влада у Дубровнику по Лукарију и Черви; али закона није претресао казавши само укратко историју статута дубровачких. Рајц је израдио ову ствар по оригиналним статутима највише далматинских градова и острва, али се Дубровника није дотакао. У својем је дјелу о реду и правима приморских далматинских општина показао какав је био народ, каква влада, какви закони и судови у тијем општинама; али није могао употребити статута дубровачких и других неких општина. Матија је Бан у своме чланку: „Зрцало повјеснице дубровачке“ показао унутрашњи ред и законе у Дубровнику, али у кратко и не помињући извора, те се из његовијех ријечи тешко може узети што поуздано. Али и у нашим писмима што има о унутрашњем реду општинском, мало је па и то да би се добро разумјело ваља помоћи тражити у другим изворима.

У писмима се разликују три реда: властела, грађани и људи. Кнезови су или властела били први ред у граду. У другим се изворима уопште зову племићи, nobiles, али у писмима није у обичају то име. У другој половини XV вијека босански краљеви Тома Христић и Стефан Томашевић називају витезима неке дубровачке посланике властеоскога реда (С. бр. 140, 150, 154). Без сумње је ријеч витез показивала службу као и кнез и то вишу него што је била кнежева. Али у Дубровнику тешко да је била у обичају. Прем да је позната свима Србима, опет бих рекао да се као титула употребљавала само у Босни, јер се само посланици босанских краљева и властела у писмима зову витези; а у босанским је писмима то име дано и дубровачким посланицима може бити само части ради по босанском обичају. Сами Дубровчани и православни Срби у својим писмима нигда не дају својим посланицима тога имена. Може бити да је у Угарској била титула витез, па је оданде најлакше прешла у Босну. У два се босанска писма међу дубровачким посланицима спомиње Паскоје Растић, властелин дубровачки „витез краља Жигмунте“ (С. бр. 97, 100). Али је та ријеч само словенски пријевод њемачкога Ritter и значи особити ред, који је био у њемачким земљама и прешао у словенске под њемачком владом. У Чеха су били на гласу таки витези за Јована, Карла, Вацлава и Сигисмунда. Поносећи се тобожњим римским подријетлом својим, изображењем полу италијанским а полу словенским, и својим богатством властели се јако разликоваше од осталога градског народа. Зидаше велике дворе, градише богате фабрике, слаше лађе на све стране, потпомагаше науке и умјетности и отправљаше све важне државне послове. Разумије се да су били слободни од личнијех дужности и работа, да су у различним случајима носили особито одијело итд. Било је међу њима и таких који нијесу имали ништа осим имена властеоског па су с народом били једнаки; било је и таких, који су негда припадали у народ па из њега изашли добивши племство. Гледајући имена дубровачке властеле не може се не опазити да их највише има италијанску форму или да су постала од италијанских, н. пр. Мангеревић, Ломпридић, Марин, Паскали, Маргарић, Барби, Донатевић, Бенешић, Лампре, Јакета, Бавжелић, Жун или Жани, Матео, Теодор, Никола итд.

Сва та имена и многа друга покузују да је у вишем реду дубровачког народа једнако била помијешана народност италијанска са словенском: а то је морало бити и у језику. Доиста су по свједочанству Рацијеву дубровачка властела љубила италијански језик и италијанску књижевност. Нај јаче се господство италијанске стихије у Дубровнику показало у XV вијеку и у првој половини XVI вијека. У то вријеме многа словенска племена промијенише своја имена на италијански. Од средине XVI вијека и у XVII вијеку и послије опет надјача словенска народност. Процвјета красна дубровачка поезија, коју најзнатније властеоске куће подизаше. Тада италијанска племена стадоше прекрајати своја имена на словенски, те Гондоло, Палма, Бобали и многи други посташе Гундулићи, Палмотићи, итд. — Грађани или мјештани, populares, popolani, citadini, бијаху као и племићи лично независни и имаху једнако право трговати и радити занате. Многи су најзнатнији између њих имали земље и били на гласу трговином својом и богатством. Скупљали су се у братства, у еснафе, и на народне договоре. Ови су пошљедњи бивали само каткад, кад би се штогод особито догодило, и с владом су се договарали преко особитих људи, којима би власт дали и који се зваху парци градски, procuratores universitatis, procuratori del popolo. Грађани су носили оружје као и племићи, али су дужности имали друге: дужни бијаху радити различне работе и плаћати данак. Али и племићи који имаху земље даваху мјесто себе работнике, а то могаху чинити и грађани, ако који од њих држаше земљу и имаше од куда за себе дати работнике. Овај се ред умножи примивши у се осиромашиле племићке сроднике и ослобођене племићке поданике итд.— У трећем су реду били сељаци или тежаци, vilani, districtuales. Њих бијаше и нешто слободнијех, који добијаше земље с различнијем погодбама и по тијем се погодбама зваше годишњици, половници итд. Међу властелом и тежацима најглавније бијаше давање земље у закуп. Закупци бијаху лично слободни тежаци, али у многоме стајаху под господарима од земље, у којих често дјеца њихова бијаху у служби. Други су опет били привезани за земљу, glebae adscripti. Слободни су тежаци могли у одређено вријеме отићи од једнога господара другоме. Земља на којој су сједјели

тежаци бијаше или господска, или општинска, градска. Уопште од поданства посебним господарима ваља разликовати друго, по коме су сви сељаци били поданици Дубровнику, његови људи, како кажу писма. Ти људи бијаху народ старе дубровачке области и онијех земаља, које добијаше Дубровчани с различним погодбама од српских и босанских владалаца. Напред смо видјели да су се земље давале не само са свијем што на њима роди него и с људима који живљаху на њима. Сви су такови људи бивали поданици дубровачке општине остајући на земљи на којој прије бијаху. Још смо видјели како су људи уз рат пребјегавали од Дубровника к сусједима и на супрот. По томе се може мислити да сељаци у Дубровнику нијесу имали особитих правица према сељацима у сусједним земљама; а Санковићи дајући Дубровнику Конавље и Витаљину јавно рекоше да Конављанима и Витаљињанима може не бити мило обећавши ако не буду послушни да ће **всомь силомь ѡбратити ихь и подьбити подь господцтво и ѡбласть дубровачькꙋ** (С. бр. 78). Са сељацима и даним земљама прелазише под власт дубровачку и посебни господари од земаља постајући тијем и чланови општине дубровачке.

У писмима се гдјешто спомињу Власи међу дубровачким поданицима. Рајц по статутима мисли да су Власима звали Словене простаке и да под том ријечју ваља разумјети словенски народ по околинама градским, т. ј. тежаке, пастире итд.; али саставивши сва мјеста из писама гдје се говори о Власима, видимо да се у Срба тако зову уопште Италијанци према Словенима. Бани босански Нинослав и Стефан уговарајући уговор за трговину с Дубровником требаше као што се чини да поставе суд између Дубровчана и Срба, али га не поставише између њих него између Влаха и Срба (С. бр. 5, 14): дакле се под Власима разумију управо Италијанци а по том и сви Дубровчани. Тако је у другим писмима мјесто Влаха и Дубровчана употребљено име Латини (С. бр. 43, 50). Душан је запријетио да се не узима царина на Требињу ни од кога који пролази: ни од трговца дубровачког ни од Влаха ни од Србина (С. бр. 40). Жупан је Санко искао да се од њега купује бољом цијеном него од Влаха или поморца и захумца (С. бр. 79). Гугур је Вукосаљић узимао *царину од* свакога који пролази у Стон или из Стона, и од

Дубровчанина и од Влаха и од Србина (С. бр. 94). Ђурађ је синовац Хрвојев дао својим властелима земље и градове са свијем људима, који се ондје затекоше, са Србима и Власима (С. бр. 118). Владислав је син Косачин допустио својим људима, Власима и Србима, да купују у Дубровнику со и друго (С. бр. 132). Стефан је Косача наредио да товара, за који би се погодио Дубровчанин да га вози, не може збацити ни Влах ни Србин (С. бр. 144). За потребно сам држао навести сва мјеста гдје се налази ријеч Влах да бих показао да је значила народ а не ред у народу. Влах се ставља према Србину, Дубровчанину, захумцу и поморцу; за Влаха се одређује особити суд на коме треба половина да су Власи а половина Срби; Влах тргује, иде с робом по туђим земљама: зар се све то тиче само тежака или пастира? На поменутим се мјестима говори о Власима како у Дубровнику тако и у српским земљама: дакле је и у Дубровнику и у Србији Влах био иностранац према Србину. Влах је старо име за туђинца, које се сачувало код Словена још од доласка Келта или Влаха у IV вијеку прије Христа. Од тога су времена остала у Србији два имена мјестима: „Стари Влах“ за јужни дио Србије између Ибра и Дрине,[1] и „Власи“ за земљу између Далмације, Хрватске и Босне.[2] Доцније пренесоше Словени то име с Келта на друге туђинце, Даке, смјесу од домородаца и Римљана. Тако још Нестор мијеша Влахе једне с другима, т. ј. Келте и Даке. Није никакво чудо што се у нашим писмима Власи зову туђинци а на име Италијанци и Латини, који живјеше у Дубровнику и у српским земљама око њега. Али право има и Рајц што каже да се Влах зове Словенин пастир и тежак; право имају и други учени људи, који о тој ријечи тако мисли. Још је Ана Комнина под годином 1081 казала: pastoritate durati vitae laboribus agrestes juvenes in certis sedibus vagi, quos communis dialectus vlachos vocare consuevit.[3] Да к овоме додамо неколико мјеста из

[1] Даница 1827, стр. 56. — В. С. Караџића Српски рјечник. У Бечу 1852. — Шафарика Slov. Starožit. I, II, § 11, 199. — Истога Über die Abkunft der Slaven. стр. 156.

[2] Шафарик на истом мјесту.

[3] Шафарик у Кухарскога најстаријим споменицима словенских закона. стр. 214.

споменика, па ћемо се увјерити да су се у Србији и пастири звали Власи. У писму Стефана првовјенчаног Власи стоје управо према тежацима: **а що доходи ѡть поповь или ѡть влахь или ꙁемльски люди** (Ш. бр. VII); у Милутинову је писму (А. бр. 6) казано још јасније: **како и влахе выше писанныхь пастырь**; тако и у Дечанскога (С. бр. 176): **влахь кто кобиле пасе**. Јест истина да су Власи особито радили око стоке и у своме завичају и у Србији; али се не може мислити да је та права словенска радња била само иностранцима у руку; прије може бити да је између пастира било врло мало иностранаца а остали сви да су били чисти Срби. Само је стара навика звала српске пастире именом туђега народа. То се најбоље види у истом писму Дечанскога: **срьбинь да се не жени оу власѣхь. ако ли се ѡжени да ю веде оу меропхе и да ѥ пиѥ меропьшкы ꙁаконь и оуноучию ѥѥ**. Овдје с једне стране Влах стоји према Србину а с друге стране као пастир према тежаку или неропху. И Арбанаси су били пастири као и Власи. Тако у 71-вом чланку Душанова законика стоји: **где прѣстои влахь или арбанасинь на селѣ на томꙁи ꙁелѣ да не станеть дроугы ꙁа нимь греде. аще ли по силѣ станеть, да платить поткоу и що е испасль**. Овдје се говори како пастири прелазе с једнога мјеста на друго, на се пастири називају Власима и Арбанасима; али, опет кажем, ту не треба мислити родом Влахе и Арбанасе: што су се ти народи особито бавили око стоке, с тога су именом њиховијем названи и Срби који су исто радили. У Дубровчана су пастири били особито Морлаци;[1] али су под Власима као и у опште под Словенима и Арбанасима разумијевали туђ народ а поред тога и околни народ, т. ј. сељаке и пастире. Влахе су кадшто звали планинцима, дакле пастирима.[2] Па шта нам ваља извести из тога различнога употребљавања имена Влах? Послије Келта и Дака то је име значило у Словена свакога туђинца, тако да су Дубровчани њим звали Србина и свакога Словенина а Срби Дубровчанина и свакога Латинина. А како опет Словени у Дубровнику бијаху нижега реда, Влахом се поче звати сваки сељак. Исто тако у Србији, будући да Власи бијаху пастири, Власима се зваше особито

[1] Рајц, Зборн. Вал., стр. 112, и даље.

[2] Рајц, у истој књизи, стр. 6, 56, 108, 125.

пастири, који бијаху једнаки с неропсима. У Далмацији се Влах зове сваки тежак.[1] Сад Срби у Србији и у Босни римокатоличке и турске вјере зову Власима православне Србе. Очевидно је да је то дошло од народности а не од радње коју ко ради. Као што су негда Келти Власи пренијели своје име на двије српске покрајине, тако су доцније Даци Власи предали своје име нижему реду српског народа, који у радњи бијаше с њима једнак. Најпослије то име с нижега реда пријеђе на сав народ; а узрок је једнак — разлика у народности и у вјери. Осим пастирске радње Власи су и со носили. Тако у једном свом писму (С. бр. 41) Дубровчани уговарају с Војиславом Которанином да његови Власи узимају од њих на годину најмање 10.000 товара соли. Тако Стефан Дечански у писму манастира Дечана заповиједа манастирским Власима да носе манастиру соли сваке године колико је у закону одређено (С. бр. 176). У том се смислу по свој прилици и Ђурађ Балшић Зећанин јемчи за људе босанскога бана да трговци, возиоци и Власи дубровачки могу слободно ходити у Дубровник и из Дубровника преко Сланога или другим којим путем (С. бр. 72).

У Дубровчана је било робља, које су или куповали или заробљавали. Како су радили у пошљедњем случају, видјели смо напријед; више од тога не говоре наша писма ништа о робовима.

Унутрашњи је ред дубровачке општине био у главноме једнак с редом других далматинских општина. За то су најглавнији извор књига Червина Origine di Ragusa,[2] и Лукаријева четврта књига дубровачких љетописа. Да кажемо да Черва говорећи о Дубровнику од његова постања па докле Турци не

[1] В. С. Караџић, Српски рјечник 1852.

[2] Черва је (Лудовик) познат и по имену Тубер. Важну је књигу његову у 11 раздјела о догађајима његова времена (1490—1522) штампао Швандтнер у другој књизи Scriptores rerum Hungaricarum. Првијех је 5 раздјела било штампано још три пута године 1490, 1603 и 1784 под именом Tubero Cervarius Ludovicus, Commentaria de rebus quae temporibus ejus gestae sunt. Из те је књиге саставио другу поменуту „о постанку Дубровника,“ коју је издао Михаило Сорго 1790 године.

освојише Босну, није много пазио на године и на многе важне догађаје; да кажемо да је Лукари веома невјерно разлагао државну историју Дубровника: али се они нијесу могли преварити за унутрашњи ред те општине, која је била кад су они живјели и у којој је пошљедњи живио и био властелин и грађанин; а нијесу могли ни нахвалице извртати што, јер би за то викали на њих који онда живљаху. По ова је два писца Апендини у својима историчким биљешкама о Дубровнику (Д. I. разд. II, кн. I, гл. VI) показао каква је била влада дубровачка. Нама је доста узети што је најглавније у Апендинија и Рајца да разумијемо и попунимо што се о форми општинскога реда у Дубровнику у кратко каже у нашим споменицима.

Напријед је казано да је у далматинским општинама влада била у властеле. Рајц по свједочанству пређашњих писаца врло добро налази да је у неким општинама народ имао дио у владању.[1] Тако је изнајприје и морало бити у општинама, гдје се унутрашњи ред развијао мало по мало и природним путем уз општинско начело словенско; али у Дубровнику, који је био управо и наставак Епидавра и Солина, нема помена да се народ мијешао у градску владу, или га треба тражити само у првим вијековима од како је Дубровник постао. Послије властели присвојише државну власт само себи. Рајц је мимогред врло добро по Чикарелу споменуо разлику између градске општине commune, и народне општине, universitas. Прву назива савјетом племићким а другу народним сабором према градској општини. Universitas се скупљала врло ријетко, само у крајњим околностима и свагда је радила против commune, која је опет одбијала свако њезино искање: quia non sunt nuntii communitatis, sed seminatores scandalorum.[2] Тога ни толико није могао народ чинити у Дубровнику. У свима дубровачким писмима видимо само једну општину градску. Обично се у писмима спомиње: кнез, властели и сва општина града Дубровника. У неким се писмима кнез назива „владуштим" или „избраним". К ријечи „властели" често се додаје ријеч „сви" или „од мала до велика", кадшто се мјесто

[1] У Зборнику Вал., III, стр. 11 и даље.

[2] Рајц, Зборн. Вал., стр. 78.

властела или уз њих спомињу „судије“ и „вијећници“. Али је за нас важније значење ријечи „општина“. У писмима се општина назива „градска“ или „дубровачка“ или „владуштаго, славнаго, богољубимаго града Дубровника“; а каткад јој се додају ријечи „сва“ или „од мала до велика“. Кад би ово било доиста народна општина, или сва градска општина, у којој би били представници свакога реда а не само племићи, не би се онако без пажње употребљавале ријечи „властели“ и „општина“, као што видимо у писмима. Има писама гдје је ријеч општина са свијем изостављена па је споменут само кнез и властели[1] или само властели[2] с додатком „владушти“.[3] А има опет писама гдје се спомиње кнез и општина, а властели су изостављени.[4] Што се двије мисли, које су као што се чини са свијем различне, тако непостојано употребљавају, то се не може разумјети друкчије него узевши да су се у Дубровнику под општином разумијевали исти властели, којима је била у руку влада. Ову мисао потврђују и писма: у многима се за општину каже каква је ријечју властели: „општина властела дубровачких“ или: „кнезу, властелима и свој општини властелима дубровачким“.[5] Таке ријечи јасно показују да под градском општином не треба разумјети сав град или представнике свакога реда грађана, него само виши ред, или племиће, који управљаше Дубровником. Још боље свједочи писмо С. бр 19, које се почиње овако: . . . **ми сѹдие и ѡпкина дѹбровьчька ві. властели ки сѹ ѕдѣ подьписани кльнемо се**... Дакле овдје под судијама и општином ваља разумјети само 12 властела. С тога се у писмима нашим ријечи „општина“ и „град“ за Дубровник нигда не мијешају. Кад онај који пише писмо хоће да каже за сав град Дубровник, онда га не зове друкчије него „град“ и натписује: „кнезу, властелима и свему граду Дубровнику“,[6] или просто „граду Дубровнику“,[7] по чему се Дубровник у многим

[1] С. бр. 8, 12, 40, 113, 117, 129, 131, 132, 139, 148, 146, 147, 149, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 166, 167, 168, 170, 171.

[2] С. бр. 40, 49, 122, 145, 172.

[3] С. бр. 90.

[4] С. бр. 11, 13, 27.

[5] С. бр. 105, 123, 125, 127, 130, 141, 144, 150, 151, 152, 155, 156.

[6] С. бр 47, 55.

[7] С. бр. 67.

писмима, гдје се говори о њему уопште, назива „град", често „богољубими", „владушти", „славни", али никада „општина". У писму С. бр. 60 може се видјети шта значи ријеч „град Дубровник": у њему Црнојевићи обећавају славноѵ градѹ Дѹбровникѹ кнеζѹ и властеломь дѹбровьчьскымь и лѹдемь града Дѹбровника. Овдје се дакле у ријечи „град" разумију како кнез и властели тако и сви људи у Дубровнику, т. ј. људи свакога реда. И тако нема сумње да је у Дубровнику влада била у властеле и да се такова влада обично казивала речима: „кнез, властели и сва градска општина".

За унутрашњи је ред у Дубровнику важно писмо С. бр. 16. На њему су се под уговором учињеним с бугарским царем Михаилом Асеном 1253 године потписали сви који су држали владу у Дубровнику овијем редом: кнез, судије, вијећници од малога вијећа, умољени од вијећа, вистијари општински, парци општински, па̀рци градски, чувари имања свете богородице, и вијећници од великога вијећа. Из овијех се потписа може видјети како је била састављена општинска влада и колико је било чиновника; али ако се прво слаже с историцима опет се друго не подудара с њима. Главни је човјек у општини био кнез. Видјели смо напријед да су се неко вријеме кнезови бирали између млетачких грофова, који су се заклињали да ће пазити уредбе општинске. Апендини каже да су кнезови из Млетака били од 1204 године до 1230 и од 1332 до 1358. Је ли тако, не може се казати по нашим писмима; у њима нема ништа противно томе, као што смо видједи. Само ћемо напоменути да словенска презимена Бољеславић и Крусић, која се помињу у писму 1235 године (С. бр. 2), долазе близу времена између 1230 године и 1232, у које није било у Дубровнику млетачких кнезова или ректора. Име Жан Дандол, које за њима долази и то у писмима 1234—1238 године (С. бр. 3, 4, 5), показује истога Дандола, који је по уговору између Дубровника и Млетака 1232 године[1] постављен од Млетака за кнеза

[1] Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 104. Оригинал види у њега у додацима под I. Шафарик за писма с именом Дандоловим каже да су писана 1233 — 1235 године; издавачи Споменика 1236—1238; ми пак узимамо да се почињу од године 1234, јер се у средини те године још спомињу други кнезови (С. бр. 2).

Дубровнику. Мала се разлика у годинама може разумјети отуда што Млечићи нијесу одмах послали кнеза у Дубровник. По свједочанству Рацијеву Дубровник је желећи се опростити млетачке најмљене војске лијепо отпустио млетачкога ректора и предао власт тројици племића (1152); по том је 40 гогина бирао ректоре између својих грађана и најпослије — додају други -- ради самовољства Дамјана Јуде (di Giuda) дозва наново мљетачке ректоре, који управљаше њим до 1370 године.[1] Орбини каже да је Дамјан владао од 1260 до 1262, послије чега је Дубровник на ново изабрао млетачкога кнеза и то Дандола.[2] Ако је истина ово пошљедње о Дандолу, онда помоћу споменика можемо од прилике казати да је Дамјан владао око 1230 године. Од половине XV вијека почињу у нашим писмима долазити ријечи кнєзь ѡбрани, као свједочанство да је добровољно биран и примац за кнеза. Влада је могла и кад није било кнеза чинити уговоре са сусједним владаоцима. Тако између Ђорђа Марцела и Андрије Злата (Daurus), или између 1253 и 1254 године, 12 властела дубровачких, који се зваху „судије и општина", учинише 22 маја 1254 године уговор с Радославом Хумским и добише од њега писмо (С. бр. 19, 20). Тако сами властели око године 1387 учинише уговор с Вуком Бранковићем (С. бр. 76). Јамачно та влада за вријеме није могла само чинити уговоре него је радила и друге све државне послове. Власт се кнежева по времену стезала то више што који кнез гледаше раширити је и што Млечићи ради бијаху мијешати се општини у унутрашње послове, а властели се и народ бојаху својој независности. У писмима је само на једном мјесту показана власт кнежева: године 1253 забрањено би странцима извозити жито из Дубровника без допуштења кнежева (С. бр. 16). Лукари каже да је испрва кнежева власт била велика и трајала годину дана, па послије да се смањила и она и рок јој. Кнезу је дано било да чува градске кључеве, печате и писма, да има глас у савјету, да расправља врло мале тужбе, да сазива consiglio di pregati и велико вијеће и да предлаже о

[1] Рајц, Зборн. Вал., стр. 26. — Испореди Engel, Gesch. d. Freiss. Ragusa, стр. 78, 90.

[2] Стр. 168—170.

чему ће се вијећати.[1] Може бити да су први млетачки ректори владали у Дубровнику дуже од године дана, које мисли и Енгел. По свједочанству Туберову Дубровчани су бирали између своје властеле кнеза на по године; али кад Дамјан пропаде на мору, који turba satellitum munitus maximo senatum nobilitatemque oppresserat terrore, et haud quamquam semestri contentus magistratu, insita animo immodica dominandi cupidine, continuare statuit imperium, они замолише Млечиће да им пошљу кнеза.[2] Дамјан је владао двије године. Апендини вели да је владао 1230 и 1231 године, с чим се подудара и наш извод, а Енгел 1199 и даље.[3] Од године 1232 управљали су млетачки ректори по 2 године,[4] а од године 1258, кад Дубровник стаде под власт угарску, по три кнеза, које сам избираше, управљаше један за другим по по године.[5] Без сумње позније вријеме мисли Лукари говорећи да је рок власти кнежевој био 20 дана и по том мјесец дана.[6] — Судије, које су на број пет потписане на нашем писму, раздијелише се послије на судије за криминалне ствари и на судије за ствари грађанске. И једних је и других бивало од четири до шест. Тужбе су се на њих давале сенату. Тим је судијама и консулима (consoli) остављено у писмима деспотским да расправљају распре између Дубровчана који бијаху на српској земљи. Сад знамо како су те сталне државне судије, које су се бирале на годину дана, стајале према оним судијама, којих се онолико колико и српских одређивало за распре између Дубровчана и Срба. По томе бих рекао да нема право М. Бан што каже да су супарници могли не дати да им суди који од оних судија, које је бирала сва властела на годину дана. Он је овдје помијешао судије државне, које су се један пут за цијелу годину заклињале, с поротницима или с оним судијама, које су се по вољи супарника бирале на по се за сваку парницу и заклињале се да ће право судити само за ту једну ствар. У граду

[1] Annali di Rausa, стр. 157.
[2] Schvandtn. Script. rer. Hungarn., II, стр. 192.
[3] Geschichte des Freist. Ragusa, стр. 93.
[4] Енгел у истој књизи, стр. 104.
[5] Енгел у истој књизи. стр. 134.
[6] Annali di Rausa, стр, 157.

су се и на острвима далматинским судије бирале између људи поузданијех које свак поштоваше. Ступајући у дужност они се заклињаше да ће свагда право судити. — Вијећници малога вијећа, који су се шесторица потписали, били су с кнезом мало вијеће, consiglio minore. Сви су били између сенатора. У вријеме Лукаријево било их је 11 осим кнеза. Мало је вијеће имало власт само свршивати државне послове. Оно је извршивало законе, писало писма, ударало печате, уводило у дужности, примало тужбе итд.; али је могло и расправљати незнатне државне, грађанске и криминалне парнице. — Умољени од вијећа, који су шесторица стављени у писму, звали су се сенатори, senato de Padri или consiglio de Pregati, consilium rogatorum. Они су се умножили до 20, послије до 45 и најпослије до 60.[1] То је била послије вијећа главна власт у општини. У сенату је био кнез и мало вијеће. Он је отправљао све знатније и ванредне послове, који се тицаху општини грађанскога, моралнога и новчаног стања; одређивао је нове данке, водио преговоре с страним државама, примао важније тужбе на пресуде судија, слао посланике, објављивао рат, чинио мир, пазио да су градови оправни итд.; скупљао се четири пута на недјељу; укратко, то је било оруђе великога вијећа, и власт је имао колико писати законе толико их и извршивати. — По том долазе у писму на по се чиновници: три општинска ризничара (вистијара), који се у многим другим писмима зову „коморници“ а у једном „разложници коморе“.[2] Било их је по ријечима Лукаријевим испрва двојица, а послије петорица; он их назива tesorieri di Santa Maria.[3] Ризничари су се бирали на пет година и чували све општинско благо. Они су примали све благо што су доносили сусједни српски владаоци у Дубровник на оставу. У радњи својој нијесу стајали под одговором, него је сенат имао право прегледати њихове књиге о приходима и расходима.

[1] Рајц, Зборн. Вал., стр. 19.

[2] С. бр. 157.

[3] Приповиједа се да је неки кнез Павлимир сазидао градић Divae Mariae, од којега је послије постао Дубровник. Tubero, Schvandtn. Script. rer. Hungar. II, стр. 191. Ето за што овдје стоји Santa Maria мјесто општине; а црква је св. Марије имала за себе ризницу.

Осим тога прегледали су рачуне особити чиновници, на број петорица, који су се звали петоразложници и бирали се на годину дана.[1] Три општинска парца, и то су парци за племиће, и два градска парца, т. ј. за грађане и нижи ред. — Два чувара имања цркве свете богородице, **ки дрьже добитек свете богородице**, procuratori di Santa Maria: дакле се Лукари вара говорећи да је та служба постављена 1306 године. У његово су вријеме била три овака чувара. Осим њих били су и други чувари оваких имања, н. пр. св. Петра, Лаврентија и Андрије, болнице калуђерске итд. — Најпослије потписани су у писму још вијећници великога вијећа, на број 70 или 72.[2] Овдје се број потписа опет не слаже с историцима. По Лукарију се скупљало вијећника великога вијећа некад 100 и 150 а некад 250. Али се та разлика ласно може разумјети по томе што су у велико вијеће припадали сви одрасли племићи, а зна се да су се сваке године племићи умножавали: дакле се умножавали и вијећници. Сврх тога могли су се на вијеће и не сабирати свагда сви вијећници. Међу именима вијећника нема имена чиновника који су напријед записани, а у великом су вијећу могли бити сви племићи чиновнци почињући од кнеза, који је био и предсједник томе вијећу. Сваке се године 15 декембра сазивало велико вијеће да избере нове чиновнике и на одређене рокове да избере новога кнеза. Оно је било главна власт у општини, постављало је законе, одређивало дужности и чиновнике, мијењало и потврђивало сенаторе, свршивало државне послове, пресуђивало да буде мир и рат, расправљало ствари око државнога имања, и у опште радило све послове које треба да одреди врховна власт. Лукари опширно описује како је радило велико вијеће. — Писмо се завршује овијем ријечима: **и врхь вьсе ѡко пнсанье Марьтоль Гулеревикь банъ ѡдь кнеꙁа дубровьукога и ѡдь вьсе опькине града дубровьукога с хотеньемь господина кнеꙁа дубровьукога и вьсехь властель дубровь сьвономь ꙁвонньше на сьборе ѣко є по ꙁаконꙋ дубровьꙁомꙋ врьхь дꙋше свое**

[1] М. Бан, Zrcalo povjestnice Dubrovačke. Dubrovnik, II, 1851. стр. 77.

[2] На крају су имена и презимена мало замршена, те се не може поуздано казати колико има потписа. У Шафарика има један потпис више.

и вьсе ѡпьћине добровьчке си ѡбѣть потвєрьдиль дрьжати и клєль се. Одатле се види да је осим заклетве свију потписаних чиновника још и бан по вољи кнеза и све властеле и кад се по обичају звонило звоном, које је имало вијеће, пред свима сабранима потврдио уговор у име кнеза и цијеле општине и заклео се душом својом и душама свију грађана да ће се све писано у писму држати и чинити. А какав је тај бан што својом заклетвом потврђује заклетву цијеле владе и наређује да се по закону звони? И у другом се писму (С. бр. 19), које дадоше 12 властела кад не би кнеза, бан Марьтоло Врьсаиковикь заклиње за сву властелу дубровачку. Овдје бан долази као представник и оруђе владино, и то не мале важности, јер се и он сам заклиње својом душом; он је као главни уредник светковина и одговорник све општине. У изворима нема ништа по чему би се могло знати каква му је била дужност, и с тога остајемо при своме да је бан био главни представник општинске владе, т. ј. кнеза, властеле и општине; он је извршивао вољу њихову и пазио на обичаје. У другим је далматинским општинама уз кнеза био један друг, socius,[1] а у Дубровнику vice-comes:[2] да не буде то исти бан, који се помиње у нашим писмима? У опште наша се мисао нешто потврђује тијем што су у Далмацији, Славонији, Хрватској и у Босни бани били намјесници, представници и војводе краљевске. — Осим овијех најзнатнијих чиновника било је у Дубровнику и других не толико важних или постављених доцније. Тако су н. пр. чувари општинске правде, consiglio de proveditori della republica, по свој прилици били постављени доцније, јер таких чиновника нема у нашим писмима, а дужност им је била веома знатна: то су били што су сад прокуратори. Било их је 3 до 5, пазили су да се правилно примјењују закони, да се право суди, и могли су уставити да се пресуда не изврши кад би нашли да је против закона. Таке су н. пр. и друге службе: il consiglio dell' arte, della lana, doganieri, ufficiali della sanità, уређене у другој половини XIV вијека кад се умножила трговина с истоком, al contrabando

[1] Рајц, Зборн., Вал , стр. 32.

[2] Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 103, 105. Послије су била двојица. Енгел у истој књизи, стр. 108.

итд. Све су биле постављене у различно вријеме кад се која показала да треба, и име им показује радњу. Међу њима находимо да су уређиване за трговину, за новце, за обрану итд. Послије онога што је напријед казано о влади, није потребе на ново помињати да су сами племићи били у свима државнијем службама, осим врло мало њих другога реда. Апендини вели да су људи који нијесу били племићи имали само ове службе: segretaria, cancellaria, notaria, tesorieria, dogana, annona, appalto publico del sale. — Из писама видимо да су посланици били скоро свагда само властели, често кнезови. Један пут је посланик био логотет (С. бр. 92). Посланика није свагда било на број једнако: највише су се слала по двојица, кадшто по тројица, а кадшто само по један. Они су се одређивали само да сврше какав посао, па кад би га свршили. више не би били посланици: другим ријечима: за сваки су нов посао требали нови посланици. Уговоре које би учинили посланици са заклетвом, потврђивали су у Дубровнику заклетвом кнез, властели и сва општина (С. бр. 3, 100). Писма су се писала у вијећници или полачи, sala dei Consoli,[1] о којој историци пишу да је била велика и врло лијепа. Што би год власти наредиле, то би извршивао пристав, prestaldus, који је био исто што пристав, заклети или посланик у законику Душанову, далматинским општинским законима и у руском судv. О њему се само један пут говори у нашим писмима: Стефан Дечански иште да Дубровчани даду својега пристава његову човјеку, с којим би пристав ишао у Стон и Рт да тражи српске бјегунце (С. бр. 39). —Таки је био у главноме унутрашњи ред у Дубровнику. Из свега се може видјети да се по времену нијесу само бројем мијењале службе и чиновници, него да се јако мијењала и власт, кад се кнез стеже и службе се раздијелише. По томе да би се видјело како је влада дубровачке општине била уређена треба је историјски разложити па ће се неједнака свједочанства подударити и што се год покаже имаће своје вријеме. Кад се испореди ред у Дубровнику с редом у другим далматинским општинама, излази много којешта једнако у њих. Главно је у свијех једнако било што је свуда био кнез, његов савјет или

[1] С. бр. 110, 115, 119, 121, 123, 126, 130 и др.

курија или исто што и мало вијеће и велико вијеће. Кнез је с куријом извршивао законе а велико је вијеће постављало законе. Овдје сам на завршетку још рад показати шта значе ријечи Радосава Павловића, које нијесам учинио напријед. Радосав као дубровачки грађанин иште: **и ꙗко би ми се по коѡмь времени ѕгодило доити ȣ Дȣбровникь менѣ воеводи Радосавȣ или ми синȣ кнеѕȣ Иванишȣ да бȣде ȣ мнѣ ȣ воеводи Радосавȣ и ȣ синȣ ми кнеѕȣ Иванишȣ властелинь и кнеѕь и вѣчникь и сȣдьꙗ како ȣ коемь годѣ властеѡ дȣбровачкихь дрȣгоѡ на десете** (С. бр. 107). Радосав држећи себе и сина својега не само за грађанина него и за почаснога властелина дубровачког и имајући земље и двор у Дубровнику као да је хтио да му се да право да може бити кнез, судија и вијећник дубровачки, и то не као пошљедњи који би то могли бити него као првијех 12 властела. Прем да за 12 властела историци не говоре да су били први, опет уговор између Радослава хумског и 12 властела дубровачких, који називају себе судијама и општином, наговјешћује да је судија и вијећника малога вијећа било дванаест. Судије су осим правога свог посла могле бити и у малом вијећу или у књежеву савјету и с њим по обичном реду отправљати све државне послове кад не би било кнеза. На писму С. бр 16 потписано је 5 судија и 6 вијећника; а то је било кад је био кнез; а кад није било кнеза могао је међу њима као најодабранијим људима бити и онај који се искао за кнеза или будући кнез: онда ће их бити 12. По ријечима Лукаријевим у малом је вијећу било 11 вијећника. Тако би се наше писмо у томе подударало с љетописцем. Може бити да је међу овијех 12 властела хтио бити Радосав, па је за то казао: ако би он сам или син му дошао у Дубровник (т. ј. ако би се доселио у Дубровник побјегавши од Турака) онда он сам или син му да може бити или кнез или судија или вијећник или уопште један од 12 властела првијех у општини. Кад би био судија или вијећник малога вијећа, Радосав би онда или син његов лако могао бити изабран и за кнеза градског. Тако сусједни владаоци од страха турскога склањаше у слободни Дубровник благо своје, и тражише мјесто и достојанство, које би им накнадило што би изгубили на постојбини.

А какве опште црте можемо извести из свега овога што

нам показују споменици с осталијем што је потребно да се они могу разумјети? Ево.

Дубровник поникавши из зидина старога Епидавра, који негда сазидаше Грци па послије потпаде под Римљане, доби општинско начело своје од народа који га основа. Први у њему живјеше Римљани, у којих владаху племићи. По том се Словени јако измијешаше с тијем народом и унесоше у живот дубровачки много својега народнога. Али племићи осташе по староме нај јача дружина, имаше у својим рукама градску владу. Главни дијелови у општинској влади бијаху: кнез, мало вијеће и велико вијеће.

Дубровник ако је и био са свијем самосталан у својој радњи и пословима с другим државама, опет је нешто стајао најприје под Византијом, послије под Млецима, Угарском и најпослије под Турском. У уговорима са српским земљама био је једнак с њима, свуда је био поштован и вјеровало му се колико ради силе и богатства толико и за то што се није мијешао у туђе послове. Знатни изгнаници налазише у њему заклон. Владаоци и њихови властели даваше му на оставу благо своје. Давао им је новаца у зајам и сам узимао од њих новаца на добит. Бити грађанин дубровачки држаше се за знатну ствар. С грађанством даваше Дубровник и земље и дворове и дио у државним пословима; за то опет искаше од својих грађана да му свагда помажу и бране га.

Будући особито трговачка општина, Дубровник се клонио рата. Главно му је у свима спољашњим пословима било да је у миру са свима и да се не мијеша у туђе послове. Како би нов владалац настао, Дубровник би одмах с њим учинио уговор, у коме би измолио себи нова права и олакшице или потврду старијех. Главни су чланци у његовијем уговорима: да је с уговорником до вијека у миру и пријатељству, да помажу један другоме, да му је слободно трговати, да трговци имају обрану, да царина буде мања или барем да се држи само стара, да има право закупљивати со, да се право суди.

Дубровник је извозио из Србије сирову робу и метале, а увозио урађену робу, у којој су златне и сребрне ствари особито биле богате и лијепе. Највише чланака у уговорима има за трговину. По тијем члançима дубровачки трговци могоше

слободно ходити по српским земљама; стајаше под обраном самијех владалаца и добијаше накнаду за свако зло, које би им се учинило. Пред рат остављао им се рок да се могу вратити. Али су дужни били плаћати законите данке и царине.

Рат је почињао Дубровник тек у крајњој невољи и свагда гледао што прије да га сврши. Дугих ратова нигда није водио. Свагда је имао пријатеља и рат се свршивао добро по њ.

Имајући врло мало земље Дубровник се старао да је добије од сусједнијех господара тајно је радећи и помало насељавајући је или је јавно купујући. Кад би купио онда би плаћао данак испрва краљевима и царевима српским а послије краљевима босанским.

У особитијем је писмима уређено било како ће се судити између Дубровчана и Срба. Ту дубровачко и српско право много придадоше једно другом. Развијена личност, која се показа у томе што одговор падаше само на кривца, и мисао о казни основана на новчаној глоби, то су црте којима се разликује дубровачко право, које дођоше од римскога начела и од трговачкога живота дубровачког. Али опште јемство, уведено у земље с чистијем словенским народом, и поротни суд са Србима показује да је и српско право прелазило у дубровачко.

Турци утврдивши се у Европи, узевши нешто Србије дохватише се и дубровачких земаља, али не покорише Дубровника који се знаде погодити и с њима. Али опет осјетише Дубровчани руку побједитељеву. Турци узимаше од Дубровчана данак много већи од пређашњега српског дохотка, и премда дадоше трговцима његовијем право да слободно тргују по њиховијем земљама, опет се незвани стадоше мијешати у послове које општина имаше с пошљедњим представницима српских владалачких домова и с намастирима, на које пренесоше дио српскога дохотка пређашњи православни владаоци. Турци разграђиваше што Дубровчани градише без њихова допуштења.

На страни 66, у врсти 9 мјесто „присплица“ читај: приселица.

6, x, 28, x | 34, x | 114, 260, 398, x | 24,

46, 130, x | 22, 32, 126, 140, x | 28, 76, 80

90, 108, 200, x [illegible] | 72, x | 6, 32, 100, 128, 142,

14, 76, 108, 122, 184, 246, 254, 286, 288, x

18, 168, 206, x | 56, 146, 206, x | 50, 100, 106,

190, 262, x | 18, 174, 280, 310, 318, 366, 642,

668, x | 18, 32, | 50, 98, 134, 138, 154, 208, x

20, 22, 34, 856, x | 8, 16, 142, 148, 166, x | 2, 16,

20, 42, 58,

На страни 66, у врсти 9 мјесто „присляца“ читај: приселица.